

Sociologie. Een inleiding tot de studie van sociale problemen geeft een inzicht in de specifieke taak van de sociologie en de methoden die gebruikt worden bij sociologische analyse. Daartoe wordt een analyse gemaakt van een aantal belangrijke sociale problemen waarmee de moderne maatschappij geconfronteerd wordt : cultuurverschillen, afwijkend gedrag, formele-informele organisatie, leeftijds- en sekse-verschillen, problemen van minderheidsgroepen, stratificatie- en klasseverschillen en bevolkingsproblemen. Onderzocht wordt hoe cultuur en sociale structuur deze problemen doen ontstaan en tot een bepaalde ontwikkeling brachten.

Leonard BROOM is verbonden aan de Australian National University en de University of California, Santa Barbara, Philip SELZNICK aan de University of California, Berkeley en Dorothy H. BROOM aan de Australian National University. Van de bewerkers van de nederlandstalige versie zijn L. GOOSSENS en J. VAN HOUTTE verbonden aan de UFSIA, en J. VERHOEVEN aan de K.U.Leuven.

ISBN 90 334 1872 X

L. BROOM, Ph. SELZNICK & D.H. BROOM / SOCIOLOGIE

acco

L. BROOM, Ph. SELZNICK, D.H. BROOM

bewerkt door

L. Goossens, J. van Houtte, J. Verhoeven

SOCIOLOGIE

een inleiding tot de studie
van sociale problemen

acco

Leonard Broom, Philip Selznick & Dorothy H. Broom

Sociologie

Een inleiding tot de studie van sociale problemen

Bewerkt door:

L. Goossens, J. van Houtte, J. Verhoeven

Acco Leuven / Amersfoort

INHOUD

Voorwoord	17
DEEL I:	
SOCIOLOGISCHE PERSPECTIEVEN	21
HOOFDSTUK 1: WAT IS SOCIOLOGIE ?	23
§ 1. Sociologie als wetenschap	23
1. Sociologie en de sociale wetenschappen	23
2. Het sociologisch standpunt	25
§ 2. Sociologie en sociaal beleid	26
1. Beleidsonderzoek	27
Relevantie	27
2. Onderzoek als een sociale probleemstelling	29
a. Wie moet er aan onderzoek doen?	29
b. Wie moet er bestudeerd worden?	30
c. Het vertrouwelijk karakter en het gebruik van de resultaten	30
§ 3. Analyseniveaus	31
1. Het interpersoonlijke niveau	32
2. Het groepsniveau	32
3. Het niveau van de globale samenleving	33
§ 4. Contrasterende maatschappijmodellen	34
1. Consensus tegenover conflict	34
2. Structuur tegenover proces	35
Besluit	36
Samenvatting	37
Aanbevolen literatuur	38

Eerste druk : 1986
Tweede, herwerkte druk : 1988
Derde druk : 1989
Vierde druk : 1992
Vijfde druk : 1993

S .101.00.0
32 011 1872

Gepubliceerd door Uitgeverij Acco, Tiensestraat 134-136, 3000 Leuven (België)
Verspreiding voor Nederland : AUA, Koningin Wilhelminalaan 17 / Postbus 395, 3800 AJ Amersfoort

Oorspronkelijke titel en uitgever : *Essentials of Sociology* (third edition). Itasca (Illinois), F.E. Peacock Publishers, Inc.

Vertaald door Lieven Uvin onder begeleiding van de bewerkers.

© 1984 by Leonard Broom, Philip Selznick en Dorothy H. Broom.
Nederlandse bewerking : © 1986 & 1988 by Acco (Academische Coöperatief c.v.), Leuven (België)
Niets uit deze uitgave mag worden veeleelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotocopie, microfilm of op welke andere wijze ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.
No part of this book may be reproduced in any form, by mimeograph, film or any other means without permission in writing from the publisher.

HOOFDSTUK 2: SOCIOLOGIE BEOEFENEN

§ 1. Het onderzoeksverloop	39
1. Systematisch onderzoek	39
2. Gegevens verwerken	41
a. Wanneer een verschil verschil maakt	42
b. Beschrijving en verklaring	43
3. Steekproeven	43
§ 2. Informatie verzamelen	45
1. Het observeren	45
Onopvallend onderzoek	45
2. Het bestuderen van bestaande verslagen	46
3. Het experimenteren	46
§ 3. Surveys en opiniepeilingen	47
1. Gemeenschapssurvey	47
2. Interviews en vragenlijsten	48
De beperkingen van een vragenlijst	49
Samenvatting	51
Aanbevolen literatuur	51

DEEL II:**ELEMENTEN VAN ANALYSE**

53

HOOFDSTUK 3: CULTUUR

55

§ 1. Het ontstaan van cultuur	55
1. De fundamenteën van de cultuur	55
a. De afhankelijkheid van de jongen	56
b. Nood aan menselijk contact	56
2. De evolutie van cultuur en mensheid	57
a. De coëvolutie	57
b. De vroege mensheid	58
c. De zoektocht naar bewijsmateriaal	58
d. Communicatie	60
3. De Homo Sapiens overheerst	61
Creativiteit	61
§ 2. Elementen van cultuur	63
1. Symbolen	63
2. Culturele waarden	65
a. Privacy	65
b. Het waardenconflict	65

3. Normen	66
Zeden (mores) en volksgebruiken	66
4. Taal en cultuur	67
a. Selectieve aandacht	68
b. Taal en status	68
c. Seksisme	68
d. Stille taal	69
§ 3. Culturele verscheidenheid	70
1. Culturele varianten	70
a. Culturele universalia	71
b. Gemeenschappelijke problemen - Beperkte oplossingen	72
2. Etnocentrisme	73
Cultuurrelativisme	74
3. Verscheidenheid onder culturen	75
a. Subculturen	75
b. Etnische subculturen	75
c. Verstandhouding	76
§ 4. Cultuurverandering	77
1. Cultuur en technologie	77
a. De vernieuwing	77
b. Culturele achterstand	78
c. De autocultuur	79
2. Cultuur en sociale organisatie	80
a. Computercultuur	80
b. Het Tanalageval	81
c. Cultuurconflict en culturele schok	82
d. Culturele conflicten en de wet	83
Aanbevolen literatuur	84

HOOFDSTUK 4: SOCIALISATIE

85

§ 1. De basis van socialisatie	85
1. De fundamenteën van socialisatie	85
a. De afwezigheid van instincten	86
b. Afhangelijkheid van kinderen	86
c. Bekwaamheid tot leren	87
d. De gave van de taal	87
e. De nood aan sociaal contact	87
f. Fysische tegenover emotionele isolatie	88
2. De dynamiek van socialisatie	89

§ 2. Socialisatie in de kinderjaren	89
1. De interactie tussen volwassene en kind	89
a. Ouderlijke reacties op het kind	90
b. De reacties van het kind op de ouders	91
c. Aanhankelijkheid	91
2. Opvoedingspatronen	92
§ 3. De socialisatie van de volwassene	93
1. Socialisatie gedurende de levensloop	94
2. Hersocialisatie	95
Totale instellingen	95
§ 4. Het sociale "self"	95
1. Identiteiten	96
Wie ben ik?	96
2. Het "looking-glass" self	96
3. Mead over "self" en maatschappij	97
a. De significante andere	98
b. De gegeneraliseerde andere	98
c. Het "self" als "me" en "I"	98
4. Freud over "self" en maatschappij	98
a. De persoonlijkheid als es, ego en superego	99
b. Het autonome ego	99
5. Het situationele "self"	100
§ 5. Afwijkend gedrag en de mislukkingen van de socialisatie	101
1. "Labeling" en sociale controle	102
2. Stigma en "self"	103
Primaire en secundaire afwijking	103
3. Socialisatie tot achterstelling	104
Zelfwaardering	105
Samenvatting	106
Aanbevolen literatuur	107

HOOFDSTUK 5: INTERACTIE EN SOCIALE PARTICIPATIE 109

§ 1. Status en rol	109
1. Status	109
a. Status en identiteit	110
b. Status en rangschikking	110
2. Rol	111
a. Roldynamismen	111
b. Een rollenset	112
c. Rolconflict	112

3. Patroonvariabelen	113
a. Universalisme - particularisme	113
b. Instrumentalisme - expressiviteit	114
c. Specificiteit en diffusie	115
d. Toewijzing en verwerving	115
§ 2. Interactie in de micro-orde	116
1. Interactiepatronen	116
Definiëring van de situatie	116
2. Blauwdrukken en de micro-orde	118
a. De beperkingen van blauwdrukken	118
b. Etnomethodologie	119
§ 3. Primaire groepen	119
1. Primaire relaties	120
a. Reactie op de ganse persoon	120
b. Diepgaande communicatie	120
c. Persoonlijke voldoeningen	121
2. Van sociabiliteit tot verwantschap	121
3. Primaire groepen	122
a. De waarde van onpersoonlijkheid	123
b. Het persoonlijke netwerk en het sociogram	124
c. De groep als thuishaven	124
§ 4. De zoektocht naar gemeenschap	125
1. Gemeinschaft en Gesellschaft	125
2. Communes	127
3. Intentionele gemeenschappen	127
§ 5. Instituties	128
1. Institutionaliserings	129
Belangrijke instituties	130
2. Organisaties en instituties	130
Het institutionele dilemma	131
Samenvatting	132
Aanbevolen literatuur	133

HOOFDSTUK 6: BUREAUCRATIE EN DE ALTERNATIEVEN 135

§ 1. Formele organisaties	135
1. Het bestuderen van organisaties	135
2. Typen van organisaties	136
a. De bureaucratische organisatie	137
b. Vrijwillige verenigingen	138

§ 2. De formele structuur	139
1. Arbeidsverdeling	140
2. Hiërarchie van het gezag	141
a. Gekanaliseerde communicatie	141
b. Coördinatie	142
c. Rationeel-legaal	142
3. Regels en procedures	145
Regels en gezag	145
4. Onpersoonlijkheid	146
a. De voordelen van onpersoonlijkheid	146
b. De menselijke prijs die voor de onpersoonlijkheid wordt betaald	147
§ 3. De informele structuur	147
1. Bronnen van informeel gedrag	148
a. Onpersoonlijkheid	148
b. Achterstand	148
c. Algemeenheid	148
d. Persoonlijke belangen	149
2. Kleine groepen in grote organisaties	149
a. De arbeidseenheid als een primaire groep	149
b. De primaire groep als bemiddelaar	151
§ 4. Wat na de bureaucratie?	153
1. Vormen van participatie	154
2. Democratie en autoritaire vormen	155
3. Participatie en produktiviteit	156
Samenvatting	158
Aanbevolen literatuur	160

DEEL III:

DE GROTE SCHEIDINGSLIJNEN: ONGELIJKHEID EN DISCRIMINATIE

161

HOOFDSTUK 7: LEEFTIJD EN SEKSE

163

§ 1. De levensloop	163
1. Leeftijd: emergent en toegeschreven	164
a. Rolverwerving en rolverlies	164
b. Overgangsrituelen	165
§ 2. De kindertijd en de jeugd	166
1. Opvattingen over kind-zijn	166
a. De kleine volwassene	166

b. De kleine arbeider	167
c. Varianten in de kinderjaren	168
2. De hedendaagse kindertijd in de westerse wereld	168
a. Kinderen en scholen	169
b. Kinderen ernstig nemen	170
3. Naar een moderne adolescentie	171
a. Het begrip adolescentie	172
b. Volwassen worden: nieuwe perspectieven	172
§ 3. Volwassenheid en de derde leeftijd	173
1. Veranderingen in de levensloop	174
a. Andere patronen	174
b. "De fleur van ons leven"	175
c. Continuïteit en crisis	176
2. Ouderdom en dood	176
a. Ouder worden	177
b. Pensioen	177
c. Sterven	178
§ 4. Sekse-identiteit en rollenpatronen	178
1. Jongens en meisjes worden	179
2. Geslachtsrollen en stereotypen	180
Seksekenmerken evalueren	181
§ 5. De verdeling van de arbeid tussen de twee geslachten	181
1. Uit werken gaan	182
a. De scheiding naar geslacht bij de arbeidskrachten	183
b. Ongelijk loon	184
c. Inkomen, beroep, opleiding	184
d. Hedendaagse trends	186
e. De mythe van de mannelijke kostwinner	186
2. Het huishoudelijk werk	187
a. Huishoudelijk werk is werk	187
b. Wie doet het huishouden?	188
c. Huisvrouw en moeder	188
d. De geldwaarde van huishoudelijk werk	189
e. De afhankelijke huisvrouw	189
f. De gevolgen van afhankelijkheid	190
Samenvatting	191
Aanbevolen literatuur	192

HOOFDSTUK 8: MINDERHEDEN

§ 1. De creatie van minderheden	195
1. Kolonialisme	195
Koloniaal overheersing	196
2. Slavernij	198
3. De plantage	200
4. Migratie	201
§ 2. Bewustzijn en antagonisme	202
1. Minderheden zijn sociaal bepaald	202
a. De definitie van het begrip ras	202
b. Vooroordeel en stereotypen	202
2. Het rassenvocabularium	203
Van Negro naar Zwarte	203
§ 3. Aanpassing en protest	204
1. Arm Vlaanderen	205
2. Georganiseerd protest	206
§ 4. Etnische stratificatie	208
§ 5. Etnisch pluralisme	209
1. Homogene en plurale samenlevingen	209
Plurale samenlevingen	209
2. Een veelheid aan volkeren	210
a. Zuid-Afrika: gescheiden en ondergeschikt	211
b. De USSR: intern kolonialisme	214
c. Besluit	216
Samenvatting	216
Aanbevolen literatuur	218

HOOFDSTUK 9: STRATA EN KLASSEN

§ 1. Methode en theorie	219
1. Het onderzoek naar de sociale stratificatie	220
a. De objectieve aanpak	220
b. De subjectieve aanpak	220
c. Subjectief tegenover objectief	221
2. Sociale klassen: het marxistisch model	221
a. De klassentheorie van Marx	222
b. Kritiek op het marxisme	223
3. Het functionele model	224
Kritiek	225

§ 2. Ongelijkheid	227
1. Het inkomen	227
Inkomensongelijkheid in Vlaanderen	228
2. Rijkdom	229
3. Prestige	230
Het prestige van het beroep	320
4. Macht	234
De machtselites	234
§ 3. Armoede	235
1. De omvang van de armoede in België	236
2. Werkloosheid	238
Het subproletariaat	239
§ 4. Contrasterende levensstijlen	240
1. Correlaten van stratificatie	240
2. Elitaire levensstijlen	241
a. De Amerikaanse elite	242
b. De Sovjetunie	243
§ 5. Sociale mobiliteit	244
1. Verticale en horizontale mobiliteit	244
2. Loopbaanmobiliteit	246
3. Intergenerationele mobiliteit	247
Mobiliteit bij vrouwen	248
4. Het verwerven van een status	248
5. Mobiliteit en sociale structuur	249
a. Internationale vergelijkingen	250
b. De tweeledige arbeidsmarkt	251
c. Open en gesloten systemen	251
d. Kasten in Indië	252
Samenvatting	253
Aanbevolen literatuur	255

DEEL IV:

BEVOLKINGSPERSPECTIEVEN

257

HOOFDSTUK 10: DE DEMOGRAFISCHE ANALYSE

259

§ 1. Het gebruik van demografie	259
1. De volkstelling als feitenonderzoek	260

§ 2. De samenstelling van de bevolking	261
1. De sekseratio	262
Onevenwichtige verhoudingen	262
2. Veranderingen in de leeftijdsverhoudingen	263
a. Cohortes	263
b. De bevolkingspiramiden	264
c. De afhankelijkheidsgraad	266
§ 3. Fertiliteit en mortaliteit	268
1. Het meten van de fertiliteit	268
a. Vruchtbare vrouwen	269
b. Het netto reproductiecijfer	270
c. Vruchtbaarheidsverschillen	270
2. Mortaliteit	271
a. Het kindersterftecijfer	272
b. De moedersterfte in het kraambed	273
3. Levensverwachting	273
a. De overlevingstrends	274
b. De levensduur	275
Samenvatting	276
Aanbevolen literatuur	277

HOOFDSTUK 11: VERANDERINGEN IN DE BEVOLKING 279

§ 1. Migratie	279
1. Internationale migratie	279
a. Vluchtelingen	282
b. Hoeveel illegalen zijn er?	283
2. Het immigratiebeleid	284
3. Interne migratie	286
Herverdeling	286
§ 2. De evolutie van de wereldbevolking	288
1. Het bevolkingsprobleem	288
Factoren van verandering	288
2. Sociale controle	292
a. China	292
b. Moeder Indië	293
3. De evolutie van de fertiliteit in het Westen	295
a. De contraceptieve revolutie	295
b. Kleiner wordende verschillen	295
c. Beleidsvormen die tot bevolkingsaangroei aansporen	296

4. De aangroei van de wereldbevolking	297
a. Het model van de demografische overgang	297
b. Beperkingen van het model	299
c. Vooruitzichten in de bevolkingscontrole	299
5. De nulgroei van de bevolking	300
De berekening van de nulgroei van de bevolking	300

Samenvatting	302
Aanbevolen literatuur	302

SLEUTELBEGRIPPEN	305
------------------	-----

BIBLIOGRAFIE	313
--------------	-----

VOORWOORD

Professor Philip Selznick, Dr. Dorothy H. Broom en ikzelf zijn blij dat *Essentials of Sociology* nu ook in het Nederlands beschikbaar is. Wij danken Professor J. Verhoeven, Professor J. Van Houtte en Dr. L. Goossens voor de belangstelling en de wetenschappelijke zorg waarmee zij dit boek hebben willen aanpassen aan de noden van Nederlandstalige studenten. Vertalen is één van de moeilijkste onderdelen van de menselijke communicatie, en wij zijn er ons dan ook terdege van bewust dat de bewerkers van het boek een belangrijke inspanning hebben geleverd. Wij stellen het daarenboven erg op prijs dat hierdoor een collegiale samenwerking is ontstaan die de nationale grenzen heeft doorbroken. Sociologie komt daardoor nog meer als een internationale discipline op het voorplan.

Wellicht vraagt de lezer zich af hoe het boek oorspronkelijk tot stand kwam en wat men met het boek wilde bereiken. De eerste uitgave, geschreven door de twee oudste auteurs, verscheen reeds in 1955. Van dit boek, *Sociology*, zijn reeds zeven edities verschenen, wat in de sociale wetenschappen eerder zelden gebeurt. Van dit grotere werk verscheen er eveneens een meer beknopte tekst die de basis vormde van deze Nederlandse versie, uiteraard aangepast met Belgische data.

In de vijftiger jaren waren er weliswaar een aantal bruikbare handboeken voorhanden, maar zij voldeden volgens vele collega's niet aan wat men in het onderwijs nodig had. Daarom hebben wij gepoogd een tekst te schrijven die aan een aantal eisen moest voldoen, die we hieronder opsommen. Doorheen de jaren veranderde de inhoud van de tekst wel, omdat het onderzoek en de theoretische perspectieven zich wijzigden. De basisprincipes van de tekst werden echter gehandhaafd. Welke waren deze?

1. De tekst moet een betrouwbaar beeld geven van de belangrijkste standpunten en paradigmata in de hedendaagse sociologie. Bijgevolg mag het boek niet beperkt blijven tot één bepaalde manier van denken of tot de opvatting van één auteur. Een handboek moet de studenten namelijk in de ganse reeks van alternatieve benaderingen introduceren. Eens studenten vertrouwd zijn met een ruim inzicht in sociologie kunnen zij tot meer gespecialiseerd werk gebracht

worden. Mijn collega's en ikzelf hebben enigszins verschillende theoretische oriëntaties en zijn in verschillende onderzoeksterreinen geïnteresseerd. Dit feit heeft het ons mogelijk gemaakt geloof te hechten aan alternatieve gezichtspunten en deze ook te beschrijven.

2. Ofschoon het boek moet aansluiten bij de hedendaagse problemen, zal het toch ook voldoende aandacht moeten besteden aan de klassieke auteurs. Hierdoor worden de intellectuele wortels van de sociologie blootgelegd en komt sociologie naar voren als een wetenschappelijke taak die steeds in ontwikkeling is.

3. Het boek zou een duidelijke structuur moeten hebben waarin de verklarende benadering van de auteurs duidelijk wordt. Daarom is deze publikatie ingedeeld in vier grote delen, elk onderverdeeld in verschillende hoofdstukken en paragrafen.

4. Het boek zou niet mogen opgevat worden als een gespecialiseerde monografie. Monografieën zijn immers geschreven voor specialisten en zijn zelden geschikt voor de vorming van beginnende studenten. Monografieën veronderstellen immers dat de lezer reeds vertrouwd is met de materie en dat hij het onderwerp in relatie kan brengen met de discipline in zijn geheel. Dit mag zeker niet gebeuren in een handboek.

5. Om de ruime bruikbaarheid van sociologie aan te tonen, hebben wij op zeer verscheiden sociologisch onderzoek beroep gedaan. Daarenboven hebben we onderzoek uit verschillende culturele situaties genomen. Dit heeft het voordeel dat studenten leren zien dat bepaalde sociologische veralgemeningen op andere samenlevingen van toepassing zijn dan deze waarin ze zelf leven.

6. Vermits sociologie steeds heeft af te rekenen met hedendaagse sociale problemen is er onvermijdelijk een spanning tussen zuiver wetenschappelijke of theoretische uitspraken enerzijds en de toepassing ervan op sociale problemen anderzijds. Wij hebben deze moeilijkheid opgelost door maatschappelijk belangrijk geachte sociale problemen in verband te brengen met sociologische uitgangspunten. Daartoe hebben wij vragen, die beleidsmatig aan de orde zijn, gebruikt om de feiten te verduidelijken die aan de basis liggen van sociale problemen en om te illustreren dat een sociologische analyse nuttig is om het beleid te informeren.

7. In de Amerikaanse uitgave plaatsten wij korte artikels en deeltjes uit boeken die als lectuur voor studenten waren bedoeld en die aansloten bij de bestudeerde problemen in dit boek. Vermits het boek bedoeld was voor beginnende studenten hebben wij deze stukjes herschreven in een aangepaste taal.

De bewerkers van voorliggend boek hebben deze aanvullende literatuur echter weggelaten, aangezien zij deze ruimte nodig hadden om informatie te geven over Europa en België in het bijzonder.

Voor de Japanse en de Nederlandstalige uitgave, die ongeveer rond dezelfde tijd zullen verschijnen, heb ik het hoofdstuk over Cultuur gans herschreven. Hierin besteed ik dan meer, dan in de vorige uitgave het geval was, aandacht aan de evolutie en de relaties tussen cultuur en sociale organisatie.

Hedendaags wetenschappelijk werk in de sociale wetenschappen is zelden nog een individuele aangelegenheid, omdat één persoon moeilijk alle feiten en theorieën kan overzien. Daarom willen wij nu onze dank uitdrukken voor de samenwerking die wij mochten hebben met wijlen Gertrude Jaeger. Onze bijzondere dank gaat tevens uit naar andere collega's die aan vroegere uitgaven hebben medegewerkt: Robert Blauner, Burton R. Clark, Donald R. Cressey, Saul Geiser, Norval D. Glenn, Helen Beem Gouldner, Paul Jacobs, F. Lancaster Jones, Yuriko Kitaoji, John I. Kitsuse, William Kornhauser, Sheldon Messinger, Richard T. Morris, Philippe Nonet, Jerome H. Skolnick en Ralph H. Turner.

Gretchan H. Broom is vele jaren voor mij een creatieve editor geweest, waarmee het goed was samen te werken. Wij drukken tevens onze waardering uit voor de hulp en de adviezen van Robert Benford, Charles M. Bonjean, Robert G. Cushing, Hironobu Kitaoji, Larry H. Long, Lawrence J. Saha en William L. Shay.

Misschien interesseert het de lezer dat dit boek niet aan zijn eerste vertaling toe is. Er zijn reeds Spaanse, Portugese, Hebreeuwse en Chinese versies gepubliceerd, ofschoon deze laatste vertaling niet met instemming van de auteurs gebeurde. Daarenboven zijn delen van het boek in vele andere talen vertaald.

Tenslotte hou ik eraan nog even te zeggen dat de auteurs gelijk welke commentaar die iemand op hun werk wil leveren in dank zullen ontvangen.

Leonard Broom

Bij de tweede druk

Deze tweede druk werd op een aantal punten verbeterd en geactualiseerd. Er werden een aantal formuleringen aangepast. Nieuwe voorbeelden werden ingevoerd en het statistisch materiaal werd met de meest recente cijfers aangevuld.

Leuven-Antwerpen, mei 1988

De bewerkers

DEEL I

SOCIOLOGISCHE PERSPECTIEVEN

Hoofdstuk 1

WAT IS SOCIOLOGIE ?

§ 1. SOCIOLOGIE ALS WETENSCHAP

Academici herkent men aan de vragen die zij stellen en aan de wijze waarop zij naar antwoorden zoeken. Sociale wetenschappers, die met een algemene bezorgdheid over de hoge werkloosheidsgraad geconfronteerd worden, benaderen het probleem op zeer verschillende wijzen. Een econoom kan nagaan of een stadsbestuur over de mogelijkheden beschikt om de werklozen financieel te ondersteunen. Een politoloog kan naar de drukkingsgroepen zoeken die de met bankroet bedreigde industrieën willen beschermen en het verlies van nog meer jobs op die manier voorkomen. Een socioloog kan de invloed van langdurige werkloosheid op de gezinsrelaties bestuderen en een psycholoog kan nagaan hoe iemands imago beïnvloed wordt door jobverlies.

Om de specifieke accenten die de sociologie legt beter te kunnen vatten, beginnen wij met een overzicht van de andere sociale wetenschappen en leggen wij verbanden met de sociologie.

1. SOCIOLOGIE EN DE SOCIALE WETENSCHAPPEN

Sociologie is één van de sociale wetenschappen - antropologie, economie, aardrijkskunde, geschiedenis, politieke wetenschappen en sociale psychologie. Alle sociale wetenschappen houden zich bezig met de systematische studie van sociaal gedrag. Er zijn geen strikte grenzen tussen de verschillende sociale wetenschappen. Het is inderdaad zo dat sommige belangrijke onderzoeken tot stand komen wanneer mensen uit de verschillende vakgebieden samenwerken. Nochtans zullen de verschillende sociale wetenschappen andere aspecten benadrukken, ook al bestuderen zij hetzelfde probleem.

Antropologie is deels een biologische en deels een sociale wetenschap. Fysische antropologie houdt zich bezig met de biologische oorsprong van de mensheid en met de variaties in de menselijke soort met inbegrip van het ras. Sommige

antropologen specialiseren zich in de studie van de grote apen: een voorbeeld hiervan is het onderzoek naar dominantie en onderwerping bij de primaten (Pfeiffer, 1978: 241-244).

Sociale en cultuuranthropologen bestuderen de levenswijze in de ongeletterde gemeenschappen. Wij hebben ons op zulke onderzoeken gebaseerd wanneer wij de huidige industriële culturen vergelijken met de culturen in de Derde Wereld en de ongeletterde culturen. Gedurende de laatste jaren hebben steeds meer antropologen hun aandacht gericht op onderwerpen als interpersoonlijke relaties in verstedelijkte gebieden. Deze trend wijst op een convergentie van antropologie en sociologie.

Economie houdt zich bezig met de kosten en de prijs, sparen en investeren, vraag en aanbod, produktie en distributie en het verbruiken van goederen of diensten. Wanneer economen een model maken van de manier waarop de economie werkt, dan veronderstellen zij meestal dat de mensen economische beslissingen nemen op basis van een bepaald doel, bijvoorbeeld zoveel mogelijk verdienen met zo weinig mogelijk inspanningen en investeringen. Deze veronderstellingen zijn van louter psychologische en sociologische aard omdat zij naar persoonlijke voorkeur en sociale waarden verwijzen. De veronderstellingen kunnen echter al dan niet met de werkelijkheid overeenstemmen. Soms verkiezen mensen vrije tijd boven geld of een doel in de toekomst boven een onmiddellijk resultaat. Deze niet-economische feiten beperken de toepasbaarheid van economische veralgemeningen.

De economie is verder ook verbonden met en afhankelijk van niet-economische instituties en krachten, met inbegrip van de regering, het gezin, wijzigingen in de bevolking en de publieke opinie. Zowel sociologen als economen zijn geïnteresseerd in problemen zoals armoede en verdeling van de inkomens, welke in hoofdstuk 9 besproken worden.

Aardrijkskunde verbindt, net zoals de antropologie, de sociale en de natuurwetenschappen. De eerste wetenschappers die de aardrijkskunde in verband met de mens brachten, waren hoofdzakelijk geïnteresseerd in de manier waarop de fysische omgeving de plaats van de menselijke activiteit en het gebruik van de bestaansmiddelen beïnvloedde. Moderne aardrijkskundigen schenken meer aandacht aan sociale en economische factoren. Een aardrijkskundige beschreef de wetenschap als: "een opkomende sociale wetenschap" (Cox, 1976: 182). Aardrijkskunde valt met de aandacht van de sociologie samen wat onderwerpen als volksspreiding, stedelijke ecologie en het gebruik van natuurlijke rijkdommen betreft.

Geschiedenis behoort ook tot de sociale wetenschappen. Historische documenten zijn waardevol bij sociologisch onderzoek en sociologische analyses zijn interessant voor historici. De ontwikkelingen in de sociale geschiedenis hebben recentelijk nog tot vernieuwde inzichten in onderwerpen als slavernij en familielevens geleid. Historici hebben ook geprobeerd om sociaalwetenschap-

pelijke technieken op het verleden toe te passen: bijvoorbeeld bij de studie van onderwerpen als beroepsverandering of erfrecht.

Politieke wetenschappen houden zich hoofdzakelijk bezig met het bestuderen van het politieke apparaat. De nadruk lag traditioneel op het wettelijke en het bestuursaspect. Maar omdat politiek en bestuur in de cultuur en de sociale organisatie geworteld zijn, raakten de politieke wetenschappers geïnteresseerd in het onderzoek van sociale invloeden op regeringsbeslissingen en het politieke gedrag. De groeiende rol van politieke beslissingen in vele domeinen van het sociale leven, hebben de interesse gestimuleerd voor de sociologie van de politiek.

Sociale psychologie is vooral begaan met het verband tussen het groepsleven en de individuele psychologie. Zowel sociologen als psychologen dragen bij tot de kennis binnen dit vakgebied. Sociale psychologen onderzoeken intermenselijke relaties en groepsgedrag in hun pogingen om individuele gedragingen en persoonlijkheid te begrijpen. Zij bestuderen de sociale rollen, de ontwikkeling van de persoon, de betekenis van de sociale attitudes en de dynamiek van kleine groepen. In dit boek werden aspecten van de sociale psychologie behandeld in verband met het gedrag in kleine groepen en de processen dank zij dewelke de mens een volwaardige persoon wordt.

2. HET SOCIOLOGISCH STANDPUNT

De sociologie onderzoekt die aspecten van het sociale leven die anders over het hoofd worden gezien of die als vanzelfsprekend zouden worden beschouwd. Haar lange en uitdagende lijst van taken omvat pogingen om de basisstructuur van de menselijke gemeenschap te ontdekken. Sociologen trachten te begrijpen welke elementen sociale conflicten veroorzaken, welke krachten groepen versterken of verzwakken en welke de bronnen van sociale veranderingen zijn.

De meeste mensen zijn uit eigen ervaring met bepaalde aspecten van het sociale leven vertrouwd. Iedereen heeft een aantal sociale situaties uit de eerste hand leren kennen: een gezin, een werkomgeving, een vriendengroep of een gemeenschap. Sociologen gebruiken deze alledaagse kennis vaak in onderzoeken, wanneer zij bijvoorbeeld mensen interviewen om iets te weten te komen over hun sociale ervaringen en attitudes.

Hoewel ervaring als een goede leerschool beschouwd wordt, hebben slechts weinig mensen voldoende ervaring om over een ruime probleemstelling juiste veralgemeningen te kunnen maken. Een voorbeeld: terwijl iedereen zich bewust is van vooroordelen en discriminatie op basis van leeftijd en geslacht, zal een individu in het dagelijkse leven toch niet veel leren over de historische oorsprong en de sociale basis van die vooroordelen. Niemand kan genoeg ervaring heb-

ben om zich een duidelijk idee te vormen over hoe ruim leeftijds- en geslachtsdiscriminatie zijn verspreid, hoe zij aanvoeld worden, hoe deze houdingen worden uitgedrukt, hoe zij van groep tot groep verschillen en of zij aangroeien of in omvang afnemen.

Bij het behandelen van zulke problemen gaat het sociologisch onderzoek verder dan de alledaagse kennis en spreekt het het volksgeloof soms tegen. De sociologie brengt waarnemingen van verschillende mensen in verschillende situaties samen. Aan de hand van deze informatie bouwt men theorieën op die getest worden. Terwijl men dit doet, ontwikkelt men vaak concepten die speciale toepassingen zijn van dagelijkse ideeën. Zo is **vriendschap** een gewone term, maar het sociologisch concept **primaire groep** houdt veel meer in dan de idee van vriendschap, zoals in hoofdstuk vijf wordt aangetoond. Op dezelfde wijze laten sociologische concepten als deviant gedrag, stratificatie en rol een preciezere analyse toe dan in alledaagse termen mogelijk is.

§ 2. SOCIOLOGIE EN SOCIAAL BELEID

Zoals alle beoefenaars van een wetenschap trachten ook sociologen exact te zijn. Hiervoor ontwikkelden zij methodische benaderingen van het sociaal leven, die de indruk kunnen wekken dat zij zich afstandelijk opstellen t.o.v. de urgente menselijke problemen. De meeste sociologen willen echter de sociale problemen helpen oplossen, maar als men wil dat het onderzoek sociaal nuttig is, dan moet het degelijk en objectief zijn. Zodoende wordt de socioloog in twee richtingen getrokken: enerzijds naar voorzichtige, goed ontworpen studies, maar eveneens naar pogingen om dringende sociale problemen op te lossen. De spanning tussen deze twee visies geeft aanleiding tot een debat, dat reeds meer dan een generatie duurt. In twee klassieke werken werd gepleit voor een sterk sociaal geëngageerde sociologie, nl. "Knowledge for what?" (Lynd, 1939) en "The Sociological Imagination" (Mills, 1959). Tegenwoordig bestaat er geen twijfel meer dat de sociologie wel een gerechtvaardigde rol speelt in het helpen oplossen van sociale problemen. Hoewel sommige sociologen zich blijvend, hoofdzakelijk bezighouden met meer fundamenteel onderzoek en theorievorming, dragen anderen rechtstreeks bij tot de sociale verandering door als raadgevers of tewerkgestelden in bedrijven, staatsadministraties of andere organisaties op te treden. De toepassing van de sociologie gaande van ruim beleidsonderzoek tot kritische evaluatie van bepaalde sociale programma's heeft zich tijdens de twee laatste decennia snel ontwikkeld. Vele universiteiten en hogescholen bieden nu cursussen aan over toegepaste sociologie, beleidsonderzoek en evaluatie-onderzoek.

In de wetenschappelijke geest staat niets centraler dan de idee van zelfverbetering. Sociale wetenschappers beweren niet dat zij helemaal objectief zijn. Onvermij-

delijk dringen zich keuzen op zowel bij het bepalen van het studieonderwerp als bij het concrete onderzoekswerk. Wetenschappers zijn allemaal tot op een bepaald niveau beperkt in hun mogelijkheid om de wereld objectief te bekijken. Maar de wetenschap vereist ook geen absolute objectiviteit. Wetenschap vraagt wel dat een discipline in haar geheel vatbaar zou zijn voor nieuwe ideeën en alternatieve benaderingswijzen en dat er mogelijkheid tot kritiek op de bevindingen en de interpretaties zou zijn.

1. BELEIDSONDERZOEK

Sommigen die een sociologische opleiding kregen, vinden een job in de overheidssector of de industrie, waar zij hun vaardigheden op praktische problemen toepassen. Bekijk, bijvoorbeeld, de volgende vragen: zal de bouw van een nieuwe snelweg een oude buurt of gemeenschappelijke voorzieningen afbreken? Als dat zo is, kan de buurt dan gered worden door een routewijziging van de snelweg, door het bouwen van voetgangersbruggen of door het herbouwen van gemeenschapsvoorzieningen? Ontwerpers vergeten al eens deze vragen in overweging te nemen, alvorens de schade werd aangericht. Sociologen menen dat deze problemen eerst moeten besproken worden, nog vooraleer men de route gaat uitstippelen.

De sociologische opleiding leidt beleidsanalysten op om verder te kijken dan de officiële doeleinden (zoals het bouwen van een autoweg) en om de gevolgen ervan te voorzien (zoals het vernielen van een buurt). Urbanisten kunnen aanbevelen dat een nieuwe fabriek zou ingeplant worden in een streek met aanhoudende werkloosheid. De taak van de socioloog zou zijn na te gaan of de werkloze bevolking over de nodige kwaliteiten beschikt voor de jobs die men zou creëren of dat er arbeiders van buitenaf zouden moeten komen, wat de zaak alleen maar erger zou maken.

Er wordt verder ook een beroep gedaan op de technieken van de sociale onderzoeker wanneer een instelling zijn eigen optreden naar waarde wil schatten. Begaan gevangenen die aan een speciaal werkprogramma deelnemen, bijvoorbeeld, minder misdaden na hun invrijheidstelling omdat het programma effect heeft of omdat zij uit een "lage risico"-groep gekozen werden?

Relevantie

Als een deel van de sociale wereld wordt de sociologie geconfronteerd met de belangrijkste sociale gebeurtenissen en crisissen. Er is veel onderzoek verricht naar rassenconflicten, geslachtsdiscriminatie, misdaad, delinquentie en bevolkingsdruk. Deze en andere dringende kwesties focaliseren het sociologisch onderzoek en geven er een bepaalde richting aan. Als antwoord op veranderende

omstandigheden en dringende sociale problemen tracht de socioloog relevant te zijn voor de moderne wereld. De meeste sociologen vermijden dan ook de ivooren toren.

Ter illustratie kan verwezen worden naar een onderzoek van Van Kerckvoorde en Peters (1988). Het stijgend aantal hold-ups, de politieke aanslagen (van o.m. de C.C.C.), de reeks aanslagen van de Bende van Nijvel en het Heizeldrama hebben, zo stellen de onderzoekers vast, mede door de grote ruchtbaarheid eraan gegeven in de media, bijgedragen tot een verontrusting en een verhoogd onveiligheidsgevoelen van de bevolking. In de mate dat de onveiligheid van de burgers een sociaal probleem is geworden, staan verschillende beleidsniveaus en -verantwoordelijken onder druk om dit probleem aan te pakken. Men streeft naar een versterking van de strafrechtelijke aanpak: een strengere strafmaat, grotere investeringen in het justicieel en politieel apparaat, uitbreiding van de gevangenis capaciteit e.d. Aanvullend, in analogie met het beleid in het buitenland, wordt gedacht aan het opstarten van zogenaamde "preventieprojecten" bij de bevolking. De strategie van deze preventieprojecten, die nu reeds in de V.S.A. en een aantal Europese landen als Groot-Brittannië, Nederland en Frankrijk worden toegepast, bestaat erin een beroep te doen op de medewerking van de burgers voor het toezicht op en de controle over criminaliteit. De verwachting is dat door deze medewerking het afgezwakte of verdwenen informele sociale controlesysteem weer gaat functioneren, waardoor delinquentie sneller wordt gemeld, beter wordt samengewerkt met de politie, verdachte situaties of personen worden gesignaleerd, de criminaliteit vermindert en de onrustgevoelens gaandeweg verdwijnen.

Van Kerckvoorde en Peters hebben deze buitenlandse preventieprojecten onderzocht en geëvalueerd opdat de Belgische overheid de nodige beleidsconclusies zou kunnen trekken. Uit hun onderzoek blijkt dat de hooggestemde verwachtingen in de grote meerderheid van de projecten niet worden ingelost. In bepaalde buurten is slechts een minderheid van de burgers bereid concreet mee te werken, de coördinatie en begeleiding van de projecten door de politie laat vaak te wensen over, deelname aan het project leidt doorgaans tot toename van het onrustgevoelen ... Bovendien hebben deze projecten weinig of geen invloed op de criminaliteitscijfers. Indien succesvol betreft het de afname van de vermogensdelicten. Het zijn nochtans vooral de persoonsdelicten (geweld, seksueel misbruik) die de onrustgevoelens voeden en doen toenemen.

Naar het overheidsbeleid toe besluiten de onderzoekers dat dergelijke preventieprogramma's niet zomaar kunnen worden overgenomen. Wel kan gepleit worden voor een zeer gerichte en selectieve inzet van de projecten, met name bij de bestrijding van inbraak op voorwaarde dat de samenwerking met en de coördinatie door de politie systematisch wordt uitgebouwd. Een meer fundamentele kritiek betreft de eenzijdige benadering van criminaliteit in de meeste preventieprojecten. Zij zijn té exclusief gericht op criminaliteitsbestrijding en hebben geen oog voor de wortels van het probleem, zoals criminaliteit als

exponent van problemen op het vlak van gezin, opvoeding, scholing, tewerkstelling en woonomstandigheden. Een beleid dat criminaliteit en veiligheid benadert in een aanpak die rekening houdt met de intrinsiek daaraan verbonden maatschappelijke probleemdimensies verdient volgens de onderzoekers dan ook de voorkeur.

2. ONDERZOEK ALS EEN SOCIALE PROBLEEMSTELLING

De meeste wetenschappers kampen bij de uitoefening van hun beroep met ethische problemen. Fysici wegen de vernietigende kracht van een nucleaire explosie af tegen de vreedzame toepassingen van nucleaire energie. Fysiologen moeten de waarde van nieuwe kennis afwegen tegen het lijden van proefdieren. Scheikundigen kunnen zich zorgen maken over de schade die aan de omgeving kan toegebracht worden door nuttige synthetische produkten. Maar omdat sociologen, psychologen en antropologen de mens bestuderen, worden zij met een andere soort problemen geconfronteerd.

a. Wie moet er aan onderzoek doen ?

Iedereen kan, mits de nodige motivatie, tijd en geld, aan sociologisch onderzoek doen: je hebt namelijk geen vergunning nodig om onderzoeken te verrichten. Wanneer wij echter als proefpersoon bij een studie betrokken zijn, willen de meesten van ons toch weten of de onderzoeker bevoegd is. Wij willen dat de onderzoeker opgeleid is om op competente wijze onderzoek te verrichten en dat hij of zij de ethische en professionele normen naleeft.

Iemand die te veel persoonlijk belang heeft bij de resultaten van een onderzoek kan een slechte onderzoeker zijn. Een te grote betrokkenheid bij het resultaat van de studie kan tot ongewilde vervorming van de informatie of tot bewust vervalsen van feitenmateriaal leiden. Een werknemer van de sigarettenindustrie die zijn job wil behouden, zou wel eens een partijdige interviewer kunnen zijn voor een peiling over roken en gezondheid.

Hoe dan ook, het is voor de sociale vorsers moeilijk om tegenover de onderzoeksmaterie een volledig neutrale houding aan te nemen. Zij doen dit bepaalde onderzoek natuurlijk omdat zij dat probleem interessant en belangrijk vinden. Sociologen die rassenverhoudingen bestuderen, hebben eigen gevoelens tegenover racisme en discriminatie: de meesten zijn ervan overtuigd dat racisme destructief is, dat discriminatie de mensenrechten geweld aandoet en dat die attitudes en gedragingen moeten veranderd worden. Deze gevoelens maken iemand niet noodzakelijk ongeschikt voor dit onderzoek. Sociologen zijn vrij hun waarden de keuze van de onderzoeksprojecten te laten bepalen, maar zij moeten voor alles vermijden dat hun waarden de resultaten beïnvloeden. Wetenschappelijke integriteit en objectiviteit komen op de eerste plaats.

Sommige radicale critici beweren dat de onderzoeker lid moet zijn van een bepaalde groep, wil hij/zij deze onderzoeken. Zodoende moet men een zwarte zijn om zwarten te bestuderen en kunnen mannen geen vrouwen onderzoeken. Deze stellingname moet in verband gebracht worden met de problematiek van de ethiek enerzijds en van de competentie anderzijds. Het ethische probleem is of buitenstaanders het recht hebben om een groep te observeren of vragen te stellen aan leden ervan. Het vraagt van de onderzoeker dat hij zich vragen stelt als: "Met welk recht dring ik door mijn vragen binnen in de privacy van deze groep (of persoon)? Waarom zouden deze mensen met mij meewerken?" Het competentieprobleem stelt in vraag of een buitenstaander zulk onderzoek wel kan verrichten. Het is mogelijk dat buitenstaanders, precies omdat zij vreemd zijn voor een groep, de verkeerde vragen stellen of de antwoorden niet ten volle begrijpen.

Anderzijds is het nodig dat de onderzoeker enigszins een buitenstaander is, omdat sociologisch onderzoek moet voorkomen dat verklaringen van het gezond verstand als bewezen worden aanvaard. Iemand die aan een bepaalde groep gebonden is, kan het moeilijk hebben om objectief de manier waarop die groep de wereld benadert, te beschrijven. Begrip opbrengen voor de standpunten van de groep, wat noodzakelijk is voor het onderzoeksproces, is niet hetzelfde als het kritiekloos aanvaarden ervan.

b. Wie moet er bestudeerd worden?

Net zoals bij de vraag wie er onderzoek mag verrichten, zijn er ook weinig beperkingen m.b.t. wie mag bestudeerd worden. Over het algemeen worden de mensen die zich het minst kunnen beschermen het meest bestudeerd. Arme mensen hebben het moeilijker om sociale vorsers te ontlopen. Mensen met een privé telefoonnummer, met een receptioniste en bedienden zijn beter uitgerust om hun privacy te beschermen.

Studie van armen en rechtelozen is wel ergens gerechtvaardigd. Projecten om armoede en achteruitstelling te bestrijden hebben informatie nodig die alleen via onderzoek over degenen die uit het project voordeel moeten halen, kan verkregen worden. Anderzijds verwaarloost het "studying down" (naar beneden toe bestuderen) even zeer belangrijke onderwerpen zoals hoe men rijkdom verwerft en doorgeeft of hoe machtigen hun positie verwerven en beschermen. Een sociologie die enkel de mensen onderaan de sociale hiërarchie bestudeert, zou kunnen bekritiseerd worden omdat het de status quo zou laten bestaan. Deze sociologie zou ook een eenzijdige en onvolledige kijk op de maatschappij geven.

c. Het vertrouwelijk karakter en het gebruik van de resultaten

Gedurende elke stap van het onderzoek, de probleemstelling tot het uiteindelijke verslag, moet de onderzoeker het probleem onder ogen zien hoe hij de

mensen die aan het onderzoek deelgenomen hebben, zal beschermen. In een grootschalig survey-onderzoek, waarbij de resultaten in samenvattende statistieken worden weergegeven en waar degelijke voorzorgsmaatregelen genomen worden, kunnen de informanten vrij zeker zijn van hun privacy en anonimiteit. In studies van kleinere groepen of gemeenschappen is het moeilijker om de anonimiteit te bewaren. De namen van de proefpersonen worden soms verhuuld, maar deze methode werkt niet altijd op afdoende wijze.

Daarenboven moeten de onderzoekers rekening houden met het eventuele gebruik van hun onderzoeksresultaten. Zij moeten er ook zeker van zijn dat de vorm waarin zij hun resultaten publiceren niemand in discrediet of in een vervelende situatie zal brengen of de privacy zal schaden. Een groep die aan een vorser de toelating geeft om hen te bestuderen, geeft vanzelfsprekend geen toestemming om de resultaten tegen de leden van de groep te gebruiken.

Video-opnamen brengen nog extra problemen met zich mee. Het is zeer goed mogelijk dat de proefpersonen door mensen die hen kennen, herkend worden en dit kan hen aan kritiek en spot blootstellen. Omdat video-opnamen zo eenvoudig en gemakkelijk zijn, vragen zij speciale voorzorgsmaatregelen om de privacy van proefpersonen te beschermen.

§ 3. ANALYSENIVEAUS

Sociologie analyseert het sociale leven op drie niveaus: het interpersoonlijke, het groepsniveau en het niveau van de globale samenleving. Elk niveau is complexer en omvat een groter aantal mensen dan het vorige. Figuur 1.1. geeft de drie niveaus, de sociale vormen of elementen die op elk niveau gevonden worden en geeft tevens van alles een voorbeeld.

FIGUUR 1.1: Niveaus van sociologische analyse

Niveau	Elementen	Voorbeelden
Interpersoonlijk	patronen van interacties rollen	leider - volgeling student - professor
Groep	primaire groepen organisaties relaties binnen de groep	vriendengroep universitaire instellingen werknemers - bedrijfs- leiders
De globale samenleving	grootschalige patronen van sociaal gedrag gemeenschappen en maatschappijen	slavernij België, Vlaanderen

1. HET INTERPERSOONLIJKE NIVEAU

Een interpersoonlijke relatie is de sociale band tussen twee of meer personen, zoals vriend-vriend, leider-volgeling en buur-buur. Interpersoonlijk wil zeggen "tussen personen", maar dit houdt niet in dat de betrokken relaties hecht of hartelijk moeten zijn. Zij kunnen vijandig of vriendelijk, hecht of los, diep of oppervlakkig zijn. Het grootste deel van het dagelijkse leven bestaat uit interpersoonlijke relaties. Elke interactie tussen mensen is op vroegere ervaringen en begrip gebouwd. Wij weten wat wij kunnen verwachten omdat wij een identificeerbare, uitgesproken relatie met anderen hebben. Wij zijn vrienden, concurrenten, studiegenoten, ouder en kind of koper en verkoper. In hoofdstuk vijf wordt dit onderwerp gedetailleerder onderzocht.

2. HET GROEPSNIVEAU

Het volgende analyiseniveau behandelt groepen en relaties tussen groepen. Twee belangrijke voorbeelden zijn de persoonsgerichte groepen, die in hoofdstuk vijf besproken worden en de onpersoonlijke organisaties, die in hoofdstuk zes onderzocht worden.

Het woord **groep** heeft een zeer ruime betekenis. Het kan alles omvatten van een gezin tot een ganse natie. Twee personen vormen een groep als zij vrienden of vennoten zijn, dat wil zeggen als zij samengehouden worden door wederzijdse belangen of afhankelijkheid en als zij zich van anderen door hun relatie onderscheiden. Een universiteit is een groep aangezien zij duidelijk af te lijnen is, een manier om haar leden te identificeren kent en over symbolen beschikt die haar van andere universitaire instellingen onderscheidt. Groepen kunnen sterk georganiseerd en stabiel zijn zoals een rechtbank. Soms zijn zij beweeglijk en tijdelijk zoals bij samenkomsten op een cocktailparty of een politieke demonstratie.

Mensen met eenzelfde inkomen of die op een of andere manier gelijkenis vertonen, zoals hun leeftijd, beroep, leesgewoonten, vormen niet noodzakelijk een groep. In plaats hiervan worden zij een statistische verzameling of **sociale categorie** genoemd. Soms wordt zo een categorie een groep. Het proces waardoor deze transformatie gebeurt, is van groot belang voor de sociologen.

De bejaarden zijn een voorbeeld van een sociale categorie die bezig is een groep te vormen. Er is een groeiend zelfbewustzijn onder de bejaarden en een groeiende bezorgdheid over de aard van de groepen die de ouderen willen vormen of waarbij zij willen aansluiten (Pratt, 1976). Is er een levensstijl bij de derde leeftijd die als basis voor aparte huisvesting kan dienen? Of hebben bejaarden weinig met elkaar gemeen afgezien van hun gelijke leeftijd en hun afhankelijkheidspositie? Af en toe ontstonden er drukkingsgroepen die voor de

belangen van de bejaarden opkwamen. Kan men in de toekomst meer drukkingsgroepen van bejaarden verwachten, naargelang het percentage bejaarden binnen een populatie toeneemt? Welk effect zullen deze groeperingen op de politiek hebben? Zulke vragen wijzen op de problemen die er kunnen ontstaan wanneer wij nagaan hoe sociale categorieën tot sociale groepen worden omgevormd.

3. HET NIVEAU VAN DE GLOBALE SAMENLEVING

Het derde niveau van de sociologische analyse houdt zich bezig met de grote gemeenschappen of maatschappijen en wordt dan ook het niveau van de **globale samenleving** genoemd. Een maatschappij die door blijvende en verschillende patronen van sociale organisatie gekenmerkt wordt, vormt een **sociale ordening**.

Eén op verwantschap gebaseerde maatschappij is een bepaalde vorm van sociale ordening. In vele maatschappijen is verwantschap de belangrijkste sociale band en is de familie de basis van de sociale organisatie. Het familiebedrijf en de familieboerderij zijn voorbeelden van op verwantschap gebaseerde economische activiteiten. Slechts een paar decennia geleden, voor de komst van de vennootschappen, werden de meeste bedrijven en boerderijen door families beheerd.

Maatschappijen worden **familiaal** (familistic) genoemd wanneer de familie het belangrijkste groepstype is, dat verantwoordelijk is voor het behoud van de orde, de goederenproductie en het nakomen van de religieuze plichten. In een familiale maatschappij hangen de familieleden van mekaar af, zij staan in voor elkaars bestaanszekerheid. Zij participeren aan het hoog of laag prestige van de familie waartoe zij behoren. Men kan dus de familiale belangen - rijkdom, eer, continuïteit - niet scheiden van deze van de familieleden. Moderne maatschappijen zijn, in tegenstelling hiermee, veeleer individualistisch dan familiaal.

Samenlevingen en grote organisaties worden niet los van kleinschalige situaties bestudeerd. Een volledige analyse moet onderzoek omvatten op de drie niveaus, zowel op het interpersoonlijke als op het niveau van de groep en van de globale samenleving. Activiteiten op elk niveau worden immers beïnvloed door activiteiten op de andere niveaus, terwijl deze op hun beurt de activiteiten op andere niveaus beïnvloeden.

De sociale organisatie van de moderne geneeskunde, bijvoorbeeld, heeft een weerslag tot in het onderzoekslaboratorium, de geneesmiddelenindustrie, de ziekenhuisafdeling en de consultatieruimte van de arts. Zij beïnvloedt de relaties tussen artsen, verpleegkundigen, technici en patiënten; tussen apothekers, verantwoordelijken van farmaceutische bedrijven, hun onderzoekers en de overheid die de reglementen uitvaardigt, tussen ziekteverzekeringen, ziekenhuisbe-

dienden en de inspecteurs die aanvragen voor medische hulp en bijstand behandelen. Interpersoonlijke relaties worden zowel door de organisatie van hospitalen als door de geneesmiddelenindustrie beïnvloed en deze beïnvloeden op hun beurt die interpersoonlijke relaties. Verhoudingen tussen artsen, verplegend personeel en de andere stafleden bepalen de activiteiten binnen hospitalen. Daarenboven zullen de gesprekken tussen artsen hun bereidheid om een nieuw geneesmiddel te aanvaarden beïnvloeden en dus op hun beurt de geneesmiddelenindustrie.

§ 4. CONTRASTERENDE MAATSCHAPPIJMODELLEN

Ofschoon bijna alle sociologen eenzelfde algemeen perspectief hebben, zijn er belangrijke verschillen waar te nemen in de accenten die ze leggen in de visie die zij voorstaan. Vele wetenschappers gokken, als het ware, op een of andere aanpak in de hoop dat deze de sleutel tot een grondiger kennis en dieper inzicht zal geven. Dit heeft tot gevolg dat de nieuwkomer in de sociologie al gauw concurrerende stemmen hoort die een verschillende kijk op de menselijke samenleving verkondigen (Coser, 1976).

1. CONSENSUS TEGENOVER CONFLICT

Men kan de studie van de maatschappij beginnen door zich af te vragen: Wat houdt de maatschappij samen? Wat houdt de maatschappij stabiel? Of men kan zich afvragen: Wat doet de maatschappij uiteenvallen? Wat zorgt er voor veranderingen? Deze twee alternatieve uitgangspunten lijken neutraal te zijn, maar zij bevatten de kiem van een controverse (Dahrendorf, 1959).

Geen enkele socioloog twijfelt ernstig aan het belang van het conflict in de maatschappij. Maar sommigen nemen het conflict voor bewezen en wijden de meeste aandacht aan wat zij de fundamentele bronnen van de sociale samenhang noemen: gemeenschappelijke ideeën, tradities en manieren om naar de wereld te kijken en haar te begrijpen. Deze bestanddelen van de sociale ordening worden opgesomd in de veronderstelling dat elke groep samengebonden wordt door een consensus, een overeenkomst over normen en waarden. Deze overeenkomsten hebben zelfs betrekking op de details van het dagelijkse leven, namelijk de veronderstellingen die mensen samen hebben, zelfs wanneer zij met anderen aan tafel zitten.

Het **consensusmodel** beklemtoont sociale stabiliteit en de standvastigheid van gemeenschappelijke ideeën. Men gelooft dat belangrijke sociale veranderingen traag tot stand komen en dat zij afhankelijk zijn van grootschalige verschuivingen in houding en geloof. Daarom heeft consensus een conservatieve

bijklank. Het model suggereert dat vele voorstellen tot verandering onrealistisch zijn omdat zij op onvoldoende wijze rekening houden met de opvattingen van de gemeenschap. Men zou bijvoorbeeld het argument kunnen aanbrengen dat gelijk welke poging om het socialisme onder jonge Amerikaanse arbeiders te verkondigen, zal opbotsen tegen het rotsvaste geloof in individualisme en de vrije onderneming, dat leeft bij hen.

De **conflicttheorie** van haar kant gaat ervan uit dat het belangrijkste element van de sociale orde de overheersing van bepaalde groepen door andere is. In dit perspectief bekijkt men de wereld als een arena vol met feitelijke en mogelijke conflicten. Wanneer alles vredig lijkt, is dit enkel en alleen omdat iemand het deksel van de pot met conflicten gesloten houdt. Aanhangers van de conflicttheorie ontkennen niet dat consensus en geloof bestaan, maar zij benadrukken dat de volksattitudes vaak gesteund en gemanipuleerd worden door machtige groepen. Zij trekken de aandacht op wie de communicatiemedia of het onderwijssysteem controleert.

Het conflictmodel spreekt voorstanders van veranderingen om twee redenen aan. Ten eerste geeft het gestalte aan de mogelijkheid tot verandering, vooral door de opkomst van nieuwe groepen die in staat zijn bestaande instituten uit te dagen. Ten tweede suggereert het conflictmodel dat een strategische machtsverschuiving de sociale geschiedenis op een beslissende wijze kan beïnvloeden. Deze thema's komen sterk naar voren in de werken van Karl Marx. Zijn werk is de duidelijkste toepassing van de conflicttheorie bij de studie van de maatschappij (zie pp. 221-224). Veralgemeend kunnen wij zeggen dat aanhangers van de conflicttheorie in de hedendaagse maatschappij, de neiging hebben om door het Marxisme beïnvloed te worden, hoewel zij het daarom niet volledig aanvaarden. Aanhangers van het consensusmodel zijn veeleer geneigd de traditie van de Franse socioloog Emile Durkheim te volgen.

De meeste sociologen zullen zeggen dat zij zowel voor consensus als voor conflict openstaan. Slechts een minderheid onder hen identificeert zich uitsluitend met één van de twee benaderingswijzen. Toch is er een tendens merkbaar waarbij sociologen bij het consensusmodel aanleunen omdat het bewustzijn van het "sociale" - de invloed van gemeenschappelijke waarden en ervaringen op de menselijke geest en het ik - een groot deel van de sociologische traditie uitmaakt. Het conflictmodel helpt hen om een overbenadrukken van de consensus te corrigeren.

2. STRUCTUUR TEGENOVER PROCES

De maatschappij analyseren is haar onderverdelen in elementen die moeten onderzocht worden: sociale rollen, sociale strata, sociale klassen, instituties, cultuur, organisaties en gemeenschappen. Al deze concepten identificeren

structurele elementen van de maatschappij. Nochtans is de maatschappij volgens de laatste analyse opgebouwd uit menselijke individuen. Het bestuderen van abstracte sociale eenheden, hoe noodzakelijk dit ook weze, brengt het risico met zich mee dat het individu zal verwaarloosd worden.

Een denkrichting, die zich op het procesmatige concentreert en het individu in het middelpunt van de belangstelling tracht te houden, is gekend als het **symbolisch interactionisme** (Blumer, 1969). Symbolisch interactionisten beweren dat het actieve individu, dat een sociale situatie tracht te begrijpen en zin te geven, de kern van de sociale werkelijkheid is. Individuen reageren op de sociale werkelijkheid op basis van en de manier waarop hun eigen handelingen en die van de anderen geïnterpreteerd worden. Ervaring krijgt betekenis (d.w.z. zijn symbolische betekenis) door middel van interactie: eenzelfde geschenk kan als een vriendelijk gebaar of als omkoperij geïnterpreteerd worden. Het symbolisch interactionisme trekt de aandacht op persoonsgerichte processen die binnen het grotere geheel van de maatschappij aan de gang zijn.

Strikt genomen staan structuur en proces niet in oppositie met mekaar. Het zijn wel verschillende benaderingswijzen van eenzelfde sociale realiteit. Een structureel standpunt hangt een maatschappijbeeld op waarin individuen gestuurd worden door krachten die op hen inwerken, door hun sociale achtergrond en door de groep waartoe zij behoren. Het interactionisme bestudeert het sociale leven vanuit het standpunt van diegene die betekenis geeft aan zijn ervaring en die zich in zijn omgeving tracht te handhaven.

BESLUIT

Het conflictmodel en het symbolisch interactionisme behandelen dezelfde basisproblemen. Het zijn stemmen van verzet tegen een maatschappijbeeld dat standvastig en zelf-vernieuwend is en over de mogelijkheid beschikt om aan zijn leden een gemeenschappelijke ingesteldheid op te dringen. Hun kritiek is gegrond in zoverre dat de mensen uit de sociologie een beperkt en fout beeld van de sociale werkelijkheid zouden afleiden. Hiertegenover staat dat sociologische kennis niet kan bestaan zonder de structuuranalyse. Inzicht in wat de maatschappij samenhoudt, is zelfs nodig voor hen die bindingen verafschuwen en deze het liefst van al zouden verbreken. Consensus én conflict, structuur én proces blijven de hoofdthema's van het sociologische onderzoek.

SAMENVATTING

§ 1. SOCIOLOGIE ALS WETENSCHAP

Wetenschappelijke disciplines herkent men aan de vragen die zij stellen en aan de manier waarop zij naar antwoorden zoeken. Sociologie heeft veel gemeen met andere sociale wetenschappen (antropologie, economie, aardrijkskunde, geschiedenis, politieke wetenschappen, sociale psychologie). Zij zijn allemaal betrokken in het systematische onderzoek van het sociale gedrag. Zij benadrukken echter wel verschillende maatschappelijke aspecten, zelfs wanneer zij hetzelfde probleem bestuderen.

Ondanks het feit dat de sociologie onderwerpen uit de dagelijkse ervaring onderzoekt, bestudeert de socioloog het sociale leven systematischer en nauwkeuriger dan dat dit op basis van persoonlijke ervaring mogelijk zou zijn.

§ 2. SOCIOLOGIE EN SOCIAAL BELEID

Sociologie heeft zowel een theoretische als een beleidsgerichte taak, twee taken die soms met elkaar in conflict geraken. De waarde van de sociologische bijdrage tot het begrijpen van sociale problemen is afhankelijk van de objectiviteit en de nauwkeurigheid van het sociologisch onderzoek. Wanneer sociologen in het kader van sociaal beleid onderzoek verrichten, trekken zij de aandacht niet alleen op officiële doeleinden, maar vooral op de gevolgen op lange termijn van een politieke of sociale actie.

Omdat sociologen individuen in het werkelijk sociaal leven bestuderen, worden zij geconfronteerd met ethische discussiepunten die zelfs zwaarder doorwegen dan dit bij de fysici of de biologen het geval is. Het is moeilijk, zometertijd onmogelijk, voor de sociale wetenschappers om volledig objectief te zijn tegenover bepaalde onderwerpen. Zij moeten zich ervoor hoeden dat zij de resultaten niet laten beïnvloeden door wat zij waardevol vinden. Wie aan onderzoek mag doen, is een vraag die de socioloog niet zo maar kan beantwoorden. Ook wie men mag bestuderen, is een vraag die onder de sociologen leeft. Het beschermen van iemands privacy moet steeds afgewogen worden tegenover wat men uit een onderzoeksproject kan leren.

§ 3. ANALYSENIVEAUS

Sociologie analyseert het sociale leven op drie niveaus: het interpersoonlijke niveau, het niveau van de groep en het niveau van de globale samenleving. Het interpersoonlijke niveau houdt zich bezig met de sociale banden tussen twee of meer personen. Het groepsniveau behandelt zowel persoonsgerichte groepen als onpersoonlijke organisaties. Het bestudeert ook de processen waardoor een sociale categorie - een geheel van mensen die op een of ander vlak gelijk zijn - in een groep kan veranderen. Het niveau van de globale samenleving heeft te maken met ganse gemeenschappen of maatschappijen.

§ 4. CONTRASTERENDE MAATSCHAPPIJMODELLEN

Er zijn verschillende theoretische standpunten die met mekaar in strijd zijn: de consensus-theorie tegenover de conflicttheorie en de structuurbenadering tegenover de procesbenadering. De consensusbenadering beklemtoont de sociale stabiliteit, suggereert trage verandering en heeft de neiging om conservatief te zijn. De conflictbenadering onderstreept de mogelijkheid tot verandering en verschuiving van de macht.

Een structureel standpunt houdt zich bezig met vrij abstracte sociale eenheden zoals strata, klassen en instituties. Het symbolisch interactionisme reageert tegen die structurele aanpak en benadrukt de processen waardoor de mensen reageren op de sociale werkelijkheid waarin zij leven en de processen dank zij dewelke zij die sociale werkelijkheid interpreteren. Een volledige wetenschap van de maatschappij omvat beide concurrerende standpunten: consensus en conflict, structuur en proces.

AANBEVOLEN LITERATUUR

- Becker, H.S. (1981), *Exploring Society Photographically*, Evanston, ILL., Northwestern University Press.
- Berger, P.L. en Brigitte Berger (1976), *Sociology: A Biographical Approach*, herziene uitgave, Harmondsworth, Penguin.
- Blumer, H. (1969), *Symbolic interactionism: Perspective and Method*, Englewood Cliffs, N.J., Prentice-Hall.
- Coser, L.A. (1977), *Masters of Sociological Thought*, tweede uitgave, New York, Harcourt Brace Jovanovich.
- Hollander, P. (1973), *Soviet and American Society*, New York, Oxford University Press.
- Homans, G.C. (1974), *Social Behavior: Its Elementary Forms*, herziene druk, New York, Harcourt Brace Jovanovich.
- Merton, R.K. (1967), *On Theoretical Sociology*, New York, Free Press.
- Mills, C.W. (1961), *The Sociological Imagination*, New York, Oxford University Press.
- Nisbet, R.A. (1966), *The Sociological Tradition*, New York, Basic Books.
- Schneider, L. (1975), *The Sociological Way of Looking at the World*, New York, McGraw-Hill.

ALGEMENE REFERENTIEWERKEN

- De Valk, J.M.M. e.a. (1977), *Encyclopedie van de Sociologie*, Amsterdam - Brussel, Elsevier.
- Sills, D.L. (ed.) (1972-1979), *International Encyclopedia of the Social Sciences*, New York, Macmillan.
- Rademaker, L. (ed.) (1978), *Sociologische Encyclopedie*, 4 delen, Utrecht - Antwerpen, Het Spectrum.
- Rademaker, L. en H. Bergman (eds.) (1977), *Sociologische Stromingen*, Utrecht - Antwerpen, Het Spectrum.

Hoofdstuk 2

SOCIOLOGIE BEOEFENEN

§ 1. HET ONDERZOEKSVERLOOP

Sociologen gebruiken verschillende onderzoekstechnieken, afhankelijk van de informatie die zij zoeken. Deze methoden omvatten vragenlijsten en interviews, de analyse van officiële statistieken en overheidsdocumenten, de studie van dagboeken en brieven en het observeren van individueel gedrag en "face-to-face"-interacties.

Veel sociologisch onderzoek verschilt weinig van de manier waarop mensen in het dagelijkse leven vragen stellen en beantwoorden. Zo kan een koppel bijvoorbeeld denken dat hun tweede kind zich gemakkelijker aan de school aanpaste dan hun eerste. Deze indruk kan hen ertoe brengen aan andere ouders te vragen of zij met hun kinderen hetzelfde ervaren hebben. Het is zelfs mogelijk dat zij met de leerkrachten van het kind gaan praten. Hoewel een dergelijke vraagstelling niet hetzelfde is als systematisch onderzoek, is er op bepaalde vlakken een gelijkenis met wetenschappelijk onderzoek.

1. SYSTEMATISCH ONDERZOEK

Veronderstel even dat een socioloog de waarneming van de ouders veralgemeent tot: "Gesteld dat alle andere zaken gelijk zijn, is het zo dat kinderen met oudere broers of zussen zich gemakkelijker aanpassen op school dan de eerstgeboren kinderen." Nu is het probleem zodanig gesteld dat het tot onderzoek kan leiden. Het is nu een falsificeerbare hypothese geworden, die door onderzoek van het feitenmateriaal bevestigd of verworpen kan worden.

Nadat zij een falsificeerbare hypothese gevormd hebben, gaan sociologen wetenschappelijke boeken en tijdschriften na om te zien wat andere wetenschappers over het onderwerp geschreven hebben. Zij kunnen nadien naar een school gaan en de kinderen observeren. Zij zullen ook met de ouders en leerkrachten praten om te weten te komen hoe nieuwe leerlingen reageren wanneer zij overstuurd of onzeker zijn. Op basis van dit explorerend onderzoek maken zij een clas-

sificatie van gedragingen om de kinderen die zich gemakkelijk aan een school aanpassen en deze die er problemen mee hebben te kunnen identificeren. Geschrei, zich aan de ouders vastklampen of weigeren aan de schoolactiviteiten deel te nemen, kunnen voorbeelden van probleemgedrag zijn.

Aangezien sommige kinderen zich beter of sneller aanpassen dan anderen, kunnen wij zeggen dat hun aanpassingsvermogen verschilt. Het aanpassingsvermogen aan de school is een belangrijke **variabele** in dit ingebeelde onderzoek. De volgorde van geboorte is een andere belangrijke variabele. Het doel van dit onderzoek is de verhouding tussen deze twee variabelen, aanpassing aan de school en volgorde van geboorte, na te gaan. In dit onderzoek wordt de geboortevolgorde de **onafhankelijke variabele** genoemd omdat verondersteld wordt dat die volgorde het gedrag op school beïnvloedt, wat dan de **afhankelijke variabele** is.

De volgende stap zou dan het selecteren van een klein aantal jonge kinderen uit verschillende scholen zijn. De kinderen uit de steekproef worden ofwel als eerstgeborenen ofwel als latergeborenen geïdentificeerd. De onderzoekers zullen de kinderen dan systematisch observeren en een verslag van hun gedrag bijhouden. Er zal een **controlesysteem** ontworpen worden om de mogelijke invloeden van andere factoren, die het resultaat zouden kunnen beïnvloeden, weg te werken. Om het tijdselement te beheersen, zal men gedurende dezelfde uren van de schooldag, op dezelfde werkdagen en op dezelfde tijd van het jaar observeren. Deze werkwijze moet er voor zorgen dat verschillen in het gedrag van de kinderen niet aan het ogenblik van de observatie te wijten zijn.

Het is ook aan te raden om de sekse onder controle te houden. Om een extreem geval te nemen, wanneer alle eerstgeborenen jongens zijn en alle latergeborenen meisjes, dan zou men de aanpassingsverschillen kunnen verbinden met de manier waarop jongens en meisjes thuis grootgebracht worden en niet aan de geboortevolgorde. Door zowel jongens als meisjes in de beide groepen op te nemen en dan het geslacht van elk kind met het gedrag van het kind te verbinden, kunnen onderzoekers aanpassingsverschillen per sekse vaststellen. De uiteindelijke steekproef zou er als Tabel 2.1. kunnen uitzien. Het is een tabel die voor dit voorbeeld gemaakt werd.

TABEL 2.1.: Volgorde van geboorte en sekse. Samenstelling van een denkbeeldige steekproef

Volgorde van geboorte	Jongens	Meisjes	Totaal
Eerstgeborene	20	20	40
Later geborene	20	20	40
Totaal	40	40	80

Vanaf hier zouden sociologen klaar zijn om de vraag te onderzoeken of eerstgeborenen dan wel latergeborenen meer aanpassingsproblemen hebben op school. Tabel 2.2. (deze werd ook voor dit onderzoek fictief samengesteld) toont aan dat de eerstgeborenen vaker wenen op school dan de latergeborenen.

Jongens en meisjes werden in deze tabel samengenomen omdat wij veronderstellen dat er in functie van dit vereenvoudigde voorbeeld geen sekseverschillen in aanpassingsvermogen nodig zijn. Indien de weenfrequentie een nauwkeurige maatstaf voor aanpassingsproblemen is, dan wordt de hypothese door de feiten bevestigd. Op basis van deze gegevens kunnen wij zeggen dat kinderen met oudere broers of zussen zich gemakkelijker aan de school aanpassen dan de oudste kinderen. Om de hypothese nauwkeurig te toetsen, zullen de onderzoekers dit onderzoek in verschillende scholen herhalen en men zal gelijkaardige studies maken met andere aanpassingsnormen en grotere steekproeven.

TABEL 2.2.: Aanpassingsvermogen op school

Frequentie geschrei per dag	Volgorde van geboorte		Totaal
	Eerstgeborene	Later geborene	
Meer dan tweemaal	34	10	44
Tweemaal of minder	6	30	36
Totaal	40	40	80

Wetenschappelijk onderzoek moet altijd proefondervindelijk gebeuren en voor herziening vatbaar zijn. Een bevredigend wetenschappelijk verslag stelt de hypothesen en onderzoeksmethoden duidelijk voorop en geeft de resultaten in controleerbare vormen weer. Een duidelijke probleemstelling, een betere steekproef of betere controlesystemen kunnen de eens zo stevige bevindingen in extremis in twijfel trekken. Of men kan vroegere conclusies door nieuw onderzoek en verbeterd bewijsmateriaal versterken. Het doel van de wetenschap is immers controleerbare conclusies te geven en geen volledig definitief antwoord.

2. GEGEVENS VERWERKEN

Echte gegevens zijn zelden zo gemakkelijk te verwerken als deze in ons ingebeeld voorbeeld. Meestal bevat een onderzoek meer dan twee variabelen en kunnen deze variabelen op verschillende wijzen geanalyseerd worden. De resultaten van een onderzoek zijn niet altijd even duidelijk - feiten spreken zelden voor zich. Wat moeten wij in ons onderzoek over schoolaanpassing onder geschrei verstaan? Moeten er tranen aan te pas komen? Of is het geluid van het geschrei al voldoende? Wordt het geschrei in tijdsduur gemeten of in geluidssterkte? Dit zijn voorbeelden van beslissingen bij praktisch onderzoek.

Wanneer wij nu een typischer sociologisch onderwerp nemen, zoals sociale ongelijkheid, dan moet de onderzoeker uitmaken hoe hij het inkomen gaat meten: in exacte getallen of in categorieën van tienduizenden franken of in grote categorieën zoals hoog, middelmatig en laag? Eens wij de gegevens in categorieën en tabellen ondergebracht hebben, kunnen wij de resultaten beginnen interpreteren en de hypothese testen. Het is vaak nuttig de bevindingen in tabellen of grafieken samen te vatten.

a. Wanneer een verschil verschil maakt

Aangezien sociologisch onderzoek vaak om het vergelijken van twee of meerdere sociale groepen gaat, moeten sociologen uitmaken wanneer een waargenomen verschil groot of klein is. Een manier om dit probleem op te lossen is de grootte van het verschil vergelijken met het aantal gevallen waarop het gebaseerd is.

Zo telde men in België in maart 1986 453.814 volledig werklozen, waarvan 192.842 mannen en 260.972 vrouwen. Het aandeel van de vrouwen in de werkloosheid bedroeg dus 57,5 %, d.w.z. 15 % meer dan dat van de mannen, nl. 42,5 %.

We stellen m.b.t. de werkloosheidsgraad, dit is het percentage werklozen t.a.v. de actieve bevolking, eveneens een verhouding vast ten nadele van de vrouwen: deze laatste categorie kende in maart 1986 een werkloosheidsgraad van 17,5 % tegenover 8,4 % voor mannen: een verschil dus van 9,1 %.

Wanneer we het hebben over het aandeel van de vrouwen in de werkloosheid kunnen we ons de vraag stellen of het hier gaat om een groot dan wel om een gering verschil. Mogelijk zijn de meeste ongeïnteresseerde waarnemers van oordeel dat dit verschil (15 %) vrij groot is, en nog schijnt toe te nemen. Een wel erg belangrijke vaststelling vermits het hier gaat om een reeds lang bestaande situatie.

Wat betreft het verschil in werkloosheidsgraad van 9,1 %, kunnen we op het eerste gezicht misschien wel van oordeel zijn dat dit cijfer kleiner is dan de 15 % verschil inzake het aandeel van respectievelijk mannen en vrouwen in de werkloosheid. In verhouding tot de werkloosheidsgraad is het verschil van 9,1 % evenwel zeer groot. Het betekent immers dat de werkloosheidsgraad van vrouwen meer dan dubbel zo groot is als deze van de mannen.

Anders dan bij een oppervlakkige waarneming zou kunnen verondersteld worden, wordt 15 % geïnterpreteerd als (relatief) klein (t.o.v. 42,5 % en 57,5 %) en 9,1 % als (relatief) groot (t.o.v. 8,4 % en 17,5 %).

Een andere manier om na te gaan of een verschil groot of klein is, is de sociale impact van het verschil nagaan. Maakt het verschil enig verschil? Een bepaalde kandidaat kan slechts een paar stemmen meer hebben dan een andere, maar de winnaar wint net zo goed als wanneer de verkiezingsoverwinning overduidelijk zou geweest zijn. De hoge graad van werkloosheid onder de

vrouwen is sociaal significant omdat de werkloosheid voor vele gezinnen een bron van stress is.

In bepaald sociologisch onderzoek komt men met geen cijfers voor de dag. In dergelijke onderzoeken moeten de vorsers uitmaken welke informatie relevant is en welke slechts "nevelgeluiden" in de sociale omgeving zijn. Zij zorgen voor een uitgebreid verslag om de onderliggende patronen in dozijnen of honderden verschillende gebeurtenissen en interacties te ontdekken. Worden alle waarnemingen zomaar op een rijtje geplaatst, dan zullen de basispatronen onzichtbaar blijven.

b. Beschrijving en verklaring

Een **beschrijving** van iets zegt hoe het eruit ziet: hoe groot, hoe lang, hoeveel, waar, welke, wie deed wat. Een sociologische beschrijving is meestal een opsomming van feiten, een samenvatting van de eigenschappen van een persoon of een groep. Er zijn bijvoorbeeld verschillende manieren om de levensverwachting te beschrijven. Wij kunnen zeggen dat men gemiddeld meer dan 70 jaar kan leven. Wij kunnen ook de levensduur van mannen met die van vrouwen vergelijken en vaststellen dat vrouwen over het algemeen ouder worden dan mannen.

Maar weten wat er gebeurt zegt nog niet waarom dit gebeurt. Waarom is de levensverwachting boven de 70 jaar en niet onder de 60 jaar of boven de 80? Waarom is de levensduur de laatste eeuw toegenomen? Waarom leven vrouwen langer dan mannen? De antwoorden op deze "waarom"-vragen zijn **verklaringen**. Vrouwen leven misschien langer dan mannen omdat mannen aan beroepsziekten en verwondingen bloot staan of omwille van de biologische verschillen tussen de beide seksen, of omdat vrouwen zich beter verzorgen of om een andere reden of een combinatie van redenen. Om de levensduur te verlengen, moeten wij weten waarom bepaalde verschillen voorkomen en niet alleen welke verschillen er zijn.

Soms kan men informatie gebruiken die men in een beschrijving terugvindt zonder dat er een verklaring voor gegeven wordt. Een voorbeeld: Ignaz Semmelweis, een Hongaarse arts, ontdekte in de jaren 1800 dat hij kraamkoorts kon voorkomen door zijn handen met ontsmettingsmiddel te wassen, alvorens hij zijn patiënten aanraakte. Hij wist niet dat het bacteriën waren die de koorts veroorzaakten en hij had dit ook niet nodig om het dringende praktische probleem op te lossen. In dit geval was **wat** er gebeurde belangrijker dan **waarom** het gebeurde.

3. STEEKPROEVEN

Behalve voor onderzoek van kleine groepen is het onmogelijk om elke persoon in een bepaalde categorie te bestuderen. Daarom kiezen onderzoekers een kleiner

aantal personen - een steekproef - voor hun onderzoek. Die steekproef is representatief voor de ganse categorie.

De aard van de gekozen steekproef hangt van de doeleinden van het onderzoek af. Soms is het de bedoeling de resultaten te veralgemenen voor een zeer grote groep. Het is mogelijk dat wij slechts een paar honderd mensen ondervragen, maar dat wij ons onderzoek toch representatief willen laten zijn voor duizenden mensen. In dat geval kiest de onderzoeker een **toevallige steekproef**. Toevalligheid sluit het risico uit dat proefpersonen gekozen worden die niet representatief zijn voor de grote groep. In een eenvoudige toevallige steekproef heeft elk lid van de ganse groep (**universum of populatie**) een gelijke kans om in de steekproef opgenomen te worden. Nationale publieke opiniepeilingen interviewen slechts een paar honderd of een paar duizend mensen, maar zij zijn zo gekozen dat zij de ganse volwassen bevolking representeren.

Omdat zij geen toevallige steekproef uit de bevolking zijn, wordt het gebruik van universiteitsstudenten als onderzoekspopulatie ook bekritiseerd. Een steekproef die bestaat uit mensen die een inleidende cursus volgen, zal meer specifieke kenmerken vertonen wat leeftijd, opvatting en gezinsinkomen betreft. De resultaten van een onderzoek met een dergelijke steekproef kunnen niet voor de gehele bevolking veralgemeend worden. Zo een steekproef is dan weer wel bruikbaar wanneer de vorser wil te weten komen hoe de eerstejaars vrienden maken. Het zou zelfs aangewezen zijn dat men een toevallige steekproef nam uit de eerstejaarsklas zodat de verschillende achtergronden en studierichtingen van de studenten voldoende vertegenwoordigd zouden zijn in de steekproef.

Een toevallige steekproef is echter niet geschikt voor alle doeleinden. Wanneer er slechts weinig over het onderzoeksonderwerp geweten is, kan het beter zijn dat men een **gerichte steekproef** gebruikt. In dit geval worden de proefpersonen voor een onderzoek uitgekozen omdat zij een bepaalde eigenschap, kennis of ervaring hebben. Als onderzoekers de oorzaken van echtscheidingen willen bestuderen, zullen zij niet met een toevallige steekproef uit de gehele bevolking beginnen. Zelfs niet met een toevallige steekproef uit de bevolking die ooit getrouwd was. Zij zullen in plaats hiervan een toevallige steekproef uit de echtscheidenen trekken.

Onderzoekers die al enig idee over de oorzaken van echtscheidingen hebben, kunnen ook twee gerichte steekproeven nemen: één van gescheiden paren en één van nog gehuwde koppels. In de mate van het mogelijke zullen de groepen naar leeftijd, huwelijksduur, opvoeding en andere kenmerken die met elkaar overeenkomen, ingedeeld worden. Door de twee groepen op deze punten gelijk te maken, kan men beter de verschillende manieren ontdekken waarop echtgenoten met mekaar omgaan en de wijze waarop zij zich aan het huwelijk aanpasten. Om het eenvoudig te houden, is het misschien beter de gescheiden mensen die achteraf hertrouwden niet bij het onderzoek te betrekken, omdat zij een ander type van aanpassing representeren.

§ 2. INFORMATIE VERZAMELEN

Omdat sociologen in elk sociaal gedrag geïnteresseerd zijn, kunnen sociologisch relevante feiten in bijna elke menselijke situatie teruggevonden worden. De onderzoekers gebruiken ook sterk variërende methoden.

1. HET OBSERVEREN

De onderzoeker heeft vaak niet meer nodig dan het blote oog en oor. De meest rechtstreekse weg om informatie te verzamelen is met een bepaalde bedoeling rondkijken. Men kijkt naar mensen in sociale situaties of men bestudeert de verslagen over menselijke activiteiten. Polsky's onderzoek over biljartzaal- "oplichters" maakte geen gebruik van vragenlijsten of speciale technieken. In plaats hiervan gebruikte Polsky de biljartzaal zelf en observeerde hij de oplichters terwijl zij bezig waren. Hij keek naar hen vanop een afstand, speelde met hen en hij sprak er mee. Zijn analyse van de biljartoplichterij steunt op de informatie die hij op die manier verzameld had (Polsky, 1967/1969: 31-108).

In het onderzoek van Polsky was de waarnemer een deel van de sociale situatie die hij bestudeerde. Deze manier van onderzoek wordt daarom **participerende observatie** genoemd. Vorsers zijn ook vaak enkel waarnemers zonder dat zij aan de bestudeerde interacties deelnemen. De waarnemer, of hij nu deelneemt of niet, moet er zich altijd voor hoeden dat hij/zij de situatie niet beïnvloedt. Wanneer de aanwezigheid of het gedrag van de onderzoeker beïnvloedt wat er gebeurt, dan kan de informatie onnauwkeurig zijn. Mensen kunnen zich bijvoorbeeld op hun best gedragen wanneer zij weten dat zij geobserveerd worden. Dit noemt men het "**guinea pig effect**" (Webb e.a., 1966: 13). In de meeste gevallen wennen mensen snel aan het feit dat zij geobserveerd worden. Voorzichtige onderzoekers vermijden het guinea pig effect door onnodig contact met de bestudeerde personen te vermijden.

Onopvallend onderzoek

Sommige projecten vereisen van de onderzoeker geen interactie met de proefpersonen. Als je bijvoorbeeld zou willen weten welke voorwerpen het meest populair zijn in een museum, dan moet je niet met de bezoekers van het museum gaan praten. Je telt in plaats daarvan gewoon het aantal mensen dat voor een bepaald voorwerp blijft staan en je chronometreert de tijd die ze er naar kijken.

Een nog minder opvallende aanpak (die daarbij nog tijdsbesparend is ook) bestaat er in de slijtage en de bevuiling van de vloerbedekking rond de voorwerpen na te gaan. Een studie die in het Chicago Museum of Science and Industry uitgevoerd werd, maakte gebruik van de boekhouding van de vloer-

tegels verandering. De studie wees uit dat de tegels rond de tentoongestelde broedende kippen elke zes weken moesten vervangen worden, terwijl tegels rond andere voorwerpen zelfs gedurende jaren niet vervangen werden (Webb e.a., 1966: 36-38).

2. HET BESTUDEREN VAN BESTAANDE VERSLAGEN

Er zijn veel manieren om aan feitenmateriaal te geraken zonder "op de plaats van de actie" te verschijnen. Bepaalde sociologen bestuderen documenten in de bibliotheek, in privé-verzamelingen of in de archieven van kranten of organisaties, zoals vakbonden en vennootschappen. Dit materiaal is waardevol voor de studie (*case study*) van een bepaalde organisatie of de sociale geschiedenis van veranderende instituties.

Voor bepaalde doeleinden gebruikt men een speciale techniek, de *inhoudsanalyse*. Deze techniek wordt gebruikt om geschreven materiaal te coderen en om patronen te ontdekken in de taal en de behandelde materies van bepaalde boeken, artikels en andere documenten. Zo onderzochten wetenschappers de kinderprentenboeken die ooit een prijs hadden gekregen om te weten te komen wie de personages waren en wat zij deden (Weitzman e.a., 1972). Het onderzoek ontdekte dat weinig verhaaltjes over meisjes of vrouwen gingen en dat de vrouwen die erin voorkwamen passief, zwak en afhankelijk waren. De rollen die zij vervulden waren deze van moeder, vrouw en in een paar gevallen verpleegster of lerares. De inhoudsanalyse kan ook toegepast worden op schilderijen, films, radio- en televisieprogramma's en op ander opgenomen materiaal.

3. HET EXPERIMENTEREN

Het meest nauwkeurige onder controle staande onderzoeksontwerp is het experiment. In een experiment zijn de te vergelijken subjecten identiek op één punt na. Deze factor is de *experimentele variabele*. Het doel is alle andere factoren die het resultaat kunnen beïnvloeden te controleren. Op die manier kan de onderzoeker op het einde van het experiment zeggen dat de gevonden verschillen waarschijnlijk aan de experimentele variabele te wijten zijn.

Slechts een klein aantal sociologische problemen kunnen in experimenten bestudeerd worden. Deze experimenten worden vaak in de sociaal-psychologische laboratoria uitgevoerd. De vorser kan er de elementen van de omgeving controleren. Sociale psychologen gebruikten, bijvoorbeeld, een laboratorium-experiment om de reacties van omstaanders bij een ongeval - een medewerker deed alsof hij van een stoel viel - te bestuderen (Latane en Darley, 1968). De mensen die het "ongeval" hoorden, werden in groepen van verschillende grootte opgedeeld. Andere factoren dan de groepsgrootte zoals sekse en

leeftijd van zowel het "slachtoffer" als de omstaanders werden constant (d.w.z. gecontroleerd) gehouden. De experimentleiders concludeerden dat mensen in groepsverband minder geneigd zijn hulp te bieden aan een slachtoffer dan wanneer zij alleen het ongeval zien gebeuren.

Naast deze laboratoriumexperimenten verrichten onderzoekers soms "natuurlijke" of veldexperimenten. In dergelijke experimenten controleren de vorsers niet rechtstreeks de variabelen. In plaats daarvan maken zij gebruik van een levensechte situatie waarin de variabelen door andere personen of gebeurtenissen gecontroleerd worden. Een voorbeeld: een onderzoeksteam dat geïnteresseerd was in de gevolgen van de industrialisatie vernam dat men een staalwalserij ging bouwen in een kleine stad. Zij bestudeerden deze en een andere kleine stad die gelijk was in grootte, economische structuren en sociale eigenschappen (Summers e.a., 1969). Door het vergelijken van deze steden vóór, tijdens en na de bouw van deze staalwalserij, waren zij in staat de vergelijking te maken tussen een stad, die geïndustrialiseerd wordt, en een landelijke stad. Aan gezien de steden gelijk waren en aan dezelfde invloeden, behalve de bouw van de staalwalserij, werden blootgesteld, konden de onderzoekers veronderstellen dat de waargenomen verschillen grotendeels door de industrialisatie veroorzaakt werden.

§ 3. SURVEYS EN OPINIEPEILINGEN

1. GEMEENSCHAPSSURVEY

Grootschalige sociale surveys zijn niet nieuw. Het zeventiendelige *Labour and Life of the People of London* (1889-1902/1970) van Booth is een mijlpaal in de toegepaste sociologie. Het legde de levensomstandigheden van de armen en de minderbevoelden in het 19de-eeuwse London bloot. Hoewel zijn methoden niet met de moderne normen stroken, betrad Booth een nieuw terrein door interviews te gebruiken om een groot aantal feitenmateriaal te verzamelen.

De best gekende vroege gemeenschapssurveys zijn de *Middletown- en Yankee City*-onderzoeken. De Middletown surveys (Muncie, Indiana) werden uitgevoerd door R.S. Lynd en H.M. Lynd (1929 en 1937). Zij trachtten het sociale leven van een ganse stad bloot te leggen. De bevindingen werden onder zes hoofdingen geplaatst: economie, gezin, opvoeding, vrije tijd, religie en gemeenschapsactiviteiten. Zij gebruikten verschillende onderzoeksmethoden, met inbegrip van de participerende observatie, het bestuderen van historische openbare documenten, de analyse van tewerkstellingsstatistieken, woonplaatsen, lidmaatschap van een organisatie, recreatie, het afnemen van vele formele en informele interviews. Het Middletown-onderzoek gebruikte onderzoeksmethoden die door antropologen voor een middelgrote Amerikaanse gemeenschap (minder

dan 5000 inwoners) ontworpen werden. Muncie werd onlangs opnieuw bestuurd met dezelfde technieken als de Lynds tijdens het originele onderzoek gebruikten (Caplow en Bahr, 1979; Caplow, 1980: 50; Caplow e.a., 1982. Voor een kritiek op de referentie van 1982, zie Cherlin, 1982).

Het onderzoek van de Yankee City series werd in Newburyport (Massachusetts) uitgevoerd door W.L. Warner en zijn medewerkers (Warner en Lunt, 1941, 1942; Warner en Srole, 1945; Warner en Low, 1947; Warner, 1959). Het onderzoek maakte deel uit van een groot onderzoeksprogramma dat verschillende soorten Amerikaanse gemeenschappen vergeleek. De Yankee City-monografieën benadrukten de invloed van klasseverschillen op het sociale gedrag en de overtuigingen.

De doorsnee burger is zich van het bestaan van opiniepeilingsbureaus zoals Roper en Gallup bewust. Men is sterk geïnteresseerd in de pogingen van de peilingen om de verkiezingsuitslagen te voorspellen of om de populariteit van politici te meten. Deze opiniepeilingen, die nu reeds in vele landen uitgevoerd worden, zijn steekproefsurveys. Andere steekproefsurveys verzamelen feiten over het consumentengedrag tegenover verscheidene producten en zijn een gevestigd marketing-research middel. Verder maken ook regeringen van deze peilingen gebruik om de bevolkingstrends tijdens de jaren tussen de volkstellingen te leren kennen. Het competent interpreteren van deze informatie is de verantwoordelijkheid van personen die getraind zijn in de sociale wetenschappen. Zij moeten b.v. de trends naar gelijkheid of ongelijkheid en de significantie van armoedeconcentraties in bepaalde leeftijds- en geslachtscategorieën of etnische groepen kunnen identificeren.

2. INTERVIEWS EN VRAGENLIJSTEN

Vragen stellen is de beste en goedkoopste manier om aan veel informatie te komen. Veel sociologisch onderzoek is trouwens op interviews en vragenlijsten gebaseerd. Het grote verschil tussen interviews en vragenlijsten is dat de informanten (de personen die de vragen beantwoorden) ofwel rechtstreeks op de vragenformulieren, zoals bij een objectieve test, antwoorden of dat zij antwoorden op vragen die door een interviewer gesteld werden. Wanneer de interviewer de vragen persoonlijk of via de telefoon stelt, wordt de vragenlijst een *interview* genoemd.

Vragenlijsten zijn vooral nuttig bij het verzamelen van ondubbelzinnige informatie waarvan de mensen zichzelf bewust zijn, zoals hun opleiding en arbeidsverleden, hoe vaak zij reeds verhuisden of hun visie op politieke problemen. Onderzoek via vragenlijsten is goedkoper dan met interviews, maar de antwoorden zijn soms ook minder betrouwbaar en vele vragenlijsten, vooral wanneer zij per post opgestuurd worden, worden nooit aan de onderzoekers terugbezorgd.

Interviews geven aanleiding tot meer respons en meer betrouwbare antwoorden. Het interview, door ervaren interviewers afgenomen, kan zo sterk gestructureerd zijn dat de antwoorden gemakkelijk te vergelijken zijn. Anderzijds zijn er ook de open-eind vragen om de persoonlijke reacties van de informanten te registreren. De informant wordt uitgenodigd om zijn gedachten en gevoelens uit te drukken.

Vele moderne peilingen bevatten open-eind vragen als aanvulling bij geprestructureerde vragen. Men kan aan een informant vragen wat hij over een bepaald onderwerp denkt of om een bepaald voorval in detail te beschrijven of om over de toekomst te praten. Open-eind vragen vullen de meer gestructureerde aan. In het bijgevoegde voorbeeld treft men diverse types van vragen aan.

De beperkingen van een vragenlijst

Interviews en vragenlijsten hebben bepaalde nadelen. Soms zijn mensen niet in staat of bereid om vragen te beantwoorden. Soms zijn er ook verschillen tussen wat mensen zeggen dat zij doen en wat zij werkelijk doen. Om dergelijke verschillen te ontdekken, kunnen onderzoekers meer dan één methode gebruiken. LaPiere (1934) bijvoorbeeld, bracht bijna twee jaar op reis door met een Chinees echtpaar. Zij werden in 184 restaurants en café's bediend en verbleven in 66 hotels en "autocamps" (de voorloper van het motel). Zij werden op bijna 16.000 reiskilometers slechts op één plaats geweigerd.

Zes maand later zond LaPiere vragenlijsten naar al de hotels en restaurants waar zij geweest waren en ook nog naar een steekproef van gelijkaardige plaatsen. Van de 256 die antwoordden, beweerden zij allemaal, op één na, dat zij geen Chinese gasten zouden ontvangen of dat het van de omstandigheden zou afhangen (18 gevallen). Nochtans hadden 128 van hen zulke klanten bediend. Het onderzoek leidde tot het besluit dat de interpretatie van attitudes "moeiten afgeleid worden uit een studie van mensen die zich in een realistische sociale situatie gedragen. Zij mogen niet gemaakt worden op basis van gegevens uit vragenlijsten" (LaPiere, 1934: 237).

In de jaren na de studie van LaPiere heeft men veel vooruitgang geboekt in de meting van houdingen. Niettegenstaande dit alles is de waarschuwing voor de beperkingen van de interpretatie van vragenlijsten nog steeds waardevol. Ook de divergentie tussen de attitudes die de individuen uitdrukken en hun gedrag blijft een belangrijk onderwerp van het sociologisch onderzoek.

FIGUUR 2.1.: Onderdeel van de vragenlijst m.b.t. een attitude-onderzoek naar de Gezinsproblematiek in België.

III. WERKLOOSHEID

Het probleem van de werkloosheid staat volop in de actualiteit. Graag zouden wij weten hoe U hierover denkt.

29	Wat zijn, volgens U, de twee belangrijkste oorzaken van de huidige werkloosheid?	1. 2. ☐ weet niet ☐ geen antwoord				
30	Heeft de werkloosheid, naar uw mening, te maken met een toenemende tewerkstelling van vrouwen?	☐ ja ☐ neen ☐ weet niet ☐ geen antwoord				
31	Thans volgen een aantal gezegden. Graag uw mening hieromtrent. Bent U volledig akkoord, onbeslist, niet akkoord of volledig niet akkoord met onderstaande uitspraken. Vooral uw eerste, spontane reacties zijn voor ons belangrijk.	volledig akkoord	akkoord	onbeslist	niet akkoord	volledig niet akkoord
	a. Werklozen willen niet werken.	☐	☐	☐	☐	☐
	b. Werkloze vrouwen voelen zich goed zonder werk.	☐	☐	☐	☐	☐
	c. Werklozen hoeven zich niet te schamen.	☐	☐	☐	☐	☐
	d. Ik vind dat werklozen op kosten van de gemeenschap leven.	☐	☐	☐	☐	☐
	e. Werklozen die willen werken, vinden altijd werk.	☐	☐	☐	☐	☐
32	Vindt U dat er onder de werklozen veel, weinig of geen profiteurs zijn?	☐ veel ☐ weinig ☐ geen ☐ weet niet ☐ geen antwoord				
33	Vindt U dat er veel, weinig of geen werklozen in het zwart werken?	☐ veel ☐ weinig ☐ geen ☐ weet niet ☐ geen antwoord				

Bron: Centrum voor Bevolkings- en Gezinsstudien (1980), *Attitudeonderzoek: Gezinsproblematiek*, Brussel, CBGS, vragenlijst: 6.

SAMENVATTING

§ 1. HET ONDERZOEKSVERLOOP

Elk onderzoek begint met een systematische vraagstelling die tot een hypothese leidt. Een hypothese is een stelling die met feitenmateriaal kan getest worden. Vaak wordt dit alles door de resultaten van vroegere studies gestimuleerd. Om een hypothese te testen verzamelt de onderzoeker informatie over de bestudeerde variabelen: de onafhankelijke variabele of de variabelen waarvan wordt verondersteld dat zij de oorzaak zijn en de afhankelijke variabele die beïnvloed wordt. Invloeden van buitenaf die de resultaten zouden kunnen vervormen, worden onder controle gehouden.

Betekenisvolle verschillen zijn niet noodzakelijk grote numerieke verschillen. Een klein percentage kan belangrijk zijn als het een groot aantal mensen vertegenwoordigt of als het een significante impact heeft op vele levens.

Men maakt gebruik van steekproeven om grote groepen op systematische wijze te onderzoeken. In een toevallige steekproef heeft ieder lid van de bevolking evenveel kans om opgenomen te worden. In een gerichte steekproef worden proefpersonen gekozen omdat zij over eigenschappen beschikken die relevant zijn voor het onderzoek.

§ 2. INFORMATIE VERZAMELEN

Men gebruikt een grote verscheidenheid aan methoden om informatie te verzamelen. Dit gaat van rechtstreekse observatie zowel als actieve deelnemer of als waarnemer vanop een afstand tot het onderzoeken en codificeren (systematisch samenvatten) van bestaande documenten. Louter in het laboratorium experimenteren is zeldzaam in het sociologisch onderzoek; men gebruikt veeleer veldwerk of natuurlijke experimenten wanneer de mogelijkheid zich voordoet.

§ 3. SURVEYS EN OPINIEPEILINGEN

Gemeenschapssurveys trachten een systematisch overzicht te krijgen over een volledige gemeenschap. Hiervoor maken deze surveys van alle onderzoekstechnieken gebruik. Dit gaat van het onderzoek van geschreven verslagen en gedrukte documenten tot de statistische analyse van demografische gegevens en surveys op basis van steekproeven. De Middletown- en de Yankee City-onderzoeken zijn de best gekende onderzoeken van Amerikaanse gemeenschappen.

Publieke opiniepeilingen zijn meestal beperkt tot duidelijk omschreven onderwerpen en vragen een nauwkeurige steekproef zodat de kleine groep geïnterviewden de ganse bevolking kan vertegenwoordigen. Zij doen meestal beroep op getrainde interviewers en kunnen zowel persoonlijk als via de telefoon uitgevoerd worden.

Vragenlijsten die door de informanten worden ingevuld zijn nuttig bij het verzamelen van vrij eenvoudige informatie waarvan mensen zich goed bewust zijn, maar minder geschikt voor eerder subjectieve en subtielere topics.

AANBEVOLEN LITERATUUR

Converse, J.M. en H. Schuman (1974), *Conversations at Random: Survey Research as Interviews See It*, New York, Wiley.

- Freemans, H.E., R.R. Dynes, P.H. Rossi, W.F. Whyte (eds.) (1983), *Applied Sociology*, San Francisco, Jossey-Bass Inc., Publishers.
- Gadourek, I. (1976), *Sociologische Onderzoekstechnieken*, Deventer, Van Loghum Slaterus.
- Hoogstraten, J. (1979), *De machteloze onderzoeker. Voetangels en klemmen van Sociaal-Wetenschappelijk Onderzoek*, Meppel, Boom.
- Kaplan, A. (1964), *The Conduct of Inquiry: Methodology for Behavioral Science*, New York, Harper and Row.
- McCall, G.J. en J.L. Simmons (eds.) (1969), *Issues in Participant Observation*, Reading, Mass., Addison-Wesley.
- Moser, C.A. en G. Kalton (1971), *Survey Methods in Social Investigation*, Londen, Heinemann.
- Philips, D.L. (1971), *Knowledge from What?* Chicago, Rand McNally College Publishing Company.
- Sudman, S. en N.M. Bradburn (1982), *Asking Questions: A Practical Guide to Questionnaire Design*, San Francisco, Jossey-Bass Inc., Publishers.
- Swanborn, P.G. (1971), *Aspecten van Sociologisch Onderzoek*, Meppel, Boom.
- Webb, E.J., D.T. Campbell, R.D. Schwartz en L. Sechrest (1966), *Unobtrusive Measures*, Chicago, Rand McNally.

STATISTISCHE BRONNEN VOOR BELGIE

- Algemene Volks- en Woningtelling op 1 maart 1981*, Brussel, N.I.S., (verschijnt sedert 1983 in verschillende delen).
- Bevolkingsstatistieken, Brussel, N.I.S.
- Statistisch Jaarboek van België*, Brussel, N.I.S. (jaarlijks).
- Statistisch Tijdschrift*, Brussel, N.I.S.
- Statistisch Zakjaarboek*, Brussel, N.I.S.

DEEL II

ELEMENTEN VAN ANALYSE

Hoofdstuk 3

CULTUUR

§ 1. HET ONTSTAAN VAN CULTUUR

Als wij de zoo bezoeken, dan hebben wij de neiging om de dieren te rangschikken volgens de gelijkenis die zij met ons vertonen. Wij worden bijzonder gefascineerd door de grote apen omdat wij met de chimpansees, gorilla's en orang-oetangs een gevoel van verwantschap hebben. Biologen zijn het met onze indrukken eens en zij wijzen op de gelijkenis tussen mens en aap zowel in hun genetische opbouw als in hun fysische eigenschappen. Maar hoe sterk wij ook op de antropoïde apen mogen gelijken, het zijn enkel de mensen die een cultuur creëren en die in een sociale wereld leven. Deze wereld wordt gedomineerd door de groepservaring die in cultuur wordt uitgedrukt. **Cultuur** wordt gedefinieerd als de gedeelde manier van denken, geloven, begrijpen en voelen die door gemeenschappelijke ervaring bereikt werd en die van generatie op generatie wordt doorgegeven (Kroeber en Kluckhohn, 1963; Williams, 1960).

Deze paragraaf onderzoekt twee verwante thema's:

- de menselijke eigenschappen die de ontwikkeling van een cultuur zowel mogelijk als noodzakelijk maken voor het menselijke bestaan;
- de manier waarop de menselijke soort zich mee ontwikkelde met de groei van de cultuur.

1. DE FUNDAMENTEN VAN DE CULTUUR

Ethologen, zij die de gedragingen van dieren bestuderen, beklemtonen dat dieren sterk van mekaar verschillen in de mate waarin zij meer van leren dan van hun instinct afhangen en de mate waarin zij in groep leven. Het verschil tussen instinctief en aangeleerd gedrag wordt geïllustreerd aan de hand van het seksuele gedrag van chimpansees en ratten. Wordt een volwassen maar onervaren mannetjeschimpansee bij een seksueel ontvankelijk vrouwtje geplaatst, dan wordt hij wel opgewonden maar zijn instinct zegt hem niet hoe hij de seksuele daad competent moet volbrengen. Hij moet dit leren doen. Volwassen mannetjesratten kampen niet met dit probleem. Zij paren meteen normaal,

zelfs al werden zij geïsoleerd opgekweekt (Beach, 1947; geciteerd in Geertz, 1962/1973: 76).

In de strijd om te overleven zijn sommige diersoorten vanaf het prille begin op zichzelf aangewezen. Zo moeten zeeschildpadden zichzelf beschermen zodra zij uit het ei tevoorschijnkomen. Terwijl zij door krabben en vogels aangevalen worden, trachten zij instinctmatig hun weg over het strand naar de relatief veilige zee te vinden. Er sterven er veel op het strand en in het water, maar de soort overleeft omdat er een zeer groot aantal uitgebroed wordt.

a. De afhankelijkheid van de jongen

In tegenstelling tot de schildpadden zijn de olifantenbaby's een lange periode afhankelijk. Zij verwerven de overlevingstechnieken door ze in het gezelschap van andere olifanten te leren. Zo duurt het een hele tijd vooraleer zij de vele gebruiksmogelijkheden van hun slurf kennen. De bescherming en begeleiding van de moeder en andere volwassen vrouwtjes van de kudde zijn van essentieel belang, willen de jongen opgroeien tot volwaardige dieren. Zonder die bescherming en begeleiding zouden zij nooit volwassen worden.

Zeeschildpadden en olifanten verschillen zeer sterk van elkaar in de mate waarin zij een groep nodig hebben voordat zij op zichzelf kunnen leven. Apen zijn nog afhankelijker van een groep dan olifanten en mensen hebben zelfs nog meer tijd nodig om onafhankelijk te worden. Met een beetje hulp kan een apejong zich aan een bewegende volwassene vastklampen terwijl een mensenkind vastgehouden moet worden. Een apejong kan ook zonder hulp de moederborst vinden, maar een pasgeboren mens moet men op de geschikte plaats leggen en moet geholpen worden om de borst te vinden. Een mensenkind moet dus geholpen worden bij deze erg elementaire opdracht.

Verlengde afhankelijkheid betekent dus dat het kind voor verschillende jaren in nauwe en voortdurende interactie met de leden van zijn sociale groep moet leven. In die intense sociale omgeving observeert het kind constant en neemt het, in de mate van het mogelijke, deel aan de activiteiten van de groep. Als gevolg hiervan heeft de groep de volledige mogelijkheid om zijn cultuur door te geven.

b. Nood aan menselijk contact

Omdat een mens zijn eerste jaren in intieme en emotionele interactie met de leden van de gemeenschap doorbrengt, kan het niet anders dan dat ook hij een sociaal dier wordt. Bovendien wordt de mens, gevormd door en in overeenstemming met een bepaalde cultuur, een sociaal dier van een speciale soort. Wat zou er gebeuren als wij een mens vrijwillig konden isoleren? Welk wezen zou er te voorschijn komen? Waarin zou het verschillen van een mens die in een gemeenschap opgroeide? Zo een experimenteel gebruik van een menselijk

subject kan echter, omwille van voor de hand liggende ethische redenen, niet toegelaten worden in een moderne maatschappij. Het wordt dan ook heel passend "het verboden experiment" (the forbidden experiment) genoemd (Shattuck, 1980: 41).

Hoewel er geen wetenschappelijke studies van vrijwillig experimentele isolatie bestaan, toch is het mogelijk verslagen te onderzoeken over een aantal kinderen die op vroege leeftijd verlaten werden, maar desondanks in staat waren om in het wild te overleven. Of verslagen over kinderen die in afzonderlijke kamers gehouden werden waar zij slechts weinig contact hadden met andere mensen. Welnu, hoe summier ook, dit bewijsmateriaal leidt tot de conclusie dat het menselijke dier geen menselijk wezen, in de volle betekenis van het woord, kan worden zonder volgehouden emotioneel ondersteunende sociale relaties (Davis, 1940, 1947; Shattuck, 1980). Een mens tegen wie niet gesproken wordt, leert niet spreken en als de isolatie verschillende jaren duurt, verwerft het kind nooit de mogelijkheid om daadwerkelijk te spreken. Een mens die niet in een gemeenschap wordt grootgebracht, ontwikkelt nooit de technieken die nodig zijn om de gemeenschappelijke kennis van de groep, nl. de cultuur, te verwerven. Het volgende hoofdstuk, *socialisering*, toont aan hoe zelfs een gedeeltelijke isolatie gedurende de vormingsjaren van een kind onherstelbare schade kan aanrichten aan de mogelijkheid om tot een normaal sociaal leven en leren te komen.

2. DE EVOLUTIE VAN CULTUUR EN MENSHEID

Mensen zijn net zoals andere dieren die een lange afhankelijkheidsperiode doormaken en die in een gemeenschap leven waarin zij de vaardigheden van hun soort leren kennen. Maar hoe ontstonden de verschillen die de mensheid onderscheidt van de andere dieren met jongen die ook gedurende een langere periode in afhankelijkheid opgroeien?

a. De coëvolutie

Er gingen twee ontwikkelingen hand in hand. Zij traden in interactie met elkaar en de ene ontwikkeling versterkte de andere. Dit laatste wordt soms ook positieve terugkoppeling (positive feedback) genoemd. De ene ontwikkeling betreft de biologische evolutie van de mens tot het moderne type *Homo Sapiens* (Latijn: wijze mens). De tweede ontwikkeling is de evolutie van de cultuur. Zowel de biologische als de culturele veranderingen grepen gelijktijdig plaats terwijl zij elkaar voortdurend beïnvloedden.

"Dit betekent dat cultuur, eerder dan dat deze zou toegevoegd zijn aan... een afgewerkt of ogenschijnlijk afgewerkt dier, een ingrediënt, zelfs een hoofdbestanddeel vormt in de totstandkoming van dat dier zelf."

(Geertz, 1966/1973: 47)

De term **coëvolutie** werd gebruikt om de interrelatie tussen de twee veranderingsvelden te benadrukken (Lumsden en Wilson, 1983: 206).

Er wordt onder antropologen nog flink gedebatteerd over de periode waarin de eerste premenselijke voorvader zou verschenen zijn en nieuwe ontdekkingen leggen de tijdshorizon steeds verder terug in de tijd. Eén ding moet echter duidelijk gesteld worden: de huidige grote apen zijn niet de voorouders van de Homo Sapiens. De grote apen zijn zelf het eindprodukt van hun eigen evolutie. Deze evolutie is een vertakking van de voorvaderlijke stamboom die zij miljoenen jaren geleden met de mens deelden. Schattingen in verband met het moment van deze vertakking liggen ver uit elkaar, nl. tussen de 7 en de 15 miljoen jaar geleden (Napier en Napier, 1985: 29).

b. De vroege mensheid

Vondsten van 4 tot 5 miljoen jaar oude fossielen in Afrika laten een groot aantal premenselijke dieren zien. Onderzoekers hebben reeds verschillende uitgestorven soorten ontdekt die ongeveer twee miljoen jaar geleden voorkwamen. Deze soorten werden op die tak van de evolutie geplaatst die naar de moderne mensheid leidt. Eén van de meest belangrijke hiervan is de Homo Erectus (de recht-opstaande mens). De Homo Erectus is een lid van een grotere klasse van dieren, nl. de soort Homo, waartoe ook de Homo Sapiens behoort. De Homo Erectus, die waarschijnlijk een rechtstreekse voorvader van de moderne mens is, kwam minder dan twee miljoen jaar geleden op de wereld (Barnouw, 1982: hoofdstuk 7, 8). Reconstructies met fossiele vondsten suggereren dat de Homo Erectus er onmiskenbaar menselijk uitzag. Hij had wel een platter hoofd en kleinere hersenen dan de moderne mens. Een commentator merkte ooit op dat: "als een lid van de Homo Erectus bij ons op de bus zou stappen, het duidelijk zou zijn dat er iets ongewoons met hem was" (Delson; geciteerd in Scientific American, Nov. 1985: 114).

c. De zoektocht naar bewijsmateriaal

Wanneer archeologen en paleontologen (onderzoekers van oude levensvormen) op zoek gaan naar overblijfselen van onze voorouders, dan zoeken zij naar meer dan alleen maar wat oude skeletten om in een museum ten toon te stellen. Zij willen namelijk de lichamelijke eigenschappen reconstrueren en zelfs, in de mate van het mogelijke, de gedragingen van de wezens in kwestie. Als zij het geluk hebben een paar goede exemplaren te vinden, dan kunnen zij hun lengte, de vorm en inhoud van hun schedel en hiermee samenhangend de hersengrootte alsook hun gestalte herkennen. Tegelijkertijd zoeken zij naar verwijzingen omtrent de levenswijze van die wezens: stenen gereedschap, sporen die wijzen op het gebruik van vuur, types van dierenbeenderen of het bewijs dat een grot of nederzetting gedurende een bepaalde periode werd bezet.

Maar zelfs met het meest exhaustieve onderzoek kunnen sommige verwijzingen niet ontdekt worden omdat vele materialen in een relatief korte tijd wegrotten. Voordat men gereedschap van steen ging maken, gebruikte men hout of beenderen en het is ongetwijfeld zo dat men dit nog deed nadat de stenen voorwerpen hun intrede hadden gedaan. Waarschijnlijk gebruikte men schuilplaatsen van dieren als bescherming en persoonlijk onderkomen. Maar vele produkten van de vindingrijkheid en ondernemingsgeest blijven wel duizenden jaren bestaan en worden door hedendaagse geleerden opgegraven.

Niets dat een licht werpt op de levenswijze in het verre verleden wordt verwaarloosd. Als een archeoloog weet wat de eerste mensen aten, dan kan hij meer te weten komen over de manier waarop gebruiksvoorwerpen gehanteerd werden en over de dieren waarop gejaagd werd. Jagers op grote dieren zullen waarschijnlijk wel andere wapens en gereedschap gebruikt hebben dan stropers en jagers op kleinere dieren. Een groep die op grote en gevaarlijke dieren ging jagen, zal de sterkste leden met het grootste uithoudingsvermogen geteld hebben. Een groep die op kleinere dieren ging jagen kan zelfs kinderen bevatten. Stammen die afhankelijk waren van het verzamelen van wortels, bessen en ander vegetarisch voedsel, zullen krabbers nodig gehad hebben. Zij hadden ook met andere opslagproblemen te kampen dan jagers. Eén manier om het prehistorisch dieet te bestuderen is het onderzoeken van de gebruikte voorwerpen. Een andere benaderingswijze bestudeert de coprolieten (de fossielen van menselijke uitwerpselen). Coprolieten kunnen enorm veel informatie opleveren over welk voedsel het meest gangbare was en op die manier over de levenswijze van de prehistorische mens.

Het maken van gereedschap op een succesvolle manier vereiste een goede hand-oogcoördinatie en de beste gereedschapsmakers moeten voordelen gehad hebben om te overleven en hun soort verder te zetten. Gedurende duizenden jaren hebben succesrijke gereedschapsmakers grotere en betere hersens ontwikkeld. De culturele verworvenheid gereedschap te kunnen maken, stond in interactie met de biologische ontwikkeling in een opwaartse spiraal waardoor de mogelijkheid om instrumenten te maken in de menselijke genen werd vastgelegd. Maar het maken van instrumenten in de menselijke genen verschilt van het maken van nesten in de genen van vogels. Alle vogels van een bepaalde soort bouwen namelijk hetzelfde nesttype op dezelfde manier. Zij zijn geprogrammeerd om hetzelfde nest te construeren. Het menselijke brein daarentegen maakte geen programma om bepaalde types van stenen messen te vervaardigen. Het ontwikkelde wel algemene vermogens zoals handigheid en de mogelijkheid te zien wat er uit een bepaald object (bijvoorbeeld een steen) zou kunnen gemaakt worden vooraleer er aan gewerkt werd. Deze mogelijkheden kunnen in veel verschillende vaardigheden uitgedrukt worden. Zij kunnen ook worden toegepast in verschillende opdrachten en problemen die niets met het maken van instrumenten te maken hebben.

Deze soepelheid, eigen aan het menselijke kunnen, is een essentieel kenmerk dat de menselijke soort van alle andere schepsels onderscheidt. Zo betekende de controle over het vuur een verhoogde mogelijkheid om zich met andere dieren te meten, een grotere veiligheid in grotten en nederzettingen en ook de mogelijkheid om in koudere klimaten te overleven. Zodoende vergrootte de culturele verandering het gebied op aarde waarin de mens kon wonen. Andere klimaten betekenden opnieuw andere uitdagingen en een verscheidenheid van nieuwe culturele aanpassingen. Een groot aanpassingsvermogen is als het ware het handelsmerk van de menselijke soort.

d. Communicatie

Bij het door en door sociale menselijke dier worden slechts weinig zaken in eenzaamheid gedaan en iets dat zo belangrijk is als het vervaardigen van instrumenten, moet zeker de aandacht gevestigd hebben van allen die aanwezig waren. Elk instrument moet zowel door de groep als door de maker ervan bekritiseerd zijn terwijl er aan gewerkt werd. Massa's onafgewerkte gebruiksvoorwerpen werden weggegooid omdat de kwaliteit niet voldeed. Naargelang de gebaren en het spreken verbeterden, "praatten" onze voorouders zich waarschijnlijk door hun taken heen en droegen zij tijdens hun werk de vaardigheden op een steeds efficiëntere wijze over. Aanwijzen werd tonen en zeggen. De toenemende mogelijkheid om te communiceren en boodschappen te ontvangen, breidde de kracht en de soepelheid van het menselijke gedrag enorm uit. Een ervaring kon nu bewaard worden voor een latere opdracht, tot het volgende jachtseizoen, tot de volgende oogst van fruit, bessen of wortels. De mens was in steeds toenemende mate in staat om verder te denken dan de onmiddellijke taken van het heden. Hij kon de tijd over de seizoenen heen verbinden en, naargelang het lange-termijn geheugen geoefend werd, over de jaren en generaties heen.

De discussie over het al dan niet bezitten van een taal of cultuur door andere dieren is fascinerend voor zover het de communicatie, die voor premensen mogelijk is, suggereert. Wilde chimpansees kunnen één of twee dozijn verschillende geluiden maken om de groep te helpen bij het localiseren van voedsel, om te waarschuwen voor gevaar en om andere groepsleden te roepen die uit het gezichtsveld verdwenen zijn. Zij maken in hun sociaal (en anti-sociaal) gedrag ook gebaren met een duidelijk communicatieve bedoeling. Men kan chimpansees verder een beperkt aantal gebaren uit de standaard gebarentaal voor doven leren. Dit is zowel voor de menselijke leraar als voor het lerende dier een indrukwekkend resultaat. Maar zijn chimpansees in het wild in staat om een voldoende uitgebreide woordenschat te ontwikkelen, hetzij oraal of met gebaren, om hun levenswijze op een significante wijze te veranderen? Het lijkt weinig waarschijnlijk dat de hedendaagse apen dit zouden kunnen. Science-fiction auteurs hebben zich de evolutie van apen tot gebruikers van complexe

symbolen ingebeeld. Maar dergelijke gebeurtenissen zijn zowel in de tijd als qua waarschijnlijkheid ver van ons verwijderd.

Vanuit het werk van archeologen en biologen kunnen wij een aantal veralgemeningen maken over onze vroege voorouders. Lichamelijk evolueerden zij tot een rechtstaande gestalte met voeten die meer gemaakt waren om op te lopen dan om iets vast te grijpen. Zij ontwikkelden verder een meer beweegbare hand met een duim die tegenover de andere vingers kon worden geplaatst. De omvang van tanden en kaaksbeen werd gereduceerd. De meest belangrijke verandering, in nauw verband met de andere wijzigingen, was de toename van omvang en complexiteit van de hersenen. Het betrof hier vooral die gebieden die verband houden met het spraakvermogen en de hand-oogcoördinatie. Dit wordt benadrukt door het feit dat het hersengedeelte dat zich met de handen bezighoudt even groot is als het deel dat met de rest van het lichaam beneden de hals verbonden is (Napier en Napier, 1985: 38).

Archeologisch onderzoek wijst op het maken van instrumenten, de controle over het vuur en op een soort schuilplaats. Het kan enkel suggesties geven over wat er in de hoofden van deze eerste mensen omging. Waarschijnlijk nam de gesproken communicatie toe om de gebarentaal aan te vullen en deze laatste tenslotte te vervangen. Wij kunnen veronderstellen dat onze verre voorouders ideeën gehad hebben die de graad van samenwerking bij het jagen, bij het verzamelen van voedsel, alsook bij het delen van voedsel met en het beschermen van de hulpeloze jongen, verhoogd hebben. Er moeten zeker en vast minder praktisch gerichte, maar daarom niet minder belangrijke, activiteiten geweest zijn, zoals het zoeken naar een gevoel van geborgenheid en veiligheid binnen de groep en het ontdekken van de waarde van gezelschap omwille van het gezelschap zelf.

3. DE HOMO SAPIENS OVERHEERST

Het onderzoek naar fossielen toont aan dat de Homo Sapiens de Homo Erectus meer dan 100.000 jaar geleden ging vervangen. Op dat ogenblik verspreidde de Neanderthaler zich door heel Europa, Noord-Afrika en delen van Azië. Toen ongeveer 50.000 jaar later de gletsjers uit Europa verdwenen, werden de moderne types van de Homo Sapiens met een grote herseninhoud dominant. Een paar van hun verwezenlijkingen tonen aan waartoe hun grote herseninhoud in staat was (Barnouw, 1982: hoofdstuk 8, 9).

Creativiteit

De ambachtslui van de Homo Sapiens ontwierpen en vervaardigden ingewikkelde werktuigen, zoals een speerwerper of pijl en boog. Op de wanden van grotten brachten zij schilderijen aan. Deze schilderijen zijn creaties van geta-

lenteerde en geoefende kunstenaars. Wij hebben echter geen volledige zekerheid over de betekenis van deze beeldende kunst. Zij kan zowel een religieuze als magische betekenis gehad hebben, maar zij zou ook als een verslag van belangrijke gebeurtenissen kunnen bedoeld zijn. Tenslotte kan deze kunst ook gewoon kunst om de kunst en om het plezier van het creëren geweest zijn. Wat er ook van zij, het is kunst van wereldklasse die door de huidige kunstcritici bewonderd wordt. Hedendaagse kunstenaars halen zelf voordeel uit de studie van deze oude kunstvormen.

Steeds ingewikkelder uitvindingen, ontworpen in functie van lange termijn-perspectieven, stelden de mens in staat om aan verschillende levensomstandigheden het hoofd te bieden, zoals b.v. het domesticeren van dieren en planten. Ongeveer 10.000 jaar geleden waren er permanente nederzettingen die door een paar honderd mensen bevolkt werden. Vijfduizend jaar geleden waren er in het Midden Oosten ommuurde steden met een populatie van verschillende duizenden mensen. De inwoners maakten gebruik van voertuigen met wielen en van de ploeg. Zij bouwden verder irrigatiesystemen, studeerden astronomie en vonden het schrift uit. De Homo Sapiens, die deze middelen creëerde, is het enige overlevende type van de menselijke soort. Behalve de Homo Sapiens, wij dus, zijn alle andere types van de Homo uitgestorven.

In vergelijking met het ontstaan van het leven op aarde werden alle menselijke verwezenlijkingen, die hier vermeld werden plus nog vele andere, op een relatief korte tijd tot stand gebracht. Het zijn scheppingen van een zich snel ontwikkelend sociaal dier dat een grote mogelijkheid verworven had om ideeën te vormen en later te onthouden (lange-termijn geheugen). Dit dier was ook in staat om zijn ideeën via gesproken en geschreven symbolen aan iemand anders door te geven (het ontstaan van cultuur). De ideeën die men onthield en met elkaar deelde, werden een voorraad waarop de groep kon verder bouwen en die verfijnd werd. Er wordt beweerd dat de culturele evolutie de biologische veranderingen beïnvloedde, even goed als de ontwikkeling van de hersenen de cultuur mogelijk maakte (Lumsden en Wilson, 1983; Boulding, 1978).

De coëvolutie als idee en de studie ervan behoren tot het grensgebied van het wetenschappelijk onderzoek. De coëvolutie veronderstelt dat er een duidelijke verwantschap tussen de biologische evolutie en de culturele ontwikkeling en tussen de genen en de cultuur kan aangetoond worden. Het bewijs van de coëvolutie is afhankelijk van belangrijke stappen voorwaarts in de genetica, de fysiologie en de psychologie en alle andere wetenschappen die het menselijke dier trachten te begrijpen. Op dit ogenblik is onze kennis van die orde dat wij kunnen aantonen dat bepaalde veranderingen in de menselijke biologie en cultuur rond hetzelfde tijdstip plaatsgrepen en dus enigszins verwant waren. Wij kunnen echter niet zeggen welke de precieze verbanden waren, hoe deze totstandkwamen of wat zij in de toekomst met zich mee kunnen brengen.

Het zou dus best kunnen dat de interactie tussen de biologische en de culturele veranderingen nog steeds gaande is.

Bepaalde ideeën uit de coëvolutie komen uit een recente en vrij controversiële wetenschap, nl. de **sociobiologie**. Aangezien dit een sterk actief terrein van onderzoek en discussie is, kan men de meest recente verwijzingen in de vakliteratuur vinden. Twee van deze tijdschriften die verslaggeven over deze onderzoekingen in verband met de mens zijn: **Ethology and sociobiology** en **Journal of Social and Biological Studies**. Een paar interessante boeken worden achteraan dit hoofdstuk bij de aanbevolen literatuur vermeld.

§ 2. ELEMENTEN VAN CULTUUR

Zoals wij vermeldde is de mogelijkheid om een taal te hanteren een sleutelfenomeen in de menselijke evolutie en een onderscheidend kenmerk van de menselijke soort. Als wij de mensheid met één enkele term van de rest van de dieren willen onderscheiden, dan zou dit wel eens het gebruik van symbolen kunnen zijn. Symbolen zijn de fundamentele bouwstenen van een cultuur. In een brede betekenis zijn symbolen: "De kennis aangewend om gedrag op te bouwen en te begrijpen" (Spradley en McCurdy, 1977: 1-2). Dit deel bespreekt de types van symbolen, de culturele waarden en de normen, die een gids voor het sociale leven zijn.

1. SYMBOLEN

Een **symbool** staat voor iets anders of stelt iets anders voor. Het woord **Liefde** is zo een symbool of beter gezegd, het bestaat uit meerdere symbolen. Zo kan het de specifieke relatie tussen twee mensen weergeven of ook de relaties binnen een gezin welke door vrienden als liefde herkend worden. **Liefde** kan ook voor een geïdealiseerde relatie staan. De betekenis van een symbool wordt door de gebruikers en de manier waarop zij het gebruiken aangegeven. Dit houdt in dat een symbool in zijn oorsprong een sociaal gegeven is.

Woorden mogen dan wel de meest voor de hand liggende symbolen zijn, ook daden of objecten kunnen een symbool zijn. Zo hebben het bespuwen van iemand of een dreigend gebaar maken een symbolische betekenis. Meer nog, zij kunnen de gedachte en de bedoeling zelfs beter overbrengen dan de woorden: "Ik haat je" of "Scheer je weg!". Een rivier die de nationale grens afbakent, heeft sociale betekenissen, die op een landkaart door een lijn worden gesymboliseerd.

Wij kunnen symbolen in twee grote groepen indelen: de **referentiële** en de **expressieve symbolen** (Sapir, 1934). De symbolen die naar bepaalde zaken

verwijzen, worden de **referentiële symbolen** genoemd. Het woordje **vlag** bijvoorbeeld, verwijst naar een bepaalde klasse van objecten. **Expressieve symbolen** zijn daarentegen ruimer, zij hebben eigenlijk meer betekenis. Een nationale vlag is niet zo maar een fysisch voorwerp, want de vlag en haar nationale identiteit dragen gevoelens en een sociale betekenis met zich mee. Voor de loyale burger heeft de vlag een connotatie van abstracte ideeën en gevoelens als onderdaan en patriot. De vlag wordt volgens een bepaalde voorgeschreven code met respect behandeld. Voor vijandelijke personen is dezelfde vlag het object waartegen zij hun haat kunnen uiten in de symbolische act van de verbranding.

Eenzelfde woord kan zowel referentieel als expressief zijn (zie Tabel 3.1.). Het woord **professor** verwijst naar een lid van het academisch personeel, maar het kan ook de connotatie van autoriteit en studie hebben. Tenslotte kan het ook de stereotype connotatie **verstrooidheid** meedragen. Het woord **kruis** heeft als denotatie **een ordening van lijnen**, maar het heeft religieuze connotaties als martelaarschap en christendom. Het **vrijheidsbeeld** is een referentieel symbool voorzover het verwijst naar het feit dat het een standbeeld is. Toen het echter ter gelegenheid van het honderdjarig bestaan gerestaureerd en publiekelijk gevierd werd, was dit een uitdrukking van de rol die de immigranten in Amerika's geschiedenis gespeeld hebben.

TABEL 3.1.: Twee types van symbolen

Idee of object	Referentieel	Expressief
Een plaats om te leven	Het woord <i>huis</i>	Het woord <i>thuis</i>
Vlag	Waarschuwing voor mogelijk gevaar	Nationaal embleem
Kruis	Verkeersteken voor het aanduiden van een kruispunt	Embleem van de christenheid
Wet	Definitie van een misdaad	Ideaal van rechtvaardigheid

Expressieve (connotatieve) symbolen spelen een belangrijke rol in het sociale leven omdat zij de gemeenschappelijke idealen van een gemeenschap weergeven en versterken. Het begrip **thuis** geeft als symbool bepaalde gevoelens weer over het huis waarin men persoonlijke ervaringen heeft. **Een huis** kan gelijk welk verblijf, zelfs onbewoond, zijn. Het bezit een beperkte, verwijzende functie en kan in die zin weinig te maken hebben met een persoonlijke of groepsidentiteit. Gebruiken immobiliënmakelaars, bewust of onbewust, het woord **thuis** als zij een huis willen verkopen, dan gebruiken zij een woord met een grotere emotionele betekenis.

2. CULTURELE WAARDEN

De IJzertoren is zwaar beladen met expressief symbolisme omdat het monument een poging is om een tragische, nationale ervaring weer te geven betreffende een langdurige achteruitstelling van de Vlamingen. Omdat deze ervaring algemeen gedeeld werd, werd de IJzertoren drager van een gemeenschappelijke waarde. Wanneer een geloof of een gevoel bijna overal gedeeld wordt en het als een deel van de gemeenschap of de groepsidentiteit ervaren wordt, dan is het een **culturele waarde**. Privacy, individualisme, gelijkheid en vrijheid zijn voorbeelden van zulke waarden. Zij beïnvloeden sterk hoe de mensen gaan leven, hoe zij gaan bestuurd worden en wat zij de moeite waard vinden. Een voorbeeld: bepaalde culturen benadrukken de gelijkheid van inkomen als een evenwichtige verhouding tussen het welzijn van de gemeenschap en het recht op eigendom. Andere culturen belonen de mensen ongelijk voor ongelijke inspanningen of vaardigheden. In een zelfde gemeenschap komt het gelijkheidsideaal vaak in conflict met de overtuiging dat de mensen voorbestemd zijn het beter te hebben als zij hard werken en meer vaardigheid aan de dag leggen als zij hun doel trachten te bereiken. Het waardenconflict over ongelijkheid wordt nog heviger wanneer ongelijkheid veeleer geërfd wordt dan dat het een voortvloeisel uit iemands persoonlijke inspanningen is. Dit waardenconflict wordt meer gedetailleerd besproken in hoofdstuk 9.

a. Privacy

In de Belgische traditie wordt privacy hoog gewaardeerd. De manier waarop iemand thuis leeft, buiten het gezichtsveld van de rest van de gemeenschap, gaat niemand aan zolang anderen er geen gevaar door lopen of er niet door gestoord worden. Het recht op privacy is vastgelegd in de oude (Engelse) wet "a man's house is his castle". Vriend noch vijand mogen het huis zonder toestemming betreden, zelfs de politie heeft al een heel goede reden nodig. In de meeste gevallen mogen zij het huis slechts betreden als zij over een huiszoekingsbevel beschikken.

b. Het waardenconflict

Geen enkele waarde heeft absolute gelding. Privacy, bijvoorbeeld, wordt niet enkel door oude vijanden zoals roddels en bemoeiziekte bedreigd, maar ook door een aantal nieuwe vijanden zoals bijvoorbeeld elektronische af luisterapparatuur, de massamedia en de databank. De waarden van het doeltreffende management en de vrije onderneming komen in conflict met het recht op privacy. Iedereen die zich een creditcard aanschaft, weet dat er privacy zal opgeofferd worden wanneer de financiële instelling de kredietwaardigheid nagaat. Zo gauw deze informatie verzameld is, heeft de aanvrager meer persoonlijke informatie blootgegeven dan in de bedoeling lag en zelfs noodzakelijk was.

Hoe belangrijk privacy ook mag zijn, er wordt beweerd dat het nooit de overheersende waarde kan zijn omdat in gelijk welke samenleving de sociale belangen prioriteit moeten krijgen (Mead en Metraux, 1965/1974: 83-87; Moore, 1984: 274-275). Bovendien kan privacy asociaal zijn, bijvoorbeeld wanneer burgers "weigeren betrokken te worden" wanneer zij getuige zijn van een ernstig misdrijf, maar dit niet aan de politie melden.

3. NORMEN

Culturele waarden worden in normen uitgedrukt. Deze normen zijn gedragscodes voor bepaalde situaties. Bepaalde normen zijn van toepassing op dagelijkse bezigheden, terwijl andere op eerder zeldzame situaties van toepassing zijn. Bij een begrafenisplechtigheid kunnen vrouwen wel, maar mannen niet, een sluier dragen om hun verdriet te verbergen. Omdat de meeste mensen niet meer weten wat er precies van hen verwacht wordt als zij om iemand rouwen, heeft men bij andere aspecten van de begrafenis de raad van een specialist, een begrafenisondernemer, nodig.

Zeden (mores) en volksgebruiken

De belangrijkste culturele normen, bijvoorbeeld deze die incest verbieden of het toebrengen van lichamelijke schade, worden **zedes (mores)** (1) genoemd. Wie deze regels overtreedt, wordt gesanctioneerd (Sumner, 1906/1960: 48). Het is geen toeval dat het woord **moraal** dezelfde oorsprong als **mores** heeft. Sociale gewoonten die wij volksgewoonten noemen, zijn zwakkere normen zoals deze die het dragen van bepaalde kledij bepalen. De gevoelens die met volksgewoonten gepaard gaan, zijn minder sterk dan deze die met zeden verbonden worden. Het al dan niet conformeren met volksgewoonten wordt grotendeels aan het individu overgelaten. Iemand die zich niet aanpast aan de aanvaarde kledingsgewoonte loopt de kans bekritiseerd of belachelijk gemaakt te worden, maar straffen zal men hem niet.

Nochtans wanneer men een gebedshuis wil betreden waar bepaalde formele verwachtingen gesteld worden, zal de persoon, die de regel in verband met de kledij overtreedt, waarschijnlijk de toegang ontzegd worden. Toeristen, waarvan men verwacht dat zij niet weten hoe zij zich moeten gedragen, kunnen al dan niet verontschuldigd worden voor hun niet-conform gedrag. Van vrouwen wordt er gevraagd dat zij hun hoofd zouden bedekken wanneer zij een kathedraal bezoeken en over shorts zal men mopperen, maar zij worden toch vaak

(1) Het begrip "mores" komt van het enkelvoudige Latijnse woord "mos" (meervoud: mores). In het Nederlands wordt het begrip mores erg zelden gebruikt: het stemt overeen met de betekenis van het Latijn: zeden, gebruiken. Interessant is de verwijzing in "Van Dale" naar de uitdrukking "iemand mores leren": hem terechtzetten, hem afstraffen.

toegelaten. In Islamitische landen heeft men de neiging gewoonten strikter te interpreteren, ofschoon niet altijd even onwrikbaar. Men moet zijn schoenen buiten de moskee laten staan, maar op vele plaatsen worden er binnen pantoffels voorzien. Vooral tijdens religieuze hoogdagen, loopt men een vrij groot risico door als niet-gelovige die gewijde plaatsen te bezoeken. Het is dus zo dat in elke situatie afzonderlijk bepaald wordt of men de normen zal toepassen, op wie men ze zal toepassen en welke straffen men op de overtreder zal toepassen.

4. TAAL EN CULTUUR

Over taal wordt meestal gesproken als over een middel om zijn ideeën en gevoelens uit te drukken en om boodschappen door te geven. Volgens dit standpunt van het gezond verstand, kan elke taal elk idee overbrengen: alle talen zijn namelijk nauwelijks verschillende expressiemiddelen voor dezelfde onderliggende boodschappen. Zelfs al gebruikt men verschillende namen en klanken, de zaken die genoemd worden en de ideeën die men uitdrukt, worden verondersteld grotendeels gelijk te zijn.

Taalkundigen en antropologen zijn het met deze kijk op de taal niet eens. Sociale wetenschappers zijn er van overtuigd dat taal meer is dan een voertuig voor gedachten. Taal is een levensbelangrijk deel van de gedachte zelf (Whorf, 1940/1956). Taal is meer dan een hoop etikettes voor voorwerpen die reeds bestaan. Taal **maakt** deze voorwerpen vanuit ervaringen. Verschillende talen zijn dus **niet** nauwelijks verschillende codes voor dezelfde boodschappen. De taal **vormt** de soorten boodschappen die kunnen doorgegeven worden en zelfs de soorten boodschappen die kunnen gevormd worden.

"Taal is een gids naar de "sociale realiteit". Een menselijk wezen leeft niet alleen in de objectieve wereld, noch alleen in de wereld van sociale activiteiten zoals gedacht werd. De mensen zijn veel verschuldigd aan de specifieke taal die het expressiemedium van hun maatschappij geworden is."

(Sapir, 1929/1958: 162)

Deze uitspraak mag dan al overdrijven wat de impact van taal betreft, maar wijst toch op één van de belangrijkste manieren waarop cultuur het denken beïnvloedt. Kijken we even naar het woord zelfhulp. Het impliceert dat er door de actor aan zichzelf hulp verleend wordt. Het toont ons een wereld waar mensen, ook de minst begunstigen, voor zichzelf opkomen.

Critici van de nucleaire bewapeningswedloop beweren dat de taal die door voorstanders van een nucleaire strategie gebruikt wordt, de mensen en hierbij rekenen zij ook de militairen zelf, ongevoelig maken voor de harde realiteit die achter de woorden schuilt.

"In de ultrarationele wereld praten zij in een sobere klinische taal over megatons en megadoden. Steden zijn als het ware koopwaar, zij worden niet vernietigd, zij worden verwijderd."

(Hilgartner et al., 1983: 209)

Ook de vredesbeweging heeft zich tot woordspelingen laten verleiden, Zij noemen nucleaire wapens Nukes alsof zij "klein en fijn" zijn (Lifton, 1982: 106).

a. Selectieve aandacht

Taal maakt ons voor bepaalde aspecten van onze wereld gevoeliger dan voor andere. In het Nederlands, bijvoorbeeld, heeft een werkwoord steeds een tijdsaspect (verleden, tegenwoordig, toekomstig). In het Hopi (1) daarentegen hangt de werkwoordsvorm af van de informatiebron en niet zozeer van het tijdstip waarop de handeling plaatsgrijpt (Whorf, 1940: 217). De Hopi-taalgebruikers die een handeling vernoemen, moeten aanduiden of wat zij zeggen op een eigen ervaring, een geloof of een verwachting of op een veralgemeende ervaring gebaseerd is. Een Hopi die zojuist een jongen zag lopen, zal dit uitdrukken via een term die de directe ervaring weergeeft. Deze term omvat zowel "Hij loopt" als "Hij liep". Een Hopi die denkt dat er een jongen loopt, maar er niet zeker van is, gebruikt een woord dat dat geloof uitdrukt. Ook dit woord kan zowel naar een handeling in het verleden, het heden als de toekomst verwijzen. Tenslotte zal een spreker, die weet dat een bepaalde jongen de gewoonte heeft om, bijvoorbeeld tijdens een spel, te lopen, het woord gebruiken dat een veralgemeening weergeeft. In tegenstelling tot een nederlandstalige moet een Hopi-spreker zich steeds bewust zijn van de informatiebron, maar hij kan wat het tijdsaspect betreft gerust vaag blijven.

b. Taal en status

In het Japans duiden de werkwoordsvormen verschillende attitudes aan. Een bepaalde vorm wijst op een nederige houding tegenover de toegesprokene, een andere wijst op onbeleefdheid terwijl een laatste een open of onverwachte houding tentoonspreidt (Shodara, 1962: 31-32). Dit systeem veronderstelt dat de spreker de status van de toegesprokene kent. De directe vorm wordt met ondergeschikten gebruikt, de beleefdheidsvorm met gelijken en de nederigheidsvorm tegenover meerderen. Sommige Europese talen hebben ook een systeem van formele en informele aanspreekstijlen. Denken wij hierbij aan de voornaamwoordelijke paren in het Frans (vous - tu), het Duits (Sie - du), en het Nederlands (U - jij). De informele woorden (tu, du, jij) worden gebruikt wanneer men tot kinderen, familieleden en vrienden spreekt.

c. Seksisme

Traditioneel gebruikt het Engels het woord *man* als een synoniem voor *humanity* (mensheid) en het woord *he* voor beide geslachten. Deze gebruiken zijn diep in zowel de gesproken als de geschreven taal geworteld. Een voorbeeld: het tijdschrift van het (Britse) Royal Anthropological Institute heet MAN en dit

(1) Hopi is de taal van een Indianenstam in Arizona (V.S.A.).

tot groot ongenoegen van vele geleerden van beide geslachten. De biologische benaming voor de menselijke soort is *Homo*, wat Latijn is voor *man*. In het Engels wordt nog vaak het woord *man* gebruikt om op een eenvoudige wijze naar de ganse mensheid te verwijzen, zonder dat men een mannelijke dominantie wil uitdrukken. Sommigen beweren dat de zaak vaak opgeblazen wordt, ook al was er geen seksisme bedoeld, maar de tegenstand is geen kwestie van ideologie of persoonlijke smaak. Onderzoek heeft namelijk uitgemaakt dat de mensen *man* (Engels) meestal interpreteren als mannelijk, zelfs wanneer de spreker of schrijver mensen van beide seksen bedoelde (Martyna, 1980).

Zoals vele anderen, hebben ook de auteurs van dit boek dit probleem onder ogen gezien. Zij hebben die woorden vermeden die de ondergeschiktheid van vrouwen of zelfs de uitsluiting ervan uit de categorie inhouden. De gewoonte om de twee geslachten op gelijke voet te behandelen, is nu zo wijd verspreid dat de opmerkelijke lezer de mannelijke toon van slechts een paar jaar oude citaten, als verouderd zal beschouwen. Dit wijst erop dat taal een levend, dynamisch gegeven is dat reageert op verouderde waarden. Taal verandert mee met de cultuur waar zij een deel van is. Dit en andere problemen van geslachtsongelijkheid worden in hoofdstuk 7 besproken.

d. Stille taal

Om op een prettige wijze in het buitenland te kunnen verblijven, zijn de verschillen in non-verbale communicatie zeker even belangrijk als taalverschillen. Een boek dat vreemdelingen op een praktische wijze doorheen andere culturen wil helpen is *The Silent Language* (Hall, 1954). De lessen die het over correctheid en intermenselijke afstand leert, kunnen evengoed omgedraaid worden om zo bezoekers van Noord-Amerika en Europa te helpen bij hun aanpassing aan de levenswijze aldaar.

Zo had tijd een totaal verschillende betekenis bij ons dan bij de Sioux-indianen. Ze hadden geen woorden voor "laat" of "wachten". Het tijdsbesef was bij hen totaal verschillend van het onze. Een schooldirecteur veranderde deze tijdsopvatting bij zijn Sioux-leerlingen door klokken in de klassen te hangen en schoolbussen op een vastgesteld uur te laten vertrekken. Hierdoor kwamen deze Sioux dichters bij de Anglo-saksische tijdsbeleving.

Ook punctualiteit wordt zeer verschillend geïnterpreteerd. Waar in de ene groep vijf minuten te laat komen een belediging is, kan men in een andere groep zonder problemen één uur te laat op een afspraak verschijnen.

Ruimte heeft evenmin bij gelijk welk volk dezelfde betekenis. In onze samenleving wordt lichaamscontact zoveel mogelijk vermeden, tenzij wanneer er intimiteit mee gemoeid is. Dit heeft voor gevolg dat we in overbevolkte bussen, treinen en liften steeds moeite doen om niet tegen de anderen te hangen. In

Mauretanië anderzijds moet men niet verwonderd zijn als andere passagiers in een taxi gewoonweg op U komen zitten, indien er plaatsgebrek is.

De ruimtelijke afstand tussen mensen tijdens een conversatie is eveneens cultureel gebonden. Waar wij op een redelijke afstand van een gesprekspartner blijven om te voorkomen dat de andere ons zou verdenken van vijandige of andere bijbedoelingen, gaat men in Latijns-Amerika veel dichterbij de andere benaderen. Ontmoeten mensen uit deze beide culturen elkaar, dan bestaat er wel het gevaar dat een Europeaan voortdurend achteruit wijkt voor de Latijns-Amerikaan die overigens niets anders dan een simpele conversatie op het oog heeft.

§ 3. CULTURELE VERSCHIEDENHEID

“Eén van onze meest kenmerkende eigenschappen zou kunnen zijn dat wij allemaal beginnen met de natuurlijke aanleg om duizend verschillende soorten levens te leiden en dat wij bij onze dood allemaal slechts één geleefd hebben.”

(Geertz, 1966/1972: 45)

Deze vele manieren van leven zijn mogelijk omdat de Homo Sapiens zich tot een speciale soort sociaal dier ontwikkeld heeft, dat symbolen gebruikt, uitzonderlijk flexibel is en zich aan vele omgevingen kan aanpassen. Een opmerkelijk feit is dat de fysische en mentale mogelijkheden van de mens passend zijn voor elke cultuur.

1. CULTURELE VARIANTEN

Aangezien wij slechts één leven hebben en aangezien de meesten dit leven binnen één en dezelfde cultuur leven, vraagt het heel wat verbeelding om buiten onze eigen directe, culturele ervaring te geraken. Het is in het bijzonder zo moeilijk omdat culturen zo sterk verschillen in de manier waarop zij het menselijk gedrag bepalen. De verschillende culturen van de wereld bieden blijkbaar een oneindig aantal alternatieven aan die gaan van taal tot houding, van wetten omtrent bezit tot de manier van vrijen, van grote (en kleine) ideeën tot goede (en slechte) manieren. Sommige lezers zullen verschillende vreemde gewoonten aanvaardbaar of zelfs aantrekkelijk vinden, bijvoorbeeld het dragen van een sari of meer dan één vrouw tegelijk hebben. Andere gewoonten, zoals de rituele besnijdenis van adolescente meisjes of jongens zullen minder gemakkelijk aanvaard worden. En een vrouw niet toelaten alleen in het openbaar te verschijnen, zonder de “bescherming” van een mannelijk familielid, is volgens de Vlaamse traditie al te beperkend.

a. Culturele universalia

In een poging om deze grote verscheidenheid te begrijpen, hebben sommige sociale wetenschappers getracht eigenschappen te vinden die alle of bijna alle culturen gemeen hebben. Murdock, (1945: 24) verzamelde een lijst van 73 “culturele universalia” waaronder atletiek, sieraden, koken, gezamenlijke arbeid, het hofmaken, dansen, decoratieve kunst, onderwijs, etikette, vuurmaken, voedseltaboes, gastvrijheid, incesttaboes, familiegroepen, taal, huwelijk, geneeskunde, rouwen, muziek, eigendomsrecht, religieuze rituelen, huisregels, gereedschap maken. Ondanks het feit dat de gezichtsuitdrukkingen, die fundamentele gemoedstoestanden weergeven, in de meeste culturen gelijk zijn, zouden deze gelijkenissen eerder een biologische dan een culturele betekenis hebben (Ekman, 1980). Bijna alle volkeren houden van suiker, verafschuwen uitwerpselen en huwen met buitenstaanders. Het is best mogelijk dat ook voor deze voorkeuren een biologische basis bestaat (Lumsden en Wilson, 1983: 148).

Nader onderzoek leidt tot de conclusie dat de zogenaamde culturele universalia problemen of opdrachten zijn waarmee elke gemeenschap op een of andere manier te maken heeft. Het zijn geen universalia in die zin dat gelijk welke twee culturen gelijke oplossingen voor gelijke problemen bieden. Een volk heeft zijn eigen manier om eten klaar te maken, maar zij die in een land met immigranten met verschillende achtergronden leven, kunnen van een multi-cultureel dieet genieten. Immigranten die een traditioneel restaurant openen om aan hun medeimmigranten en hun smaak te voldoen, trekken gauw klanten met andere achtergronden aan. Nochtans werd uitheemse voeding niet altijd geapprecieerd. Gedurende de massale immigratie in de V.S.A. in het begin van deze eeuw werd alles in verband met immigranten, met inbegrip van hun eten, als van een lagere klasse en zelfs als vuil beschouwd. Vandaag de dag spreekt “soul food” vele blanken niet aan.

Zelfs al kunnen sterk verschillende mensen van traditionele uitheemse gerechten genieten, dan wil dat nog niet zeggen dat alles van elk menu over de culturele grenzen heen geapprecieerd wordt. Slakken of paardevlees, zeekomkommer of inktvis, honden of katten en wormen zijn als voedsel niet algemeen aanvaard, hoewel dit alles ergens gegeten wordt. Het is dus zo dat etnische vooroordelen en voedseltaboes in botsing komen met het genieten van vreemde keukens.

Er wordt steeds een selectie uit het grote aantal alternatieven doorgevoerd. Het selectieproces is de oorzaak van culturele variatie, cultuurverandering of zelfs van culturele conflicten. Voor sommigen is het eten van katten of honden niet alleen afstotelijk, maar ook onethisch omdat deze dieren het huis met mensen delen en bijna de status van gelijke verkrijgen.

De algemene idee van gastvrijheid lijkt ook een cultureel universalium te zijn, maar de gastvrijheid neemt zeer gevarieerde specifieke vormen aan. Net omwille van de zeldzaamheid wordt de gewoonte van het uitlenen van vrouwen vaak vermeld. Bij de Eskimo's van noordwestelijk Groenland kan een man zijn vrouw voor de nacht aan zijn vriend uitlenen en tijdelijke vrouwenuitwisseling is normaal (Murdock, 1934: 213). Seksuele rechten worden bewaard (van een vrouw wordt niet verondersteld dat zij met een andere man slaapt zonder de toestemming van haar echtgenoot), maar gastvrijheid wordt belangrijker geacht dan seksuele exclusiviteit. Er is zelfs het verhaal dat een bezoeker vermoord werd omdat hij door de seksuele gastvrijheid te weigeren de gastheer en gastvrouw beledigd had.

Afgezien van het feit of dit verhaal waar is of niet, onderstreept het toch dat de etikette van gastvrijheid zowel aan de gastheer als aan de gast verplichtingen oplegt. In een iets mildere vorm hechten de meesten van ons belang aan de gewoonte dat wanneer iemand een uitnodiging op een etentje aanvaardt, dit inhoudt dat men gastvrijheid mag terugverwachten. Doet men dit niet of stelt men het te lang uit, dan kan de relatie hierdoor verzwakt worden.

b. Gemeenschappelijke problemen - Beperkte oplossingen

Vele beslissingen kunnen getroffen worden en handelingen gesteld binnen het brede gamma van mogelijke en toegelaten oplossingen, terwijl er voor andere duidelijke limieten bestaan op basis van de fysische omgeving, de bevolkingsgrootte, de natuurwetten of de graad van technische ontwikkeling. De Eskimo uit het poolgebied (Inuit) kan schuilplaatsen maken met sneeuw of huiden, maar er waren ook geen andere materialen ter beschikking.

Het feit dat oplossingen beperkt zijn, wordt het duidelijkst in de meer technische aspecten van cultuur. Men kan op vele manieren een boot of roeispaan maken, maar er moet aan bepaalde voorwaarden voldaan worden, wil de boot drijven en vooruitgaan en de roeispaan trekken.

“Hoe minder mogelijkheden er zijn... hoe waarschijnlijker de gelijke oplossingen worden.”
(Goldenweiser, 1937: 125)

Heeft men een snelle boot of een efficiënte roeispaan nodig, dan worden de oplossingen beperkter omwille van de natuurwetten. Het principe van de beperkte oplossingen is ook van toepassing op taal, die toch een grammatica nodig heeft en eveneens op de sociale organisatie die zich aan de druk van de omgeving en de demografie moet aanpassen.

Binnen zulke grenzen zijn alle culturen het resultaat van een selectie tussen realistische doelen en middelen.

“Alle culturen geven... enigszins verschillende antwoorden op deels dezelfde vragen die door de menselijke biologie en de algemene menselijke bestaansvoorwaarden gesteld worden.”

(Kluckhohn, 1962b: 317)

Met andere woorden, culturen worden met veel gelijkaardige problemen geconfronteerd, maar elke cultuur bevat enigszins verschillende oplossingen voor die problemen. Basiseigenschappen van het groepsleven, zoals leiderschap, interpersoonlijke uitwisseling en groepsidentiteit worden op verschillende manieren uitgedrukt al naargelang de maatschappij in kwestie zich ontwikkelt in antwoord op de mogelijkheden en uitdagingen.

2. ETNOCENTRISME

Tolerantie en intellectuele nieuwsgierigheid naar de gewoonten van andere volkeren kenmerken de ware cosmopoliet. Maar zelfs zij die andere culturen en volkeren zeer goed aanvaarden, zijn beperkt in de mate waarin zij hen kunnen begrijpen en waarderen. Omdat wij schepsels zijn met gewoonten die door onze eigen tijd, plaats en cultuur bepaald worden, hebben wij de neiging anderen aan de hand van onze maatstaven te beoordelen. In extreme gevallen werden geloof en praktijken van andere volkeren met achterdocht en vijandigheid behandeld, enkel en alleen omdat zij anders zijn. De neiging om andere culturen als minderwaardig en zelfs als vreemdsoortig te beschouwen, wordt **etnocentrisme** genoemd.

De meest extreme vorm van etnocentrisme werd in Nazi-Duitsland in een nationale politiek uitgedrukt door mensen die zichzelf een superras noemden. Hitler en zijn ambtenaren bouwden een sterk georganiseerd propagandasysteem uit dat de Duitsers moest leren om de aanvallen op joden, zigeuners en gehandicapten te aanvaarden en te vervoegen. De enorme gruwelijkheden van de holocaust werden “gerechtvaardigd” door de nazistische vastberadenheid om Duitsland te zuiveren van alles wat niet als Nordisch of Arisch kon beschouwd worden. Deze onwetenschappelijke termen werden op gelijk welke wijze toegepast als zij maar bij de bedoelingen van de regering of de impuls van een ambtenaar pasten.

De fictie dat zwarten van nature minderwaardig zouden zijn, maakte het gedurende de zwartste dagen van Amerika's slavernij en discriminatie gemakkelijker voor etnocentrische blanken om het misbruik van en het geweld tegen zwarten te rationaliseren en er deel aan te nemen. Andere clichés typeerden de zwarten als kinderachtig of als mensen die niet in staat waren een volwassen oordeel te vellen en daarom op een beschermende manier behandeld dienden te worden.

In een mildere vorm is etnocentrisme een soort van culturele bijziendheid. Zelfs een boek als dit zou van mild etnocentrisme kunnen beschuldigd worden, omdat het woord **Amerikaan** gebruikt wordt wanneer een bewoner van de V.S.A. bedoeld wordt. Latijns-Amerikanen keuren het gebruik van dit woord soms af omdat het ook naar hen verwijst. Veel Latijns-Amerikanen noemen de

inwoners van de Verenigde Staten **Norte Americanos**, wat ook een voorbeeld van etnocentrisme is omdat de inwoners van Canada en de Verenigde Staten samengegooid worden. Maar er is nu eenmaal geen aanvaardbare naam zoals **Canadees** of **Mexicaan** voor een burger van de V.S.A.

Cultuurrelativisme

De kritiek van het etnocentrisme is vaak gebaseerd op de idee van het **cultuurrelativisme**. Sumner (1906/1960: 65) gaf dit standpunt weer toen hij zei:

“Alles in de zeden van een tijd of plaats moet bekeken worden vanuit de rechtvaardiging met betrekking tot die tijd en plaats. 'Goede' zeden zijn deze die aangepast zijn aan de situatie. 'Slechte' zeden zijn die die niet aangepast zijn.”

Volgens deze redenering is er geen universele standaard die kan gebruikt worden om culturen of normen als goed of slecht te evalueren. Elke cultuur moet binnen zijn eigen context bekeken worden en een gewoonte kan enkel geëvalueerd worden op basis van de bijdrage tot de cultuur waartoe zij behoort. In dat opzicht zijn culturele oordelen relatief.

Om een bepaald gebruik te kunnen begrijpen, of het nu kannibalisme of TV-reclame is, gaan sociologen na hoe het in de cultuur past of welke functie het voor de gemeenschap vervult. Het functionalistische standpunt wordt vaak gebruikt wanneer men vergelijkt hoe verschillende culturen gelijke problemen oplossen. Cultuurrelativisme spoort zowel aan tot een tolerante houding tegenover vreemde gebruiken als tot een grotere bereidheid om deze gebruiken in hun eigen context te begrijpen. Ofschoon cultuurrelativisme belangrijk is voor de sociale wetenschap en het begrijpen van mensen moeten er toch twee waarschuwingen genoteerd worden:

1. Soms wordt er beweerd dat cultuurrelativisme het onmogelijk zou maken om waarden te herkennen die voor de gehele mensheid goed zijn. Integendeel, het cultuurrelativisme is zelf op een dergelijke waarde gebaseerd: het respect voor culturele verschillen. Deze waarde houdt in dat alle mensen nood hebben aan respect en dit ook verdienen op basis van hun gemeenschappelijk mens-zijn.
2. Niettegenstaande het feit dat waarden in hun eigen context moeten beoordeeld worden, is het mogelijk morele aspecten aan te duiden die één bepaalde cultuur overstijgen:

“Geen enkele cultuur tolereert liegen in het wilde weg, stelen of geweld binnen de groep. Geen enkele cultuur schenkt waarde aan lijden als een doel op zichzelf. Geen enkele cultuur kan personen, die zich permanent afschermen van elke communicatie of die constant falen inzake de controle over hun impulsief leven, als normaal beschouwen.”

(Kluckhohn, 1962a: 294-295)

3. VERSCHIEDENHEID ONDER CULTUREN

Vele ingewikkelde gemeenschappen tellen een aantal etnische, regionale of beroepsgebonden subculturen met verschillende en soms vaak botsende waarden en normen. Sommige sociologen suggereren dat de verschillen in de Verenigde Staten zo groot zijn dat er geen overkoepelende Amerikaanse cultuur zou zijn. Als dit zo is, dan kan er op verschillende manieren over de (Amerikaanse) nationale cultuur gedacht worden:

- 1) een cultuur die alle subculturen omvat, hoe verscheiden ze ook zijn;
- 2) een cultuur die bestaat uit elementen die gemeenschappelijk zijn in de subculturen; of
- 3) een cultuur die beperkt is tot de waarden en attitudes van een dominante groep of van de meerderheid van de bevolking.

a. Subculturen

Een subcultuur is een patroon dat zich op belangrijke punten onderscheidt zodat het dadelijk kan herkend worden als iets dat apart staat van de overheersende cultuur, maar er toch veel mee gemeen heeft. Met andere woorden, een subcultuur bevat enkele waarden uit de overheersende cultuur maar heeft ook eigen waarden of gewoonten. Elke groep vertoont enkele onderscheiden kenmerken, maar die vormen nog een subcultuur, tenzij deze patronen het leven van de leden op een significante wijze bepalen.

Een subcultuur heeft een algemene invloed op de attitudes en de levenswijze en neigt ertoe aan de personen een specifieke identiteit te geven. In een moderne maatschappij kan een subcultuur gebaseerd zijn op leeftijdsgroepen, afwijkende identiteiten, op jobs, rasseneigenschappen of op gelijk welke eigenschap die een subpopulatie doet ontstaan. Een subcultuur kan gebaseerd zijn op een beroep als dat beroep de context van het alledaagse leven van zijn leden is. Het arbeidsleven van een “negen-tot-vijf”-ambtenaar met speciale beroepsvaardigheden zou wel eens sterk kunnen verschillen van dat van een buurman. Maar als de plichten en activiteiten van de job weinig met de rest van het dagelijkse leven te maken hebben, zullen zij geen bron van een subcultuur zijn. Aan de andere kant zullen beroepen zoals mijnwerker, politieagent, chauffeur in internationaal transport, beroepsmilitair, prostituée en astronaut, meer kans hebben om een subcultuur te ontwikkelen. De aard van hun werk houdt enigszins in dat zij met hun familie gescheiden worden van hen die er beroepsmatig niet bij betrokken zijn.

b. Etnische subculturen

Samenlevingen met veel immigranten bevatten een aantal subculturen die de migratiegeschiedenis van het land weerspiegelen. Het duidelijkste bewijs van etnische subculturen vindt men vroeg na de vestiging en in plaatsen waar

geconcentreerde immigrantengemeenschappen hun eigen hulpinstellingen hebben en veel van hun oorspronkelijke cultuur bewaren.

Pogingen van etnische groepen om zich aan de brede maatschappij aan te passen, kunnen ook bijdragen tot de vorming van onderscheiden etnische subculturen. Vooral wanneer de minderheden het voorwerp van discriminatie en vooroordelen zijn, leiden conflicten met de overheersende maatschappij de minderheid naar manieren om met die druk van het alledaagse leven af te rekenen. De waarden van het etnische overleven worden gecombineerd met normen die de etnische trots versterken en de bescherming van leden van deze etnische minderheid benadrukken.

De eigen zelfbeschermende cultuur van de minderheid is in grote mate ongekend bij de dominante bevolkingsgroep. Gedurende de tweede wereldoorlog noemden vele jonge Mexicanen zich Pachucos. Zij waren uitdagend trots op hun Mexicaanse afkomst en liepen met hun typische karakteristieken te koop door op een dergelijke wijze gekleed te gaan dat de meeste Anglo's dachten dat zij buitenlanders waren. Deze uitrusting werd door de Anglo's "zoot suites" (zeer ruim zittend pak) genoemd, de Pachucos noemden zij "hoodlums" (herrieschoppers, apache) (McLemore en Romo, 1985: 19). De kledij was een oppervlakkig aspect van een jeugdsu­b­cultuur binnen een etnische subcultuur. Enkel de Mexicaans-Amerikaanse jongeren begrepen ten volle de betekenis van deze symbolische expressie van hun subcultuur. Het thema van etnische exclusiviteit wordt nogmaals besproken in het hoofdstuk dat aan ras en etniciteit gewijd is.

c. Verstandhouding

Succesvol veldwerk, of het nu in een vreemde of in de eigen maatschappij is, hangt grotendeels af van de graad van vertrouwen en aanvaarding die de onderzoeker aan de dag legt ten aanzien van degenen die over de vereiste informatie beschikken. Zonder die **verstandhouding** lijkt het weinig waarschijnlijk dat de onderzoeker diep genoeg in de cultuur zal kunnen doordringen om precieze antwoorden op zelfs oppervlakkige vragen te kunnen verze­keren.

Meestal vraagt het grote inspanning en zorg om het nodige, persoonlijke vertrouwen te winnen en er bestaan geen regels om te leren hoe dit moet gebeuren. Vertrouwen winnen is meer een kunst dan een wetenschap. De status van de veldwerker is, in gelijk welke cultuur, die van de ongevraagde gast, wiens objectieven maar weinig bijdragen tot het leven van de bestudeerde mensen. Het groeiende bewustzijn en zelfvertrouwen van vele volkeren heeft hen kritisch gemaakt tegenover zulke activiteiten en onderzoekers krijgen het steeds moeilijker om toegang en vertrouwen te krijgen.

§ 4. CULTUURVERANDERING

Een cultuur is nooit volledig statisch. Hij ontwikkelt zich namelijk onder invloed van de druk van de omgeving, de vernieuwende kracht van creatieve personen en het contact met andere culturen. Het veranderingsproces verloopt zelden vloeiend en wijzigingen kunnen wel eens uitmonden in grondige verschuivingen in het morele klimaat en de levenswijze. In het huidige woelige klimaat worden de traditionele waarden en gewoonten voortdurend in vraag gesteld. Onder deze omstandigheden maakt de studie van die veranderingen een groot deel van de cultuurstudie uit.

Deze aanpak was in de vorige delen reeds aanwezig omdat we de nadruk legden op de elementen van evolutie en op het vergelijkende perspectief. Deze laatste paragraaf onderzoekt vernieuwing, contact tussen culturen en de onderlinge afhankelijkheid van cultuur en sociale organisatie.

1. CULTUUR EN TECHNOLOGIE

Snelle technologische veranderingen en het in vraag stellen van maatstaven en waarden zijn, vanuit de recente geschiedenis bekeken, de normale gang van zaken geworden. In tegenstelling hiermee lijken andere geschiedkundige periodes stil te staan en over het algemeen was dat ook zo. Er zijn maar weinig andere culturen die verandering zo belangrijk achten als de Amerikaanse variant van de westerse beschaving. Weinig culturen zijn er zo toe geneigd om verandering in het algemeen te rijmen met vooruitgang in het bijzonder.

Gedurende het grootste deel van de menselijke geschiedenis groeide de cultuur traag. Tijdens het bijna twee miljoen jaar durende Oude Steentijdperk slaagde de mens er in het vuur te beheersen, gereedschap te maken van hout, steen en been en zich in artistieke creaties uit te drukken. Zowel de gebaren- als de spreektaal werden gedurende die periode steeds meer uitgebreid. Het Nieuwe Steentijdperk kende gedurende duizenden jaren een explosie van kennis, landbouw- en herderstechnieken, domesticering van dieren, aardewerk en textielproductie, de ontwikkeling van schrijnwerkerij en metselarij en een groeiend sociaal begrip. Door deze vooruitgang werd aan de voorwaarden voldaan die een bevolkingsexpansie en het oprichten van steden mogelijk maakten (Barnouw, 1982: hoofdstuk 9-13). In de stedelijke beschavingen van het Bronzen en het IJzertijdperk evolueerde de cultuur nog sneller.

a. De vernieuwing

Uitvindingen komen voort uit het cultuurbezit van een maatschappij en elke vernieuwing is dan ook afhankelijk van de reeds bestaande kennis. Een uitvinding kan nooit gebruikt worden als er te grote leemten zijn in de basiskennis.

Zo was Leonardo Da Vinci zijn tijd ver vooruit toen hij een helicopter, een ademhalingsapparaat voor duikers en een projector die een vergroot beeld op een scherm bracht, uitvond. Deze en nog vele andere van zijn uitvindingen kon men op het einde van de 15de eeuw nog niet bouwen omdat men niet of slechts in beperkte mate over de basistechnologie beschikte, die nodig was om grondstoffen te bewerken en om energie te produceren. Desondanks waren Da Vinci's werktekeningen zeer volledig. Zij waren klaar. Het enige probleem was dat de rest van de wereld er niet klaar voor was. Bijna vijf eeuwen later

"... konden bijna al deze projecten zonder wijziging worden uitgevoerd, omdat niet alleen het tekenwerk zeer duidelijk was... maar omdat het mechanisme zo perfect was dat de modellen die op basis van deze plannen gebouwd werden, zonder haperen werkten." (Heydenreich, 1951: 2-8)

De uitvindingen moesten echter door anderen opnieuw uitgevonden worden al naargelang de technologische veranderingen dit mogelijk maakten. Een ontwikkeling kan op een bepaald ogenblik zo duidelijk opportuun en mogelijk zijn dat een nagenoeg zelfde uitvinding door verschillende volkeren, totaal onafhankelijk wordt tot stand gebracht. Een vernieuwing kan snel doorgevoerd worden als de culturele basis er klaar voor is en als de nodige technologie aanwezig is. Denken wij hierbij aan de talrijke toepassingen sinds de uitvinding van de computerchip.

b. Culturele achterstand

Sociologen erkennen reeds lang het feit dat veranderingen zelfs in aanverwante culturele sectoren in een verschillend tempo tot stand komen. Ondanks het feit dat industriële technologie en technisch onderwijs hand in hand gaan, doen veranderingen dit niet. De industrie kan de behoefte aan bepaald geschoold personeel ontwikkelen zonder dat de scholen daaraan kunnen voldoen, tenzij zij hun leerkrachten herscholen. Zulke veranderingen zetten de scholen onder druk om hun programma aan te passen, maar terwijl men zich aanpast ontstaat er een periode van verkeerde vorming. Deze tijdsbreuk werd de **culturele achterstand** (culture lag) genoemd (Ogburn, 1922/1950: deel IV, 200-213). De idee van de culturele achterstand vestigt de aandacht op de kloof die er bestaat tussen de technische kennis, waarnaar soms met de term **materiële cultuur** verwezen wordt en de wijze waarop men zich gaat aanpassen of de **aanpassingscultuur**.

Het probleem van de culturele achterstand was nog nooit zo dringend of dreigend als in de laatste helft van de 20ste eeuw. Albert Einstein (1879-1955) dramatiseerde het feit dat de aanpassingscultuur er niet in slaagde de technologie te volgen: "De ontketende kracht van het atoom heeft alles behalve onze denkwijze veranderd ... wij steunen daarom op een weergaloze catastrofe af." In de jaren na Einsteins dood wijzigde onze denkstijl slechts langzaam, hoewel de gevreesde rampen niet voorvielen. Om het met een prozaïsche, sociolo-

gische terminologie te zeggen, de culturele achterstand is bijna zo groot als hij altijd al geweest is.

c. De autocultuur

De auto werd slechts een eeuw geleden uitgevonden. Als een massaal geproduceerde en geconsumeerde machine is de auto slechts 70 of 80 jaar oud. In die korte tijd heeft hij waarschijnlijk meer levens beïnvloed dan gelijk welke andere uitvinding, zowel in positieve als in negatieve zin. De wagen heeft ook al meer levens gekost of verminkt dan gelijk wat, met uitzondering van oorlogen. De auto veranderde de woonpatronen in steden en vereiste bij voorrang parkeerplaatsen en snelwegen. Hij werd verder een belangrijk element in de tewerkstelling en de ganse economie. Tenslotte heroriënteerde de wagen het gebruik van de wereldvoorraden. Er ontstond een geheel van nieuwe normen die niet alleen met de wagen zelf te maken hadden maar met alles, van vrijen tot sparen en geld besteden. Het bezitten en gebruiken van een wagen werd een symbool van rijkdom, maar ook een bestaansmiddel en over de gehele wereld tevens een noodzaak en wens voor velen.

Ondanks het feit dat de wagen het ganse economische en sociale landschap overheerst, is hij toch niet op degelijke wijze in de cultuur geïntegreerd. Pogingen om onbekwame chauffeurs op te pakken, om veilige snelheidsbeperkingen op te leggen, om energie te besparen en de veiligheid te verhogen, botsen op tegenstrijdige belangen. Autoconstructeurs evalueren een ontwerpwijziging op basis van de vraag hoe snel de kostprijs zal gecupereerd worden dankzij lagere produktiekosten of dankzij hogere prijzen of verkoops cijfers. Soms vragen zij zich af hoeveel mensenlevens ermee gespaard kunnen worden, maar mensenlevens vindt men niet terug op het verslagblad. De bedrijfscultuur die gericht is op korte termijnwinsten, komt in conflict met de burgerlijke cultuur, die vertegenwoordigd wordt door consumentenverenigingen die strijden voor veiligheid, betrouwbaarheid en zuinigheid. De tijdsspanne die verloopt eer een wagen in die zin aangepast wordt, is daarom gedeeltelijk door het conflict tussen de verschillende groepen binnen een overkoepelende cultuur te verklaren.

Er wordt vaak beweerd dat wij een liefdesverhouding met onze wagen hebben. Binnenin die kleine omgeving van een wagen hebben wij een gevoel van privacy, controle, macht en veiligheid. Dat het veiligheidsgevoel ongerechtvaardigd is, weten wij maar al te goed. Instinctmatige zelfbescherming zou één van de eerste natuurwetten moeten zijn, maar dit geldt niet voor het rijgedrag. Het probleem is waarschijnlijk dat het instinct in ons zenuwstelsel ingebouwd werd om ons tegen oude gevaren te beschermen maar niet tegen nieuwsoortige risico's. Ondanks het feit dat een gemeenschap van zijn cultuur zou moeten afhangen, is de wagen waarschijnlijk nog niet lang genoeg in gebruik om het mogelijk te maken dat een aanpassingscultuur zich zou ontwikkelen. In een volwassen autocultuur zou een soort bestuursetiket de volksgewoonte

inzake dagelijkse hoffelijkheid uitdrukken en zou het nemen van risico's beperkt worden door die zeden die de waarde van het menselijk leven bepalen. Er zijn echter weinig tekens merkbaar die op zulke aanpassingen wijzen en de vertragsperiode zal blijkaar lang aanslepen en vele levens en geld kosten.

2. CULTUUR EN SOCIALE ORGANISATIE

Cultuur en sociale organisatie zijn nauw met elkaar verbonden. **Sociale organisatie** is het patroon van individuele en groepsrelaties en het aangepaste produkt van sociale interactie. Deze relaties werden door culturele regels gestuurd. Discussies in verband met de auto of de computer (infra) illustreren de complexiteit van de interactie tussen cultuur en sociale organisatie. Men kan gelijkaardige interacties op onderzoeksniveau terugvinden. Het gezin is, bijvoorbeeld, een element in de sociale organisatie, maar vele gedragingen van het gezin zijn cultureel bepaald. Een voorbeeld: wanneer afstamming door de mannelijke lijn bepaald wordt en voortzetting van de familienaam sterk gewaardeerd wordt, dan zal een koppel steeds opnieuw proberen totdat zij een zoon of twee hebben. In extreme gevallen zal vrouwelijke kindermoord voorkomen nadat men herhaaldelijk teleurgesteld werd. Een andere oplossing wordt in Japan toegepast waar men zich van een mannelijke erfgenaam verzekert door adoptie, vaak van een schoonzoon.

a. Computercultuur

Bij het ontwerpen en vervaardigen van computers zijn betrekkelijk weinig mensen betrokken. Nochtans heeft bijna iedereen weet van het bestaan van computers en heeft een groot deel van de bevolking er al eens op gewerkt, al was het maar om spelletjes te spelen of als een vervangingsmiddel voor de schrijfmachine. De computer is in vele mensenlevens binnengetreken, hetzij op het werk, hetzij in de vrije tijd. Hij heeft de menselijke attitudes, waarden en levensstijl beïnvloed.

Voor toegewijde gebruikers staat de computer centraal in hun dagelijkse leven. Zij leven in een computercultuur: hun wereld wordt door computers gedomineerd en bevolkt door andere computergebruikers. De computer en zijn cultuur zijn een deel van hun identiteit geworden. De gebruikers beheersen een technische woordenschat en jargon dat voor de niet-ingewijde als een vreemde taal klinkt (baud, hacker, boot up). De computerterminologie is tot in het dagelijkse taalgebruik doorgedrongen, ook van diegenen die niet "geprogrammeerd" werden om met deze machines te werken. Gebruikers vormen groepjes rond bepaalde computerfabrikanten of met andere mensen die hetzelfde computertype bezitten. Bepaalde groepen tellen leden die mekaar nog alleen maar ontmoet hebben langs de telefoon en die via interesse voor computers andere gemeenschappelijke interesses ontdekken. Sociale en zelfs familierelaties kunnen

aangetast worden naarmate degenen die werkelijk met de computercultuur begaan zijn er steeds meer bij betrokken raken. De "golfweduwe" krijgt er een computerweduwe(naar) bij. Hieruit blijkt dat de computercultuur invloed kan uitoefenen op de sociale organisatie gaande van groepssolidariteit tot exclusiviteit. Ook de computercultuur bevat een aantal afwijkende subculturen. Sommige devianten gebruiken de computer om misdaden te plegen, om de privacy geweld aan te doen of om iemands uitrusting te beschadigen.

Een sociologische studie bij meer dan 400 computergebruikers van alle leeftijden en allerlei moeilijkheidsgraden onderzocht

"de gevoelsgeladenheid en het betrokkenheidsniveau die mensen ontwikkelen wanneer zij in interactie staan met technische voorwerpen."

(Turkle, 1984: VII)

Omdat computers en computergebruikers zo snel veranderen, worden zij als "a culture in the making" (een cultuur in de maak) beschouwd (Turkle, 1984: 9). Het is in feite een cultuur die zichzelf steeds opnieuw creëert. Aanvankelijk werd de computer gebruikt en beheerst door hooggeschoolde specialisten, maar naargelang de computer in de populaire culturen binnendrong, verspreidde hij zich onder mensen die er maar een beperkt inzicht in hebben. De computer is niet alleen belangrijk omwille van zijn mogelijkheden om berekeningen te maken en grote hoeveelheden informatie samen te brengen. Hij is ook zeer belangrijk omdat de mensen die met de computer te maken hebben hun denkwijze, in sommige gevallen zelfs de wijze waarop zij over zichzelf denken, gaan veranderen (Turkle, 1984). Als het waar is dat het maken van de eerste instrumenten in de evolutie van het menselijke brein binnendrong, dan zou het kunnen dat generaties van grondige en veelvuldige interactie met computers door veel mensen, een gelijkaardige coëvolutionaire rol gaat spelen. Of het nu coëvolution is of niet, vanaf nu zal de computer een significante rol spelen in de culturele revolutie en de sociale veranderingen.

b. Het Tanalageval

Een eenvoudig voorbeeld uit de antropologie toont de relatie aan tussen cultuur en sociale organisatie. Een befaamd onderzoek over een bergstam op het eiland Madagascar (buiten de Oostkust van Afrika) meldt hoe cultureel contact en culturele verandering de Tanalagemeenschap beïnvloedden (Linton, 1936: 348-355; 1933). Oorspronkelijk hield de Tanalabevolking zich bezig met de teelt van droge rijst. Zij ontbosten een stukje jungle en brandden het plat om het land vrij te maken voor beplanting. Na een of twee oogsten verloor het land zijn vruchtbaarheid en moest het achtergelaten worden totdat de jungle het terug innam. Dit ging zo door tot er in de omgeving van het dorp geen vruchtbare grond meer was. Dan verhuisde het dorp.

In dit systeem bezat het individu geen land, het dorp beheerde alles in zijn geheel. Binnen het dorp waren "verbonden families" (groepen van gezinnen met een gemeenschappelijk hoofd) de belangrijkste organisatorische eenheden. De leden van zo een verbonden familie werkten in groepsverband en waren samen eigenaar van de oogst. Het hoofd van de verbonden familie verdeelde de oogst onder de gezinnen en al deze gezinnen waren ongeveer even welvarend. De opbrengst van het woud, zoals wild, behoorde aan diegenen die er bezit van namen.

Nochtans werden én de cultuur én de sociale organisatie van de Tanala's grondig veranderd toen zij een andere techniek om rijst te kweken, nl. de natte rijstproductie, van een andere stam leerden kennen. De overname van nieuwe eigenschappen of cultuurpatronen als resultaat van contact met een ander volk wordt **acculturatie** genoemd. Natte rijst werd op kleine stukjes grond door aparte gezinnen gekweekt. Geheel in tegenstelling met de droge rijstcultuur, laat het natte systeem toe het land steeds opnieuw te bewerken. De idee van de individuele landeigendom ontwikkelde zich, maar slechts een gedeelte van het land was geschikt voor de natte rijstcultuur.

Het resultaat was dat er twee klassen gevormd werden, de grondbezitters en de bezitlozen. Zij die natte rijst kweekten deden niet langer mee aan de ontbossing en zij wilden ook niet dat het dorp verhuisd werd. De niet-grondbezitters, die doorgingen met het droge rijststelsel, moesten steeds verder in de jungle trekken, zodat zij niet meer in staat waren 's nachts naar het dorp terug te keren. Daarom gingen zij aparte huishoudens vormen.

De overgang van droge naar natte cultuur bracht grote veranderingen in de sociale organisatie mee - minder nadruk op de verbonden families, meer nadruk op het gezin en de vestiging van een dorp op een vaste plaats. Samen met deze veranderingen traden er verschuivingen op inzake culturele waarden. Grond werd iets dat men kon bezitten en werd om de grond zelf gewaardeerd in plaats van om het tijdelijke gebruik ervan.

Dit voorbeeld laat ons toe nog eens de aandacht te vestigen op het verschil tussen **afhankelijke** en **onafhankelijke** variabelen. Cultureel contact en acculturatie veroorzaakten de verandering. Zodoende is cultuur de onafhankelijke variabele. Datgene wat veranderd werd (sociale organisatie) is de afhankelijke variabele. Vervolgens beïnvloedden de veranderde sociale patronen, zoals grondbezit, de culturele waarden die met het land verbonden waren. In dit laatste voorbeeld is de sociale organisatie de onafhankelijke variabele en zijn de culturele waarden de afhankelijke variabelen.

c. Cultuurconflict en culturele schok

Wanneer mensen voelen dat hun diepgewortelde overtuigingen en waarden geweld aangedaan worden, dan ervaren zij meestal een culturele schok. Dit geeft hen een gevoel van verwarring, angst en frustratie. De mensen ervaren plots

dat zij hun ondersteuning verliezen wanneer zij zeer persoonlijke gevoelens en verwachtingen met tegengestelde culturele definities zien botsen. Zij weten niet wat zij dan nog mogen verwachten.

Men kan ook alleen maar raden naar de culturele schok die Ishi ervaren heeft. Hij was de laatste van de Yahi-indianen die pas met de moderne Amerikaanse en westerse cultuur in contact kwam, toen hij al een volwassen man was. Voor dat hij gevat werd, was hij zich enkel van de blanken bewust als een dreiging voor zijn leven. Met de tijd leerde hij dat niet alle blanken gevaarlijk waren en dat moet wel een schokkende, al dan niet gewenste, ervaring geweest zijn. Gedurende de vijf laatste jaren van zijn leven, leefde hij onder blanken die zijn vrienden, leraren en leerlingen werden. Zij pasten zich zo goed als het ging aan hem aan en hij paste zich zo goed mogelijk aan hen en zijn nieuwe omgeving aan. Er waren echter veel zaken die hij niet begripen kon en zijn leven was een opeenstapeling van schokkende ervaringen die hij niet met woorden kon uitdrukken.

d. Culturele conflicten en de wet

In Japan is de ouder-kind zelfmoord niet ongebruikelijk. In de Japanse cultuur ligt verrat dat het voor de kinderen beter is dat ook hun leven beëindigd wordt wanneer de moeder zelfmoord pleegt, beter dan hun aan schande bloot te stellen. Een Japanse ouder die in een diepe emotionele depressie verkeert, zal waarschijnlijk deze cultureel bepaalde vorm van zelfmoord kiezen. De Japanse wet erkent deze praktijk en zelfs wanneer de ouder zou overleven wordt deze slechts licht bestraft (persoonlijke mededeling van John I. Kitsuse).

In 1985 verdrinkt een Japanse die in Californië woonde haar twee kinderen, 6 maand en 4 jaar oud, met de bedoeling ook zichzelf te verdrinken. Zij overleefde het echter en het Amerikaanse, wettelijke systeem werd met een zwaar probleem geconfronteerd. Zij werd beschuldigd van kindermishandeling en twee pogingen tot doodslag onder speciale omstandigheden. Dit kon haar de doodstraf kosten. Wat men in Japan als een mild te bestraffen misdrijf beschouwt, wordt in de Verenigde Staten als moord gedefinieerd. Het Amerikaanse gerecht ontving petitie van mensen die met de Japanse cultuur vertrouwd waren en die met aandrang vroegen de moeder een lichte straf en psychiatrische hulp te bieden. De Amerikanen die kennis namen van de wijze waarop de zaak in Japan zou opgevat worden,ervaarden een culturele schok.

De openbare aanklager pleitte dat er "niet zoiets als een cultuurgebonden argumentatie" mocht opgebouwd worden en de verdediging was het er mee eens dat in een land met zoveel immigranten de Amerikaanse normen moeten toegepast worden. De verdediging benadrukte het feit dat de beklaagde psychiatrische hulp nodig had en de uitspraak van het Hof hield hier rekening mee. De vrouw werd veroordeeld tot een jaar effectief en vijf jaar voorwaardelijk. Zij werd wel meteen op vrije voeten gesteld omdat zij haar straf in voorarrest

uitgezeten had. De Japanse zeden en wettelijke normen werden niet rechtstreeks in beschouwing genomen, maar men volgde de wettelijke, Amerikaanse praktijken. Toch erkent de Amerikaanse wetgeving geestesziekte als een verzachtende omstandigheid. Twee cultuurgebonden opvattingen omtrent een welbepaalde moordzaak draaiden dus uit op een sterk vergelijkbare behandeling. De Japanse cultuur beschreef de zaak als toelaatbaar in zedelijk opzicht. De Amerikaanse wetgeving bestempelde de moord als afwijkend gedrag dat kan teruggevoerd worden tot een mentale ziekte-toestand.

AANBEVOLEN LITERATUUR

- Barash, D.P. (1981), *Behavior and Sociobiology*, tweede uitgave, New York, Elsevier North Holland.
- Benedict, Ruth (1946/1964), *Patterns of Culture*, Baltimore, Md., Houghton Mifflin.
- Geertz, C. (1983), *Local Knowledge. Further Essays in Interpretive Anthropology*, New York, Basic Books.
- (1973), *The Interpretation of Cultures*, New York, Basic Books.
- Hall, E.T. (1966/1969), *Hidden Dimension*, New York, Doubleday, Anchor Books.
- Hartveldt, D. (1978), *Taal en Samenleving*, Baarn, Ambo.
- Helle, H.J. (1980), *Soziologie und Symbol. Verstehende Theorie der Werte in Kultur und Gesellschaft*, Berlin, Duncker und Humblot.
- Hardy, Sarah B. (1981), *The Woman that Never Evolved*, Cambridge, Mass., Harvard University Press.
- Kluckhohn, C. (1944/1964), *Mirror for Man*, Greenwich, Conn., Fawcett.
- Lumsden, C.J. en E.O. Wilson, (1983), *Promethean Fire: Reflections on the Origin of Mind*, Cambridge, Mass., Harvard University Press.
- Montagu, A. (ed.) (1980), *Sociobiology Examined*, Oxford, Oxford University Press.
- Murgia, E. (1975), *Assimilation, Colonialism and the Mexican American People*, Austin, University of Texas Press.
- Ryan, B.F. (1968), *Social and Cultural Change*, New York, Ronald Press.
- Schneider, L. en C.M. Bonjean (eds.) (1973), *The Idea of Culture in the Social Sciences*, Cambridge, England, Cambridge University Press.
- Shattuck, R. (1980), *The Forbidden Experiment: The Story of the Wild Boy of Aveyron*, New York, Farrar Straus Gerioux.
- Sumner, W.G. (1906/1960), *Folkways*, New York, New American Library.
- Williams, R.M. Jr. (1970), *American Society: A Sociological Interpretation*, derde uitgave, New York, Knopf.

Hoofdstuk 4

SOCIALISATIE

§ 1. DE BASIS VAN SOCIALISATIE

Men kan **socialisatie** vanuit twee standpunten benaderen, namelijk vanuit de maatschappij en vanuit het individu. Voor de maatschappij is socialisatie het proces waardoor nieuwe individuen in een georganiseerde levenswijze worden ingepast en waarin men hen de culturele tradities van de maatschappij leert. Socialisatie transformeert het menselijke dier in een menselijk wezen, een lid van een maatschappij. Dankzij deze socialisatie groeien de meeste baby's op tot volledig functionerende sociale wezens, die de taal van hun ouders kunnen spreken en die de cultuur van de maatschappij voldoende kennen.

Vanuit het standpunt van het individu is socialisatie het proces waardoor men een "zelf" ontwikkelt. Via interactie met anderen verkrijgt een mens een identiteit, ontwikkelt een persoon waarden en betrachtingen en zal deze persoon, onder gunstige omstandigheden, in staat zijn gebruik te maken van zijn of haar mogelijkheden. Socialisatie is noodzakelijk voor het ontwikkelen van een zelfbewustzijn en een identiteit. Zodus vervult de socialisatie twee functies: er wordt een sociale erfenis door overgebracht en zij creëert een persoonlijkheid.

In deze paragraaf zullen eerst de aangeboren eigenschappen waarvan socialisatie afhankelijk is, worden behandeld. De tweede en de derde paragraaf zullen socialisatie bestuderen zoals zij in de verschillende levensstadia voorkomt. Paragraaf vier zal vervolgens het sociaal "zelf" als een produkt van socialisatie analyseren. En in de vijfde paragraaf tenslotte zullen afwijkingen en mislukkingen van het socialisatieproces worden beschreven.

1. DE FUNDAMENTEN VAN SOCIALISATIE

De menselijke soort is van nature sociaal. Zowel de mogelijkheid tot als de behoefte aan groepsvorming zijn door de lange evolutie heen in het menselijke dier ingebouwd (Pfeiffer, 1978). Dus is socialisatie zowel mogelijk als noodzakelijk. Dit wil zeggen dat mensen over de mogelijkheden tot sociaal leven

beschikken en dat zij ook behoefte hebben aan dat sociale leven. Maar elke generatie en elk individu moet sociaal leren zijn in een bepaalde tijd en plaats.

Socialisatie is op een aantal aangeboren eigenschappen gebaseerd.

Deze eigenschappen zijn onder andere:

- de afwezigheid van instincten;
- de lange periode van afhankelijkheid als kind;
- de bekwaamheid tot leren;
- de gave van de taal;
- de nood aan sociaal contact.

a. De afwezigheid van instincten

Het instinctconcept werd vroeger gebruikt om een verklaring te geven van het menselijke gedrag. De maatschappij werd door een kuddeinstinct verklaard, de rol van de vrouw door een moederinstinct, eigendom door een verwervingsinstinct, oorlog door een instinct van agressiviteit, enz. Nu ziet men instincten niet langer meer als de oorzaak van het complexe menselijke gedrag.

In de strikte zin van het woord, verwijst **instinct** naar gedragspatronen waarvoor een bepaalde soort biologisch geprogrammeerd is. Zo is het bouwen van nesten een instinct van de vogels. Dit instinct bevat zowel de impuls om een nest te bouwen (met passende stimulatie) als de bereidheid om volgens een bepaald patroon op de omgeving te reageren zodat een bepaald nesttype gebouwd wordt. De nesten van de diverse vogelsoorten zijn verschillend, maar binnen eenzelfde soort zijn de nesten gelijk.

Mensen hebben veeleer **biologische driften** dan instincten. Een drift, zoals dorst, is een fysische spanning die als oncomfortabel en als een impuls tot actie ervaren wordt. Dorst moet gelest worden, maar de drift zegt ons niet welke vloeistof wij moeten drinken en ook niet hoe, waar of met wie die moet gedronken worden. Driften richten het gedrag niet naar een bepaald doel en bewerken geen geprogrammeerde opeenvolging van gedrag dat tot de bevrediging van de behoefte moet leiden. Tenzij driften door een leerproces worden geleid, hebben zij de neiging enkel onrustig en zoekend gedrag voort te brengen. Indien mensen enkel een biologisch bepaald gedragspatroon hadden, zoals het bouwen van nesten bij vogels, dan zou hun bekwaamheid tot leren beperkt zijn en zouden zij minder openstaan voor socialisatie.

b. Afhankelijkheid van kinderen

In vergelijking met de apen wordt het menselijke kind traag onafhankelijk van zijn ouders. In tegenstelling tot de apen kunnen zij zich niet aan een bewegende volwassene vastklampen en kunnen zij de moederborst niet zonder hulp vinden. Mensenbaby's hebben de bescherming en de zorg van de volwassene veel langer nodig dan de andere primaten. De nood om de technieken van het

sociale leven te leren kennen, stelt de menselijke onafhankelijkheid nog verder uit. Dat wil zeggen dat er meer tijd nodig is voor de socialisatie. De hulpeloosheid maakt precies daarom een uitgebreide socialisatie mogelijk.

c. Bekwaamheid tot leren

De afhankelijkheid draagt bij tot de socialisatie omdat mensen gedurende een lange periode meer kunnen leren dan dieren. Hoewel mensen verschillende bekwaamheden hebben, beschikken allen toch over het vermogen om intelligent te zijn. Op jonge leeftijd leert een chimpansee even goed en zelfs beter dan mensen, maar na de kindertijd neemt de mate waarin apen kunnen leren sneller af dan bij jonge kinderen.

d. De gave van de taal

Het leervermogen en de bekwaamheid om problemen op te lossen, is rechtstreeks verbonden met de gave van de taal. Taal stelt mensen in staat na te denken over wat zij gedaan hebben, dit uit te werken en het als algemene kennis aan anderen door te geven. Taal kan gebruikt worden om gevoelens, waarden en gedragingen uit te drukken. De taal vormt dus de poort tot de vorming van een menselijke maatschappij omdat zij symbolische interactie, waarop de maatschappij steunt, mogelijk maakt.

e. De nood aan sociaal contact

Om volledig mens te kunnen worden, heeft men sociaal contact nodig. Kinderen die jaren totaal geïsoleerd opgroeien, ontwikkelen niet de eigenschappen die voor een sociaal leven nodig zijn. Anna, het tweede onwettige kind van een mentaal gehandicapte moeder, was een dergelijk kind. Tot haar zesde bracht zij de meeste tijd alleen door op een kamer op de tweede verdieping. Zij kreeg uitsluitend melk als voedsel en er werd slechts op een oppervlakkige wijze aan haar fysiologische behoeften aandacht besteed. Toen zij gevonden werd, was Anna mager en apathisch en men twijfelde of zij kon zien of horen (Davis, 1940: 555).

“Zij had geen flauw begrip van taal, zij kon helemaal niet gaan, had geen gevoel voor gebaren. Zij kon zichzelf niet voeden, zelfs niet wanneer het voedsel vlak voor haar geplaatst werd en zij had totaal geen begrip van zindelijkheid.”

Anna werd in een instelling opgenomen, waar zij herstelde en fysisch begon te groeien. Nochtans bracht zij nog vele uren alleen door, aangezien zij door een verpleegster verzorgd werd die alleen meer dan 300 patiënten verzorgde. Er werd aan haar weinig remediërende zorg besteed zoals spraaktherapie, zodat zij sociaal gezien gedurende de negen maanden die zij in het tehuis verbleef, niet verbeterde.

Toen Anna in een pleeggezin geplaatst werd, ontving zij van haar pleegmoeder tenslotte de aandacht en de zorgen die zij nodig had en in deze omgeving ontwikkelde zij zich dan ook zeer snel. Reeds na drie maanden begon zij alleen te lopen, reageerde op verbale instructie van haar pleegmoeder en herkende mensen, hoewel zij niet sprak. Nog geen jaar later werd zij opnieuw verplaatst, deze keer naar een speciale school waar zij geleidelijk begon te praten en haar coördinatievermogen ontwikkelde. Zij bleef vooruitgang maken totdat zij op tienjarige leeftijd aan een bloedziekte overleed.

Het dehumaniserende effect van isolement is ook merkbaar in minder extreme gevallen. Een onderzoek over sociaal isolement vergeleek de vooruitgang van 61 kinderen in een vondelingentehuis, waar er weinig fysisch contact en sociale aanmoediging was, met deze van drie groepen kinderen in meer normale omstandigheden. Men gebruikte hierbij een maatstaf die "development quotient" (DQ) genoemd wordt om zes aspecten van de persoonlijkheid te meten: perceptie, lichaamsbeheersing, sociale relaties, geheugen, relaties met levenloze objecten en intelligentie (Spitz, 1945 en 1947/1964).

De vondelingen uit het tehuis hadden een gemiddeld DQ van 124 gedurende de eerste vier levensmaanden, wat de tweede hoogste score van de vier groepen was. Gedurende het eerste jaar viel het DQ terug op 72, terwijl het DQ bij andere groepen gelijk bleef. Op het einde van het tweede jaar was het DQ bij de vondelingen tot een gemiddelde van 45 gedaald wat "deze kinderen tot imbecielen maakte" (Spitz, 1964: 418).

Twee jaar na het beëindigen van het onderzoek werden de kinderen uit het tehuis opnieuw geobserveerd. Van de 21 kinderen tussen twee en vier jaar die geobserveerd werden, konden er slechts vijf zonder hulp gaan, slechts één kon zich alleen kleden en slechts één maakte echte zinnen. De meesten konden in het geheel niet spreken of kenden slechts een paar woorden. Een tekort aan stimulatie en contact gedurende de kindertijd bleek de ontwikkeling van het leervermogen te vertragen.

f. Fysische tegenover emotionele isolatie

Anna en de kinderen uit het vondelingentehuis werden geïsoleerd en van elk emotioneel contact onthouden. In een ver afgelegen Guatemalteeks dorp worden baby's in een andere soort isolatie grootgebracht. Om hen voor het "kwa-de oog" te beschermen, praten de moeders niet met hen, spelen er niet mee of halen hen ook niet uit de kale, vensterloze hut waarin de familie leeft. Desondanks worden deze kinderen geknuffeld en gevoed. Aanvankelijk raken deze kinderen intellectueel en motorisch achterop. Maar eens in het sociale leven van het dorp opgenomen, beginnen zij hun achterstand in te halen. Op elfjarige leeftijd ondervinden zij geen enkel nadeel meer van hun vroeg isolement (Kagan, 1973: 41-43). Zelfs al werden zij weinig gestimuleerd, dan krijgen deze baby's toch lichaamscontact en emotionele warmte van hun moeders. Zij

worden wel fysisch geïsoleerd, maar niet emotioneel verstoten. Dit onderzoek toont aan dat sociaal contact de schade, die door isolement op jonge leeftijd aangericht werd, kan herstellen.

2. DE DYNAMIEK VAN SOCIALISATIE

Socialisatie komt op veel verschillende manieren tot stand en wordt door veel mensen en in een verscheidenheid van sociale milieus bewerkt. Ouders, speelkameraadjes, leraren, medestudenten, collega's, verloofden, echtgenoten, en kinderen dragen bij tot de socialisatie. Socialisatie kan bedoeld of onbedoeld zijn en kan formeel of informeel zijn. Over het algemeen gaat het om persoonlijke ontmoetingen ("face-to-face"), maar het kan ook vanop een afstand gebeuren, door middel van boeken, brieven en massamedia. De gesocialiseerde persoon kan passief of actief zijn. Dit hangt af van de mate waarin deze laatste de socialisatie kan beïnvloeden.

Socialisatie kan ook zowel het welzijn van de gesocialiseerde persoon bevorderen als van de socialisator. Men geeft bijvoorbeeld aan kinderen huishoudelijke jobs te doen om hen nuttige vaardigheden te leren, maar het gebeurt ook dat kinderen enkel jobs krijgen om de volwassenen van de sleur te verlossen. Meestal gebeurt de socialisatie zeer geleidelijk zonder dat de ene weet dat de andere hem of haar beïnvloedt. Maar het kan ook opgedrongen, zelfs brutaal, gebeuren, zodat beide partijen zich goed bewust zijn van de druk en het conflict.

§ 2. SOCIALISATIE IN DE KINDERJAREN

In de huidige maatschappij is de conventionele opvoedingsomgeving het gezin. Dit bestaat enkel uit de ouders en hun kinderen die samen in een afzonderlijke woning leven. Deze ouders zijn meestal de enige volwassenen met direct en constant contact met de baby's en de jonge kinderen. Daarom zijn zij de enige mensen tot wie hun kinderen zich kunnen richten voor hulp, affectie en onderricht.

1. DE INTERACTIE TUSSEN VOLWASSENE EN KIND

In sterk contrast met maatschappijen zonder schriftelijke overlevering, geeft de moderne maatschappij de verantwoordelijkheid voor de dagelijkse zorgen voor een kind aan één persoon - meestal de moeder. Moeder en kind vormen zo gedurende een lange periode een sociaal geïsoleerde *dyade* (twee interacterende personen). Daardoor komen zowel de moeder als het kind slechts tot beperkte sociale interactie met hun leeftijdsgenoten.

Wat er thuis gebeurt, wordt meestal door de rest van de maatschappij niet gezien. Dit feit brengt met zich mee dat de ouders zichzelf moeten controleren en aangewezen zijn op hun eigen vindingrijkheid. Kinderen lopen daardoor het gevaar niet beschermd te worden tegen de psychologische en sociale zwakheden van de ouders. Weinig andere maatschappijen leggen de verantwoordelijkheid voor de opvoeding van de kinderen zo integraal in handen van de biologische ouders. Het is dus niet verwonderlijk dat de ouder-kind relatie in de westerse maatschappij zeer emotioneel is en bovendien de belangrijkste factor vormt voor de vorming van de persoonlijkheid van het kind.

Er zijn altijd veel uitzonderingen op dit conventionele patroon geweest. Doorheen het grootste gedeelte van de geschiedenis van de mensheid was de energie van de moeder immers nodig voor produktief werk buitenshuis. Slechts weinig moeders konden veel tijd of aandacht aan hun kinderen besteden en de zorg voor de kinderen was veel minder intensief dan nu. Dit moederschap werd pas in de 20ste eeuw een voltijdse bezigheid voor volwassen vrouwen (Rossi, 1964/1967: 106).

Wanneer de moeder werkt, moeten er naast de ouders andere mensen in de opvoeding betrokken worden die zorgen voor de kinderen. Tijdens de jongste jaren werden steeds meer kinderen, althans gedeeltelijk, buitenshuis verzorgd. Dit is het gevolg van het groeiend aantal gezinnen met slechts één ouder of met werkende moeders. Verscheidene individuen en instellingen vangen nu kinderen op en dragen bijgevolg bij tot de vroege socialisatie.

Het socialisatieproces bij jonge kinderen is een geven en nemen tussen ouder en kind. Ouders trachten hun kinderen te beïnvloeden, te begeleiden en te beheersen, maar de kinderen zijn niet passief. Zelfs pasgeboren baby's beïnvloeden hun ouders door hun verschijning en gedrag. Daarom bekijkt het onderzoek van de ouder - kind interactie zowel de reacties van het kind tegenover de ouders als deze van de ouders tegenover het kind.

a. Ouderlijke reacties op het kind

De manier waarop aan de noden van het kind tegemoetgekomen wordt, is grotendeels sociaal bepaald. Het voedingspatroon, bijvoorbeeld, verschilt van de ene cultuur tot de andere, van de ene sociale groep tot de andere en van de ene moeder tot de andere. Het kind kan gevoed worden wanneer het zelf wil, of volgens een strak schema of wanneer het de moeder past. Het kan borst- of flessenvoeding krijgen totdat het een peuter is of het kan reeds na een paar maanden gespeend worden. Sommige baby's worden opgepakt en gedragen wanneer zij "zich druk maken" en andere worden minder gepakt en mogen "eens uitwenen".

Gelijk op welke manier aan de behoeften van een baby voldaan wordt, de reactie van de volwassene is steeds emotioneel. Naargelang het kind groter wordt, doen

de volwassenen minder inspanningen om aan de lichamelijke behoeften van het kind te voldoen. Zij spannen zich echter meer in om goedkeuring of afkeuring te laten merken om op die wijze het kind aan te moedigen zelfbeheersing te ontwikkelen. Er zijn ook emotionele reacties op het voorkomen van het kind, zijn of haar intelligentie en zijn of haar temperament. De ouders reageren op het kind volgens hun eigen psychologische behoeften, volgens hun sociale klasse en hun ambities met het kind. Op deze manier brengen zij hun eigen houding tegenover het sociale leven op hun kind over.

b. De reacties van het kind op de ouders

Baby's en kleine kinderen zijn bijna volledig afhankelijk van hun sociale omgeving, maar zij nemen toch actief aan hun eigen socialisatie deel. Een onderzoek bij één maand oude zuigelingen wees er op dat de baby's zelf het initiatief namen voor vier van de vijf moeder - kind interacties. Vreemd genoeg heeft een kind gedurende de meest hulpeloze periode van zijn/haar leven de grootste invloed op de volwassenen in de omgeving. Het kind vraagt immers aandacht door te wenen en krijgt dit meestal ook. Nooit zal die persoon nog zo gemakkelijk aandacht krijgen. Het blijkt, hoe dan ook, dat baby's aanzienlijk van mekaar verschillen in de frequentie waarmee zij wenen en hierdoor ook in de hoeveelheid aandacht die zij krijgen (Korner, 1974).

De eerste reacties van kinderen zijn biologische reacties op innerlijk comfort of ongemak. Gaandeweg associëren zij wenen met aandacht en bevrediging. Door te wenen om aandacht te krijgen, initieert het kind interpersoonlijke communicatie. Later zal het kind het hongergevoel herkennen en in plaats van te wenen, zal het dan zeggen: "Ik heb honger".

Het menselijke vermogen om gevoelens en emoties uit te drukken, is essentieel in de socialisatie. Naast het feit dat jonge kinderen in staat zijn om te interacteren, kunnen zij ook emotioneel reageren. Dit is de kern waarrond de menselijke persoonlijkheid en de sociale banden zich ontwikkelen. Nochtans kan een ongecontroleerde uitdrukking van emoties zelfvernietigend zijn en de maatschappij schaden. Daarom is het leren omgaan met gevoelens en ze op een sociaal aanvaardbare manier leren uitdrukken één van de belangrijkste doelstellingen van socialisatie. Een ander doel is het aantal en de subtiliteit van de menselijke gevoelens vergroten.

Mensen ondergaan deprivatie en frustratie niet passief. Zij kunnen met woede of agressie reageren. Wanneer kinderen ouder worden, leren zij met hun frustraties en agressieve impulsen omgaan. Ook dit leren is een belangrijke taak in het socialisatieproces.

c. Afhankelijkheid

Op de leeftijd van ongeveer zes maanden beginnen zuigelingen een aanhangelijkheidsgedrag te vertonen. Zij herkennen bepaalde individuen en reageren

verschillend op verschillende mensen. Het aanhanlijkheidspatroon is beperkt tot een aantal specifieke volwassenen, namelijk "aanhankelijkheidsfiguren", die meestal, maar niet altijd, de ouders zijn. Het kind straalt plezier uit wanneer vader of moeder verschijnen en is teneergeslagen wanneer de aanhanlijkheidsfiguren verdwijnen (Pilling en Pringle, 1978: 63-102). Wordt een kind gedurende een langere periode van een aanhanlijkheidsfiguur gescheiden, dan treedt er een woedereactie op. Tenslotte kan het kind emotioneel teruggetrokken raken (Rutter, 1982: hoofdstuk 2).

Aanhankelijkheid is een wederzijds proces tussen enerzijds het kind dat van zijn ouders gaat houden en anderzijds de moeder en de vader die van de baby houden. Het kind neemt actief deel aan dit proces van liefhebben en geliefd worden. Het feit dat kinderen kunnen lachen en geluiden maken, speelt een rol bij het vormen van een affectieve en prettige relatie tussen ouder en kind. In feite hebben kinderen nood aan het opwekken van positieve gevoelens bij hun ouders of verzorgers.

Wanneer het aanhanlijkheidspatroon ernstig verstoord wordt door afwijzing of langdurige scheiding, kan het psychologisch gestoord worden. Klinisch onderzoek bij delinquenten en onaangepaste kinderen toont aan dat wanneer ouders geen liefde kunnen geven aan hun kinderen, deze kinderen ook niet in staat zijn om te beminnen (Redl en Wineman, 1951). De duidelijke nood aan liefde, respect en zelfrespect bij het kind wijzen er op dat deze vereisten fundamenteel zijn voor de menselijke ontwikkeling (Maslow, 1965: 33).

2. OPVOEDINGSPATRONEN

In Tabel 4.1. worden twee ruime socialisatiepatronen tegenover elkaar geplaatst (Bronfenbrenner, 1958; Kohn, 1977). Het patroon dat gehoorzaamheid benadrukt, wordt **repressieve socialisatie** genoemd en het patroon dat de betrokkenheid van het kind beklemtoont, noemt men **participerende socialisatie**. Zowel straffen als belonen spelen in elk patroon een belangrijke rol, maar het ene

TABEL 4.1.: Twee socialisatiepatronen

Repressieve socialisatie	Participerende socialisatie
Slecht gedrag straffen Materiële beloningen en straffen Gehoorzaamheid van het kind Niet-verbale communicatie Communicatie als bevel Oudersgerichte socialisatie Perceptie van de wensen van de ouders door het kind	Goed gedrag belonen Symbolische beloningen en straffen Autonomie van het kind Verbale communicatie Communicatie als interactie Kindgerichte socialisatie Perceptie van de wensen van de kinderen door de ouders

kan meer nadruk krijgen dan het andere. Repressieve socialisatie bestraft verkeerd gedrag; participerende socialisatie beloont goed gedrag. Wanneer ouders, bijvoorbeeld, hun kind zindelijk leren zijn, kunnen zij schelden wanneer het kind een ongelukje heeft of kunnen zij het kind loven omwille van zijn of haar zelfbeheersing.

Participerende socialisatie geeft de kinderen de vrijheid om zelf dingen uit te proberen en de wereld op hun eigen manier te verkennen. Dit houdt niet in dat het kind verwaarloosd wordt. Toezicht is noodzakelijk, maar het is algemeen toezicht. Repressieve socialisatie, wil zij effectief zijn, vraagt zelfs meer (en meer gedetailleerd) toezicht. Aangezien men een kind niet de gehele tijd in het oog kan houden, hangt het straffen af van het feit of het kind al dan niet betrapt wordt en of de ouder wel in de stemming is om te straffen. Vanuit het standpunt van het kind bekeken, kan zo een bestraffing arbitrair lijken.

Repressieve socialisatie benadrukt gehoorzaamheid, respect voor het gezag en controle van buitenaf. De communicatie verloopt meestal van bovenaf, van de ouders naar het kind toe. Zij neemt vaak de vorm van bevelen of uitspraken aan die het kind ontmoedigen om nog te reageren (Silverstein en Krate, 1975: 25). Gebaren en niet-verbale communicatie komen ook vaak voor (Bernstein, 1958). Het kind moet leren om - via het interpreteren van de stemsterkte, de gelaatsuitdrukkingen en de houding van de ouder - uit te maken hoe ernstig een bevel "Zwijg" of "Zit neer" is.

In de participerende socialisatie is de communicatie een dialoog waarin de kinderen evengoed hun noden en wensen kunnen uitdrukken als zich aan die van de ouders aanpassen. Participerende socialisatie is eerder op het kind dan op de ouders gericht: de volwassene tracht de noden van het kind te herkennen in plaats van te verwachten dat het kind aan de wensen van de ouders zou tegemoetkomen. Wanneer samenwerking benadrukt wordt en men hetzelfde doel nastreeft, zal socialisatie minder gebeuren op basis van het imiteren van volwassenen of de aanpassing aan de regels van de volwassenen.

Schenkt men veel aandacht aan het controleren van het gedrag van het kind, dan is een conflict tussen volwassene en kind onvermijdelijk. In sommige minder ontwikkelde maatschappijen waar persoonlijke autonomie een dominante waarde is, komen er minder ouder - kind conflicten voor. De kinderen controleren er zichzelf. Zij worden niet door hun ouders gecontroleerd en de kinderen die zich foutief gedragen zijn voor hun eigen gedrag verantwoordelijk.

§ 3. DE SOCIALISATIE VAN DE VOLWASSENE

Socialisatie duurt een mensenleven lang. Rollen van volwassenen vragen om aangeleerd te worden en veranderende, sociale situaties stellen nieuwe eisen.

Socialisatie bij volwassenen verschilt van die bij kinderen op het vlak van wat er geleerd wordt, waar men het leert en hoe de persoon reageert:

“Op inhoudelijk vlak is de socialisatie in de kindertijd er op gericht de natuurlijke behoeften te regelen; in de adolescentie gaat het om de ontwikkeling van algemene waarden en het zelfbeeld, terwijl het in de volwassenheid om meer open en specifieke normen en gedrag (zoals de beroepsrol), zowel als om de meer oppervlakkige eigenschappen van de persoonlijkheid (gaat).”

(Mortimer en Simmons, 1978: 423)

1. SOCIALISATIE GEDURENDE DE LEVENSLLOOP

Socialisatie gedurende de kindertijd grijpt meestal plaats in situaties die specifiek op leren en aanleren gericht zijn. De volwassene daarentegen leert meestal op het werk of in het gezin. Kinderen hebben de neiging om emotioneel met hun socialisatoren verbonden te zijn - ouders, leraren en leeftijdsgenoten. Deze betrokkenheid maakt het proces effectiever. De relaties tussen volwassenen en hun socialisatoren zullen minder emotioneel zijn. De socialisatie is bij volwassenen veeleer vrijwillig en de volwassene kan gemakkelijker dan een kind de socialiserende invloed weerstaan of zich uit de situatie terugtrekken (Mortimer en Simmons, 1978: 424). Bij volwassenen gebeurt de socialisatie hoofdzakelijk in de arbeidssituatie of gedurende veranderingen en crisismomenten in de levenscyclus (zie hoofdstuk 7).

De socialisatie die met de tewerkstelling verbonden is, omvat meer dan beroepservaring, beroepsopleiding of technische vaardigheden. Een minder zichtbaar aspect van de volwassenensocialisatie is de socialisatie door de job. Doorheen de loopbaan kan de persoonlijkheid van de werknemer beïnvloed worden door het werk dat hij of zij doet. Onafhankelijke en op zichzelf aangewezen werksituaties, bijvoorbeeld, sporen mensen aan om initiatief te nemen en om met zelfvertrouwen te handelen, ook in situaties buiten het beroepsleven (Kohn en Schooler, 1982).

In homogene maatschappijen, waarin de onderscheiden socialiserende groepen naar dezelfde waarden neigen, kan socialisatie iemand het gevoel geven dat hij of zij een ononderbroken levenscyclus heeft. Elk stadium leidt vanzelfsprekend naar het volgende en elke ervaring past in een betekenisvol, voorspelbaar patroon. Verschillende leerprocessen en socialiserende instellingen volgen mekaar op een min of meer geordende wijze op wanneer de persoon van het ene levensstadium naar het andere overgaat.

In heterogene maatschappijen, zoals de westerse geïndustrialiseerde landen, nemen groepen met verschillende waarden het tegen mekaar op. De “peer-group” (groep van gelijken) kan non-conformistisch gedrag aanmoedigen, terwijl het gezin en de school conformiteit eisen. Wanneer de invloed van een

bepaalde groep toeneemt en die van een andere vermindert, kan desocialisatie optreden. Mensen worden dan aangespoord om hun vroegere socialisatie en de groep waartoe zij behoorden af te zweren. In dergelijke maatschappijen kan het leven een opeenvolging van moeilijke keuzen en pijnlijke confrontaties met de eigenwaarde zijn, veeleer dan een geleidelijke overgang van geboorte naar dood.

2. HERSOCIALISATIE

Gedurende hun leven veranderen mensen hun attitudes, waarden en zelfbeeld naargelang van de nieuwe rollen die zij aannemen en de nieuwe ervaringen die zij hebben. Wanneer dit een geleidelijk en partieel proces is, wordt dit voortdurende socialisatie genoemd. **Hersocialisatie** is daarentegen vrij drastisch. Hersocialisatie betekent namelijk dat men een bepaalde levenswijze voor een andere opgeeft, die er niet alleen van verschilt, maar er bovendien onverzoenbaar mee is. Voorbeelden van hersocialisatie zijn hersenspoelingen, rehabilitatie van misdadigers, deprogrammatie en religieuze bekering van “zondaars”. In deze gevallen breekt de persoon in kwestie met zijn of haar verleden en wordt hij/zij herboren.

Bepaalde beroepen en roepingen vereisen een grondige hersocialisatie. Religieuze en militaire loopbanen in een traditionele maatschappij zijn mooie voorbeelden van beroepen die een grondige herscholing en hervorming van iemands levenswandel vragen.

Totale instellingen

Hersocialisatie van volwassenen gebeurt vaak in wat men een **totale instelling** noemt. Dit is een alles omvattende omgeving die meestal van de rest van de gemeenschap geïsoleerd is. Een persoon die in een abdij intreedt, breekt beslist met het verleden en de seculiere maatschappij. Andere voorbeelden van totale instellingen zijn psychiatrische instellingen en bepaalde militaire afdelingen en politieke groeperingen. Hoewel er tussen zulke instellingen gelijkenissen zijn, zijn er toch veel significante verschillen. De aanval op de identiteit die in een gevangenis of psychiatrische instelling plaatsgrijpt, kan in bepaalde opzichten gelijk zijn aan de tuchtiging van een militaire recruit of het zich onderwerpen aan een religieuze discipline door een religieuze novice. Wanneer een individu zich echter vrijwillig aan een veranderd leven onderwerpt omwille van patriotisme of religieuze redenen, zal er weinig of geen psychologische schade aangericht worden.

§ 4. HET SOCIALE “SELF”

“Self” is een Anglo-Saksisch woord dat oorspronkelijk “zelfde” of “identiek” betekent. Het verwijst naar een unieke, blijvende identiteit. Menselijk

zijn is een eigen "self" hebben, een innerlijke identiteit dus. Zodoende is het "self" de bron van iemands gedachten, handelingen en emoties. Elke cultuur geeft aan zijn leden een 'self'. De inhoud van dat "self" kan verschillen, maar het proces waardoor het ontstaat is universeel.

1. IDENTITEITEN

Socialisatie voorziet de individuen van een identiteit, hoofdzakelijk door het aanmoedigen of afremmen van ambities. Een identiteit is een "self-concept" dat men gedurende het leven opbouwt. Het combineert de definities die anderen vormen met de persoonlijke zelfdefinities. Jonge Engelsen uit de hogere klasse, bijvoorbeeld, leerden de etikette van de hogere klasse van hun lijfknecht. Maar de kennis van de leefstijl van de hogere klasse kan van de lijfknecht geen lid van de hogere klasse maken, noch in zijn eigen ogen noch in die van anderen. Ondanks het feit dat de lijfknecht zich als een gentleman kan gedragen - en dit soms beter dan de gentleman zelf - had hij de identiteit van de gentleman niet. In een hedendaagse, geïndustrialiseerde maatschappij zijn de aspiraties minder vastgelegd dan in traditionele maatschappijen. Een gevolg hiervan is dat de mensen minder uitgesproken identiteiten hebben. Vandaag de dag lijkt het zo dat men het identiteitsgevoel later in zijn/haar leven verwerft dan vroeger. Het individu heeft meer mogelijkheden en het socialisatieproces is minder nauw verbonden met factoren als sekse, etnische oorsprong en gezinsstatus.

Wie ben ik ?

Een middel om het "self-concept" van mensen te onderzoeken, is hen de vraag "Wie ben ik ?" verschillende keren te laten beantwoorden (Bugental en Zelen, 1950: 483-498). De eerste antwoorden bevatten vaak voor de hand liggende eigenschappen zoals naam, leeftijd, lengte, gewicht en etniciteit. De vraag vijftien of twintig keer herhalen, levert meer onthullende antwoorden op. Deze kunnen wijzen op het karakter, de stemming, een opvallende status en de omgangsstijl van de spreker (Gordon, 1968: 120-123). Hoewel hij geen antwoord gaf op de vraag "Wie ben ik ?", beschreef Lyndon Johnson zichzelf ooit als volgt:

"Ik ben een vrij man, een senator van de Verenigde Staten en een Demokraat, in die volgorde. Ik ben ook een liberaal, een conservatief, een Texaan, een belastingbetaler, een rancher, een zakenman, een consument, een ouder, een stemgerechtigde en niet zo jong als ik vroeger was, maar ook niet zo oud als ik verwacht te worden - en ik ben al deze zaken in een onbepaalde volgorde."

(Gordon, 1968: 123)

2. HET "LOOKING-GLASS" SELF

Wij zijn, voor een deel althans, wie wij zijn omwille van de reacties van andere mensen op ons en op wat wij doen. Wij vangen deze terugkoppeling voort-

durend op en nemen deze op in het gevoel dat wij over onszelf hebben. Het "self" wordt dus opgebouwd door sociale interactie. Het is zowel een sociale constructie als een persoonlijke werkelijkheid. Het "looking-glass self" bevat drie elementen:

"Het beeld van ons voorkomen bij de andere persoon, het ingebeeelde oordeel over dat voorkomen door anderen en een soort "self"-gevoel zoals trots of zelfbeheersing."

(Cooley, 1902/1964: 184)

Mensen beelden zich niet alleen in hoe anderen hen en hun handelingen zien, maar ook hoe die anderen beoordelen wat zij zien - met goedkeuring, met twijfel of met vijandigheid. Bijgevolg bestaat het "looking-glass self" uit gevoelens over het oordeel over gedragingen door andere mensen. Het "self" bestaat uit een samenstelling van min of meer nauwkeurige beoordelingen van anderen. Voor Cooley (1902/1964: 121) was het sociale "self" het centrale element van de sociologie: "De dingen die mensen zich over anderen inbeelden zijn de rotsvaste feiten van de maatschappij."

3. MEAD OVER "SELF" EN MAATSCHAPPIJ

Negentiende eeuwse geleerden ontwikkelden de idee dat de aard van elk individu uit sociale ervaring voortvloeit. Volgens deze opvatting kan de inhoud van het menselijke bewustzijn niet gescheiden worden van de maatschappij waarin het gevormd wordt. In de 20ste eeuw zette de Amerikaanse filosoof G.H. Mead (1863-1931) nog een stap verder in die richting. In tegenstelling tot degenen die de invloed van de cultuur of de sociale structuur beklemtonen, onderstreepte Mead de dagelijkse socialisatieprocessen. Terwijl hij de weg naging waarlangs taal, sociale interactie en rollenpatronen de menselijke geest vormen, legde hij de fundamenteën van de sociale psychologie.

Tijdens de socialisatie leert het kind tegelijkertijd de feiten en hun sociale betekenissen kennen. Men zou kunnen veronderstellen dat men een feit als een feit zou kunnen aanleren, zonder dat er enige sociale betekenis aan verbonden is. Wanneer ouders hun kinderen echter met feiten confronteren, kunnen zij niet anders dan hiertegenover een zekere houding aan te nemen. In het proces waarin het kind op deze houding reageert, verwerft het een sociaal "self". Mead benadrukte de rol die "sociale anderen" spelen in het vormen van het self.

"Het individu ervaart zichzelf niet rechtstreeks, maar onrechtstreeks via de specifieke standpunten van andere individuele leden van dezelfde sociale groep of via algemene standpunten van de groep in zijn geheel."

(Mead, 1934: 138)

Deze kijk op het "self" is gelijkaardig aan de idee van een "looking-glass self" waarin men zichzelf inbeeldt als weerspiegeld in iemands ogen.

a. De significante andere

Mead dacht dat het "self" zich in twee stadia ontwikkelde. Aanvankelijk is het kind niet volwassen genoeg om met anderen samen te werken of om gemeenschappelijke doeleinden te begrijpen. Jonge kinderen verbinden zich enkel met bepaalde individuen die niet zomaar anderen zijn, maar **significante anderen**. In dit stadium bestaat het spel vooral uit het opnemen van eenvoudige rollen. Het kind speelt moeder en vader, doktertje, postbode en speelt zo de gedragingen en houdingen van de belangrijkste individuen uit zijn of haar leven na.

b. De gegeneraliseerde andere

Oudere kinderen en volwassenen reageren niet alleen op de significante andere, zij reageren ook op de collectieve houdingen van de grotere groep of gemeenschap: **de gegeneraliseerde andere**. Het spel is niet langer beperkt tot eenvoudige rollenspelen, maar het omvat georganiseerde spelen die van de speler vragen zich aan te passen aan een aantal anderen en de spelregels van het spel te eerbiedigen. Bij het spelen van die rol reageert het kind op de gegeneraliseerde andere. Het jonge individu neemt de houdingen van anderen tegenover rollen en activiteiten waaruit het sociale leven bestaat, waar. Voor Mead is de maatschappij meer dan een groep individuen. Het is een ingewikkelde organisatie van sociale attitudes die vorm geeft aan het zich ontwikkelende "self".

c. Het "self" als "me" en "I"

Mead (1934: 178) beschreef het "self" als een organisatie van conventionele sociale houdingen, maar ook als actief, spontaan en creatief. Hij noemt het meer conventionele of sociaal gecontroleerde deel van het "self" "me" en het meer actieve gedeelte "I". Als het groepsleven beperkend is, dan domineert "me" "I" en is de creativiteit beperkt. Maar onder normale omstandigheden beïnvloedt "I" het groepsleven en kan het dit zelfs herstructureren. Er zijn inderdaad momenten wanneer "me" de vrije expressie van "I" aanmoedigt. Deze voorzien ons, volgens Mead (1934: 213), van "de meest opwindende en bevredigende ervaringen".

4. FREUD OVER "SELF" EN MAATSCHAPPIJ

Sigmund Freud (1856-1939), de grondlegger van de psychoanalyse, heeft een sterke invloed gehad op het hedendaagse "self-concept", meer nog dan Mead. Terwijl Mead filosofie doceerde aan de University of Chicago, had Freud een praktijk in een nieuwsoortige psychotherapie in Wenen. Als filosoof onderzocht Mead de rol van de maatschappij in de ontwikkeling van de rationaliteit en het "self". Als psychoanalytist beklemtoonde Freud de rol van de maatschap-

pij in de ontwikkeling van geestelijke en emotionele afwijkingen. Mead benadrukte zowel de coöperatieve aspecten van het groepsleven als de mogelijke eenheid van het "self". Freud legde de nadruk op de conflicten die in het groepsleven voorkomen en de spanningen die zich binnen het "self" afspeelen.

a. De persoonlijkheid als es, ego en superego

Freud deelde het "self" in drie delen op. Het "es" staat voor het tegemoetkomen aan impulsen, het "ego" voor de rationele zelfbeheersing en het "superego" voor conformiteit. Mensen worden zelfbewust wanneer deze drie eisen met mekaar in conflict komen. Terwijl zij met mekaar in conflict komen, ontwikkelen zij een verscheidenheid aan "selves", karaktertypen en persoonlijkheden.

Volgens Freud is het "es" de biologische kern van het "self". Het staat voor de dierlijke natuur van het menselijk wezen. Deze driften, die Freud instincten noemde, zijn seksuele en agressieve impulsen die voortdurend om bevrediging vragen. Daarom is het "es" dat deel van het "self" dat de maatschappij tracht te beheersen.

Het "ego" is het vermogen om feiten in ogenschouw te nemen, te redeneren, het resultaat van een handeling te beredeneren, bevrediging uit te stellen, gevaar te vermijden - kortom - om rationele handelingen te stellen. Het "ego" bemiddelt tussen de biologische noden van het individu en de noden van de maatschappij. Het integreert en controleert het "self".

Freuds "superego" staat op gelijke hoogte met Meads "me". Het omvat de maatschappij en haar behoeften alsook de sociale normen die de stem van het geweten zijn. Het "superego" is evenzeer potentieel schadelijk. De verdrukking die nodig is om te socialiseren, kan te veel schuldgevoelens veroorzaken of het gedrag op een andere wijze misvormen.

De theorie van Freud in verband met het "superego" helpt verklaren hoe socialisatie schadelijk kan zijn en het individu tot zelfbestrafing of zelfvernietigend gedrag kan leiden.

"Vanuit het standpunt van de instinctieve controle of de moraal bekeken, kan men zeggen dat het "es" totaal amoreel is, dat het "ego" moraliteit nastreeft en dat het "superego" supermoreel kan zijn en dan wreed wordt."

(Freud, 1923: 44)

b. Het autonome ego

Freud legde de nadruk op het kwetsbare "ego" dat tussen een hardvochtig "superego" en een veeleisend es gevangen zit. De psychoanalysten hebben sinds Freud veel aandacht besteed aan de problemen van het "ego". Vandaag de dag concentreren vele therapeuten zich minder op het onderbewustzijn en meer

op de versterkingen van het "ego". Het hoofddoel van de psychotherapie of van de socialisatie is niet langer dat de persoon zich leert aanpassen aan de maatschappij. Integendeel, het hoofddoel is een "self" creëren dat zijn eigen gedrag kan beheersen en richten.

5. HET SITUATIONELE "SELF"

Van de ene kant is het "self" een eenvormige, continue entiteit. Het blijft door de jaren heen bestaan als een onafgebroken stroom van herinneringen en een standvastige entiteit. En toch is het "self" altijd situationeel.

In iedereen zit een unieke kern en identiteit verborgen. Tegelijkertijd beschikt iedereen over een gamma van "selves" dat aan de verscheidenheid van rollen en toehoorders tegemoetkomt. Op dezelfde manier nemen alle individuen een reeks "selves" aan wanneer zij van het ene levensstadium naar het andere overgaan. Dit werd als volgt door William James (1842-1910) geformuleerd:

"(Het individu) heeft zoveel verschillende sociale "selves" als er verschillende groepen van mensen zijn aan wiens mening men belang hecht. Vele jongeren die vrij preuts zijn in het bijzijn van hun ouders of leraren, vloeken en snoeven als een piraat tussen hun 'harde' vrienden. Wij laten onszelf niet aan onze kinderen zien zoals aan onze clubgenoten. Wij laten ons ook anders zien aan onze klanten dan aan onze werknemers en nog anders aan onze oversten en werknemers dan aan onze beste vrienden. Hieruit vloeit in de praktijk een opsplitsing voort van het individu in verschillende 'selves'."

(James, 1891: 294)

Zeggen dat een bepaalde studie het goede of het slechte in iemand kan laten zien, is hetzelfde als zeggen dat het "self" veranderlijk is. Maar het "self" is slechts in een beperkte betekenis situationeel; de persoon in kwestie wordt door de situatie niet gevormd noch veranderd.

De erkenning van het situationele "self" leidde tot nieuwe visies op afwijkend gedrag, geestesziekte en de eenheid van het "self". Afwijkend gedrag, waarvan men ooit dacht dat het door een fundamentele fout in het karakter veroorzaakt werd, wordt nu als situationeel gebonden beschouwd. Vele van de "gekke" antwoorden van de geestesziekten bijvoorbeeld, worden nu als normale reacties op gekke omgevingen geïnterpreteerd. Met andere woorden, men schenkt meer aandacht aan de sociale omgeving van het individu.

Het ontbreken van een eenvormig "self" - een duidelijk identiteitsgevoel - werd gedurende lange tijd als een persoonlijke en sociale tragedie beschouwd. Dit standpunt wordt nu om verschillende redenen in vraag gesteld, waaronder de volgende (Lifton, 1968; Berger, 1971):

1. De maatschappij zal steeds snelle veranderingen ondergaan. Gedurende deze snelle veranderingen loopt iemand met een vaste identiteit het risico om ongelukkig en misvormd te worden. Sommige mensen stellen voorop dat het

doel van de socialisatie het creëren van een flexibel "self" zou moeten zijn.

2. De maatschappij wordt steeds heterogener op het vlak van waarden en levensstijlen. Een enge identiteit beperkt de sociale interactie en de persoonlijke ontwikkeling.
3. In de moderne maatschappij kan een enge identiteit het resultaat zijn van een gebrek aan sociale ervaring. Elk individu zou moeten aangemoedigd worden om een verscheidenheid aan rollen op te nemen, gaande van eenvoudige huishoudelijke taken tot een leidinggevende functie in de gemeenschap.

§ 5. AFWIJKEND GEDRAG EN DE MISLUKKINGEN VAN DE SOCIALISATIE

Iedereen wordt gesocialiseerd, maar er is een tendens om de invloed van de socialisatie te overroepen, om een "oversocialized conception of man" (een overgesocialiseerde mensopvatting) te geven (Wrong, 1961; Berger, 1963). In realiteit worden de doelstellingen van de socialisatie zelden volledig verwezenlijkt. De doelstelling om de maatschappelijke cultuur over te brengen staat gedeeltelijk tegenover de doelstelling om unieke menselijke persoonlijkheden te vormen.

Bovendien trachten verschillende socialiserende instellingen, in grote en heterogene maatschappijen, meer invloed te verwerven dan andere. Zo kan de school tegenspreken wat het kind thuis geleerd wordt en kunnen de waarden van de "peer group" in conflict staan met die van de school. Dit conflict wordt geïllustreerd door de immigrantenkinderen die geconfronteerd worden met twee waardenschalen - de ene schaal wordt door hun ouders gehanteerd en de andere door de gastgemeenschap. Omdat men de waarden van de lokale maatschappij thuis of in de etnische groep niet ondersteunt, is het mogelijk dat het kind die waarden slechts onvolledig of oppervlakkig zal begrijpen. Iemand die deel uitmaakt van twee culturen, maar die door geen van beide volledig gesocialiseerd wordt, wordt **marginaal** genoemd (Stonequist, 1937; Golovensky, 1952).

Zodus passen mensen zich aan, maar zij doen dit op verschillende manieren en in verschillende graden. Sociologen proberen er achter te komen welke soorten conformiteit en sociale controle er bestaan, hoe effectief deze onder verschillende omstandigheden zijn en welke verschillen dit maakt voor de persoonlijkheid en de maatschappij.

Wanneer men sociale processen in detail gaat bestuderen, dan blijkt dat de socialisatie ongelijk is en niet steeds even succesrijk. Onderzoek naar afwijkend gedrag, geestesziekte, ongelijkheid en vele andere onderwerpen toont aan dat de socialisatie vaak faalt en dit zowel gezien vanuit het standpunt van het individu als vanuit de maatschappij.

1. "LABELING" EN SOCIALE CONTROLE

Instellingen die sociale controle uitoefenen - zoals politie, rechtbanken en instellingen voor geestesziekten - hebben een routine in het observeren, klasseren en sorteren van mensen volgens bepaalde officiële regels en categorieën. Dit proces houdt echter meer in dan alleen het tellen en bijhouden van afwijkende gedragingen. De procedures van deze controlerende instellingen zullen vaak bepalen of een bepaald gedrag als afwijkend kan beschouwd worden. Er zijn nog heel wat stappen tussen het begaan van een overtreding en het officieel als overtreder gekenmerkt worden. Tevens zijn er talrijke factoren die bepalen hoe de controlerende instellingen op de overtreding reageren.

In vergelijking met jongens uit de sloppenwijken, hebben jongens uit de middenklasse, die hetzelfde misdrijf gepleegd hebben, in iedere stap van het proces betere vooruitzichten. Als zij door de politie opgepikt worden, hebben zij een grote kans dat zij niet naar het politiebureau moeten. Worden zij toch meegevoerd, dan is de kans dat zij gearresteerd worden voor de jongeren uit de middenklasse veel kleiner. Dat zij veroordeeld worden en hun straf moeten ondergaan, is zelfs nog veel onwaarschijnlijker (Goldman, 1963; Terry, 1967). De oorzaak van deze verschillende behandeling ligt in de aard van de interactie tussen de politieagent en de jongeren. Ervaart de agent dat de jongere de politieautoriteit respecteert, dan is een gunstige behandeling waarschijnlijk (Piliavin en Briar, 1964). Families uit de middenklasse hebben ook meer sociale en financiële mogelijkheden die kunnen gebruikt worden om rechtsbijstand te verkrijgen of om hun zonen in privé-instellingen, zoals kostscholen, te plaatsen. Al deze invloeden verkleinen de kans op veroordeling (Cicourel, 1968).

De relatief hoge sociale controle op overtreders uit de lagere klasse vloeit voort uit

"het feit... dat het ideaal van de openbare orde, waarvan verondersteld wordt dat politieagenten deze in stand houden, of op zijn minst verdedigen, hoofdzakelijk een ideaal van de middenklasse is."

(Sutherland en Cressey, 1978: 393)

Het dagelijkse leven van arme mensen is onverenigbaar met dit orde-ideaal dat regelmatige tewerkstelling, een gezinsleven, respecteerbaarheid en een drang om vooruit te komen benadrukt. Als gevolg hiervan krijgen overtreders uit de lagere klasse snel een etiket dat hen voor zichzelf en voor anderen als afwijkende personen kenmerkt.

Bepaalde sociologen beschouwen het "labeling"-proces zelf als de sleutel tot het begrip van afwijkend gedrag.

"Vanuit dit standpunt, is het afwijken geen eigenschap van de daad die de persoon stelt, maar veeleer een gevolg van de toepassing van regels en straffen op een 'overtreder'. De afwijkende persoon is degene op wie dat etiket met succes werd gekleefd; afwijkend gedrag is gedrag dat zo door de mensen getaxeerd wordt."

(Becker, 1963: 9)

De labeling-theorie benadrukt de rol van de sociaal controlerende instellingen en het toekennen van etiketten van afwijkend gedrag en hun blijvend, stigmatiserend effect op het individu.

2. STIGMA EN "SELF"

Het Griekse woord "stigma" verwees ooit naar een teken dat men in iemands lichaam sneed of brandde om te laten zien dat de drager ervan een slaaf, een misdadiger of een verrader was. De praktijk van het lichamelijke brandmerken bestaat niet meer, maar de afwijkende personen worden vaak op een andere wijze gestigmatiseerd. Zoals de term nu gebruikt wordt, duidt een stigma op een daad of handeling die als zeer negatief ervaren wordt en die de gestigmatiseerde persoon van de gewone mensen onderscheidt (Goffman, 1963b: hoofdstuk 1).

Een stigma veralgemeent specifieke daden of handelingen van iemand naar oordelen over zijn karakter. In vele gevallen wordt iemand die voor een misdrijf veroordeeld wordt een "misdadiger" en iemand die een periode van geestesziekte doormaakt een "psychiatrisch geval". Wat misschien een tijdelijke staat of dwaling was, wordt gebruikt om iemand te definiëren. Een ex-prostituée verklaarde:

"Ik voel me niet langer een hoer, maar het sociale stigma dat aan prostitutie vasthangt, is zeer sterk. Het maakt van de prostitutie een soort totale toestand zodat een hoer altijd een hoer blijft. Wanneer je het één keer gedaan hebt, dan ben je het voor altijd."

(Millett, 1973: 65)

Het stigma dat aan een ex-veroordeelde - of zelfs aan iemand die wel beschuldigd werd maar vrijgesproken werd - wordt toegekend, overstijgt vaak de andere eigenschappen van de persoon in kwestie (Schwartz en Skolnick, 1962). Het stigma kan zo de overheersende eigenschap van het "self" worden.

Primaire en secundaire afwijking

Wanneer een overtreder geïsoleerd en gestigmatiseerd wordt omwille van afwijkend gedrag, dan kan het gebeuren dat zijn/haar leven en identiteit "rond de feiten van de afwijking georganiseerd" wordt (Lemert, 1967: 41). Primaire afwijking is het oorspronkelijke gedrag waarin een norm wordt overtreden en dat door vele factoren kan veroorzaakt zijn, bijvoorbeeld door de druk van de "peer group". Secundaire afwijking vloeit voort uit het feit dat de maatschappij reageert op het oorspronkelijke gedrag. Naast het feit dat zij het individu als afwijkend definieert en daarbij zijn of haar zelfbeeld beïnvloedt, worden de sociale reacties vaak als unfair en vernederend ervaren. Het resultaat kan verbittering en teruggetrokkenheid zijn met op de duur vaak de aanvaarding van het afwijkend gedrag als levenswijze. Op deze manier kunnen de

pogingen van de maatschappij om het afwijkende gedrag te beheersen een terugslag veroorzaken en tot een toename van het gestigmatiseerde gedrag leiden.

3. SOCIALISATIE TOT ACHTERSTELLING

Vooraf bij hen die het ergst benadeeld zijn, kan de socialisatie de menselijke mogelijkheden aantasten. In de Verenigde Staten draagt de socialisatie bij tot het feit dat kleurlingen, armen en vrouwen ondergeschikt worden gezien aan blanken, de middenklasse en mannen. Marxistische onderzoekers verwijzen naar deze voortzetting van ongelijkheid met de term "reproductie" van structurele relaties.

Soms aanvaarden ouders gewoonweg hun eigen achterstelling en deze van hun kinderen. In traditionele maatschappijen worden de kinderen geleerd niet boven hun stand te grijpen omdat dit onrealistisch zou zijn. In de hedendaagse maatschappij kunnen ouders hun kinderen trachten "af te koelen", om hen hun lotsbestemming te doen aanvaarden. Ouders geloven dat zij het beste met hun dochter voor hebben wanneer zij haar veeleer op een goed huwelijk voorbereiden dan op een goede job; zij zien niet in dat zij haar mogelijkheden beperken.

Tot voor kort was het "cooling-out" een veel voorkomende praktijk in zwarte gezinnen. In de jaren '40, vóór de Beweging voor Burgerrechten, werden 150 zwarte kinderen uit New York en St. Louis geïnterviewd over hun problemen met blanken. Samen vermeldden zij een totaal van 487 incidenten gaande van "belachelijk maken, lichamelijke mishandeling, agressie, ruwe behandeling, discriminatie en indirecte kleinering" (Goff, 1949: 22). De kinderen zeiden dat zij 298 van deze gevallen aan hun ouders gemeld hadden. "De meest frequent ontvangen instructie (van de ouders), nl. in 61 % van de gevallen, was dat men zich moest terugtrekken." (Goff, 1949: 57).

Sinds de Beweging voor Burgerrechten en het voorkomen van een positievere eigendunk bij de zwarten, zijn de zwarte ouders minder geneigd om terugtrekking te adviseren. Desondanks leidt de erfenis van armoede en racisme tot ouder - kind interactiepatronen die de zelfaanvaarding en de aspiraties van het zwarte kind onbewust verlagen. Een lange observatie van stadskinderen door twee onderwijzers toont de dilemma's van de ouders aan.

"Ouders die verwachtten dat de maatschappij hun kinderen vele mogelijkheden zou ontzeggen en hun verlangens zou frustreren omdat de kinderen zwart waren, deden wat zij nodig vonden om hun kinderen op een hard leven voor te bereiden. Vele ouders leerden hun kinderen een harde maar toepasselijke les door op jonge leeftijd de individuele aandacht voor hun kinderen plots af te breken. Die les leerde de kinderen de goedheid van anderen te wantrouwen en zich op ontgoochelingen voor te bereiden. In gezinnen met een laag inkomen en veel kinderen werden deze factoren nog verergerd door de noodzaak om als klein kind zo snel mogelijk voor zichzelf te kunnen zorgen. Op die manier was het voor de moeders mogelijk hun aandacht aan nog kleinere kinderen te schenken.

Stuurse teruggetrokkenheid en een ontwijkend gedrag, dat door onderdrukte woede gekenmerkt werd, werd een typische reactie tegenover volwassenen naargelang de kinderen naar de hoogste graad in het basisonderwijs opschoven. Deze evolutie van zoeken naar aandacht en open afhankelijkheid naar een steeds toenemende afseiding van volwassenen staat gedeeltelijk in verband met het volwassen worden en wordt in vele gemeenschappen gevonden. Nochtans moet de intensiteit van het groeiende wantrouwen tegenover volwassenen, van ambivalente gevoelens en van stuurse, onderdrukte woede in zijn context gezien worden, nl. een kind dat zwart en arm is en opgroeit in een grote Amerikaanse stad."

(Silverstein en Krate, 1975: 12-18, 24)

Zelfwaardering

Het feit dat discriminatie een negatief eigenbeeld bij de benadeelden veroorzaakt, droeg er toe bij dat het Opperste Gerechtshof in 1954 een besluit nam dat scholenscheiding buiten de wet stelde.

"Het besluit erkent dat onderwijs en andere openbare diensten niet 'gescheiden en gelijkwaardig' konden zijn omdat gedwongen en ongewilde scheiding ... noodzakelijk een minderwaardige status impliceert. Dit leidt daarenboven tot psychologische aftakeling en schade aan de eigenwaarde."

(Ausubel en Ausubel, 1963: 109)

Het besluit verwees naar verscheidene studies die aantoonde dat de negatieve waardering van een donkere huidskleur door de zwarte kinderen was aanvaard. Een onderzoek in de jaren '40 confronteerde 253 zwarte kinderen met vier identieke poppen, behalve wat hun kleur betreft: twee ervan waren bruin met zwart haar, de twee andere waren blank met blond haar. Er werd aan de kinderen gevraagd die pop aan de onderzoeker te geven "Waar je het liefst zou mee spelen", de "toffe" pop, de pop die "er slecht uitziet" en de pop "met een mooie kleur". De meerderheid van de zwarte kinderen gaf de voorkeur aan de blanke pop (Clark en Clark, 1947: 178).

Twintig jaar later vroeg een blanke psychiater aan zwarte en blanke kinderen om tekeningen te maken. Hieronder vindt men iets van zijn commentaar op Ruby, een zesjarig zwart kind.

"Gedurende vier maanden ... gebruikte Ruby bruin en zwart alleen om de vloer of de grond te tekenen. Zij tekende blanken veel levensechter en groter. Zwarten waren kleiner en hun lichamen waren minder volledig. Een blank meisje waarvan wij beiden wisten dat zij ongeveer even groot was als Ruby, kwam meerdere malen veel groter te voorschijn. Terwijl Ruby's eigen gezicht in de ene tekening eens een oog en in een andere een oor miste, ontbrak er aan het blank meisje geen enkel deel. Meer nog, Ruby tekende de handen en benen van het meisje zeer voorzichtig, zich ervan vergewissend dat zij het juiste aantal vingers en tenen hadden. Dit deed zij niet met haar eigen ledematen noch met die van andere negerkinderen die zij gekozen had (of gevraagd was) om te tekenen. Soms ontbrak er een duim of een voorvinger of enkele tenen. De armen waren korter en soms zelfs afwezig of afgestompt."

(Coles, 1967: 47)

Recentere onderzoeken met poppen en tekeningen toonden een grotere aanvaarding van het eigen ras bij zwarte kinderen aan. Het oorspronkelijke poppenonderzoek werd bijna een generatie later nog eens overgedaan in Lincoln (Nebraska) waar de kinderen hoofdzakelijk blanke scholen bezoeken. Dit onderzoek toonde aan dat zowel blanke als zwarte kinderen liever met poppen van hun eigen ras wilden spelen. Nochtans reageerden de kinderen positief op de poppen van de andere kleur en hadden de meesten vriendjes van het andere ras (Hraba en Grant, 1970; Hraba, 1972).

De slagzin "Black is beautiful" drukt het groeiende gevoel van trots onder de zwarte Amerikanen uit. Deze verandering begint invloed uit te oefenen op het imago van de zwarten op televisie en in films. Zij spelen er niet langer de stereotype rollen van de bijgelovige bedienden. Zij treden nu op in een waaier van meer realistische personages. Doordat competente zwarte rollen in de media getoond worden, worden de zwarte kinderen in staat gesteld om van zichzelf een beeld te vormen en worden zij geholpen om op een positieve manier over zichzelf te denken.

SAMENVATTING

§ 1. DE BASIS VAN SOCIALISATIE

Vanuit een maatschappelijk standpunt bekeken is socialisatie het proces waardoor nieuwe individuen in een georganiseerde levenswijze ingepast worden en zij de culturele tradities leren. Vanuit het standpunt van het individu bekeken, is het een proces waarin iemand een "self" verworft. Socialisatie steunt op verschillende aangeboren eigenschappen:

- de afwezigheid van instincten;
- de lange periode van afhankelijkheid als kind;
- de bekwaamheid om te leren;
- de gave van de taal;
- de nood aan sociaal contact.

§ 2. SOCIALISATIE IN DE KINDERJAREN

In de moderne maatschappij is de verantwoordelijkheid voor de verzorging van een jong kind in handen van één enkele persoon, meestal de moeder. Dit vraagt veel van de moeder wat zelfbeheersing en vindingrijkheid betreft. Het kind is ook kwetsbaar door de persoonlijke beperktheden van de moeder. De socialisatie van jonge kinderen is een geven en nemen tussen ouder en kind. Zelfs baby's bieden sociale interactie, reageren emotioneel en nemen op die manier deel aan hun eigen socialisatie. De menselijke gave om gevoelens en emoties te kunnen uitdrukken, staat centraal binnen de socialisatie, maar deze gevoelens op een aanvaardbare manier leren uitdrukken is een van de eerste doelstellingen van de socialisatie.

Er zijn twee belangrijke socialisatiepatronen in een maatschappij: de repressieve socialisatie benadrukt gehoorzaamheid en is op de volwassenen gericht. Participerende socialisatie betreft het kind actief bij het socialisatieproces en is dan ook kindgericht.

§ 3. SOCIALISATIE VAN DE VOLWASSENE

Ondanks het feit dat socialisatie een proces gedurende het ganse leven is, heeft de socialisatie bij volwassenen de neiging vrijwillig te gebeuren. De socialisatie staat hier meestal in verband met de beroepssituatie of met de levensloop. In een homogene maatschappij heeft de groep die het individu socialiseert dezelfde waarden. De ervaringen van een persoon passen in één betekenisvol patroon. In een heterogene maatschappij bekampen groepen met verschillende waarden mekaar.

§ 4. HET SOCIALE "SELF"

Iedere cultuur geeft aan zijn leden een "self", d.i. een unieke, blijvende identiteit. De inhoud van het "self" kan verschillen, maar het proces waardoor het verworven wordt, is meestal universeel. In navolging van Cooley wordt het "self" opgebouwd door sociale interacties, het "looking-glass self" genoemd. Het bestaat uit de manier waarop wij aan anderen voorkomen, de manier waarop zij dit volgens ons beoordelen en een "self"-gevoel.

G.H. Mead benadrukte de rol van de dagelijkse socialisatie in het vormen van een "self" en de rol die anderen in de vorming ervan spelen. Aanvankelijk zijn de interacties van een kind beperkt tot bepaalde personen (significante andere). In een volgend stadium reageert het kind op de collectieve houding van de grotere gemeenschap (de gegeneraliseerde andere). Het eerder conventionele deel van het "self" is "me" en het actievendeel is "I".

Freud legde de nadruk op de inwendige gevechten tussen de drie delen van het "self": het "es" dat voor de bevrediging van de behoeften staat, het "ego" dat voor de rationele zelfbevestiging staat en het "superego" dat voor conformiteit met de sociale normen staat. Freud beschouwde het "es" als de biologische kern die moet beheerst worden. Het "ego" was een bemiddelaar tussen de biologische behoeften en de behoeften van de maatschappij. Het "superego" was zoals "me" bij Mead, de stem van het geweten.

Iedereen beschikt over een kern die uniek is en de identiteit omvat, als over een geheel van meerdere "selves" om zich aan de verscheidenheid van rollen en toehoorders te kunnen aanpassen. Dit houdt in dat het "self" gedeeltelijk situationeel is. De herkenning van dit feit leidde tot nieuwe visies op het "self" en er werd meer aandacht geschonken aan de sociale omgeving van het individu.

§ 5. AFWIJKEND GEDRAG EN DE MISLUKKINGEN VAN DE SOCIALISATIE

Vooraf in complexe maatschappijen met sterk verschillende subculturen, kan de socialisatie onvolledig en onsuccesrijk zijn. Individuen waarvan men denkt dat zij tot afwijkende subculturen behoren, worden als afwijkend beschouwd door de officiële instellingen. Het stigma van een dergelijk etiket kan het belangrijkste aspect van het "self" worden.

Socialisatie tot achterstelling betekent het volgende. Mensen worden naar ondergeschikte rollen gekanaliseerd die tot het verliezen van de zelfwaardering leiden. Zowel zwarten als vrouwen werden gesocialiseerd om weinig ambities te koesteren. Nochtans hebben directe confrontaties met ondergeschiktheid en een groeiende zelfzekerheid er toe bijgedragen dat het patroon, dat tot achterstelling socialiseert, doorbroken werd.

AANBEVOLEN LITERATUUR

Brim, O.G. Jr. en S. Wheeler (1966/1976), *Socialization After Childhood*, New York, Krieger. Clausen, J.A. (ed.) (1968/1969), *Socialization and Society*, Boston, Little, Brown.

- Dreitzel, H.P. (ed.) (1973), *Childhood and Socialization*, New York, Macmillan.
- Gove, W.R. (ed.) (1980), *The Labeling of Deviance: Evaluating a Perspective*, Beverly Hills, Sage.
- Kohn, M.K. (1977), *Class and Conformity*, tweede uitgave, Chicago, University of Chicago Press.
- Lamb, M.E. (ed.) (1982), *Nontraditional Families: Parenting and Child Development*, Hillsdale, N.J., Lawrence Erlbaum Associates.
- Lynn, D.B. (1974), *The Father: His Role in Child Development*, Monterey, Ca., Brooks/Cole.
- Mead, G.H. (1934), *Mind, Self, and Society*, Chicago, University of Chicago Press.
- Mussen, P.H., J.J. Conger en J. Kagan (1979), *Child Development and Personality*, vijfde uitgave, New York, Harper & Row.
- Piaget, J. en B. Inhelder (1969), *The Psychology of the Child*, New York, Basic Books.
- Pilling, Doria en Mia Kellmer Pringle (1978), *Controversial Issues in Child Development*, New York, Schocken Books.
- Silverstein, B. en R. Krate (1975), *Children of the Dark Ghetto*, New York, Praeger.

Hoofdstuk 5

INTERACTIE EN SOCIALE PARTICIPATIE

§ 1. STATUS EN ROL

Dit hoofdstuk behandelt samen met Hoofdstuk 6 de belangrijkste vormen van sociale interactie en groeps participatie. Deze vormen gaan van de intimiteit van het familieleven aan de ene kant tot de complexiteit en onpersoonlijkheid van de bureaucratie aan de andere kant. Eerst bestuderen wij status en rol, die de bouw elementen van iemands identiteit en sociale relaties zijn. In paragraaf 2 behandelen wij kleine groepjes en paragraaf drie handelt over primaire groepen en relaties. Paragraaf vier overloopt de eigenschappen en de significantie van de gemeenschappen. In paragraaf vijf omschrijven wij de idee van de instituties.

1. STATUS

Een sociale **status** is de plaats die men in een sociaal systeem inneemt: "moeder", "student" en "arts" zijn voorbeelden van sociale statussen. Deze woorden localiseren iemand in de maatschappij: de moeder in het gezin, een student in het cursuslokaal en een arts in het ziekenhuis. Kennen wij iemands status, dan weten wij veel over wat van die persoon verwacht wordt in de sociale omgeving waarnaar die status verwijst.

Een sociale **rol** is het gedrag dat met een bepaalde status geassocieerd wordt. Aangezien "professor" en "student" een status aanduiden, moet er ook een professor- en een studentenrol bestaan. De rol van de professor houdt het volgende in: colleges plannen en geven, lezingen houden, studenten op hun werk beoordelen, comité's bijwonen, onderzoek verrichten, congressen en beroepsverenigingen bijwonen en wetenschappelijke artikelen en boeken publiceren.

De studentenrol omvat het maken van scripties, examens afleggen en misschien de colleges bijwonen. De rol houdt ook het deelnemen aan buitenschoolse activiteiten in. Deze verschillen naargelang van de andere verantwoordelijken, interesses en leeftijd van de student. Rollen zijn dus de manieren waarop mensen aan de gestelde verwachtingen tegemoetkomen en waarop zij met de

problemen die de status met zich meebrengt, afrekenen. Rol en status zijn met mekaar verbonden en de rol is "het dynamische aspect van status" (Linton, 1936: 114).

a. Status en identiteit

Bepaalde statussen beheersen iemands sociale identiteit. Wanneer een status zo kenmerkend is dat men er snel gaat aan denken als antwoord op de vraag "Wie ben ik?", dan wordt deze status een **dominante status** genoemd. Een groot deel van iemands leven is rond een dergelijke status met een speciale symbolische betekenis georganiseerd. Ras, etniciteit en religie zijn in vele maatschappijen dominante statussen.

Voor vele mensen is hun beroep een dominante status. Het leven van een professor wordt grotendeels opgevuld door de professorenrol. Anderzijds heeft een tijdelijke status, bijvoorbeeld een vakantiejob, weinig invloed op iemands sociale identiteit.

De gezinsstatus is voor veel mensen dominant. Voor bepaalde mensen is de status van "echtgenoot" of "vader" even belangrijk als die van het beroep. 'Vrouw' en "moeder" zijn typische voorbeelden van dominante statussen voor vrouwen.

Traditionele maatschappijen hadden de neiging om slechts een beperkt aantal stabiele dominante statussen te hebben. De overtuiging dat iemands plaats in de maatschappij voor altijd de juiste was, was wijd verspreid. De beroepsstatus werd van de ene generatie op de andere doorgegeven (dit wil zeggen dat de jobs overgeërfd werden). Wanneer mensen op een bepaalde plaats van de sociale ladder geboren werden, dan wordt hun status hen toegewezen. Een **toegewezen status** verkrijgt men totaal los van de handelingen die men stelt of de wensen die men heeft. Leeftijd, sekse en ras zijn voorbeelden van zulke statussen.

De tegenpool van een toegewezen status is een **verworven status** die men door eigen keuze en inspanningen verwerft. In de westerse maatschappij is het toewijzen van een status sterk verminderd en gaat men zijn status veel vaker verwerven. Men erft het beroep ook veel minder dan in vroegere tijden. Het leven is soepeler geworden en mensen hebben op verschillende ogenblikken in hun leven verschillende statussen tegelijk.

b. Status en rangschikking

Zowel in het dagelijkse taalgebruik als in vele sociologische discussies wordt de term status gebruikt om naar een plaats in een systeem van sociale rangen te verwijzen. 'Professor' en "student" zijn geklasseerde statussen, net zoals "sergeant" en "soldaat". In feite kan het gehele systeem van militaire rangen een statussysteem genoemd worden. Omdat die rangschikking vaak met

statussystemen verbonden wordt, is het begrijpelijk waarom het woord "rang" en "status" vaak onderling verwisselbaar zijn. Strikt genomen moet men de rangschikking beschouwen als een onderdeel van bepaalde statussen. Een voorbeeld: de status "vriend" houdt geen hogere of lagere rang in.

2. ROL

In de dramaturgie is een "rol" een deel in een toneelstuk dat acteurs vertolken volgens de instructies van de auteur. De sociologische betekenis die met een sociale positie of status verbonden wordt, suggereert ook acteren. De persoon in kwestie doet die dingen die door de status vereist worden. Dit acteren is echter meer dan het uitspreken van woorden die iemand anders heeft neergeschreven. Het is het reageren op sociale verwachtingen. Leren hoe men in bepaalde situaties moet reageren en wat er van de meer belangrijke sociale rollen verwacht wordt, maakt een groot deel van het socialisatieproces uit.

Men kan de rollen, die als sociale gedragpatronen met een status geassocieerd worden, vanuit deze gezichtspunten benaderen: volgens de sociale verwachtingen (**de voorgeschreven rol**), volgens de manier waarop een rol gepercipieerd wordt (**de gepercipieerde rol**) en volgens de manier waarop de rol uitgevoerd wordt (**de gespeelde rol**).

De voorgeschreven rol zegt wat er van een persoon verwacht wordt, tegenover wie deze persoon verantwoordelijkheid draagt en tot wie hij of zij zich kan richten voor hulp.

De gepercipieerde rol kan al eens afwijken van de voorgeschreven rol omdat de manier waarop iemand de rol ziet, kan verschillen van het ideaalbeeld van die rol. De persoon met wie men in interactie treedt, kan deze rol zelfs op nog een andere wijze waarnemen.

Hoe iemand een bepaalde rol gaat realiseren (de gespeelde rol) is van meer afhankelijk dan alleen maar van verwachtingen en percepties. Het daadwerkelijke gedrag wordt altijd beïnvloed door de uitgeoefende druk en de kansen die een specifieke, sociale situatie met zich meebrengt.

a. Roldynamismen

Voorgeschreven rollen zijn zo talrijk en belangrijk dat zij het sociale leven domineren. Er ontstaan hoe dan ook veel rollen in het geven en nemen bij sociale interactie. In een klein onderzoeksteam bijvoorbeeld, kan een kleine vonk de interactie en het brainstormen stimuleren, iemand kan er ook de spanningen helpen wegwerken en een informele leider kan de groep aan het werk houden. Zulke rollen zijn niet gebaseerd op duidelijk gedefinieerde verwachtingen: zij ontstaan terwijl de groep zich ontwikkelt. Zij drukken kenmerken van

de persoonlijkheid en dynamismen van intermenselijke relaties, die de voorgeschreven rollen doorkruisen, uit.

Bedrijfsleiders nemen meestal goed gedefinieerde rollen op. Maar wanneer zij hun job gaan uitvoeren, kunnen hun gespeelde rollen afwijken van de hen voorgeschreven rollen. Zij kunnen het nodig of wenselijk achten bepaalde aspecten van hun rol te benadrukken: taken buiten het bedrijf, contact met de klanten, grondstoffen kopen of met regeringsinstanties onderhandelen. Hun rollen kunnen zich ook concentreren op problemen binnen de organisaties zoals de arbeidsverhoudingen of de produktie.

b. Een rollenset

De meeste rollen en statussen zijn met andere rollen en statussen verbonden en zijn daarom complexer dan dat zij op het eerste gezicht lijken. Een moeder is een moeder in de verhouding met haar kinderen, maar moeder zijn is meer dan één enkele sociale relatie. Het is een geheel van relaties met de andere familieleden en de gemeenschap, net zoals met de kinderen. Omdat zij kinderen heeft, houdt haar rollenset relaties in met burens die kinderen hebben en weer andere relaties met burens die geen kinderen hebben. Een deel van de moederrol zou het lidmaatschap in een oudervereniging kunnen zijn, net zoals een deel van de werkgeversrol lidmaatschap van de Kamer van Koophandel kan zijn.

Het concept van de **rollenset** suggereert dat rollen complex zijn en dat elke status meer dan één rol genereert. Een enkelvoudige status zoals "echtgenoot" omvat "een reeks van geassocieerde rollen" (Merton, 1968: 423). Iemand die een nieuwe status aanneemt, verworft meestal niet één rol maar een rollenset. Iemand die in het huwelijk treedt, krijgt er niet alleen een partner bij maar ook andere rolpartners. De nieuwe status van "echtgenoot" of "echtgenote" creëert een geheel van nieuwe rollen in verhouding tot de partner en de schoonouders.

c. Rolconflict

Omwille van de vele verschillende eisen die in een rollenset vervat zitten, is de persoon die een status bekleedt onderhevig aan tegengestelde verplichtingen en spanningen. Eisen die aan de man of vrouw gesteld worden als gezin en huwelijkspartner kunnen soms in conflict staan met de verplichtingen van de kostwinner of de ouder. De verplichtingen van een bepaalde rolpartner - man of vrouw - kunnen in conflict staan met die van een andere rolpartner - de schoonmoeder of het kind. Een dergelijke spanning is niet enkel een botsing van persoonlijkheden. Integendeel, rolconflict is veeleer een natuurlijk, bijna onvermijdelijk gevolg van het feit dat rollensets mensen met verschillende statussen, interesses en verplichtingen samen brengt.

De rollenset van een professor omvat de relaties met kandidaats- en licentiaatsstudenten, collega's lesgevers, de administratie, uitgever en anderen.

Gelukkig zorgen niet al deze rolpartners tegelijkertijd voor botsende eisen. Door ervaring leert de professor strategieën ontwikkelen om met de druk van het systeem af te rekenen (Goode, 1960: 486-490; Merton, 1968: 423-433).

De spanningen en conflicten in het rolgedrag zijn slechts gedeeltelijk aan de concurrerende eisen van de rolpartners te wijten. Sommige spanningen ontstaan omdat de rol zelf meer tegenstrijdig gedrag vraagt. Een rol kan bijvoorbeeld vriendschap en intimiteit vragen, maar ook een onpersoonlijk oordeel vereisen. Omdat professoren hun studenten ook sterk willen beïnvloeden, is het nodig dat zij op vriendschappelijke voet met hun studenten kunnen omgaan, dat zij hen als unieke wezens behandelen en een gevoel van wederzijdse loyaliteit kunnen ontwikkelen. Maar dezelfde professor moet ook het werk van de student beoordelen en beslissingen nemen die de loopbaan van de student kunnen beïnvloeden. Deze tegenstrijdige eisen kunnen zowel van de student als van de professor pijnlijke aanpassingen vereisen.

3. PATROONVARIABLEN

Contrasterende termen helpen vaak abstracte begrippen verklaren en ook de sociologie gebruikt een aantal van die paren zoals kaste - klasse, primair - secundair, toewijzing - verwerving. Een nauwkeurige studie van de sociale rollen toont aan dat relatief weinig contrasterende basistermen, wat wij patroonvariabelen noemen, in hoge frequentie terugkomen. Een **patroonvariabele** is een contrasterende term die verwijst naar de manier waarop men zich met anderen kan verbinden. De tegenstellingen wijzen op sociale situaties waar men spanningen tussen mensen kan verwachten of naar situaties waarin mensen een moeilijke keuze moeten maken.

De vier best begrepen en meest geciteerde patroonvariabelen zijn: (1) universalisme - particularisme; (2) instrumentalisme - expressiviteit; (3) specificiteit - diffusie en (4) toewijzing - verwerving (Parsons en Shils, 1951: 76-91); Parsons, 1951: 45-67).

a. Universalisme - particularisme

Van de toelatingsvoorwaarden aan de universiteit wordt verondersteld dat zij voor iedereen, die hoger onderwijs wil volgen, op gelijke wijze gelden. Zij mogen niemand die in de examens kan slagen of aan het studieniveau voldoet, uitsluiten. Deze criteria worden **universalistisch** genoemd omdat zij op algemene regels of principes gebaseerd zijn, die uniform op alle leden van een bepaalde categorie van toepassing zijn. In dit geval gaat het om mensen die om een toelating tot de universiteit vragen.

Een **particularistisch** criterium daarentegen, erkent de eis van een individu om op een eigen manier behandeld te worden. Als je een arts of een advocaat

kiest, omdat het een vriend is die werk nodig heeft, dan maak je een particularistische keuze. Het klassieke voorbeeld van particularisme is nepotisme, het in dienst nemen van familieleden. Merk echter op dat er een particularistische norm zou kunnen aanvaard worden. Het is namelijk mogelijk dat mensen het goed vinden dat men loyaal is tegenover een vriend of familielid zelfs al zou een onbekende het werk beter kunnen doen.

Omdat universalisme en particularisme mekaar bestrijden, zorgt de spanning tussen beide voor veel moeilijkheden in het rolgedrag. Meestal wordt er verondersteld - en het is waarschijnlijk ook juist - dat universalisme brozer is en daarom beschermd moet worden. De meeste mensen zijn het sterkste verbonden met mensen die op hun beurt met hen verbonden zijn. Het is moeilijk om zich met een abstractie, zoals bijvoorbeeld rechtvaardigheid, verbonden te voelen zoals met een vriend. Om die reden worden rollen op basis van universalistische principes vaak beschermd tegen het indringen van persoonlijke belangen (particularisme). Een voorbeeld: van een rechter wordt verondersteld dat hij zich uit een zaak terugtrekt wanneer verwanten of naaste medewerkers voor de rechtbank moeten verschijnen. Hij moet dit ook doen wanneer hij financieel voordeel uit de zaak zou kunnen halen.

b. Instrumentalisme - expressiviteit

Vele rollen vereisen een rationele, praktische, berekenende houding tegenover zichzelf, tegenover andere mensen en voorwerpen. Een handeling is **instrumenteel** wanneer zij overheerst wordt door efficiëntie en doeltreffendheid, wanneer de zaken afgewogen worden in verhouding tot hun bijdrage tot duidelijk bepaalde doeleinden.

Studenten die naar de universiteit gaan met een bepaalde job voor ogen hebben een instrumentele opvatting. Anderzijds hebben degenen die minder duidelijke plannen hebben en die spontaan op nieuwe ervaringen en kansen aan de universiteit reageren, een **expressieve** gerichtheid. De voldoening van de expressiviteit komt veeleer voort uit de actie en reactie zelf dan uit het nastreven van een vast doel. Individuen die expressief handelen, investeren hun persoonlijkheid in handelingen. Bijgevolg zijn zij, vanuit het standpunt dat men een bepaald doel wil bereiken, minder efficiënt.

Een bevredigend evenwicht tussen het expressieve en het instrumentele is essentieel voor de efficiëntie en de persoonlijke voldoening. De idee van zinvolle arbeid veronderstelt zo een evenwicht. Om zinvol te zijn moet arbeid de mogelijkheid tot zelfexpressie bieden. Wanneer instrumentalisme geen plaats laat voor expressie, dan wordt het individu een deel van de machine of de bureaucratie.

c. Specificiteit en diffusie

De twee partijen die een contract zullen ondertekenen, trachten zo nauwkeurig mogelijk te omschrijven wat zij zullen doen en waarvoor zij verantwoordelijk zullen zijn. Hun verplichtingen zijn omschreven en beperkt. Er wordt dus gezegd dat contracten een grote **specificiteit** hebben. Zij zijn beperkt en bepaald en de rechten en plichten van de partijen zijn nauwkeurig omschreven. De contracten zijn als wettelijk instrument goed aangepast aan de markteconomie. Bedrijfsleiders weten waaraan zij beginnen en kunnen de kosten berekenen.

Bij duurzame sociale relaties is het, hoe dan ook, moeilijk om het principe van de beperkte betrokkenheid te handhaven (Selznick, 1969: 52-57). Verantwoordelijken kunnen bijvoorbeeld beslissen het contract niet tot in de kleinste details na te leven.

“Geschillen worden vaak bijgelegd zonder dat men naar het contract verwijst. Er bestaat een terughoudendheid om over wettelijke rechten te spreken en om met rechtsvervolg te dreigen gedurende dergelijke onderhandelingen. Zelfs wanneer beide partijen over een gedetailleerde en nauwkeurig omschreven overeenkomst beschikken die zegt wat er moet gedaan worden als de verkoper er bijvoorbeeld niet in slaagt op tijd te leveren, zelfs dan zal men niet gauw naar de overeenkomst verwijzen. Men zal, wanneer het probleem zich voordoet, naar een oplossing zoeken alsof er nooit een origineel contract bestond...”

(Macaulay, 1963: 61-64)

Diffusie is het tegengestelde van specificiteit: diffuse, sociale relaties zijn niet scherp omlind maar zijn vaag. Blijvende associaties hebben de neiging om steeds diffuser te worden naargelang de tijd verstrijkt. Het is gemakkelijk om specifiek te zijn over verplichtingen en vast te houden aan een overeenkomst waarbij één handeling betrokken is, zoals het verwerven van een huis. Wanneer een koper en een verkoper gedurende een lange periode met elkaar zaken denken te doen en zij voor de samenwerking van elkaar zullen afhangen, dan kunnen zij echter niet voorzien wat er in de toekomst zal gebeuren. Zij kunnen dus op voorhand ook geen details bespreken.

d. Toewijzing en verwerving

Toewijzing verwijst naar het labelingproces van de toegewezen status. Het is een manier om met anderen in relatie te treden door hen te klasseren en hen bepaalde gaven, handicaps, rechten of beperkingen toe te kennen. Het individu wordt in een vakje gestopt en er wordt niet op gereageerd als op individuen die hun rol uitoefenen maar men reageert erop volgens hun label (Fonger, 1979).

Het toewijzen van labels komt vaak voor in rolgedrag omdat mensen de neiging hebben om over iemand tegelijk als roldrager en persoon te denken. Een statuslabel zoals leraar of zware jongen brengt automatisch een beeld van deze persoon met zich mee. Mensen reageren op elementen zoals accent, kleren en

manieren die eerder met een toegewezen status geassocieerd worden dan met een persoonlijke competentie van het individu.

Toewijzing contrasteert met het principe van de verwerving. **Verwerving** schat mensen naar waarde volgens hun prestaties. Elke maatschappij heeft een zekere gerichtheid op verwerving nodig. De verwerving is zelfs een dominant cultureel thema in de westerse geïndustrialiseerde maatschappij, maar zij wordt niet consequent toegepast. Beloningen zijn niet altijd evenredig verdeeld. Een voorbeeld: blanken of mannen worden hoger beloond omwille van de hun toegeschreven status - blank of mannelijk.

§ 2. INTERACTIE IN DE MICRO-ORDE

De meest betekenisvolle menselijke contacten komen voor in een kleinschalige sociale omgeving. Door het proces van het handelen, terwijl men zich van de andere bewust is alsook van het feit dat men zich gaat aanpassen aan de manier waarop zij reageren, ontstaat er een gedragspatroon. De term **micro-orde** verwijst naar dit patroon van interpersoonlijk contact in kleine groepen.

1. INTERACTIEPATRONEN

Persoonlijke interactie gebeurt gedeeltelijk in overeenstemming met de regels en normen van de cultuur. Toch zijn mensen meer dan sociale poppen die door de culturele normen gecontroleerd worden. Echte mensen met verlangens en voorkeuren, sterke en zwakke kanten, leven hun leven in sociale omgevingen met praktische mogelijkheden en beperkingen. Zowel de sociale interactie als de micro-orde zijn het complex produkt van de culturele normen, de sociale verwachtingen en de persoonlijke toepassing ervan. Deze bestaan zowel uit spontane reacties als voorzichtige planning. Zij combineren de reacties op de huidige toestand met herinneringen aan vroegere ervaringen.

Definiëring van de situatie

“Als mensen de situaties als werkelijk definiëren, dan zijn zij ook werkelijk in hun gevolgen.”
(Thomas en Thomas, 1928: 572)

Deze vaak geciteerde zin betekent dat de mensen in grote mate hun eigen sociale realiteit creëren. Menselijke wezens hebben interactie met mekaar op basis van hun inzicht in de situatie en wat deze situatie vereist - bijvoorbeeld of zij ernstig of ontspannen moeten doen. Hun **definiëring van de situatie** interpreteert de situatie en geeft haar een sociale betekenis.

Wanneer mensen dezelfde definiëring van de situatie delen, dan bestaat er een sociale orde. Zij weten wat zij van mekaar kunnen verwachten en hoe zij met mekaar moeten omgaan. De meeste van deze gemeenschappelijke definities leert men zonder speciale inspanningen kennen en men besteedt er ook geen speciale aandacht aan. Zij maken deel uit van “een wereld die als vanzelfsprekend beschouwd wordt” (Schutz, 1962: 74).

De mate waarin men het sociale leven als vanzelfsprekend beschouwt, komt tot uiting wanneer mensen zich op een onverwachte wijze gaan gedragen. Op deze manier gaan zij onbewust in tegen de aanvaarde definities van de situatie. Een socioloog had dit begrepen toen hij aan zijn studenten vroeg om gedurende een avond zodanig beleefd te zijn tegen hun ouders alsof zij mekaar pas voor het eerst zagen en dus de beleefdheidsvormen zoals “mijnheer” en “mevrouw” te gebruiken. De studenten moesten dit gedurende een ganse avond volhouden, zonder uit te leggen waarom zij dit deden. De reacties op hun gedrag waren van die aard dat de meeste studenten hun opdracht niet konden volbrengen en heel wat boze ouders moesten gekalmeerd worden (Garfinkel, 1967: hoofdstuk 2). Deze proef toont aan dat de micro-orde gewoonlijk functioneert zonder dat de personen in kwestie zich ervan bewust zijn. De micro-orde komt pas aan de oppervlakte wanneer mensen met ongepast gedrag geconfronteerd worden of wanneer de vanzelfsprekende wereld tegengesproken wordt.

De definiëring van de situatie wordt niet altijd als vanzelfsprekend ervaren. In open en vluchtige situaties bouwen de mensen hun relaties uit terwijl de interactie gaande is. Een nieuwe relatie ontwikkelt zich en raakt in het interactieproces gedefinieerd. De betekenis van de ontmoeting hangt voor beide partijen af van de wenken en hints, van het behouden van de afstand of het overwinnen van communicatiestoornissen.

Zelfs wanneer iemand volgens de aanvaarde richtlijnen handelt, kunnen mensen er voor ijveren om een bepaalde situatie zodanig te definiëren dat zij hun eigen belangen dient. Iemand die een interactie aangaat, kan een indruk van autoriteit of ernst, van “mee zijn” of van “beschikbaar zijn” proberen te maken. Op deze manier tracht hij of zij de reacties van de anderen te controleren, d.i. de manier waarop zij de situatie definiëren. De uitdrukking “management of impressions” werd gebruikt om zulke strategieën te beschrijven (Goffman, 1959: 208-237).

Wanneer iemands definitie van de situatie te persoonlijk of speciaal is, veroorzaakt dit problemen. Een voorbeeld: wanneer iemand een bijeenkomst voor een feestje houdt, terwijl iedereen van het comité wil vergaderen, dan zal deze persoon problemen veroorzaken. Wanneer van de andere kant voldoende mensen deze bijeenkomst als een feestje definiëren, dan is de kans groot dat het een feestje wordt.

Dit laatste voorbeeld illustreert wat Thomas en Thomas bedoelden met hun uitspraak dat een situatie die als werkelijk gedefinieerd wordt, ook werkelijk is in haar gevolgen. De definiëring van de situatie wordt een zelfvervullende profetie. Iemand die in intermenselijke relaties als onzeker bestempeld wordt en die als een onzeker iemand behandeld wordt, kan problemen hebben om zich te ontspannen en zich zeker te voelen. Leerkrachten die geloven dat getto-kinderen niets kunnen leren en hen als zodanig behandelen, helpen hun voor-spelling uitkomen.

De definiëring van situaties is een subjectieve bron van sociale orde. Het interactiepatroon wordt gemodelleerd door de overtuigingen en interpretaties die mensen aan de situatie verbinden en door de betekenis die zij aan hun eigen daden en die van anderen geven. Dit is een fundamenteel element van het sociale leven. Alle groepen en maatschappijen worden door gemeenschappelijke overtuigingen en interpretaties samengebonden.

2. BLAUWDRUKKEN EN DE MICRO-ORDE

De "blauwdruk"-visie op de sociale interactie gaat ervan uit dat mensen zich gedragen volgens een geheel van culturele regels. In een bepaalde situatie wordt van een individu verondersteld dat hij/zij min of meer automatisch de juiste regel volgt. Omdat men veronderstelt dat de anderen dezelfde regels geleerd hebben, is het kader voor ordelijk sociaal gedrag kant en klaar. Een groot deel van de interacties wordt door zulke regels geleid.

De beleefde inattentie is een voorbeeld van blauwdruk-gedrag. In de westerse maatschappij zijn er informele regels die het oogcontact tussen mensen die mekaar niet kennen, beperken. Wanneer onbekenden mekaar in de lift, op straat of in wachtzalen ontmoeten, wordt er van hen verwacht dat zij mekaar heel even bekijken, maar niet zolang dat de andere zou kunnen denken dat hij/zij een voorwerp van bepaalde interesse is (Goffman, 1963a: 84). Teveel oogcontact of staren kan vervelend zijn.

a. De beperkingen van blauwdrukken

Veel sociologen hebben twijfels ten aanzien van de blauwdrukbenaderingen van de interactie. Zij beschouwen die benaderingen als een gedeeltelijke verklaring die niet noodzakelijk de belangrijkste aspecten van de micro-orde weergeeft. Regels geven vaak slechts een algemeen kader waarbinnen de eigenlijke interactie gerealiseerd wordt (Blumer, 1969: hoofdstuk 1; Wrong, 1961).

Een ander nadeel van de blauwdrukbenadering is dat zij de consensus van sociale regels overschat. Op formele gebeurtenissen, zoals op openbare plechtigheden en kerkelijke rituelen, heeft de blauwdruk de overhand. Mensen weten op voorhand wat er van hen verwacht wordt (of zij worden er hier en daar op gewezen

door een gedrukt programma of zo). Bij de meeste andere gelegenheden is er evenwel plaats voor verschillende interpretaties van de situatie.

Westerse maatschappijen zijn zeer verscheiden en het is dus niet noodzakelijk zo dat hun regels de voorkeur, interesses of ervaringen van alle leden omvatten. Mensen met een verschillende achtergrond kunnen verschillende ideeën hebben over hoe zij zich moeten gedragen, als zij er al een idee over hebben. Raciale minderheden of de dominante groep of jongeren en volwassenen zullen, bijvoorbeeld, niet altijd dezelfde blauwdrukken delen. Maar zelfs de mensen, die de dominante waarden van de maatschappij meestal aanvaarden en volgens de regels leven, doen dit niet altijd. De belangrijkste beperkingen van de blauwdrukbenadering is dat zij geen volledige verklaring geeft voor de verscheidenheid en de onzekerheid van de sociale interactie. De blauwdrukvisie kan niet verklaren hoe de micro-orde zich ontwikkelt wanneer mensen de regels verkeerd interpreteren.

b. Etnomethodologie

De probleemoplossende aard van de menselijke interactie wordt benadrukt door de denkrichting die **etnomethodologie** genoemd wordt (Garfinkel, 1967; Dreitzel, 1970). Het Griekse woord "ethnos" betekent natie, volk, stam of ras. De etnomethodologie verwijst dus naar de methoden of begrippen die mensen gedurende hun acties en interacties gebruiken. Mensen leren met de sociale wereld omgaan en hoe zij zich tegenover de anderen moeten gedragen als een deel van hun eigen leven. Etnomethodologen geloven dat het inzicht dat de mensen op deze manier verwerven het uitgangspunt voor elke studie van een sociale organisatie zou moeten zijn. Dit is een andere manier om het belang van de definiëring van de situatie te benadrukken.

§ 3. PRIMAIRE GROEPEN

De menselijke behoefte aan emotionele steun wordt uitgedrukt in de primaire bindingen of primaire relaties - langdurige relaties die ons van een comfortabel gevoel en de bevrediging van onze emotionele behoeften voorzien. De vele vormen van primaire betrekkingen en verhoudingen houden onder meer in: de ouder-kind relaties, vriendschap, liefde, lidmaatschap van een nauwverbonden groep of gemeenschap.

Deze paragraaf onderzoekt de aard van de primaire relaties en hun belang voor het individu en de maatschappij. Het richt zich op de **primaire groep** - de omgeving waarin intieme persoonsgerichte interacties plaatsgrijpen. De term primaire groep werd voor het eerst door Cooley (1909: 23) gebruikt om naar groepen te verwijzen die gekenmerkt worden door:

“intieme ‘face-to-face’ associatie en samenwerking. Zij zijn primair in verschillende betekenissen, maar vooral in die zin dat zij fundamenteel zijn voor de vorming van de sociale natuur en de ideeën van het individu. Het resultaat van de intieme associaties is, psychologisch bekeken, een bepaalde fusie tussen individuen binnen een gemeenschappelijk geheel. Hierdoor wordt iemands eigen “zelf”, voor veel doeleinden tenminste, het gemeenschappelijk leven en doel van de groep. De eenvoudigste manier om dit geheel te beschrijven is misschien zeggen dat het een ‘wij’ is. Het omvat dat soort sympathiegevoelen en wederzijdse identificatie waarvoor ‘wij’ de natuurlijke uitdrukking is. Men leeft in het gevoel van het geheel en men vindt de belangrijkste doeleinden van zijn wil in dat geheel.”

1. PRIMAIRE RELATIES

Primaire groepen verschillen van andere groepen wat betreft de aard van de banden tussen hun leden. Een **primaire relatie** heeft drie hoofdkenmerken: (1) respons op de gehele persoon; (2) diepgaande communicatie en (3) persoonlijke bevrediging.

a. Reactie op de ganse persoon

In een primaire relatie zijn de deelnemers aan de interactie unieke, volledige personen. Interacties zijn “uniek” omdat een respons op een bepaald iemand gericht is en niet op andere kan worden overgebracht. Interacties zijn “volledig” omdat elke respons er een is op vele aspecten van iemand anders karakter en omdat zij vrij gegeven wordt en gevoelens toelaat in de relatie. Hoe vollediger de interactie, des te meer primair is de relatie.

Vele menselijke verhoudingen zijn niet primair en worden **secundair** genoemd omdat zij gemakkelijk op een andere persoon kunnen worden overgebracht en omdat zij een beperkt object hebben. De relatie tussen een winkelbediende en een klant is bijvoorbeeld transformeerbaar. Elke winkelbediende en elke klant handelen op een gestandaardiseerde wijze, die op andere winkelbedienden en klanten kan worden toegepast. De relatie omvat ook alleen die aspecten van elke persoon die relevant zijn bij het zaken doen. Als persoon in een relatie betrokken zijn, in plaats van als winkelbediende of klant, is zich bewust worden van de persoonlijkheid van de andere. Op die manier benadert men dicht bij een primaire relatie. In niet-primaire relaties is de communicatie eerder oppervlakkig. Niet-primaire relaties zoeken geen diepere lagen in de persoonlijkheid op en zijn geneigd om tot publieke interacties beperkt te blijven.

b. Diepgaande communicatie

In een primaire relatie zijn er weinig beperkingen wat de reikwijdte en de vorm van de communicatie tussen de deelnemers betreft. Communicatie gebeurt even goed via tekens en hints als via woorden die gevoelens blootleggen die in een openbare situatie zouden verborgen blijven. Dit communicatietype heeft de neiging om de gevoelens en de overtuigingen van de deelnemers te beïnvloeden.

den. Hoewel een interne en uitgebreide communicatie geen eensgezindheid garandeert, spoort zij toch de ontwikkeling van gelijkaardige attitudes en gevoelens aan. In een primaire relatie houdt meer en diepere communicatie meer kansen in om anderen te beïnvloeden.

Primaire relaties zijn niet altijd hartelijk. Alle relaties kennen zowel spanningen als positieve responsen, hoewel geen enkele relatie lang overleeft op basis van antagonisme alleen. Wordt een persoonlijke relatie gekenmerkt door antagonisme, dan wordt de communicatie belemmerd en is de reactie meestal beperkt tot een deel van de persoonlijkheid van de deelnemers. Een primaire relatie moet, ondanks alle spanningen, een positieve waardering van de andere omvatten en de deelnemers moeten een samenhorigheidsgevoel en een gevoel van gemeenschappelijke identiteit hebben.

c. Persoonlijke voldoeningen

Primaire relaties dragen bij tot persoonlijke ontwikkeling, veiligheid en welzijn. Het individu wordt als een unieke persoon aanvaard en niet als een middel tot een bepaald doel. In de mate dat arbeid een bron van voldoening is, kunnen primaire relaties in werksituaties voorkomen.

2. VAN SOCIABILITEIT TOT VERWANTSCHAP

Eens een primaire relatie gevestigd is, kan zij verder bestaan zonder ‘face-to-face’-interactie. Gezinsleden, geliefden en vrienden onderhouden de primaire relaties zelfs wanneer zij ver uit mekaar zijn. Het is duidelijk dat vele “face-to-face”-situaties (b.v. in een rechtszaal) onpersoonlijk zijn. Persoonlijke interacties komen hoofdzakelijk voor in primaire relaties maar dit is niet essentieel voor dergelijke relatie.

De meeste primaire relaties, zelfs die tussen dikke vrienden, kunnen op bepaalde punten en ogenblikken afwijken van het beschreven model. Primaire relaties kunnen op een continuum van sociabiliteit tot verwantschap weergegeven worden (zie Fig. 5.1.). De ene kant van dit continuum - sociabiliteit - is de interactie met toevallige kennissen of burens. Vluchtige ontmoetingen tussen vreemden op een feestje of tussen een lifter en een motorrijder (Mukerji, 1978) voldoen niet aan de voorwaarden van de primaire relaties: de persoonlijkheid is er slechts fragmentair bij betrokken, de communicatie is oppervlakkig en kort en de persoonlijke bevrediging is klein of onbestaand.

Meer naar rechts vinden wij de langer durende groep van mensen die van mekaars aanwezigheid genieten en die een vriendschapsrelatie onderhouden gedurende een langere periode. Toch heeft hun relatie niet veel meer om het lijf dan het plezier van het samen zijn.

FIGUUR 5.1.: Het betrokkenheidscontinuüm

Aan het einde van het continuüm, langs de kant van verwantschap, zijn de groepen vastgeankerd in persoonlijkheid en sociale structuur. Hun relatie vraagt een maximum aan psychische investeringen en het beroep dat de deelnemers op mekaar kunnen doen, wordt door wet en gewoonte ondersteund. Mensen die samenleven en die van mekaar afhankelijk zijn, kennen mekaar meestal intiem en kunnen dus beter als volledige personen reageren. Hun relaties hebben de meeste kansen om volledig gerealiseerde primaire relaties te worden.

Op Fig. 5.1. vinden wij de groep van geestesverwanten (een toevallige bijeenkomst, congenialiteit) aan de lage kant van het continuüm en het gezin aan de hoge. Het gezin heeft ook een hoge betrokkenheidsgraad en houdt de verwachting van persoonlijke voldoening in. Deze plaats suggereert dat de betrokkenheid een sleutelvariabele is die de primaire relaties beïnvloedt. De interactie is oppervlakkig wanneer er te weinig betrokkenheid is. In Fig. 5.2. is een nieuwe variabele toegevoegd: de intensiteit van de interactie.

De ontmoetingsgroep wordt gekenmerkt door een lage betrokkenheid en een hoge interactie. In het gezin zijn zowel de interactie als de betrokkenheid intensief. Nauwe verwanten, die gescheiden leven, kunnen een sterke verbondenheid voelen maar toch weinig met mekaar in interactie staan. Wanneer zowel de verbondenheid als de interactie miniem zijn, is er gewoon geen relatie.

FIGUUR 5.2.: Betrokkenheid en intensiteit van interactie

		Betrokkenheid	
		Laag	Hoog
Intensiteit van interactie	Laag	Kennissen	Verwanten die niet samenwonen
	Hoog	Occasionele ontmoetingen Geestesverwanten	Gezin Goede vrienden

3. PRIMAIRE GROEPEN

Wij noemen een groep een primaire groep wanneer hij op primaire relaties gebaseerd is. Wanneer mensen nauw samen leven of werken, ontstaan er meestal

primaire groepen. Gezinnen, speelgroepen en buurtverenigingen sporen het vormen van primaire relaties aan. Nochtans staat kleinschaligheid niet garant voor de vorming van primaire groepen. Een team dat samengesteld is uit mensen met verschillende achtergronden, leeftijden en niveaus, zal zich waarschijnlijk niet tot een primaire groep ontwikkelen.

Anderzijds verhindert grootschaligheid de vorming van een primaire groep niet noodzakelijk: soms kan een ganse groep of gemeenschap op primaire relaties gebaseerd zijn. Primaire gemeenschappen worden later in dit hoofdstuk besproken.

Zo verscheiden groepen, als gezinnen, eenheden van soldaten, benden en klieken in de fabriek, zijn voornamelijk op primaire relaties gebouwd en zij geven hun leden emotionele steun, een functie die door de primaire groep uitgeoefend wordt. Het ligt voor de hand dat niet alle groepen hun leden op dezelfde manier of in gelijke mate beschermen of voldoening schenken. Een primaire groep in een bedrijf kan belangrijke dingen doen voor zijn leden en hij kan de gang van zaken in het bedrijf beïnvloeden, maar die groep kan de taak van het gezin niet overnemen. Wij moeten een primaire groep dus trachten te begrijpen in de context waarin hij zich ontwikkelde en waarin hij zijn functies vervult.

De primaire groep is de belangrijkste schakel tussen het individu en de maatschappij. Cooley benadrukte de rol die de primaire groep speelt bij de karaktervorming, bijvoorbeeld de invloed van de ouders op hun kind. Omdat hij aan de persoonlijke behoeften tegemoet komt, kan de primaire groep bepaalde functies van de maatschappij uitoefenen - een individu aan het werk krijgen of doen vechten of zelfbeheersing leren tonen. Door emotionele steun te voorzien verbindt de primaire groep het individu met de groep en door de groep met de doeleinden van de globale maatschappij.

a. De waarde van onpersoonlijkheid

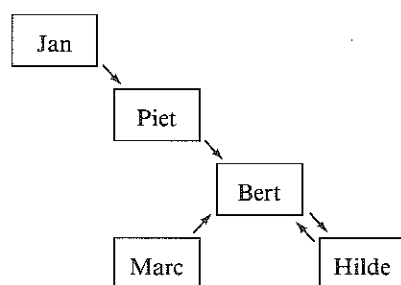
Het is niet omdat liefde en vriendschap in primaire relaties worden teruggevonden, dat men kan besluiten dat primaire relaties altijd goed en secundaire altijd slecht zouden zijn. Het feit dat een relatie primair is, houdt nog niet in dat zij gewenst is. Persoonlijke voldoening is trouwens niet de enige sociale waarde.

Het is in veel situaties beter dat men er onpersoonlijke relaties op nahoudt. Veel ervaringen uit de zakelijke, militaire, opvoedkundige of juridische wereld suggereren dat het beter is de zaken formeel te houden. Mensen worden, bijvoorbeeld, gemakkelijker gelijk en fair behandeld wanneer op een onpersoonlijke manier met hen omgegaan wordt. Op die manier kan men de professionele standaarden volhouden en kan men een individu een gewaagde opdracht toewijzen zonder dat er sprake is van een mogelijk persoonlijk verhaal tegen degene die het gezag uitoefent.

b. Het persoonlijke netwerk en het sociogram

Zoals alle groepen die voor een langere periode bestaan, ontwikkelt ook een primaire groep zijn eigen interne structuur. Deze structuur is een patroon van vrij stabiele relaties tussen leden. Tot op een zekere hoogte geeft de structuur van de groep de gevoelens van de leden tegenover mekaar als personen weer. Men kan zich lijnen van aantrekking en van afstoting tussen de verschillende leden inbeelden. Deze aantrekking of afstoting kan men ontdekken door aan de groepsleden te vragen met wie zij zouden willen samenwerken of wie zij als leider zouden kiezen. Op basis hiervan kan men een sociometrisch diagram tekenen dat laat zien wie voor wie gekozen heeft. Zo een diagram noemt men een **sociogram** (Moreno, 1953). Zie Fig. 5.3. voor een eenvoudig voorbeeld. Onderzoekers gebruiken deze technieken wanneer zij de gesprekken, de ruzietjes en het klikjesgedrag binnen een groep observeren en registreren. Een gelijkaardige maar complexere benadering is de sociale netwerkanalyse (Barnes, 1972).

FIGUUR 5.3.: Sociogram van vriendenkeuze in derde leerjaar

c. De groep als thuishaven

Vanuit het standpunt van het individu bekeken, hebben primaire groepen twee functies: (1) zij zijn een thuishaven waar het individu troost en zekerheid vindt en (2) zij zijn de omgeving waarbinnen de belangrijkste gebeurtenissen uit hun privé-leven plaatsvinden.

In een primaire relatie is de uniekheid van belang. De deelnemers geloven dat zij aanvaard en gewild worden omwille van wie zij zijn. Op zijn best bekeken, voelen zij niet dat zij moeten oppassen, hun best doen of er goed moeten voorkomen. Daarom zijn primaire relaties een thuishaven tegenover de buitenwereld waarin mensen onpersoonlijk beoordeeld worden op basis van wat zij bereikt hebben en hoe zij er voorkomen. Primaire relaties zijn particularistisch. Het is van belang wie je bent en niet wat je bent.

Een gemeenschap van gepensioneerde middenklassers, waar oudere mensen in nauw contact met mekaar staan, geeft aan deze mensen een gevoel van psychologische veiligheid tussen hun leeftijdsgenoten. Verder treft men er ook

dagelijks een geheel van interessante en zinvolle activiteiten aan. Een onderzoek naar erfenis en onterving toonde aan dat de primaire relaties tussen de bewoners van zo een gemeenschap zo sterk kunnen zijn dat het testament van deze bejaarden hun vrienden een legaat schenkt dat anders aan de familieleden zou worden gegeven (Rosenfeld, 1979: 77-82).

§ 4. DE ZOEKTOCHT NAAR GEMEENSCHAP

Het voorbeeld van de primaire relaties bij bejaarden in een gemeenschap toont aan dat de onpersoonlijkheid van het hedendaagse leven vaak overdreven wordt. Vele mensen, zelfs in de grote steden, leven hun leven in een vaste kring van vrienden en verwanten. Maar voor vele anderen is er genoeg isolement om een gevoel van verlatenheid te creëren - met name het verlies van de gemeenschap.

De zoektocht naar gemeenschap is een poging om de primaire groep te vergroten, om zijn affectie kwijt te kunnen, om te kunnen communiceren en om een gevoel van verwantschap met een deel van de sociale omgeving te creëren.

1. GEMEENSCHAP EN GESELLSCHAFT

De Duitse socioloog Ferdinand Tönnies (1855-1936) plaatste twee samenlevingstypes tegenover mekaar: "Gemeinschaft en Gesellschaft". Gemeinschaft kunnen wij vrij door "gemeenschap" vertalen, maar het Duitse woord suggereert een inworteling, een morele eenheid, intimiteit en verwantschap (1887/1963). Daarom wordt het woord "Gemeinschaft" vaak door "primaire gemeenschap" vertaald. Een **Gemeinschaft** is een samenleving die gekenmerkt wordt door (1) het toewijzen van een status aan de volledige persoon, zodat het werk en de rest van het sociale leven eraan worden verbonden; (2) een hoge graad van groepseenheid die gebaseerd is op gemeenschappelijke attitudes en doelen en (3) een totale verbondenheid met de gemeenschap, waarover men als over een grote groep verwanten denkt.

In een "Gemeinschaft" voelen de mensen aan dat zij samen horen omdat zij van dezelfde aard zijn. Ruim bekeken zijn zij verwant en hun lidmaatschap van de groep, dat zowel voor de groep als voor het individu een emotionele betekenis heeft, kan men niet zomaar laten varen. Mensen besluiten niet om bij een "Gemeinschaft" te gaan, men wordt erin geboren of men groeit er naartoe zoals een vriendschap groeit. Het verval van de "Gemeinschaft" in de hedendaagse wereld is een vermindering van het verwantschapsgevoel met andere leden van de gemeenschap.

Het Gemeinschaft-model past nochtans niet in alle volkse samenlevingen. Een arm plattelandsdorpje, bijvoorbeeld, geeft aan zijn inwoners misschien

geen gemeenschapsgevoel. Dit werd aangetoond door een onderzoek over een dorp in Zuid-Italië:

“De boeren van Franza (een pseudoniem) zijn helemaal overgeleverd aan achterdocht, ruzie, beschimpingen, geweld en allerlei soorten conflicten. Het land, dat hen in de agrarische toestand die zij grondig haten, houdt, is desalniettemin bijna altijd de bron van onge-rechtvaardigde geschillen tussen nauwe verwanten wanneer het land moet verdeeld of her-verdeeld worden, wat inderdaad vaak het geval is. Volgens hun eigen normen en zeggen is het volk van Franza een ontwricht volk.”

(Lopreato, 1978: 103-104)

Een onderzoek in een andere stad in dezelfde regio ontdekte een ethos van “amoreel” familisme.

“Maximaliseer het materiële, korte-termijn-voordeel voor het gezin; veronderstel dat alle anderen hetzelfde zullen doen.”

(Banfield, 1958: 85)

“Gemeinschaft” roept in het beste geval een beeld van gemeenschappelijkheid en alles wat erbij hoort op. Maar de term verwijst ook naar een wereld van toewijzing, vaste status, uitgebreide verwantschappen en heilig geloof. Een dergelijke maatschappij kan verdrukkend zijn en de uitdrukking en ontwikkeling van de individuele mogelijkheden beperken.

In tegenstelling tot een “Gemeinschaft” is een “Gesellschaft” een vrijwillige, doelbewuste associatie. (In het Duits verwijst “Gesellschaft” naar een op een specifiek doel gerichte organisatie, zoals een zakenkantoor; het woord kan ook als een “maatschappij” in de brede zin van het woord vertaald worden, maar niet als “gemeenschap”). Tönnies verwees met “Gesellschaft” naar een maatschappij waarin de belangrijkste sociale banden vrijwillig zijn en op rationeel eigenbelang gebaseerd zijn. Mensen bouwen samen relaties op omdat het de praktische manier is om hun doel te bereiken en niet omdat zulks noodzakelijk of natuurlijk zou zijn. Het contract is de typerelatie in deze maatschappij en de typische groep is de vrijwillige doelgerichte vereniging die in hoofdstuk 6 besproken wordt.

De historische trend naar grootschalige, complexe maatschappijen vormt meestal maatschappijen die in het “Gesellschaftsmodel” passen. Steeds meer activiteiten worden door vrijwillige handelingen van het individu beheerst. Deze individuen kiezen vrij en houden hun opties vrij. Nochtans behoudt het “Gemeinschaftsmodel” een sterke aantrekkingskracht en worden er regelmatig pogingen ondernomen om primaire gemeenschappen te creëren binnen een maatschappij die door vrijwillige vereniging, mobiliteit en rationele keuze gekenmerkt wordt. Twee van zulke pogingen zijn de moderne communes en de intentionele (utopische) gemeenschappen uit de negentiende eeuw.

2. COMMUNES

In het midden van de jaren zestig begonnen groepen van jonge mensen communes te vormen en tegen 1970, wat waarschijnlijk het hoogtepunt van de beweging was, waren er ongeveer 1000 landelijke en 2000 stedelijke communes in de V.S.A. (Zablocki, 1971: 300). Ook in andere landen ontstonden er communes. Veel van deze communes waren klein, met 6 of 8 of soms nog minder mensen die een huis of boerderij deelden. Andere communes hadden wel meer dan 25 leden. In de meeste communes trof men zowel mannen als vrouwen, volwassenen als kinderen aan. De landelijke commune stond dicht bij het ideaal van het communeleven dan de stedelijke communes waar men ging werken of school liep buiten de commune. De landelijke commune is theoretisch minder afhankelijk van de rest van de maatschappij. Het is ook daarom dat zij het commune-ideaal beter benadert.

Communes drukken enerzijds een vervreemding van de maatschappij uit en anderzijds experimenteren zij met verschillende levensstijlen. Eén van de hoofdkenmerken van een commune is het leren delen met de anderen (Fairfield, 1972). De nood aan meer bevredigende primaire relaties gaf de impuls tot het vormen van communes. Zodus kan men de communes zien als een antwoord op de onpersoonlijkheid van het moderne leven. Zij maken deel uit van een patroon dat ideologieën omvat als de samenhangigheid en een beweging voor een maximale, menselijke ontplooiing. “Vanuit dit standpunt bekeken, zijn de communes niet zo radicaal als men meestal denkt” (Berger, Hackett en Millar, 1972: 279). Hoe dan ook, het vormen van een commune of zelfs erbij gaan, wordt als een radicale stap beschouwd omdat de nieuwkomer door geen enkele voorafgaande ervaring op een dergelijke nieuwe verbondenheid en psychologische risico's werd voorbereid.

3. INTENTIONELE GEMEENSCHAPPEN

De moderne communes roepen de vergelijking op met de zogenaamde utopische gemeenschappen uit vroegere tijden. Tijdens de negentiende eeuw werden er in de Verenigde Staten meer dan honderd van zulke gemeenschappen opgericht (Webber, 1959: 15). Sommige, zoals de Shakers, de Amana Society en de Hutterite Brethren, waren kleine, christelijke sekten die in hun eigen kleine gemeenschap een “goddelijke maatschappij” trachtten uit te bouwen. Andere waren seculiere experimenten om in gemeenschap te leven. Een voorbeeld hiervan is de socialistische nederzetting die in 1824 in New Harmony (Indiana) opgericht werd door de socialistische industrieel Robert Owen. Zoals vele andere nederzettingen zou ook deze snel falen (Briggs, 1968).

Hoewel men deze gemeenschappen meestal utopisch noemt, zou men ze correcter “intentioneel” moeten noemen. Een **intentionele gemeenschap** is een

vrijwillige vereniging van mensen die op een bepaalde manier georganiseerd zijn en er volgens een bepaalde gedragscode leven. Een Israëliische kibbutz is een intentionele gemeenschap, maar niet noodzakelijk utopisch. Een **natuurlijke gemeenschap**, in tegenstelling hiermee, ontwikkelt zonder dat er een bepaald plan of een geheel van regels is.

Eén van de opvallendste verschillen tussen de meeste communes en intentionele gemeenschappen is dat deze laatste aan een streng sociaal controle-systeem gebonden zijn. De religieuze gemeenschappen hebben de grootste kans op succes omdat zij via doctrines de ontwikkeling van het individu tegenover de groep kunnen rechtvaardigen. Elk aspect van het leven kan men een religieuze betekenis geven en op die manier aan de groepscontrole onderwerpen. De Shakers, bijvoorbeeld, beschreven tergend gedetailleerd hoe het dagelijkse leven moest verlopen: hoe men moest opstaan, hoe men zich moest kleden, wanneer men moest eten, wanneer men moest spreken (Webber, 1959: 57-59).

De Broedergemeenschap (Bruderhof) is een moderne religieuze gemeenschap die in New York, Pennsylvania en Connecticut, gevestigd is. Zij is zelfbedruipend door het maken van speelgoed dat zij aan scholen verkopen. De leden van die gemeenschap - zo een 750 mannen, vrouwen en kinderen - leven op een sterk geprogrammeerde wijze:

“Een Bruderhofdag is een dag volgens een bepaald patroon, verdeeld in verschillende onderdelen, die elk hun vaste activiteit hebben. Er is een belsignaal voor het middagmaal, het avondmaal, de avondactiviteit, voor de werk- en schoolsessies in voor- en namiddag.”

(Zablocki, 1971: 45)

Een onderzoek over 91 utopische gemeenschappen, die in de V.S. tussen 1780 en 1860 werden opgericht, vermeldt dat er 11 minstens 25 jaar bleven bestaan en in die mate succesrijk waren (Kanter, 1968: 503-516). In vergelijking met degenen die faalden, vroegen de succesrijke gemeenschappen meer offers, grotere financiële investeringen, meer betrokkenheid en lieten zij minder persoonlijke vrijheid toe. Het lijkt erop dat de voordelen van de gemeenschap vaak ten koste van de individuele vrijheid nagestreefd worden.

§ 5. INSTITUTIES

In het gewone taalgebruik wijst het woord “institutie” op iets dat stevig en blijvend is, iets dat een geschiedenis achter zich en een toekomst voor zich heeft. Instituties hebben hun eigen gebouwen, zodat de mensen aan bepaalde structuren gaan denken wanneer zij aan religieuze of politieke instituties denken. Het sociologische concept is op basis van de alledaagse betekenis opgebouwd en bevat de volgende twee verbonden ideeën: een **institutie** is (1) een gevestigde

manier waarop men het sociale leven organiseert en (2) een patroon dat door een groep, een gemeenschap of een maatschappij naar waarde geschat wordt. Een lijst van instituties zou het volgende inhouden: een nieuwjaarsreceptie, het parlement, privé-ondernemingen, de familieboerderij, de geheime stemming, schoolvoetbal en vele andere.

1. INSTITUTIONALISERING

Schoolvoetbal is een institutie voor zover de mensen erom geven. Zij geven er wel om, maar dan wel op verschillende manieren en om verschillende redenen. Sommigen zijn er mee begaan omdat zij het een prettig spel vinden of omdat zij het met het schoolleven identificeren. Anderen houden ervan omdat voetbal veel volk trekt, geld opbrengt en het de alumni van de gemeenschap aanspoort om de school te steunen. Voetbal of een andere schoolsport, wordt dus geapprecieerd omwille van persoonlijke, sociale of economische redenen. Het voetbal is een gevestigd patroon dat een aantal doeleinden en belangen dient. Het proces waardoor iets naar waarde geschat wordt en op die manier een gevestigde waarde wordt, noemt men **institutionalisering**.

Alle instituties zijn niet in dezelfde mate geïnstitutionaliseerd. Groepen of praktijken zijn min of meer geïnstitutionaliseerd: dit houdt in dat zij min of meer een gevestigde waarde zijn en dat zij min of meer hoog gewaardeerd worden. Bekijken wij even een grote onderneming zoals General Motors of IBM. Deze organisaties zijn gevestigde waarden. Er zijn enorm veel werknemers, investeerders, leveranciers en klanten bij betrokken. Verder gaat het om grote sommen geld, immobiliën, technologie en om een groot aantal specifieke belangen zoals pensioenen en verzekeringen. Een grote onderneming is meestal slechts gedeeltelijk geïnstitutionaliseerd. Het kan best zijn dat de onderneming goed gevestigd is, maar dat wil nog niet zeggen dat zij hoog gewaardeerd wordt. Wanneer een bedrijf in financiële moeilijkheden gereorganiseerd wordt of door een ander bedrijf wordt overgenomen, laat dit de meeste mensen waarschijnlijk onverschillig.

De institutionalisering is het sterkst wanneer de groep of de activiteit omwille van zichzelf of wat het voorstelt, gewaardeerd wordt. Deze waarde wordt nog versterkt door praktische bekommernissen zoals eigendomsrecht, deelname in een geheel van activiteiten of ruime afhankelijkheid van bepaalde diensten of weldaden. De Nationale Bank van België en de Katholieke Kerk, bijvoorbeeld, hebben een geheel van tradities en hebben heel wat invloedrijke leden. Beide instellingen zijn stevig gevestigd en hebben voor heel wat mensen een grote waarde.

Op alle niveaus van het sociale leven, zowel in kleine groepen als in grote organisaties, vindt institutionalisering plaats. Een gezin kan zo zijn eigen institu-

ties hebben, bijvoorbeeld kaarten op zaterdagavond. Een schaakclub kan regelmatig bij mekaar komen en voor de leden belangrijk zijn, zonder voor de gemeenschap van belang te zijn. Men spendeert in gans de maatschappij veel energie aan het opbouwen van instituties. In de zakenwereld verkoopt de "institutionele" reclame de identiteit van het bedrijf in plaats van het product. Andere hulpmiddelen, zoals een bedrijfslogo, een bedrijfsblad, jaarlijkse verkoopsdagen en gevestigde handelwijzen helpen mee aan het opbouwen van een traditie en een imago. Deze vormen van institutionalisering hebben een praktische waarde omdat zij de leden tot loyaliteit oproepen en zij van buitenstaanders respect afdwingen.

Belangrijke instituties

Slechts weinig grote instituties worden door de ganse gemeenschap als belangrijk voor de welvaart ervaren. Deze instituties zijn onder andere verwantschap, huwelijk, religie, opvoeding, wet, regering en het economisch systeem. Instituties zijn gevestigde manieren om het sociale leven te organiseren, maar dit gevestigd zijn, houdt niet in dat een institutie steeds stabiel of stevig zou zijn. Een institutie is sterk of zwak, afhankelijk van het feit of zij al dan niet vertrouwd wordt en hoe zij zich aan sociale veranderingen kan aanpassen. Het huwelijk is in de Belgische maatschappij een zwakkere institutie dan het vroeger geweest is. Steeds meer koppels wonen samen zonder huwelijk en ook scheiden wordt gemakkelijker. De rol van man en vrouw in het huwelijk is minder duidelijk omschreven en men weet niet meer precies wat hij inhoudt. Het huwelijk wordt toch nog sterk gewaardeerd - de meeste mensen huwen nog (sommigen zelfs vaak) - maar het huwelijk is als fundamentele, sociale institutie minder uitgesproken dan een paar jaar geleden.

2. ORGANISATIES EN INSTITUTIES

Een organisatie is een geheel van praktische afspraken om een bepaalde taak te kunnen vervullen. Het is een "eenvoudig, niet onzinnig systeem van bewust gecordineerde activiteiten" (Sellnick, 1957: 5). Is een organisatie na een tijdje niet langer zinvol of niet meer efficiënt, dan wordt zij, theoretisch althans, gereorganiseerd of ten dode opgeschreven. Vele organisaties die men voor welbepaalde doeleinden opricht, zoals bijvoorbeeld verkiezingscampagnes, zijn maar een kort leven beschoren. Niemand verwondert er zich over wanneer zij opgedoekt worden. Een organisatie wordt een institutie wanneer zij een traditie, waarden en vaste belangen gaat opbouwen. Gelijk welke organisatie (of een deel ervan) kan geïnstitutionaliseerd worden. Zo kan een college, dat door een hoog gewaardeerde professor gedoceerd wordt, geïnstitutionaliseerd worden. Gedurende vele jaren was het college sociale psychologie van G.H. Mead een dergelijke institutie binnen de institutie die de University of Chicago was.

Deze laatste institutie was op zich dan weer een deel van de werkregulende institutie die men onderwijs noemt. Mead was eigenlijk, om precies te zijn, een levende legende. Hij was een institutie aan de University of Chicago en onder de sociale wetenschappers. In hoofdstuk 4 van dit boek werd er op zijn bijdrage tot de sociologie gewezen.

Vele domeinen van het leven zoals het onderwijs, de religie en de regering bevatten zowel organisaties als instituties. In het Belgisch politieke systeem is het eerste-ministerschap een institutie, juist zoals het Ministerie van Financiën, het Ministerie van Economische Zaken, het leger, enz. instituties zijn. Maar de meeste ministeries en onderdelen van ministeries zijn ook organisaties. Dit wordt erg duidelijk door het feit dat ze gereorganiseerd kunnen worden. Vele organisaties en dan vooral de onderdelen van een grotere organisatie zijn voor uitbreiding vatbaar. Dit werd hoger reeds aangetoond door het feit dat zij vaak gereorganiseerd worden. Hier is geen sprake van een sterke betrokkenheid bij het bestaan van deze organisaties. Zij worden opgericht om een bepaalde taak te vervullen en wanneer de opdracht verandert, dan verandert de organisatie gewoon mee. Nochtans hebben al deze organisaties een verleden en zijn zij dus allemaal tot op zekere hoogte geïnstitutionaliseerd. Het onderzoek over de bureaucratie (zie hoofdstuk 6) houdt zich bezig met de manier waarop een organisatie een institutie wordt.

Het institutionele dilemma

Het institutionaliseringsproces vormt een ernstig probleem en dit niet alleen voor de verschillende groepen binnen de maatschappij maar ook voor de maatschappij in haar geheel. Enerzijds brengt institutionalisering een zekere stabiliteit en doeltreffendheid voor het groepsleven met zich mee. Anderzijds kan zij routine, een streng beleid en een bezorgdheid over de veiligheid van de groep en zijn leden voortbrengen. Wat ooit als een actieve en doelgerichte groep begon, kan eindigen als een lome, veilige en nuttige groepsorganisatie zonder een straaltje energie of idealisme.

Het dilemma komt waarschijnlijk het best tot uiting in de godsdienst of de politiek. Wanneer de mensen een organisatie oprichten ten behoeve van bepaalde idealen, dan staan zij voor een moeilijke keuze. Wil men de betrokken idealen in hun zuivere vorm bewaren, dan dreigt er een isolement van de rest van de maatschappij. Wil men een doeltreffende institutie worden, dan zal men compromissen moeten maken over de toepassing van dezelfde idealen. Een klassiek voorbeeld van dit dilemma is de oprichting van religieuze sekten en het conflict tussen Kerk en sekte. Het institutionele dilemma komt ook tot uiting in het politieke leven wanneer een socialistisch ideaal in botsing komt met de praktische vereisten eigen aan een politieke organisatie.

SAMENVATTING

§ 1. STATUS EN ROL

Iemands status is zijn of haar plaats in een sociaal systeem. Een status die iemands identiteit beheerst is een dominante status (moeder, professor). Een toegewezen status is de naam die aan een bepaalde status gegeven wordt, die men bij zijn geboorte kreeg en die men niet door keuze of inspanning kan veranderen (b.v. sekse, ras). Verworven statussen kan men daarentegen door persoonlijke handelingen bekomen. Iemands rang kan een onderdeel van de status zijn maar dat is niet noodzakelijk zo.

Het gedragspatroon dat met een bepaalde status geassocieerd wordt, noemt men een rol en deze kan vanuit drie standpunten onderzocht worden: de voorgeschreven rol, de gepercipieerde rol of de gespeelde rol. Aangezien rollen en statussen met andere rollen en statussen verbonden zijn, maken zij samen deel uit van een rollenset. Door zulke complexe patronen worden er met mekaar in conflict zijnde eisen aan de persoon opgelegd, waardoor een rolconflict ontstaat.

Patroonvariabelen zijn contrasterende paren die met mekaar in strijd zijnde begrippen weergeven en op die manier wijzen op de spanningsvelden in de sociale situaties. De vier meest genoemde patroonvariabelen zijn: universalisme - particularisme die naar het al dan niet toepassen van algemene regels verwijzen; instrumentalisme - expressiviteit, welke een verwijzing naar de doeltreffendheid of de persoonlijke voldoening maken; specificiteit - diffusie, aangaande het scherp of vaag omlind zijn van relaties en tenslotte toewijzing - verwerving, met betrekking tot de graad waarin een individu door een etiket of door zijn of haar eigen gedrag geïdentificeerd wordt.

§ 2. INTERACTIE EN DE MICRO-ORDE

De micro-orde is het patroon van de interpersoonlijke contacten dat in kleinschalige relaties voorkomt. Een subjectieve bron van sociale orde is wat men de definiëring van de situatie noemt, maar de micro-orde wordt verder ook door objectieve voorwaarden beïnvloed, zoals de omgeving waarin de interactie zich afspeelt. De term "ecologische patroonvorming" verwijst naar de effecten van een omgeving op het sociale leven.

De "blauwdrukvisie" op de sociale interactie veronderstelt dat mensen door culturele regels, die zij min of meer automatisch volgen, gebonden zijn. De blauwdrukken kunnen echter slechts een gedeeltelijke verklaring voor de micro-orde geven en zij geven geen verklaring voor de verscheidenheid en de onzekerheid van de sociale interacties.

§ 3. PRIMAIRE GROEPEN

De primaire groep is de omgeving waarbinnen interne en persoonsgerichte interactie plaatsvindt. De drie hoofdkenmerken van een primaire relatie zijn: (1) reactie op de gehele persoon, (2) diepgaande communicatie en (3) persoonlijke voldoening. Er zijn verschillende graden van primaire relaties, gaande van gezelligheid (min of meer toevallige kennissen en geestesverwanten) tot verwantschap (het gezin). Primaire relaties worden door de volgende twee variabelen bepaald: de kracht van de persoonlijke betrokkenheid en de intensiteit van de interactie.

Doordat de primaire groep emotionele ondersteuning biedt, bindt hij het individu aan de groep en via deze groep aan de globale maatschappij. Vanuit een persoonlijk standpunt bekeken zijn de primaire groepen een thuishaven vol met troost en veiligheid en zijn zij ook de omgeving waarbinnen de belangrijkste gebeurtenissen uit iemands privé-leven gebeuren.

§ 4. DE ZOEKTOCHT NAAR GEMEENSCHAP

Volgens Tönnies zijn "Gemeinschaft" en "Gesellschaft" twee samenlevingstypes. Een "Gemeinschaft" wordt dan gekenmerkt door het toekennen van een status aan de volledige persoon, door de hoge graad van groepseenheid en tenslotte, door een totale verbondenheid met de gemeenschap, die een soort uitgebreide familiekring is. Een "Gesellschaft" is een maatschappij waarin mensen op eigen initiatief relaties aangaan omwille van praktische redenen en eigenbelang.

Een commune tracht dan weer een primaire gemeenschap te creëren binnen een maatschappij die in het "Gesellschaft-model" past. Communes zijn deels de uitdrukking van een vervreemding van de maatschappij maar ook een manier om met verschillende levensstijlen te experimenteren. Een van de hoofdkenmerken van een commune is zeker en vast het delen met elkaar.

De intentionele gemeenschappen in de negentiende eeuw waren religieuze of seculiere experimenten op het vlak van het leven in gemeenschap. Het belangrijkste verschil met de communes was dat zij een betrokkenheid in een sterk gecontroleerd sociaal systeem eisten.

§ 5. INSTITUTIES

Een institutie is, als sociologisch begrip, een gevestigde manier om het sociale leven te organiseren en een patroon dat door de groep, de gemeenschap of de maatschappij gewaardeerd wordt. Het proces waardoor iets waarde krijgt, noemt men institutionalisering, een proces dat op alle niveaus van het sociale leven plaatsvindt. Een klein aantal instituties (zoals verwantschap, onderwijs, wetgeving) worden door de gehele maatschappij als belangrijk ervaren. Een organisatie kan een institutie worden naargelang zij een traditie, waarden en gevestigde belangen gaat ontwikkelen.

AANBEVOLEN LITERATUUR

- Barnes, J.A. (1972), *Social Networks*, Reading, Mass., Addison-Wesley.
 Bell, R.R. (1981), *Words of Friendship*, Beverly Hills, Calif., Sage.
 Cooley, C.H. (1909), *Social Organisation*, New York, Scribner.
 Dahrendorf, R. (1964), *Homo Sociologicus*, Köln und Opladen, Westdeutscher Verlag.
 Goffman, E. (1967), *Interaction Ritual. Essays on Face-to-Face Behavior*, Garden City, (N.Y.), Doubleday & Co. Inc.
 Hochschild, A.R. (1978), *The Unexpected Community: Portrait of an Old Age Subculture*, herziene uitgave, Berkeley - Los Angeles, University of California Press.
 Homans, G.C. (1961/1966), *Individu en Gemeenschap. Menselijk Gedrag in Groepsverband*, Utrecht - Antwerpen, Aula-boeken.
 Kanter, R.M. (1972), *Commitment and Community: Communes and Utopias in Sociological Perspective*, Cambridge, Harvard University Press.
 Mills, T.M. (ed.) (1970), *Readings on the Sociology of Small Groups*, Englewood Cliffs, N.J., Prentice-Hall.
 Zablocki, B.D. (1980), *Alienation and Charisma: A Study of Contemporary American Communes*, New York, Free Press.

Hoofdstuk 6

BUREAUCRATIE EN DE ALTERNATIEVEN

§ 1. FORMELE ORGANISATIES

Persoonsgerichte ervaring is een van de hoofdthema's in de sociologie omdat iedereen de behoefte heeft als een uniek individu behandeld te worden. Het grootste deel van het dagelijkse leven en veel van onze meest betekenisvolle ervaringen omvatten die types van interactie en sociale participatie die in het vorige hoofdstuk besproken werden. Toch brengen wij de meeste tijd door in grote, complexe organisaties. Deze organisaties voldoen aan veel individuele en collectieve behoeften en tegelijkertijd creëren zij een sociaal en persoonlijk conflict.

Dergelijke organisaties vormen de context waarbinnen een richting gegeven wordt aan werk, opvoeding, regering, landsverdediging, vrije tijd, speciale belangen en in vele gevallen zelfs religieuze ervaringen. Zij worden formele organisaties genoemd omdat zij een formele structuur hebben om expliciete doelstellingen te bereiken. Een organisatie die speciaal voor een bepaalde doelstelling opgericht werd, is dus een **formele organisatie**. De te bereiken doeleinden, de regels die de leden moeten volgen en de statusstructuur die de onderlinge verhoudingen regelt, kwamen niet spontaan tot stand. Integendeel zelfs, zij werden zeer bewust ontworpen om bepaalde activiteiten te voorzien en te begeleiden om aldus grootschalige doelstellingen te bereiken.

1. HET BESTUDEREN VAN ORGANISATIES

De socioloog bekijkt een organisatie alsof het een kleine maatschappij is. Gespecialiseerde organisaties hebben namelijk veel eigenschappen gemeen met de maatschappijen, met inbegrip van de processen die ze samenhouden of uiteenrukken. Factoren zoals stratificatie, socialisatie en de vorming van primaire groepen beïnvloeden de mogelijkheden van een organisatie om haar doel te bereiken.

Elke organisatie zal trachten de activiteiten van een groep mensen te coördineren, wat ook het doel van die organisatie mag zijn. Daarom hebben alle

organisaties een aantal kenmerken gemeenschappelijk. Zij moeten allemaal:

- hun leden **motiveren** om aan hun activiteiten deel te nemen;
- een intern **communicatiesysteem** op touw zetten;
- de activiteiten **controleren** zodat deze op de eigen doelstellingen gericht zijn.

Een van de belangrijkste opdrachten voor de socioloog is nagaan op welke manier motivering, communicatie en controle afhankelijk zijn van de relaties tussen mensen en groepen binnen de organisatie. Figuur 6.1. laat zien hoe elk van deze elementen door drie sociale variabelen beïnvloed wordt, met name door de socialisatie, de primaire relaties en de stratificatie.

Daarenboven moet een organisatie zich aan externe omstandigheden kunnen aanpassen om zo haar doelstellingen te kunnen bereiken en aan de dreigende ondergang te ontkomen. Wat er binnenin een organisatie gebeurt, wordt stevast beïnvloed door wat aan de buitenkant, in de omgeving waarin de organisatie werkzaam is, gebeurt. Een kleine winkel, die met hevige concurrentie van dichtbijgelegen winkels te kampen heeft, heeft een heel andere omgeving dan een grote organisatie die op nationaal of zelfs internationaal niveau opereert.

2. TYPEN VAN ORGANISATIES

In dit hoofdstuk zullen wij twee belangrijke typen van organisaties behandelen. Het eerste type is het "bureaucratische" of "administratieve". Het

FIGUUR 6.1.: Sociale relaties en de organisatie

Motivering groeit aan indien ↓	Communicatie wordt verbeterd indien ↓	Controle wordt verstrengd indien ↓
Socialisatie de leden overtuigt om zich met de organisatie en haar doelen te identificeren	Socialisatie de gezichtspunten van de organisatie overbrengt	Socialisatie toelaat dat gezag gedelegeerd wordt zonder verlies aan controle
Primaire relaties voorzien in persoonlijke voldoeningen	Primaire relaties de formele drempels om te communiceren slecht	Primaire relaties informele discipline voorzien
Stratificatie beloningen als prestige en privileges voorziet	Stratificatie zegt of de mededeling van een gezaghebbende bron komt	Stratificatie gedrag toewijst en stabiliseert

bestaat uit het leidinggevend kader en ondergeschikten die samen een job moeten vervullen. Het belangrijkste kenmerk van de bureaucratische organisatie is haar vermogen om menselijke krachten te mobiliseren om grootschalige doelstellingen te bereiken. De mensen worden aangenomen om zichzelf volledig aan de organisatie en haar doelstellingen te wijden. Sommige auteurs noemen de moderne maatschappij "een organisatorische maatschappij" omwille van de omvang, de macht en de grote verscheidenheid van de bureaucratische organisaties (Presthus, 1962).

a. De bureaucratische organisatie

De populaire opvatting van de bureaucratie heeft een negatieve bijklank. Sociologen daarentegen tonen aan dat de bureaucratie van belang is voor de individuen en hun maatschappij. Reeds voor Wereldoorlog I beweerde Max Weber dat de bureaucratische organisatie dominant was omwille van haar technische superioriteit tegenover andere vormen van organisaties:

"Het volledig ontwikkelde bureaucratisch mechanisme doorstaat de vergelijking met andere vormen van organisaties net zo goed als de machine dit doet met niet-mechanische produktiemethoden."

(Weber in Gerth en Mills, 1946: 214)

Maar ook de hedendaagse sociale wetenschappers benadrukken de voordelen van de bureaucratie:

"Spontane verslagen van burgers over hun ervaringen met bureaucratieën - het gaat hier niet om de veralgemeende conventionele kennis met betrekking tot het onderwerp - tonen aan dat zij meer positieve dan negatieve ervaringen hebben in hun interacties met de bureaucratie. Zowel klantenonderzoek, publieke opiniepeilingen, interviews als schriftelijke vragenlijsten herhalen allemaal het fundamentele resultaat dat de meeste ontmoetingen als bevredigend ervaren werden. Men vermeldt dat de bureaucratie meestal de gezochte en de verwachte diensten voorziet. Meestal haalt de bureaucratie zelfs redelijke normen van doeltreffendheid, hoffelijkheid en eerlijkheid."

(Goodsell, 1983: 139)

Ondanks het feit dat sociologen en andere sociale wetenschappers zowel de positieve bijdragen van de bureaucratie als de problemen die zij met zich meebrengt, bestuderen, definiëren zij de term (en ook andere begrippen) op een neutrale manier: **bureaucratie** is de formele organisatie van administratieve ambtenaren. Een bureaucraat is dus gewoonweg een ambtenaar.

Sociale wetenschappers veronderstellen dus niet dat alle bureaucraten onbuigzaam, ongevoelig en machtswellustelingen zijn. De formele structuur van een universiteit bijvoorbeeld omvat beheerders, professoren, assistenten, administratief en technisch personeel en studenten. De bureaucratie van de universiteit is samengesteld uit rector, decanen, departementsvoorzitters, administratoren en dergelijke. Ofschoon studenten geen deel uitmaken van de universitaire

bureaucratie, kunnen zij wel hun eigen bureaucratie opbouwen in de studentenorganisatie.

b. Vrijwillige verenigingen

Een tweede belangrijk organisatietype is de **vrijwillige vereniging** (Sills, 1968). Een vrijwillige vereniging bestaat uit mensen die samenwerken om gemeenschappelijke belangen na te streven. Een belangengroep, of die nu religieus, economisch, politiek is of voor ontspanning dient, bestaat meestal op vrijwillige basis in zoverre dat de leden vrij zijn de vereniging te verlaten of dat zij over de mogelijkheid beschikken om verschillende hoeveelheden tijd of geld aan de groep te besteden. In welke mate men op een politieke partij, een club of een drukingsgroep betrokken is, is meestal een kwestie van eigen keuze.

De kenmerken van deze twee belangrijke organisatietypen kunnen, onder bepaalde omstandigheden, gecombineerd worden. Zo kan een bedrijf dat door aandelenverkoop tot stand komt als een vrijwillige vereniging van investeerders beschouwd worden. De aandeelhouders zijn "leden" van de vennootschap waaraan de beheerders verantwoording verschuldigd zijn. Toch wordt het bedrijf gerund door werknemers die geen officiële leden van de vennootschap zijn, maar toch een belangrijk element in de structuren en de organisaties ervan zijn. Moderne, grote bedrijven hebben duizenden aandeelhouders die, behoudens de winst en de prijs van de aandelen, niet geïnteresseerd zijn in het bedrijf. Dit roept de vraag op wie de echte leden van de ondernemingen zijn. Enerzijds zijn de aandeelhouders, die in een vrijwillige vereniging, in dit geval een bedrijf, investeren, de leden, maar anderzijds zijn de werknemers, die het bedrijf doen draaien, de leden.

Ook de vakbeweging is meer dan alleen maar een vrijwillige vereniging, gedeeltelijk omdat het lidmaatschap een voorwaarde tot tewerkstelling kan zijn, maar vooral omdat een vakbeweging zeker op nationaal niveau een ruime, permanente, administratieve staf heeft. Vele vrijwillige verenigingen ontstaan omdat men een administratieve organisatie wil die een bepaald doel nastreeft. De leden van deze vereniging "belasten" zichzelf om de vereniging te ondersteunen. De leden van de Bond van de Grote en Jonge Gezinnen, bijvoorbeeld, ondersteunen een betrekkelijk grote administratie en scheppen de mogelijkheid dat deze organisatie een weekblad publiceert. Dit betekent echter niet dat alle leden frequent aan het verenigingsleven participeren.

In 1983 stelde men vast dat 43 % van de Vlamingen tussen 15 en 64 jaar van één of andere vereniging lid was. Let wel op: lidmaatschap van vakbonden is niet in deze cijfers opgenomen. Lidmaatschap van verenigingen is niet voor gelijk wie even belangrijk. Zo blijken mannen meer aan verenigingen deel te nemen dan vrouwen; jongeren zijn in groter proportie lid dan ouderen; mensen met hoger onderwijs (59 %) achter de rug nemen meer deel dan volwassenen

met enkel basisopleiding (36 %); bedienden (48 %) participeren meer dan arbeiders (35 %) en zelfstandigen (31 %); en tenslotte is het duidelijk dat lidmaatschap van verenigingen stijgt naarmate het inkomen van de mensen toeneemt. Het is tevens ook zo dat de aantrekkingskracht van de verenigingen verschilt naargelang het type van de vereniging. Sportverenigingen (19 %) en culturele verenigingen (20 %) trekken het meest aan; politieke verenigingen (5 %) en hobbyclubs (6 %) het minst. Dit verenigingsleven neemt voor de grote meerderheid niet veel tijd in beslag: gemiddeld zou men iets minder dan 17 uur per maand naar verenigingen gaan. Voor 35 % van de deelnemers loopt dit echter nog niet tot 5 uur per maand op en voor 25 % tussen de 6 en de 10 uur per maand (Naeyaert en Claeys, 1984: 232, 239).

Ofschoon uit voorgaande gegevens blijkt dat nog niet de helft van de volwassenen lid is van verenigingen, is het goed mogelijk dat in geïndustrialiseerde maatschappijen iedereen ooit eens lid van een vereniging is geweest (Smith, 1975: 250-251), maar deze om een of andere reden verlaten heeft.

Alle formele organisaties, zowel bureaucratische als vrijwillige, hebben twee hoofdkenmerken: (1) zij hebben een **formele structuur** of met andere woorden officiële regels, doeleinden, macht en procedures die bepalen hoe het werk van de organisatie zal gedaan worden, of het nu gaat om staalproductie, het winnen van kiezers, onderwijs of zieltjes redden. Een ander kenmerk is (2) de **informele structuur** of het interactiepatroon tussen personen en groepen binnen de organisatie. De formele en de informele structuur maken samen de sociale structuur van een organisatie uit. In elke organisatie is er een spanningsveld tussen de onpersoonlijke, formele structuur enerzijds en de informele interacties anderzijds. De volgende paragraaf bespreekt de formele structuren waarop in paragraaf drie de analyse van de informele structuur volgt.

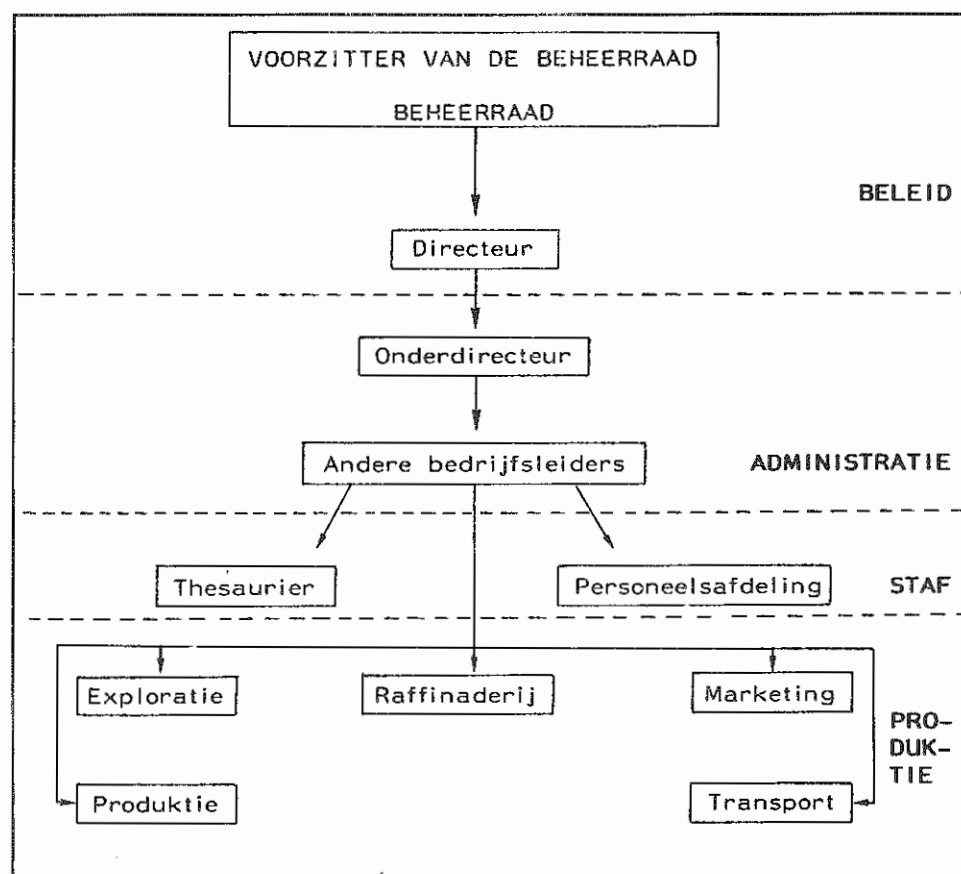
§ 2. DE FORMELE STRUCTUUR

De klassieke sociologische analyse van de formele bureaucratische structuur is van de hand van Max Weber (1864-1920). Zijn definitie wordt door vele hedendaagse onderzoekers als uitgangspunt gebruikt, waarbij men de vier volgende hoofdkenmerken benadrukt: (1) arbeidsverdeling, (2) hiërarchie van het gezag, (3) regels en procedures en (4) tenslotte onpersoonlijkheid. De eerste twee kenmerken worden vaak samen onder de loupe genomen en krijgen dan de term **complexiteit** met zich mee, terwijl de laatste twee onder de noemer **formalisering** geplaatst worden. Dit kan een verklaring zijn voor het feit dat bepaalde onderzoekers aan de term **complexe organisatie** de voorkeur geven, anderen daarentegen de term **formele organisatie**. In feite verwijzen zij beide naar hetzelfde fenomeen maar leggen zij gewoon andere accenten. Figuur 6.2. geeft de complexiteit - de arbeidsverdeling en de gezagshiërarchie - van een grote oliemaatschappij schematisch weer.

1. ARBEIDSVERDELING

Het toewijzen van verschillende functies of taken aan verschillende delen of posities binnen de organisatie wordt **arbeidsverdeling** genoemd. De oliemaatschappij in Figuur 6.2. heeft vijf hoofdafdelingen. De eerste afdeling zoekt

FIGUUR 6.2.: Organigram van een oliemaatschappij

naar olie, de tweede gaat ze produceren, de derde neemt de raffinering voor haar rekening, waarna de vierde zorgt voor het transport en tenslotte brengt de vijfde afdeling het eindprodukt op de markt. De arbeidsverdeling stemt dus overeen met de verschillende werkzaamheden van het bedrijf. Men neemt er werknemers aan die op basis van hun specialisatie uitgekozen worden. In grote bedrijven kan het toewijzen van jobs aan specialisten een groepsvormend element zijn, waardoor er binnen de organisaties verschillende organisaties ontstaan.

De arbeidsverdeling binnen een organisatie kan op verschillende factoren gebaseerd zijn. Het verdelingspatroon dat wij in Figuur 6.2. toonden en wat waar-

schijnlijk het meest gebruikt wordt, is de verdeling volgens functie. Men kan zich voor de differentiëring van de organisaties evenwel ook baseren op het geproduceerde, de ligging, de klanten of andere partijen die bij de onderneming betrokken zijn, verder ook op het productieproces en de uitrusting hiervoor.

De arbeidsverdeling of specialisatie is kenmerkend voor zowel de structuur van de organisatie als de posities binnen die organisatie. Dit houdt in dat in bepaalde bedrijven de arbeidsverdeling uitgebreider wordt doorgevoerd dan in andere en dat bepaalde posities binnen de organisatie gespecialiseerder zijn dan andere. In de meeste bedrijven is de verhouding zodanig dat de sterkst gespecialiseerde posities aan het begin van het productieproces liggen en de minder gespecialiseerde aan de top van het bedrijf. Het is dus best mogelijk dat degenen die de bedrijfspolitik bepalen of die een administratieve taak vervullen hun jobs als afwisselend en vol nieuwe ervaringen en uitdagingen beschrijven en dat de mensen die aan het productieproces zelf werken elke dag opnieuw hetzelfde werk moeten doen. Mensen die aan een montageband werken, getuigen bijvoorbeeld dat hun werk eentonig is, een routine, en dat het geen enkele uitdaging meer inhoudt.

2. HIERARCHIE VAN HET GEZAG

In een organisatie is er een **hiërarchie** aanwezig, dit is een trapsgewijze afdeling van meerdere tot mindere waarin bepaalde individuen en groepen anderen bevelen kunnen geven. De verschillende vakjes en lijnen in Figuur 6.2. geven de hiërarchie in de oliemaatschappij weer. Merk hier wel even op dat de vijf operationele afdelingen op hetzelfde niveau staan. De personeelsafdeling en de thesaurier staan een trapje hoger maar geen van beiden heeft het recht om orders te geven aan de operationele diensten. De afdelingen die advies geven, worden meestal de **staf** genoemd. De staf krijgt orders van hogerhand en men kan vanuit een **staf** ook iets aanbevelen aan de hogere niveaus, maar zij hebben geen directe controle over de lagere niveaus. Het grootste deel van een organisatie - dat deel dat bij de concrete werkzaamheden m.b.t. het doel van de organisatie betrokken is - noemt men de **lijn**. Deze lijn bestaat uit opzieners die instructies geven aan degenen die onder hen staan, meer bepaald aan de ploegbaas die dan ook op zijn beurt de dagelijkse activiteiten van de arbeiders regelt.

a. Gekanaliseerde communicatie

Bepaalde complexe organisaties, zoals het leger, staan erop dat het geven of vragen van informatie via bepaalde kanalen zou gebeuren. Wanneer de oliemaatschappij een sterk gesloten geheel is, dan zullen de werknemers formele kanalen gebruiken om op die manier zowel advies als bevelen te geven of te

krijgen. Een onderdirecteur die met de voorzitter van de beheerraad wenst te praten zal bijvoorbeeld de directeur van het bedrijf verwittigen. Misschien zal de onderdirecteur er niet veel woorden aan vuil maken en zal naar alle waarschijnlijkheid iets zeggen in de aard van: "Wij zouden het probleem met de Raad moeten aanpakken". Op dezelfde manier zal het hoofd van de raffinerij eerst met de onderdirecteur gaan praten alvorens zich tot de directeur te richten.

Dit soort regels wordt evenwel niet rigoureus gerespecteerd omdat zij het voor de ondergeschikten enorm moeilijk maken om hun problemen op te lossen. En toch zal een verstandig werknemer, zelfs in de meest ontspannen sfeer die er in een organisatie kan heersen, de voorgeschreven kanalen gebruiken wanneer het om belangrijke zaken gaat. Als hij/zij dit niet zou doen, bestaat de kans dat het hoofd van een afdeling over te weinig informatie beschikt en daarom geen beslissing kan nemen of de afdeling niet kan verdedigen tegenover een hogergeplaatste.

b. Coördinatie

Arbeidsverdeling is zeker noodzakelijk in grote organisaties. Toch moet deze organisatie tegelijkertijd een eensgezinde en gecoördineerde inspanning kunnen leveren om de doeleinden te bereiken. Dit is de taak van de hogere niveaus (beleid en administratie) die de activiteiten van de verschillende afdelingen nagaan, die geschillen bijleggen en nieuwe beleidsnormen uitzoeken. De hogere ambtenaren treden vaak als rechter op, die de verschillende argumenten van de afdelingen met een verschillende beleidsopvatting of van afdelingen die klachten hebben over mekaar, moet wikken en wegen. Organisaties verschillen in de mate waarin het topmanagement aan de basis van activiteiten ligt of dat het enkel het werk van de operationele afdelingen controleert.

De formele structuur staat niet altijd duidelijk op papier en het is dus vaak zo dat niet elke betrokkene er een duidelijk inzicht in heeft. Er is niet altijd een organigram voorhanden. In vele gevallen is de formele structuur zo eenvoudig en door iedereen gekend dat het overbodig is om hem op papier te zetten. Het is anderzijds zelfs mogelijk dat de verhoudingen zo complex zijn dat een organigram te ingewikkeld zou zijn om nog van enig nut te zijn. Vele patronen worden officieel goedgekeurd (of afgewezen) wanneer zij aangevochten worden en op topniveau moeten herzien worden.

c. Rationeel-legaal

Weber en vele van zijn volgelingen zagen de bureaucratie als een soort legaal systeem dat gebaseerd was op conformiteit met regels, tuchtprocedures, duidelijk omschreven procedures en rechtspraak. Daarom noemde Weber de bureaucratische autoriteit **rationeel-legaal** in tegenstelling tot het traditionele of charismatische gezag. Bij een **traditioneel gezag** wordt de leider in zijn eis tot

gehoorzaamheid gesteund door de gewoonte. Een **charismatisch gezag** kan dan weer rekenen op het geloof in de speciale eigenschappen van een bepaalde persoon, zoals bijvoorbeeld een religieuze of een politieke leider.

De tegenstelling tussen het traditionele en het **bureaucratisch gezag** moet naar alle waarschijnlijkheid gezien worden in het licht van de verschuivingen van familiegebonden beheer naar professioneel (of bureaucratisch) management in de zakenwereld en de industrie. Beide typen bestaan nog steeds, maar professioneel management komt in de hedendaagse maatschappij veel meer voor. Het familiebeheer (ook patrimoniaal beheer genoemd) behoort tot het verleden.

"Patrimoniaal beheer is gewoon een eerste stadium in de ontwikkeling van een land naar economische ontplooiing. In landen waar de familie een van de belangrijkste sociale instituties is, is het familiebedrijf een eenvoudig en meteen ook het meest voor de hand liggende instrument om zaken te gaan doen. Binnen de familiehiërarchie zijn loyaliteit en vertrouwen verzekerd. Zowel de godsdienst als de traditie ondersteunen de essentiële integriteit van de familiedynastie. De onderneming voorziet de familie van de middelen om haar veiligheid en reputatie te garanderen."

(Harbison en Meyers, 1959: 59)

Als een bedrijf groeit, heeft het familiebeheer minder kansen. Zelfs een grote familie kan nooit over voldoende geld, ideeën en geschoold personeel beschikken om aan de noden van het bedrijf te voldoen. De familie kan gedurende een hele tijd buitenstaanders in dienst nemen zonder dat zij de controle over het bedrijf verliest of dat er iets aan de aard van het bedrijf veranderd wordt. Maar met de jaren zullen er steeds meer beroepsmensen komen die de familie zullen verdringen en steeds meer verantwoordelijkheid zullen overnemen. Uiteindelijk zal de familie inzien dat het beter is de dagelijkse operaties en zelfs bepaalde belangrijke beslissingen door professionele managers te laten nemen.

Familiebeheer betekent ook meestal dat er één persoon aan de macht is. Deze "baas" treft zoveel mogelijk beslissingen en doet zijn best om geen gezag uit handen te geven. De verhoudingen tussen hem en zijn staf zijn persoonlijk en de directeur verwacht volledige loyaliteit van die staf.

De bureaucratie staat hier tegenover met haar eerder onpersoonlijk, beperkt en vaak aan verschillende personen gedelegeerd gezag. Gezag wordt er hoofdzakelijk omwille van deskundigheid gerespecteerd. De ambtenaren hebben er technische vaardigheid of op zijn minst een administratieve know-how. Zij willen continuïteit voor hun positie, worden op basis van hun verdienste aangeworven en zijn voor bepaalde taken verantwoordelijk.

Alle ambtenaren, met inbegrip van deze aan het hoofd van het bedrijf, aanvaarden de formele regels en procedures van de organisatie. Hun taak bestaat er eigenlijk in om deze regels en procedures toe te passen en op die manier de besluitvorming in gelijk welke fase van de onderneming te begeleiden. De personeelsafdeling van een bedrijf neemt werknemers in dienst die aan een

bepaalde jobbeschrijving kunnen voldoen. Zij worden volgens een vaste werkwijze opgeleid, benoemd en gecontroleerd. Worden zij ontslagen dan is dat meestal omdat zij, volgens de ambtenaren, de werkwijze niet gevolgd hebben of omdat zij die regels overtraden. In een bureaucratische organisatie volstaat het niet te zeggen dat iets altijd al op die manier gedaan werd en een ambtenaar kan al evenmin niet-reglementaire besluiten nemen enkel en alleen omdat hij of zij populair is en door velen bewonderd wordt.

Het bureaucratisch of rationeel-wettelijk gezag is dus beperkter dan het traditionele of charismatische. Men heeft geen eerbied voor een persoon of voor algemeen aanvaarde tradities, maar wel voor een positie. De beperkingen van een positie en het daaraan verbonden gezag zijn zeer duidelijk omschreven en zowel de bureaucratische beambte als de ondergeschikten van deze beambte kennen hun beperkingen. Tracht een ambtenaar deze grenzen te overschrijden, dan zal er meestal verzet aangetekend worden door de ondergeschikten en zullen meerderen vaak maatregelen treffen. In situaties waar wij met een traditionele autoriteit te maken hebben, zijn deze beperkingen veeleer ambigu en een echte charismatische leider zal niet eens beperkingen ervaren. Webers begripsomschrijving vindt men in Tabel 6.1. voorgesteld als een contrast tussen de pre-bureaucratische en de bureaucratische organisatievormen.

TABEL 6.1.: Pre-bureaucratisch versus bureaucratisch beleid

	Pre-bureaucratisch	Bureaucratisch
DOEL	Ad hoc, uitdrukking van persoonlijke doelen van politieke of bedrijfsleider	Definitief en publiek; meestal vastgelegd in een wet of een charter
HIERARCHIE	Zwak en veranderlijk; lagere posities worden behouden bij de gratie van de leider; jurisdictie is niet precies	Duidelijke jurisdictie; duidelijke communicatiekanalen en lijnen van bevel
REGELS	Onsystematisch, niet altijd afgedwongen, niet bindend voor de makers van de regels	Betrouwbaar en systematisch
GEZAG	Traditioneel, charismatisch	Rationeel - legaal
CARRIERE	Onstabiel, niet professioneel; posities zijn niet te koop of worden als beloning voor loyaal gedrag toegewezen	Ambtenaar is een voltijdse professional; geen persoonlijke volgelingen; benoeming gebeurt om verdienste
BESLUIT-VORMING	Ad hoc, resultaat van de voorkeur van één persoon	Systematisch, geroutineerd

Bron: Gebaseerd op Weber, 1922-1947: 328-41; Gerth en Mills, 1946: hoofdstuk 8.

3. REGELS EN PROCEDURES

Sommige auteurs beweren dat zowel de nauwkeurigheidsgraad van het rollenpatroon als de graad van gerechtvaardigde vrijheid van handelen de belangrijkste aspecten van de organisatorische structuur zijn (Hickson, 1966). Het is inderdaad zo dat een van de hoofdkenmerken van een bureaucratische organisatie is dat een geheel van procedures door vaste regels bepaald wordt en op die manier het nemen van beslissingen door de leden van de organisatie sterk vermindert. Dagelijkse handelingen worden geleid door het toepassen van een aantal regels op bepaalde situaties. Deze regels bepalen zowel de verhouding tussen de ambtenaar en zijn opdracht als de verhouding tussen de ambtenaren onderling. Iedereen die ooit al eens in de bedrijfsreglementen van een groot bedrijf of zelfs maar in een boekje ten behoeve van de werknemer gekeken heeft, zal zich ervan bewust zijn hoe ruim deze regels kunnen opgevat zijn.

De belangrijkste functie van deze regels en werkwijzen is de controle over het gedrag handhaven. Men gaat er namelijk van uit dat een vooraf beschreven gedragswijze eerder tot het bereiken van de doelstellingen van de organisatie zal leiden dan wanneer men de leden van de organisatie uit verschillende initiatieven laat kiezen. Door middel van regels kan men van op afstand controle uitoefenen. Zij vervangen namelijk zowel het persoonlijk herhalen van bevelen door een overste als een onpersoonlijke uiteenzetting tegenover een overste. Tegelijkertijd expliciteren zij de verplichtingen van de ondergeschikten en beperken zij hun vrije bewegingsruimte. Door deze regels wordt ook het straffen binnen een organisatie gelegitimeerd omdat zij het voor overtreders mogelijk maken de verboden gedragingen te leren kennen en te weten te komen wat er hen te wachten staat als zij niet aan de verwachtingen voldoen. Worden de regels objectief toegepast, dan zal men ze als fair ervaren. Regels bepalen tenslotte het minimale prestatieniveau en kunnen de emotionele betrokkenheid en mogelijke conflicten verminderen (Gouldner, 1954: 157-180).

Regels en gezag

Het is vanzelfsprekend dat er tussen de autoriteitshierarchie in een organisatie en haar regels en proceduresysteem een zekere gelijkenis is. Zij werden beide uitgedacht omwille van de controle-uitoefening en het is meer dan waarschijnlijk dat het ene het andere zal beïnvloeden. Het bureaucratische gezag is, zoals reeds hoger vermeld, inderdaad op regels gebaseerd. Het is best mogelijk dat een individu dat een gezagspositie bekleedt deze zelfde regels gaat aanpassen. Bovendien is het zelfs zo dat als het regelsysteem volledig uitgebouwd is, persoonlijk toezicht door gezagsdragers geminimaliseerd kan worden.

Een onderzoek naar de relatie tussen deze organisatorische kenmerken in veertig bedrijven, bracht aan het licht dat naargelang de organisatie groter wordt, de kostprijs van de controle steeds groter wordt en wel omwille van de volgende

redenen: (1) het aantal mogelijke sociale relaties die moeten gecontroleerd worden, neemt veel sneller toe dan de absolute omvang van de organisatie; (2) doordat de omvang van het bedrijf toeneemt, zal ook de fysieke afstand tussen de werknemers en zij die voor hun gedrag verantwoordelijk zijn, toenemen; (3) een verminderd direct contact tussen het personeel en de opzichters zal de kans op communicatiestoornissen sterk verhogen (Rushing, 1980). Het onderzoek ondersteunt trouwens de onderstaande veralgemening:

“(Regels) zijn vervangingsmiddelen voor het uitoefenen van persoonlijke invloed en... zijn sociale uitvindingen die op een effectievere wijze verwezenlijken wat men anders slechts door 'face-to-face'-invloed kan bereiken.”

(Thibaut en Kelley, 1959: 130-134)

4. ONPERSOONLIJKHEID

Wij kunnen de onpersoonlijkheid zowel een eigenschap als een gevolg van de formele structuur noemen. **Onpersoonlijkheid** houdt in dat men universele in plaats van particuliere normen gaat gebruiken (zie hiervoor ook de bespreking van de patroonvariabelen in hoofdstuk 5). Samenvattend zeggen wij dus dat de persoonlijke betrokkenheid zowel langs de kant van de organisatie als van haar leden gereduceerd wordt.

a. De voordelen van onpersoonlijkheid

Onpersoonlijkheid is vaak een pijnlijke ervaring, maar zij heeft toch ook een aantal voordelen. Iedereen die ooit al eens in een restaurant op de bediening zat te wachten terwijl de kelners liever een babbeltje sloegen dan hun werk te doen, zal maar al te goed begrijpen dat een beetje onpersoonlijkheid in een arbeidssituatie de klanten tevreden zou kunnen stellen.

Het is ook gemakkelijker om een objectief oordeel te vellen over iemand als men dit onpersoonlijk kan doen. Zo zal een professor die te vriendschappelijk met zijn studenten omgaat al eens problemen hebben wanneer hij die studenten objectief moet beoordelen en soms zal hij zelfs van lieve-vriendjes-praktijken beschuldigd worden. Heel wat professoren trachten dus niet te vriendschappelijk te zijn, precies omdat zij objectiviteit niet in gevaar willen brengen.

Het bewaren van een zekere afstand is nog belangrijker voor een rechter en voor regeringsambtenaren. De zinssnede “Government of laws, not of men” (regering van wetten, niet van mensen) geeft de sociale waarde van de onpersoonlijkheid weer. Eerlijkheid en een gelijke behandeling voor iedereen kunnen dus van een onpersoonlijke aanpak afhangen.

De onpersoonlijke houding wordt in een bureaucratische structuur dus voor op zijn minst drie redenen aangenomen. Ten eerste vermindert de onpersoonlijkheid de kans op persoonlijke conflicten. Ten tweede beschermt zij de

ondergeschikten tegenover de willekeur van de oversten. Tenslotte zorgt zij ervoor dat de verticale sociale afstand tussen de verschillende statussen bewaard blijft. Op die manier zijn mensen die anders onverzoenbaar zouden zijn toch in staat om samen een opdracht tot een goed einde te brengen.

b. De menselijke prijs die voor de onpersoonlijkheid wordt betaald

Hoewel een onpersoonlijke houding bij het nemen van beslissingen vele voordelen heeft, kan het toch zijn dat er een gevoel van ontevredenheid ontstaat of zelfs lijden. Praktische regels die iemands rechten beschermen, worden zeker geapprecieerd, maar regels kunnen tot bureaucratie in een pejoratieve betekenis vervallen: bij het nemen van beslissingen houdt men geen rekening meer met het feit dat de cliënt of werknemer een mens is. Het is namelijk zo dat degene die zich met het maken en toepassen van regels bezighouden, nog enkel aan het beschermen van “het systeem” en hun eigen machtspositie denken. Degene die aan die regels onderworpen zijn, ervaren dit vaak als een oneerlijke en respectloze behandeling.

Vele grote bedrijven pakken het probleem van de onpersoonlijkheid aan door hun hoger- en middenkader te overtuigen om zich totaal aan de organisatie te wijden. Van de “organisation man” verwacht men dan dat zijn job en het bedrijf op de eerste plaats komen. De bedrijfsleid(st)er kan zijn of haar privé- en gezinsleven enkel vrijwaren door tegen

“de organisatie te vechten. Niet op een idiote of egoïstische manier... Maar hij moet vechten, omdat men voortdurend en op krachtige wijze zijn 'overgave' eist, en omdat hoe fijner hij het leven binnen de organisatie gaat vinden, des te moeilijker hij aan deze eisen kan weerstaan en ze zelfs kan herkennen.”

(White, 1956: 404)

Sommige geleerden zijn ervan overtuigd dat het grootste offer dat een mens voor de onpersoonlijkheid moet brengen het gevoel van anonimiteit en machteloosheid is, waardoor men zich in een machine gevangen voelt die door een onbezorgde machthebber van op een afstand bestuurd wordt. Deze visie is misschien al te pessimistisch. Toch zijn de meeste onderzoekers, die organisaties bestuderen, het ermee eens dat men iets moet doen om het juiste evenwicht tussen de voor- en nadelen van onpersoonlijkheid en persoonlijke relaties binnen een organisatie te vinden. Persoonlijke banden zouden voor de enen voordelig kunnen zijn, maar anderen zouden er dan weer nadeel van ondervinden.

§ 3. DE INFORMELE STRUCTUUR

Hoewel de formele structuur de belangrijkste richtlijnen voor het gedrag van een lid van de organisatie geeft, kan die formele structuur toch niet voor alles

een verklaring geven. Het begrijpen en verklaren van de manier waarop leden zich in een organisatie gedragen, vraagt zowel kennis van de informele structuur als van de formele handelingsblauwdrukken.

1. BRONNEN VAN INFORMEEL GEDRAG

Een groot deel van het informeel gestructureerd gedrag dat men in organisaties terugvindt, ontstaat wanneer mensen met problemen geconfronteerd worden die zij niet kunnen oplossen via het formele systeem. De vier belangrijkste bronnen van dergelijke problemen zijn: onpersoonlijkheid, achterstand, algemeenheid en persoonlijke belangen.

a. Onpersoonlijkheid

In een formele structuur zijn zowel de regels als de rollen onpersoonlijk en wordt het individu als een deel van een technisch, taakgericht systeem beschouwd. In de praktijk zal het echter nodig zijn beroep te doen op persoonlijke loyaliteit wil men er toe komen dat een individu zijn uiterste best doet voor de organisatie. Men zal naast de formele patronen voor communicatie en controle ook rekening moeten houden met interpersoonlijke en groepsrelaties. Persoonlijk contact is trouwens niet alleen voor het individu voordelig maar draagt ook bij tot het vervullen van de taak. Zelfs in het leger dragen vriendschap en trots bij tot de doeltreffendheid van de eenheid.

b. Achterstand

Net zoals in gelijk welk ander geheel van regels of wetten, hebben veranderingen in het formele systeem de neiging om achter de eigenlijke veranderingen aan te hollen. Zij die in de praktijk staan kunnen met onvoorziene omstandigheden geconfronteerd worden, die vaak nog niet door de ambtenaren erkend werden. Zo zou het bijvoorbeeld kunnen dat het bedrijfsreglement opgesteld werd voordat de arbeiders een vakvereniging opgericht hadden. Zelfs wanneer het bedrijf de vakbond nog niet erkend heeft, kunnen de woordvoerders van de vakverenigingen de arbeiders vertegenwoordigen en dagelijkse aangelegenheden leiden. Maar ook de ploegbaas kan met de woordvoerder onderhandelingen aanknopen, zelfs al zijn er nog geen formele onderhandelingsprocedures tussen de vakbonden en de directie uitgewerkt. Dit informeel raadplegingspatroon kan een hele tijd standhouden. Wanneer het bedrijf de representativiteit van de vakvereniging erkent, dan kan de informele procedure een deel van de formele structuur worden.

c. Algemeenheid

Regels moeten abstract en algemeen zijn. Het is ondenkbaar dat er voor elk mogelijk probleem een aparte regel zou bestaan, laat staan dat alle problemen

zouden kunnen voorzien worden. Regels zijn dus voor probleemttypen opgesteld en niet zozeer voor elk mogelijk probleem. Aan de persoon die de opdracht vervult, moet men een zekere verantwoordelijkheid geven. Doet men dit niet dan moet men de verantwoordelijkheid aan een opzichter geven die verschillende situaties kan aanpakken wanneer zij zich voordoen. De genomen beslissingen zullen naar een informeel patroon neigen, dat al dan niet kan bevestigd worden wanneer het door een hogergeplaatste nagekeken wordt.

d. Persoonlijke belangen

De bronnen van formeel gedrag die wij tot nog toe bespraken, gingen uit van de idee dat de leden van een organisatie hun best doen om het doel van de organisatie te bereiken. Zij hebben natuurlijk ook andere belangen. Er komen ook persoonlijke belangen en zorgen bij kijken. Zo kan een nieuwe opzichter de vriendschap met een ervaren arbeider in de hand werken om op die manier waardevolle informatie over de jobs en de andere werknemers te verzamelen. Het is best mogelijk dat de arbeider de opzichter zal beschermen wanneer er een conflict ontstaat. Als deze relatie blijft voortbestaan, dan wordt zij een deel van de informele structuur van die fabriek. Het is net zoals de bevelslijn, een belangrijk element dat men niet over het hoofd mag zien wanneer men een organisatie wil begrijpen.

Een individu kan ook bepaalde vaste overtuigingen naar zijn werk meebrengen, overtuigingen zoals negatieve houdingen tegenover minderheidsgroepen of vreemdelingen en trouw tegenover vrienden of verwanten. Deze overtuigingen worden een deel van de sociale realiteit van de organisatie. Figuur 6.3. geeft de elementen aan die wij in de informele structuur terugvinden en hun bijdrage tot drie aspecten van het leven binnen een organisatie. Deze aspecten zijn: (1) waarden en normen, (2) de groepsstructuur en (3) het statussysteem.

2. KLEINE GROEPEN IN GROTE ORGANISATIES

De ontwikkeling van primaire relaties, met inbegrip van vriendschapsrelaties en klikjes, is een belangrijk kenmerk van de informele structuur. De formele structuur. De formele structuur is doorspekt met primaire relaties die nieuwe kansen op beïnvloeding en communicatie creëren. Een bepaald type primaire groep is zelfs op die formele structuur gebaseerd. Het omvat taakgerichte groepen zoals een groep arbeiders of ambtenaren of een militaire gevechtseenheid.

a. De arbeidseenheid als een primaire groep

Formele taakgerichte groepen maken deel uit van de officiële verdeling van de arbeid, maar het is best mogelijk dat zij kernen van persoonlijke trouw en ondersteuning worden. Het beroemde maar tevens controversiële onderzoek dat

FIGUUR 6.3.: Elementen van de informele structuur

WAARDEN EN NORMEN	Informele groepsnormen in de organisatie; b.v. "Breek de produktienormen niet." Basisverhoudingen tegenover het werk: coöperatie en loyaliteit die in de organisatie worden opgenomen vanuit vroegere socialisatie. Instrumenten van sociale controle ; b.v. goedkeuring of ridiculiseren.
GROEPS-STRUCTUUR	Vriendschapsrelaties , komend vanuit de groep of elders, doen beroep op het individu. Kliekjes , vriendengroepen of allianties, vertonen persoonlijke loyaliteit. Belangengroepen stellen belang in de bestaande sociale structuur (dit kan gelijk welke groep zijn, zelfs formele).
STATUS-SYSTEEM	Informele privileges van de posities in de formele hiërarchie. Machtsrelaties ; b.v. machtsverhouding tussen de lokale en de nationale eenheden, afhankelijk van de bron waar het geld vandaan komt. Afhankelijkheidspatroon ; b.v. afhankelijkheid van de stafleden van de lijnleden.

in de Hawthorne fabriek in Chicago tussen 1927 en 1932 uitgevoerd werd, observeerde het effect van interactie tussen de leden van een werkgroep. Een kleine groep mensen die schakelborden voor de telefoon van bedrading voorzagen, ontwikkelden hun eigen methodes om sociale controle uit te oefenen en zij hadden ook eigen normen voor hun werk, normen die niet met de plannen en de aansporingen van het bestuursorgaan overeenstemden.

Er waren onder andere de volgende informele werknormen: (1) Je moet niet te hard werken. Doe je dat toch, dan ben je een uitsloper. (2) Je moet ook niet te traag werken, want als je dat doet ben je een lijntrekker. (3) Verder mag je nooit iets negatiefs over een collega bij de opzichter gaan vertellen, want anders ben je een verklikker (Roethlisberger en Dickson, 1939: deel 4).

Deze, maar ook andere normen, beperkten de produktiviteit van de eenheid. En ondanks het feit dat het bedrijf een aanmoedigingssysteem had om tot een hogere produktiviteit te komen, waren de werknemers ervan overtuigd dat het beter was dat hun gemiddelde produktie per uur, van week tot week weinig varieerde. Zij hadden het gevoel dat dit hen tegen onredelijke verwachtingen zou beschermen, wanneer hun produktie zou stijgen en op dezelfde manier tegen kritiek, wanneer er een daling in de produktie zou zijn. De bedradingarbeiders van het Hawthorne bedrijf sloegen op een informele manier de handen in mekaar om zichzelf tegen de mogelijke willekeur van de bedrijfsdirectie te beschermen.

Dergelijke groepen kunnen aan veel persoonlijke behoeften voldoen. De groep zal een arbeider die tijdens het werk tekort schiet beschermen. Deze arbeider zal zich hiervoor wel aan de groepsregels moeten aanpassen.

Naast het observeren van de arbeiders die de schakelborden van bedrading voorzagen, bestudeerden de onderzoekers in Hawthorne verder ook de produktie-statistieken, het absentisme, de veranderingen in de arbeidssituatie. Zij spraken zowel met de arbeiders als met de bedrijfsleiders en observeerden nog vele andere zaken ter plekke. Aangezien de resultaten reeds in de dertiger jaren gepubliceerd werden, waren zij al dikwijls het voorwerp van kritiek en evaluatie.

b. De primaire groep als bemiddelaar

Een primaire groep is als een mes dat langs twee kanten snijdt. Hij kan de formele communicatie- en bevelspatronen ofwel ondersteunen ofwel ondermijnen. Een primaire groep kan zijn leden aansporen om de doelstellingen van de betrokken organisatie te helpen bereiken, maar hij kan deze doelstellingen net zo goed ondermijnen, zoals wij in het geval van de Hawthorne bedraders konden zien, waar de activiteiten van die primaire groep tot een door de arbeiders gecontroleerde produktie leidden.

In een grote organisatie worden de beslissingen vaak door een comité of een kleine taakgroep genomen, die ook door de dynamiek van de persoonlijke interacties beïnvloed worden. Een sterk samenhangende kleine groep kan het beleid zeker beïnvloeden. Zelfs op het hoogste beleidsniveau wordt beleidsvoering verstoord door buitenissig conformisme, het spelen van een spelletje, het beschermen van de persoonlijke belangen en onrealistische dagdromerij.

Een organisatie kan vaak veel efficiënter werken wanneer de leden ertoe behoren via hun participatie aan een bemiddelende primaire groep. De manier waarop een primaire groep zijn leden met de grotere sociale structuur verbindt, vertoont veel gelijkenis met de manier waarop de familie tussen het individu en de grote gemeenschap bemiddelt (zie Figuur 6.4.). Hoe sterker die bemiddelende groep is, des te strakker is de band tussen de organisatie en het individu.

Aan de rol die de primaire groepen als bemiddelaars kunnen spelen, werd speciale aandacht besteed in een onderzoek over het nazistische leger (Shills en Janowitz, 1948). Ook al waren de Duitse soldaten in de numerieke minderheid en ook al hadden zij een minderwaardige wapenuitrusting, toch streden zij zeer doeltreffend, zelfs al leden zij zware verliezen. Hun vastberadenheid werd vaak door hun sterk geloof in het Nazisme verklaard. Het onderzoek wees echter uit dat de militaire solidariteit slechts gedeeltelijk op politieke overtuigingen gestoeld was. Voor de gewone militair was het belangrijkste element dat hij tot een rot of een sectie behoorde. Zolang hij wapens had, zou hij blijven vechten als hij zich maar met de groepsleider kon identificeren en aandacht

FIGUUR 6.4.: Primaire groepen als bemiddelaars

Individueel	Bemiddelende groep	Ruime organisatie
Vrouw	Familie	Kerk
Werknemer	Werkgroep	Bedrijf
Soldaat	Gevechtseenheid	Leger
Student	Leefgroep	Universiteit

ontving van en kon geven aan de leden van zijn rot. Met andere woorden, een sterke primaire groep hield het moreel hoog, ongeacht de politieke overtuiging van de leden.

De stabiliteit en doeltreffendheid van de militaire groep hing voor een groot deel af van de harde nazistische kern, die ongeveer 10 tot 15 procent van de manschappen uitmaakte, verder van een hoog percentage onderofficieren en nog een veel hoger percentage jonge officieren. De aanwezigheid van een paar van die mannen in de groep zorgde voor een voorbeeld voor de leden die minder met het gebeuren begaan waren. Dreigementen van de harde kern voorkwamen dat er onenigheid zou gezaaid worden. Die harde kern zorgde dus voor de verbinding tussen de gewone soldaat en de politieke leiders van de Nazi-staat.

Ook onderzoeken naar het moreel bij Amerikaanse soldaten tijdens de tweede wereldoorlog en de oorlog in Korea legden de nadruk op solidariteit binnen het rot of het peloton (Stouffer e.a., 1949: 105-91; Shills, 1950: 16-30; Little, 1964). Uit een onderzoek bij de frontsoldaten in Vietnam kon anderzijds besloten worden dat het rotatiesysteem, waarbinnen alle soldaten in Vietnam gedurende twaalf maanden dienden, het vormen van primaire groepen beperkte. De soldaat was "in de grond op zichzelf aangewezen en voor zichzelf bezorgd" vooral naar het einde van zijn taak toe (Moskos, 1970: 142-43). Wat er ook van zij, solidariteit binnen een primaire groep kan een kwestie van leven of dood zijn:

"Wil de individuele soldaat zijn kans op overleven op realistische wijze vergroten, dan is het noodzakelijk dat hij primaire relaties ontwikkelt en eraan deelneemt... Het overleven van het individu op het slagveld is recht evenredig met de morele, fysische en technische steun die de soldaat van zijn medesoldaten kan verwachten. Hij zal deze steun krijgen naarmate hij die ook aan anderen binnen die groep geeft, in het bijzonder aan zijn maat." (Moskos, 1970: 145)

De solidariteit binnen de gevechtstroepen is een reactie op de directe noden in een specifieke situatie. Er worden slechts weinig blijvende vriendschapsrelaties opgebouwd. Wanneer de soldaat zijn eenheid verlaat, eindigt de vriendschap meestal ook.

§ 4. WAT NA DE BUREAUCRATIE?

De kenmerkende eigenschappen van de bureaucratie, zoals een beperkte, maar strak bepaalde hiërarchie van het gezag, een begrensde competentie, het regeren door middel van regels en op carrière gerichte ambtenaren, deden gevestigde belangen en een gebondenheid aan een gevestigde routine ontstaan. De bureaucratie benadrukte de anciënniteit en het naleven van gedetailleerde reglementen. Al deze gestrengheden zijn aanvaardbaar en zelfs noodzakelijk wanneer het werk van de organisatie een routine is en wanneer dit werk afhankelijk is van de strenge controle van ongeschoold personeel. De bureaucratie was dus zeker een waardevolle sociale uitvinding in een tijd die door trage, sociale veranderingen, door vrij eenvoudige technologie en over het algemeen ook door een iets stabielere omgeving gekenmerkt werd. Deze omstandigheden zijn echter minder representatief voor de huidige organisatorische situatie (Shariff, 1979).

Vele moderne organisaties vereisen echter meer flexibiliteit dan in de bureaucratistische stijl mogelijk is. Zij zijn meestal ook meer begaan met het stimuleren van nieuwe initiatieven dan met het in goede banen leiden van het gedrag. De volgende voorspelling benadrukt de nood aan een postbureaucratische zienswijze:

"Het sleutelwoord zal 'voorlopig' zijn. Er zullen aanpasbare en snel veranderende, voorlopige systemen zijn. Het zullen werkgroepen zijn die zich met het oplossen van bepaalde problemen zullen bezighouden. Deze groepen zullen uit relatief onbekenden met verschillende persoonlijke vaardigheden bestaan. De groep zal... zich als een reactie op het probleem ontwikkelen en niet volgens geprogrammeerde rolverwachtingen. De bedrijfsleider wordt dan een soort coördinator of 'schakel' tussen de verschillende werkgroepen..." (Bennis, 1968: 73-74)

Deze soepele, probleemgerichte aanpak kwam hoofdzakelijk tot stand in de lucht- en ruimtevaart en in andere hoog technologische industrieën. Vele geleerden zijn het erover eens dat grote organisaties zoals een zakenbedrijf of een regeringsdepartement, niet noodzakelijk alle eigenschappen van een bureaucratie moeten hebben. Een doeltreffende organisatie functioneert soepeler, houdt meer verantwoordelijkheid in t.a.v. leiderschap en staat meer open voor initiatief.

Het is nochtans niet te verwachten dat de bureaucratie zal verdwijnen. Het bewijs dat de bureaucratie gezond en wel is en dat zij in de V.S.A. vandaag de dag nog even doordringend is als vroeger, is op overtuigende wijze geleverd (Shariff, 1979; Meyer, 1979).

Management zal steeds van professionalisme afhankelijk zijn en er zal van geëist worden dat arbeidszekerheid gegarandeerd wordt. Het gezag zal moeten gedelegeerd worden, zodat er sferen ontstaan waartussen de competentie verdeeld is en er bijgevolg een constante behoefte aan coördinatie zal groeien. Er zullen

bepaalde regels nodig zijn. Komt er een postbureaucratische wereld, dan zal dit zeker geen wereld zonder bureaucratie zijn. De bureaucratie zal evenwel door een niet-bureaucratische aanpak aan banden gelegd worden. Binnen deze nieuwe aanpak is er plaats voor nieuwe vormen van improvisatie zoals een tijdelijke werkgroep die mensen uit verschillende departementen opneemt. Men zal meer aandacht besteden aan wat men met regels wil bereiken, maar ook aan technieken die nieuw initiatief moeten stimuleren. Tenslotte wordt ook het moreel steeds belangrijker.

In het volgende zal de deelname aan en de controle binnen grote organisaties, met nadruk op alternatieven voor bureaucratisch management, besproken worden.

1. VORMEN VAN PARTICIPATIE

Participatie kan verschillen in omvang en in hoedanigheid. Het lidmaatschap van een boekenclub vraagt relatief weinig aandacht, energie of interesse in de zaak. Een dergelijk lidmaatschap noemen wij segmenteel, wat wil zeggen dat het slechts een klein deel, of segment, van het leven van het lid betreft. Het overgrote deel van de leden van de meeste grote organisaties engageren slechts een klein deel van zichzelf in de activiteiten van de organisatie. Wanneer de participatie beperkt en segmenteel is, zal het individu naar alle waarschijnlijkheid weinig verantwoordelijkheid nemen voor de zaken die op de groep betrekking hebben. Het feit dat men er afstand van neemt, is het fundamentele sociale fenomeen waarop Michels theorie over de oligarchie gebaseerd is.

Toch is het zo dat mensen die liever niet echt meedoen toch ernstig geraakt worden door de beslissingen die de organisatie neemt. Het is best mogelijk dat een vakbondslid geen zin heeft om de vergaderingen bij te wonen of om zichzelf bij vakbondszaken te betrekken, maar datzelfde lid ondergaat toch de gevolgen van wat vakbondsleders doen. Zowel de studenten als de professoren en assistenten kunnen met de administratieve rompslomp verveeld zitten, maar als zij zich zouden terugtrekken, zouden zij boeten voor het controleverlies over de regels en het beleid die op hen betrekking hebben. Zeer veel mensen, die nochtans in de doelstellingen en het beleid van een organisatie geïnteresseerd zijn, voelen zich niet opgewassen tegen de dagelijkse sleur van de participatie. Lid zijn van een organisatie is één ding, maar zich engageren is nog iets anders.

Het nadeel dat het individu ondervindt, is echter klein wanneer de segmentele deelname met volledige bewegingsvrijheid tussen verschillende organisaties gepaard gaat. Men kan de organisatie dan zien als een institutie die diensten en kansen verkoopt. De persoon die gemakkelijk een andere job kan vinden, is niet van een bepaalde werkgever afhankelijk. De werknemer is dan voldoende beschermd door de arbeidsmarkt. Een doodgewone aandeelhouder verkoopt

zijn aandelen als de maatschappij minder goede resultaten boekt. Zo kunnen ook leden van politieke groeperingen of vrijwilligersverenigingen gewoon opstappen, wanneer zij niet langer akkoord gaan met wat de organisatie in kwestie doet. Zij hoeven zich geen zorgen te maken over het kiezen van nieuwe leiders (Hirschman, 1970: hoofdstuk 2).

Maar men is niet altijd vrij om een keuze te maken of tot een andere organisatie toe te treden. De meeste mensen zijn namelijk afhankelijk van hun job. Veel zogenaamde vrijwilligersorganisaties zijn in werkelijkheid niet zo vrijwillig omdat zij de toegang tot de jobs controleren. Het lidmaatschap van een vakvereniging in de V.S. is hiervan het duidelijkste voorbeeld, maar ook advocaten en artsen moeten een beroepsorganisatie vervoegen, willen zij hun beroep uitoefenen. Het is niet gemakkelijk om nee te zeggen tegen een grote organisatie, als het alternatief is lid worden van een kleine groep met weinig invloed of in een positie van eenzaamheid terecht te komen.

2. DEMOCRATISCHE EN AUTORITAIRE VORMEN

Bepaalde organisaties moedigen hun leden aan om mee beslissingen te nemen, terwijl andere dit privilege beperken. Ondernemingen, vakbonden en politieke partijen bijvoorbeeld stimuleren participatie aan besluitvorming. Van een kassier, van soldaten en van leerlingen van de basisschool verwacht men echter niet dat zij actief zouden betrokken zijn bij het bestuur van hun organisatie.

Dat er verschillende organisatorische vormen zijn, kan een teken zijn dat er verschillende waarden bij de mensen leven, maar zij ontstaan ook uit praktische noodzaak. Wanneer een groep slechts af en toe voor een bespreking bijeenkomt, dan kunnen democratische methoden best adequaat zijn, maar groepen die uitgebreide en verstrekkende activiteiten hebben, zullen er meestal **autoritaire** controle-elementen aan toevoegen. Zij vinden het doeltreffender wanneer zij de verantwoordelijkheid aan een enkele persoon of aan een kleine groep van bedrijfsverantwoordelijken kunnen toewijzen. Deze verantwoordelijken wijzen dan lagere ambtenaren aan die de opdracht volgens plan moeten uitvoeren. Alle grote organisaties werken volgens dit principe, hoewel zij natuurlijk verschillen in de strakheid van hun discipline en in de mate waarin het voor werknemers en aparte afdelingen toegelaten is om onafhankelijk op te treden.

De grote verscheidenheid aan organisatievormen kunnen wij niet mooi in democratische en autoritaire typen onderverdelen. Immers, men vindt in vele grote organisaties zowel democratische als autoritaire aspecten. Vakbonden, politieke partijen en grote bedrijven hebben bijvoorbeeld vergaderingen en verkiezingen waaraan alle leden of aandeelhouders mogen deelnemen. Hierdoor worden een aantal democratische principes beschermd.

Natuurlijk zijn niet alle organisaties die van bovenaf bestuurd worden op dezelfde manier autoritair. Bepaalde bedrijven en instellingen laten flink wat beslissingsrecht aan een comité over en schenken een ruime graad van onafhankelijkheid en mogelijkheden tot het nemen van initiatief aan ondergeschikte ambtenaren. Organisaties die deze patronen stimuleren, kunnen naar de geest en in zekere mate zelfs naar de vorm democratisch genoemd worden, zelfs al blijft de uiteindelijke verantwoordelijkheid en autoriteit aan de top (McGregor, 1960; Likert, 1961).

Soms wordt een beleidsvoerder autoritair genoemd omdat hij te weinig aandacht besteedt aan de meningen en de gevoelens van zijn ondergeschikten. Dit type van autoritair gedrag kan men in een autoritaire organisatie terugvinden, maar men mag deze twee niet verwarren. Bepaalde officieren in het leger of bedrijfsleiders zijn autoritair in hun houding tegenover ondergeschikten, maar anderen zullen dan weer tolerant zijn en hen respecteren. Sommigen gaan prat op hun eigenhandig genomen beslissingen, terwijl anderen hun ondergeschikten zullen raadplegen. Maar in elk leger en in de meeste bedrijven hebben de autoritaire werkvormen de overhand.

Het woord **autoritair** heeft een negatieve connotatie. Het is inderdaad zo dat, wanneer men discipline en het nemen van beslissingen, zoals in het leger of zelfs nog maar in een bedrijf gebeurt, over de hele maatschappij zou gaan uitbreiden, er geen zelfbestuur meer mogelijk zou zijn. Autoritaire vormen zullen, wanneer zij tot bepaalde activiteiten beperkt blijven en wanneer zij door wet en gewoonte in de hand worden gehouden, de culturele en democratische idealen niet noodzakelijk bedreigen. Zo is de administratie binnen de meeste democratische ministeries autoritair, maar het hoofd is verantwoording verschuldigd aan een verkozen minister, eerste minister of president net zo goed als aan de verkozen wetgevende macht.

3. PARTICIPATIE EN PRODUKTIVITEIT

Webers model van een van boven naar beneden gericht bureaucratisch management wordt in situaties waarin een hoge produktiviteit en hoge kwaliteitsnormen vereist zijn, in vraag gesteld. Er zijn veel bedrijven die netjes rondkomen zonder dat zij aan hun werknemers moeten vragen dat zij hun best zouden doen of dat zij initiatief zouden nemen, voorzichtig zouden werken of met nieuwe ideeën voor de dag komen. Maar wanneer bedrijven met hevige concurrentie geconfronteerd worden en wanneer zij zich realiseren dat zij moeten verbeteren om te kunnen overleven, dan maken managers zich zorgen over de menselijke bijdrage. De behoefte aan betere menselijke relaties in de industrie werd in de hand gewerkt door de neergang van de Amerikaanse industrie, vooral in vergelijking met de Duitse en de Japanse.

In Japan ligt er veel minder nadruk op bureaucratische regels en hiërarchieën. De formele structuur van de Japanse firma's is veel losser, er zijn minder gezagsniveaus en de communicatiekanalen zijn minder streng gedefinieerd. In plaats daarvan is de informele structuur sterk ontwikkeld en wordt een groeps-cultuur aangekweekt die zich ritueel en symbolisch uit, bijvoorbeeld in het meedoen met spelen, ritmische gymnastiek en bijeenkomsten. Teamwork staat centraal en men moedigt de werknemers aan om met ideeën voor de dag te komen die de produktie en de kwaliteit kunnen verbeteren. Het resultaat van dit alles is een organisatorische vorm die sterk verschilt van het typische bedrijf in de V.S. of in België.

Bedrijfsconsulenten en onderzoekers suggereren nochtans dat de meest doeltreffende Amerikaanse bedrijven veel gelijkenissen vertonen met de Japanse ondernemingen. Een onderzoeker noemt hen "Type Z"-organisaties (Ouchi, 1981). In een organisatie van **Type Z** is het nemen van beslissingen typisch op participatie gebaseerd. De directie ziet in dat de gewone arbeider veel weet over wat er fout loopt en hoe men verbeteringen zou kunnen aanbrengen. Zij die daadwerkelijk bij de uitvoering betrokken zijn, worden in het vernieuwingsproces opgenomen. Via participerende arbeiders is er voldoende doorstroming van informatie over de bedrijfsactiviteiten en het gevoerde beleid en de arbeiders weten dat zij geapprecieerd worden en dat er rekening gehouden wordt met hun behoeften en situatie.

"Type Z-organisaties worden over het algemeen gekenmerkt door de bezorgdheid om het welzijn van hun werknemers... De verhoudingen tussen de mensen zijn veeleer aan de informele kant en benadrukken meestal dat het echte mensen zijn die met mekaar te maken hebben op hun werk in plaats van alleen maar een manager met een arbeider of een klerk met een monteur."

(Ouchi, 1981: 79)

Dergelijke participerende werkwijzen werden door Ford aangewend in een poging om de vrachtwagenfabriek in Louisville, Kentucky, om te vormen omdat zowel de kwaliteit, als de produktiviteit, als de arbeidsverhoudingen, als het moreel op een erg laag pitje stonden. In 1979 werd er, in samenwerking met de vakbeweging, met een werknemersbetrokkenheidsprogramma gestart:

"Een gemeenschappelijke stuurgroep van topmanagers uit zowel het bedrijf als de UAW (vakvereniging) begon elke week een vergadering te houden en "probleem-oplossende werkgroepen", die vooral uit arbeiders bestonden, verspreidden zich over de ganse fabriek. Zij bespraken zaken die gingen van het aanbrengen van radio-aansluitingen in de verfafdeling tot het verbeteren van de kwaliteit van onderdelen die door automaten gemaakt werden."

(Fortune, 18 april, 1983: 64)

Zeer belangrijk was dat Ford besloot de arbeiders bij het ontwerpen van nieuwe modellen te betrekken. De ontwerpers stuurden hun plannen naar de werkplaatsen om er commentaar op te krijgen, iets wat nog nooit eerder

gebeurde. De arbeiders hadden veel ideeën en er werden er veel van aanvaard. Daarbij kwam nog dat de arbeiders gevraagd werd om deel te nemen aan de kwaliteitscontrole. Volgens Fortune lijkt "de betrokkenheid op de kwaliteit een stevig houvast gevonden te hebben" en staan zowel het moreel als de produktiviteit op hoog niveau.

Deze aanpak is niet echt nieuw. Het is namelijk een toepassing van reeds gevestigde psychologische en sociologische principes die informele interactie, primaire groepen en socialisatie benadrukken. Deze processen houden met de volledige persoon rekening en zijn de fundamenteën voor een doeltreffende organisatie (zie Figuur 6.1.). De uitdaging uit Japan leerde managers het belang inzien van reeds lang door specialisten van menselijke relaties gekende zaken. De Japanse methoden hebben daarbij nog een aantal nieuwe toepassingen gesuggereerd.

De hoofdpremisse van het "human relations"-perspectief is dat mensen enkel hun best doen wanneer zij overtuigd en ondersteund worden en niet wanneer zij gedwongen worden. Dit standpunt werd in Japan met enthousiasme ingenomen, vooral omwille van het feit dat hun cultuur conformisme en groepsparticipatie aanmoedigt. Amerikanen en Europeanen vonden het minder passend en namen het daarom enkel au sérieux wanneer het echt moest. Wat er ook van zij, het "human relations"-perspectief werd in Amerika ontwikkeld. De belangrijkste toepassingen ervan, zoals beleidsvormen die raadgevingen aanmoedigen en de jobzekerheid beschermen, steunen niet op een cultuur die in de Japanse traditie tot conformisme zou aansporen (Argyris, 1957; Likert, 1961; McGregor, 1960).

Hoewel de participatie aan de groep en de informele structuur van levensbelang zijn voor een goede menselijke relatie, wil dat nog niet zeggen dat de formele structuur onbelangrijk zou zijn. Om een administratieve organisatie van een autoritair naar een participerend bestuur te laten evolueren, moet deze verandering sterk gesteund worden door topambtenaren. Het is precies daarom dat gezag en hiërarchie van belang zijn. Bovendien is veel informele groepsparticipatie op formele arbeidsgroepen gebaseerd. Noch de formele, noch de informele structuur kan op zich begrepen worden; hun wisselwerking mag men nooit uit het oog verliezen.

SAMENVATTING

§ 1. FORMELE ORGANISATIES

Formele organisaties zijn organisaties die bewust voor een bepaald doel werden opgericht. Al deze organisaties moeten hun leden aansporen en een communicatiesysteem opbouwen. Een bureaucratische organisatie bestaat uit bedrijfsverantwoordelijken en ondergeschikten die samen een bepaalde taak moeten vervullen. Vrijwillige organisaties zijn organisaties die door mensen werden opgericht met het doel samen bepaalde belangen na te streven.

Elke organisatie heeft zowel een formele als een informele structuur. De formele structuur omvat de officiële reglementen van de organisatie, de doeleinden, de macht en de werkwijzen. De informele structuur bestaat uit interactiepatronen tussen mensen en groepen binnen de organisatie.

§ 2. FORMELE STRUCTUUR

De formele structuur, maar dan vooral de bureaucratie, heeft vier hoofdkenmerken: arbeidsverdeling, een gezagshiërarchie, regels en procedures en onpersoonlijkheid. Deze elementen vinden wij meer uitgesproken terug op de hogere niveaus van een organisatie dan op een lagere. Zij zijn dan ook veel meer typerend voor een bureaucratische dan voor een vrijwillige vereniging. Het gezag dat door de bureaucratische ambtenaren wordt uitgeoefend, is gekend onder de naam rationeel-legaal gezag en is veel beperkter dan het traditionele of charismatische gezag. Regels en procedures vervullen dezelfde controlefunctie als het gezag en zijn er soms een substituut voor.

§ 3. INFORMELE STRUCTUUR

Informele structuren ontstaan als een reactie op een verscheidenheid van factoren zoals onpersoonlijkheid, achterstand (veranderingen in het formele systeem komen soms achter de veranderingen van de uitvoering aan), algemeenheid (regels moeten abstract en algemeen zijn) en de persoonlijke noden en zorgen van de leden van de betrokken organisatie. Hierbij komt nog het "spillover"-effect. Leden van een organisatie zijn niet alleen in interactie via hun formele rollen maar ook als persoonlijkheden.

Een primaire groep ontwikkelt zich altijd binnen een grote organisatie. Zulke groepen kunnen een centrum van persoonlijke trouw en steun worden, maar de leden moeten zich aan regels, zoals "wees geen snelheidsmaniak", houden. Primaire groepen zijn dubbelzinnig. Zij kunnen een formeel systeem van communicatie en bevel ondermijnen of ondersteunen. De primaire groep bemiddelt ook tussen het individu en de organisatie. Wanneer de primaire groep op een doeltreffende wijze aan de organisatie kan gekoppeld worden, dan wordt de participatie verhoogd, maar wordt de band tussen die twee verbroken dan zou het moreel en de discipline eronder lijden.

§ 4. WAT NA DE BUREAUCRATIE?

De bureaucratie was vooral effectief toen de sociale veranderingen veel trager verliepen en toen de technologie nog veel eenvoudiger was. Vandaag de dag vereisen organisaties meer soepelheid en nieuwe vormen van participatie en controle.

Omdat de meeste participatie in een organisatie slechts een klein deel van iemands leven omvat, beperken vele mensen participatie opzettelijk. Als een gevolg hiervan geven zij de controle over de regels en het beleid binnen de organisatie uit handen. Zodoende kunnen er zich nog meer autoritaire vormen ontwikkelen, hoewel persoonlijke en democratische werkwijzen gepland waren. Zowel in de structuur als in de praktijk kunnen organisaties variëren van een democratische tot een autoritaire aanpak. De realiteit leert ons dat de meeste organisaties een mengeling van beide zijn.

Sociale wetenschappers en bedrijfseconomen beweren dat de participatie en het initiatief van de werknemers zowel met het moreel als met de produktiviteit van de werknemers in verband staan. Sommige Amerikaanse bedrijven hebben ideeën uit het Japanse bedrijfsbeheer aangepast en hun werknemers aangespoord om de bedrijfsactiviteiten en het beleid te helpen veran-

deren. Het resultaat is een grotere betrokkenheid van de arbeiders bij de kwaliteit van het produkt plus een hogere produktiviteit. De meeste van deze veranderingen in de structuur van het gezag en de participatie van de werknemer vinden hun oorsprong in reeds gevestigde psychologische en sociologische beginselen.

Hoewel de organisatie van de toekomst door een grote soepelheid en een groter initiatief van de werknemer zal gekenmerkt worden, zullen de basiselementen van de bureaucratie naar alle waarschijnlijkheid blijven voortbestaan.

AANBEVOLEN LITERATUUR

- Drucker, P.F. (1980), *Managing in Turbulent Times*, New York, Harper and Row.
 Kanter, R.M. (1977), *Men and Women of the Corporation*, New York, Basic Books.
 Katz, D. en R.L. Kahn (1978), *The Social Psychology of Organizations*, tweede uitgave, New York, Wiley.
 Lammers, C.J. (1983), *Organisaties Vergelijkenderwijs*, Utrecht - Antwerpen, Uitgeverij Het Spectrum.
 Ouchi, W. (1981), *Theory Z: How American Business Can Meet the Japanese Challenge*, New York, Addison-Wesley.
 Perrow, C. (1979), *Complex Organization: A Critical Essay*, tweede uitgave, Glenview, Illinois, Scott Foresman.
 Scott, W.R. (1981), *Organizations: Rational, Natural and Open Systems*, Englewood Cliffs, N.J., Prentice-Hall.
 Selznick, P. (1957), *Leadership in Administration*, New York, Harper and Row.
 Silverman, D. (1974), *The Theory of Organisations*, London, Heinemann.
 Thompson, J.D. (1967), *Organizations in Action*, New York, McGraw-Hill.

DEEL III

DE GROTE SCHEIDINGSLIJNEN: ONGELIJKHEID EN DISCRIMINATIE

Hoofdstuk 7

LEEFTIJD EN SEKSE

Het derde deel van dit boek houdt zich bezig met het onderzoek van leeftijd, sekse, minderheden en klassen - de belangrijkste opdelingen in de maatschappij die wij de "grote scheidingslijnen" noemen. Deze grote scheidingslijnen zijn gebaseerd op leeftijd, sekse en ras, en dus van biologische oorsprong, maar de sociale vormen waarin zij zich uitdrukken, zijn niet biologisch bepaald. Zij ontleen hun betekenis aan de wijze waarop verschillen tussen diverse categorieën van mensen sociaal geïnterpreteerd worden en zodoende aan sociale relaties vorm geven.

In dit hoofdstuk bekijken wij hoe leeftijdsklassen gedefinieerd worden en hoe zij de ervaringen die men bij het opgroeien en het ouder worden opdoet, beïnvloeden. Dit hoofdstuk gaat ook dieper in op de manier waarop lichamelijke geslachtsverschillen geïnterpreteerd worden en hoe deze het sociale leven organiseren. De minderheden worden in hoofdstuk acht besproken en in hoofdstuk negen behandelen wij de begrippen sociale klasse en stratificatie.

§ 1. DE LEVENSLLOOP

Een status die op basis van leeftijd, sekse of ras verkregen wordt, is een toegewezen status. Hoe hard men ook zou proberen, een zestigjarige kan je niet meer in een twintigjarige veranderen. Met sekse en ras is het precies eender, zij kunnen niet gewijzigd worden, behalve dan in zeer uitzonderlijke gevallen en onder speciale voorwaarden. Er zijn zwarten die voor blanken doorgaan, maar de daartoe vereiste persoonlijke offers zijn zwaar. Geslachtsverandering is nog zeldzamer en brengt drastische wijzigingen met zich mee.

In elke maatschappij kan men verschillende leeftijdscategorieën onderscheiden. Maar het aantal categorieën dat erkend wordt en de rechten en plichten die ermee verbonden zijn, kunnen van periode tot periode en van plaats tot plaats verschillen. Op een gelijkaardige manier worden in elke maatschappij bepaalde activiteiten aan mannen toegeschreven en andere aan vrouwen, maar de bijhorende rollenpatronen verschillen sterk van de ene maatschappij tot de andere.

Wij kunnen dus besluiten en stellen dat zowel leeftijd als sekse, biologische kenmerken zijn die sociaal erkend en bepaald worden. Sociaal gedrag is echter niet biologisch bepaald. De relatie tussen fysieke en sociale factoren doet een **bio-sociaal** gedragspatroon ontstaan.

1. LEEFTIJD: EMERGENT EN TOEGESCHREVEN

De leeftijd verschilt van andere toegeschreven statusvormen omdat het zowel om een proces als om een status gaat. Die status is **emergent** en toegeschreven tegelijk. Mensen die oud worden, doorlopen tijdens hun levenscyclus alle leeftijden en meteen ook alle sociale statussen die met die leeftijden verbonden zijn. Iemand die als blanke man geboren wordt blijft, onder normale omstandigheden, gedurende zijn hele leven een blanke. Maar wanneer hij de derde leeftijd bereikt dan zal hij elke leeftijdsstatus gekend hebben. Het leven verloopt immers vanaf de geboorte volgens een welbepaalde opeenvolging van dergelijke statussen. In tegenstelling tot andere toegeschreven statussen, die men gedurende het leven met zich meedraagt, verandert iemands leeftijdsstatus dus met de jaren.

a. Rolverwerving en rolverlies

Elk organisme ervaart tussen geboorte en dood een voorspelbare opeenvolging van stadia die men de **levensloop** noemt en die door sociale en biologische eigenschappen bepaald wordt. Deze levensloop omvat een reeks veranderingen die het opnemen van nieuwe rollen en het verlies van oude rollen omvat. In het huwelijk treden, moeder of vader worden of een nieuwe job vinden zijn voorbeelden van **rolverwerving**. **Rolverlies** komt voor wanneer men met pensioen gaat of bij het overlijden van de partner of van een ouder.

Rolverlies en rolverwerving zijn tot op een zeker niveau rechtstreeks met elkaar verbonden. Wanneer één van de partners overlijdt, dan is de overlevende niet langer een echtgenoot of echtgenote, maar zal hij of zij weduwnaar of weduwe worden. Men verwisselt de ene rol voor de andere. Bij de geboorte van een kind verwerven de ouders de nieuwe vader- en moederrol en meestal ook nog een nieuwe relatie tegenover hun eigen ouders. Zij zullen namelijk in de ogen van hun ouders niet langer kinderen zijn. Of een verandering nu rolverwerving of rolverlies inhoudt, het individu zal altijd nieuwe verplichtingen moeten nakomen, zich aan nieuwe omstandigheden moeten aanpassen en reeds bestaande relaties moeten herzien.

In de moderne maatschappij wordt de levensloop gekenmerkt door rolverwervingen gedurende de kinderjaren, de jeugd en de jongvolwassenheid en door rolverlies later in het leven. Vanaf de geboorte, wanneer een kind nog maar weinig sociale functies heeft, maken individuen een reeks rolverwervingen door

die telkens voor nieuwe functies zorgen. Zij worden studenten, onafhankelijke jonge mensen, werknemers, huwelijkspartners en ouders. Nadat men op middelbare leeftijd een top bereikt heeft, nemen de sociale functies stilaan af in een reeks van rolverliezen. De kinderen gaan elders wonen, de loopbaan loopt op zijn eind en vrienden en familieleden sterven.

Mannen en vrouwen volgen gelijklopende maar onderscheiden wegen. Zo zal het ouderschap over het algemeen een grotere impact hebben op de sociale functies van de vrouw, terwijl de tewerkstelling doorgaans bij de man van groter belang is. In de drie eerste paragrafen van dit hoofdstuk gaan wij na hoe de levensloop in de Belgische maatschappij opgebouwd wordt en hoe sommige andere maatschappijen de verschillende levenssituatie bepalen. In de rest van dit hoofdstuk bestuderen we de verschillende sociale ervaringen van mannen en vrouwen, hoe mannelijkheid en vrouwelijkheid gevormd en aangeleerd worden. Tenslotte besteden we ook aandacht aan bepaalde socio-economische gevolgen van deze patronen.

b. Overgangsrituelen

De overgang van een bepaalde leeftijdscategorie naar een andere kan geleidelijk of met een schok gebeuren, op een opvallende manier of nauwelijks opgemerkt. Het ceremonieel vieren van de overgang van de ene sociale status naar de andere wordt **overgangsritueel** genoemd (Van Gennep, 1908/1960). De best gekende overgangsrituelen zijn geboorte- en puberteitsrituelen, het huwelijk en de begrafenis. Dat iemand de bejaarde leeftijd bereikt heeft, kan vormelijk uitgedrukt worden in een bedankingsfeest bij de op pensioenstelling. Het kan ook gebeuren bij de overdracht van de verantwoordelijkheid aan zoon of dochter. In het traditionele Japan ging de overgang van het kind-zijn naar de pre-adolescentie rond het zevende levensjaar gepaard met feesten. Deze overgang is het ogenblik waarop de kinderen voor het eerst als "leden van de menselijke maatschappij" erkend worden en zij "traditionele verplichtingen" beginnen opnemen (Norbeck, 1953: 374).

Al deze sociale mijlpalen vestigen de aandacht op het feit dat iemand van status verandert. De overgangsrituelen hebben meestal drie basiselementen: (1) een **afscheidingsfase** waarbij de persoon in kwestie de vorige status laat vallen; (2) een **overgangsfase** en tenslotte (3) een **inlijvingsfase** waarin de nieuwe status bevestigd wordt (Van Gennep, 1908/1960: hoofdstuk 2). De afscheiding kan gesymboliseerd worden in rituelen die het achterlaten van de vroegere status als een rituele dood beschouwen en de inlijving als een soort van rituele geboorte. In het ritueel wordt dan duidelijk welke oude rechten en plichten worden achtergelaten en welke nieuwe er worden verworven.

§ 2. DE KINDERTIJD EN DE JEUGD

Kinderen zijn gedurende een hele tijd volledig op de volwassene aangewezen om te kunnen overleven. Hoewel zij steeds minder afhankelijk worden, duurt het op zijn minst toch een paar jaar vooraleer zij zonder de aandacht van de volwassenen kunnen. In deze paragraaf bespreken wij de kindertijd, de periode waarin een kind gedeeltelijk afhankelijk is, maar verder ook de verschillende manieren waarop de aard en de duur van de kindertijd worden bepaald door de gemeenschap en tenslotte nog de overgang naar onafhankelijkheid.

Een normale baby heeft "een aantal aangeboren vaardigheden en reflexen, die zich - wanneer de situatie verder gelijk is - volgens een voorspelbaar schema ontwikkelen" (Tucker, 1977: 36). Wanneer de baby voldoende gevoed en verzorgd wordt, zal hij of zij te zijner tijd lachen, brabbelen, grijpen, rechtop zitten, kruipen, lopen en spreken.

Hierbij komt nog dat baby's en kinderen identificeerbare psychologische kenmerken hebben. Het is noodzakelijk dat een baby aan een paar significante personen gehecht raakt, zoals in hoofdstuk vier reeds besproken werd. Het is mogelijk dat angst voor onbekende personen en situaties ingeboren is, net zoals een kind nieuwsgierig is of ontdekkingsgericht. Alle kinderen verkennen zichzelf en hun omgeving. Ongeacht de socialisatievormen die de gemeenschap gebruikt, zullen de kinderen bijna allemaal competente volwassenen leren zijn. "Ontvankelijkheid tegenover de overheersende cultuur is op zich al een vaste eigenschap van de kindertijd" (Tucker, 1977: 99).

1. OPVATTINGEN OVER KIND-ZIJN

Ondanks de fysische en psychologische gelijkenissen tussen kinderen, zijn er in de loop der jaren verschillende opvattingen over het kind-zijn geweest. Men zag kinderen hetzij als kleine volwassenen, hetzij als nog niet helemaal mens, of als fundamenteel kwaad of nog als pure onschuld.

a. De kleine volwassene

Bepaalde geschiedkundigen geloven dat in het Europa van voor de achttiende eeuw de kindertijd niet sociaal bepaald was. Jonge mensen waren kind tot ze een jaar of zeven tien waren en dan werden ze plots volwassen.

"In de middeleeuwse maatschappij had men geen notie van de kindertijd: dat wil echter niet zeggen dat de kinderen verwaarloosd, verlaten of veracht werden. De idee van de kindertijd stemt overeen met het bewustzijn van de eigenheid van de kindertijd, een eigen aard die het kind van de volwassene en zelfs van de jongvolwassene onderscheidt. In de middeleeuwse maatschappij ontbrak het aan een dergelijk bewustzijn. Daarom behoorde een kind van het ogenblik dat het zonder constante zorg van moeder, voedster of opvoeder kon leven, tot de volwassenenmaatschappij."

(Ariès, 1960/1962: 128)

Volwassenen en kinderen speelden samen spelletjes zoals haasje over, tikker-tje, verstoppertje en blindeman. Rijmpjes en raadseltjes waren voor alle leeftijden bestemd en studenten van twaalf en twintig zaten samen in de klas. Kinderen van amper tien jaar kleeften zich als volwassenen en zij werden aangespoord om zich ook als dusdanig te gedragen. Zij bezochten café's en werden waarschijnlijk vrij vroeg seksueel actief. Wat wij nu vroegrijp noemen, werd toen als normaal beschouwd.

Kinderen die een misdaad begingen werden op dezelfde wijze behandeld als volwassenen. "In Engeland werd zelfs nog in de achttiende eeuw een meisje van zeven opgeknoot omdat zij een regenjas gestolen had." (Tucker, 1977: 93).

b. De kleine arbeider

De kleine volwassene hielp de volwassenen bij het werk en die jobs waren niet altijd aangepast aan zijn grootte of kracht. Of zij nu thuis of in de fabriek stukwerk verrichtten, of zij nu op een boerderij hielpen of bij een meester dienden, of zij nu een kudde hoedden of in de mijnen zwoegden, de werktijden waren lang en het werk was zwaar voor een kind. In een negentiende-eeuws verslag staat de uitbuiting van jonge mijnwerkers beschreven.

"Het kind was verplicht op handen en voeten te kruipen en de band passeerde onder wat men in die positie de achterbenen zou kunnen noemen. Op die manier moesten zij door gangen kruipen die niet eens zo goed waren als een gewone rioolbuis, maar wel even vochtig en soms nog smaller. Deze arbeid moesten zij gedurende verschillende uren verrichten in een als ondraaglijke beschreven temperatuur. Uit getuigenissen van henzelf blijkt dat die arbeid ongewoon zwaar was en dat de gordel hun heupen verbrandde en veel pijn veroorzaakte.

"Meneer," zo zei een oude mijnwerker "Ik kan enkel zeggen wat de moeders zeggen: het is barbaars, gewoon barbaars."

Roberth North zegt: "Ik ging in de mijn werken toen ik zeven was. Toen ik de gordel en de ketting droeg werd mijn huid weggereten en stroomde het bloed eruit. Wanneer wij iets durfden zeggen, werden wij geslagen."

(Cooper, 1842: 49, geciteerd in Skolnick, 1973: 348)

Ook vandaag de dag bestaat de kleine volwassene nog steeds. Er zijn nog steeds kinderen die moeten werken, zelfs hard werken, aan opdrachten die voor volwassenen gemaakt zijn. In 1973 werd de minimumleeftijd om arbeid te verrichten op vijftien jaar gebracht door de Internationale Arbeidsorganisatie van de Verenigde Naties (IAO). Deze norm werd slechts door een vijftiental landen goedgekeurd en IAO-onderzoek wees in 1979 - het Jaar van het Kind - uit dat kinderen in de mijnen en fabrieken van Azië, Afrika, Latijns-Amerika en Zuid-Europa niet veel meer dan slaven zijn (Time, 10 september, 1979: 23). Kinderen die heel hard moeten werken voor een hongerloon, hebben zowel in hun kinderjaren als hun volwassenheid te lijden: het kind is machteloos en afhankelijk en verplicht tot het werk van volwassenen voor zijn onderhoud.

In ontwikkelingslanden zullen arme kinderen sneller volwassen zijn dan kinderen uit de middenklasse. Ze kunnen bijvoorbeeld een week van school

gehouden worden om op de jongere baby's te letten terwijl hun ouders gaan werken. Ondanks de wet die kinderarbeid verbiedt, gaan in de V.S.A. migrantenkinderen soms met hun ouders op het veld werken.

c. Varianten in de kinderjaren

Onze voorouders hadden waarschijnlijk even uiteenlopende opvoedingsmethodes als wij nu. De enen waren streng, de anderen waren laks. Sommigen hadden plezier in hun kinderen en anderen hadden er spijt van ouders geworden te zijn. Er was ook een enorme verscheidenheid in opvattingen over wat een kind is en hoe het best opgevoed wordt.

De ervaringen in de kindertijd waren ook verschillend naargelang het geslacht, de sociale klasse, de etniciteit en de woonplaats van het kind. Hoewel wij heel wat minder weten over de opvoeding van meisjes dan over die van jongens, kregen meisjes traditioneel minder onderricht. Schrijvers uit de Victoriaanse tijd waarschuwden voor "het gevaar van de opvoeding voor gezondheid en moraal van de vrouw" (Smith - Rosenberg, 1978: 230). Men hield de meisjes scherper in het oog dan de jongens, vooral tijdens hun tienerjaren wanneer de seksuele deugd een grote zorg werd. Het is waarschijnlijk zo dat de vrouwen sneller volwassen waren en huwden dan de mannen.

Een andere oorzaak van verschillen in de kindertijd was de sociale klasse. Kinderen uit de arme gezinnen moesten veel vroeger gaan werken dan kinderen die het beter hadden. Plattelandskinderen, die vanaf het ogenblik dat zij ertoe in staat waren met hun ouders op het veld te werken, verwierven hun kennis en vaardigheid opgroeiend in de praktijk. In de steden gingen arme kinderen bij iemand in de leer en werden arbeider of huisbediende. De relaties tussen de leerjongen en zijn gastfamilie waren waarschijnlijk al even gevarieerd als de relaties met de ouders.

De industrialisering bracht voor de kinderen nieuwe jobs in fabrieken en mijnen. Wezen en arme kinderen werden naar werkplaatsen gestuurd of aan een fabriek verkocht (Stone, 1977: 472). De verlengde afhankelijkheidsperiode die wij nu normaal vinden, vond men voor de twintigste eeuw enkel in de hoogste klassen terug. De kindertijd was voor de meeste mensen veel korter en harder dan vandaag.

2. DE HEDENDAAGSE KINDERTIJD IN DE WESTERSE WERELD

Gedurende de laatste jaren is de kennis van de fysische en intellectuele ontwikkeling van het kind zodanig uitgebreid dat men een kind niet langer als een kleine volwassene kan beschouwen. Omdat kinderen snelle psychologische veranderingen ondergaan, trachten gewetensvolle ouders hun kinderen in een beschermd milieu op te voeden. Specialist in de kinderpsychologie, kinder-

psychiaters, de opvoedkunde en het onderwijs zorgen voor wat bijna een industrie zou kunnen genoemd worden, die mensen leert wat een kind is en hoe men er moet voor zorgen. Daarbij komt nog dat instellingen die aan de noden van de kinderen moeten tegemoetkomen nog talrijker en nog gespecialiseerder worden. De meest voor de hand liggende en belangrijkste instelling is natuurlijk de school. Anderen vernoemen ook kinderbibliotheken, vakantiekampen en jeugdbewegingen. Er zijn kinderklinieken en in een gewoon hospitaal worden de kinderen naar de kinderafdeling gebracht. Jonge wetsovertreders worden door een speciaal systeem van wetten en rechtbanken behandeld. Jongeren die veroordeeld worden, houdt men ver van de volwassen misdadiger. Men stuurt ze naar "opvoedingsgestichten" of voedt ze volgens een bepaald programma verder op.

a. Kinderen en scholen

Het universele onderwijs heeft er in zeer grote mate toe bijgedragen dat de ervaring van de kindertijd veranderde. Ooit was het onderwijs slechts voor een klein deel van de bevolking bestemd, maar tegenwoordig is onderwijs de hoofdbezigheid van de meeste jonge mensen. Tot in de negentiende eeuw gingen enkel de kinderen van de elite naar school. In de vorige eeuw en zelfs nog een heel eind in de twintigste eeuw ging slechts een minderheid van de Belgische kinderen van 6 tot 18 jaar naar school, en zij die onderwijs volgden, zaten dan in kleine scholen met veelal slechts één onderwijzer. Bovendien waren de leerlingen enkel occasioneel aanwezig omdat zij meestal ook nog handenarbeid verrichtten. Sinds kort bestaat de leerplicht in België voor iedereen tot 18 jaar en volgen alle betrokken jongeren regelmatig de lessen.

Vanaf het derde jaar tot in de late tienerjaren brengen kinderen meer uren op school door dan dat zij aan gelijk welke andere activiteit, behalve TV-kijken, spenderen. Een jaar is voor een kind een schooljaar en dat duurt tegenwoordig dubbel zo lang als honderd jaar geleden (Banc, 1976: 15-16).

Algemeen onderwijs volgens leeftijdscategorieën geeft de huidige opvattingen over de speciale behoeften van het kind weer. Men gaat ervan uit dat de kinderen voordeel halen uit de activiteiten die met hun fysisch, intellectueel en emotioneel ontwikkelingspeil verbonden zijn. Zij moeten geen taken buitenshuis vervullen zodat zij zich op het leren kunnen concentreren, wat volgens de maatschappij de belangrijkste plicht en taak van een kind is. Maar ondanks het feit dat de school aan de noden van de kinderen zou moeten tegemoetkomen, beperkt zij hun interacties met oudere mensen en dus hun kansen om uit de eerste hand te leren hoe het leven op andere leeftijden verloopt. Op school worden de kinderen van de volwassenen gescheiden en deelt men de leerlingen op in kleine groepen volgens leeftijd. De kinderen brengen op die manier meer tijd door met andere kinderen dan met volwassenen.

b. Kinderen ernstig nemen

Gescheiden handelingen en omgevingen zijn bedoeld om op de noden van de kinderen te kunnen ingaan. Maar door de kinderen uit het milieu van de volwassenen te verwijderen bewerkstelligt men de idee dat kinderen incompetent zijn en dat zij niet kunnen doen wat volwassenen doen.

“De kindertijd wordt traditioneel als een zorgeloze, ongeorganiseerde zegen beschouwd... Men (geloofd dat) kinderen arbeid en ernstige bezigheden ten allen prijze willen vermijden... In Amerika blijft men hier zeker van overtuigd tot het kind de wereld van het huwelijk en het geldverdienen binnentreedt.”

(Denzin, 1970: 13)

Omdat men ervan overtuigd is dat kinderen hun eigen leven nog niet kunnen organiseren, gaan volwassenen dit voor hen doen. Zelfs zeer jonge kinderen gaat men in sterk gestructureerde omgevingen onderbrengen waar alles volgens schema gebeurt en waar hun doen en laten gecontroleerd wordt. Veel volwassenen zijn er namelijk van overtuigd dat kinderen zonder hun hulp hun tijd zouden “verspillen” door niets te doen of niets te leren. Het enige wat zij zouden doen is spelen. De scholen werden opgericht, om te voorkomen dat zij hun tijd zouden verspillen en om zeker te zijn dat de kinderen bepaalde vaardigheden, disciplines en kennis zouden opdoen die zij als volwassene zullen nodig hebben.

Maar vele van deze “ongecontroleerde” activiteiten van kinderen zijn eigenlijk niet zo triviaal of ongeorganiseerd als men wel denkt. Het zijn veeleer pogingen om een geordend en zinvol bestaan mogelijk te maken.

“Het werk van kinderen omvat ernstige zaken zoals het leren van een taal om te communiceren (en) om hun eigen sociale identiteit in moeilijke situaties op te bouwen en te verdedigen.”

(Denzin, 1970: 14)

Zowel op school als er buiten treden kinderen vaak georganiseerd op en engageren zij zich dikwijls in activiteiten die heel wat concentratie en veel inspanningen vergen. In de volwassenenwereld zou men een gelijkaardige graad van inspanning en betrokkenheid, werk noemen. Het gros van de motorische vaardigheden die een kind beheerst tegen de tijd dat het naar school gaat, zijn totaal onmogelijk voor een baby. Zowel het gebruik van een lepel, als het drinken uit een kopje, of staan en lopen, knopen en gespen vastmaken en veters dichtknopen, vragen allemaal een zekere coördinatie en veel inspanningen van degene die het moet leren. Een gehandicapte volwassene die deze vaardigheden opnieuw wil leren, wordt ernstig genomen, terwijl men ernstige pogingen van een kind om gelijkaardige zaken te leren als een attractie gaat bekijken (Holt, 1974).

Net zoals sommige volwassenen de activiteiten van een kind als onbelangrijk beschouwen, zullen sommigen de gevoelens van een kind minderwaardig

vinden tegenover die van een volwassene. Zij veronderstellen dat klein formaat, onschuld en onervarenheid, minder ontwikkelde emoties inhouden: zij ontkennen dan ook dat een kind pijn heeft door te zeggen dat wat pijn doet, geen pijn doet. Therapeuten menen nochtans dat de pijn of het verdriet dat een kind heeft, ernstig moeten genomen worden. Het bewijs voor de sterke emoties die kinderen kunnen hebben, zijn zelfmoordpogingen van kinderen van pas tien of twaalf jaar (Time, 25 september, 1978: 70).

3. NAAR EEN MODERNE ADOLESCENTIE

Bepaalde problemen tijdens de adolescentie zijn het onvermijdelijke gevolg van het opgroeien. Hoewel de jeugd altijd al een woelige tijd geweest is, wordt de hedendaagse adolescentie nog gecompliceerder door de dwarsstromen van een complexe maatschappij. Het is niet gemakkelijk om volwassen te worden, zowel voor de persoon in kwestie als voor de familie, vrienden en leerkrachten.

In de negentiende eeuw veranderden twee nieuwigheden de jeugdperiode van een geleidelijke overgang naar onafhankelijkheid tot een periode van frustrerende afhankelijkheid, die de adolescentie wordt genoemd. Eén van deze innovaties was de leerplicht. De tweede was een regeling van de kinderarbeid (Kett, 1973). Beide veranderingen waren het resultaat van de humanistische beweging op het einde van de negentiende eeuw. Hervormers die zich tegen het uitbuiten van jonge mensen in mijnen en fabrieken verzetten, dienden wetten in die deze kinderen tegen zware arbeid, lange werktijden en ongezonde omstandigheden moesten beschermen. Uiteindelijk mochten jongeren zelfs geen betaalde arbeid meer verrichten.

Aanvankelijk waren het alleen rijke families die hun kinderen voor langere tijd naar school konden laten gaan. De mensen uit de lagere klassen konden het zich niet permitteren hun kinderen gedurende langere perioden als werkkraft te moeten missen; zij negeerden of ontweken de wetten die hen van het zo broodnodige geld afhielden. Ondanks alles kon men de veranderingen die door de verschuiving naar een industriële economie tot stand gekomen waren niet tegenhouden. Voor steeds meer jobs waren bekwame arbeiders vereist die konden lezen, schrijven en rekenen. Een beroep veronderstelde voortaan een langere opleiding. Het feit dat kinderen een job hadden die niet eens bestond toen hun ouders nog jong waren, zorgde ervoor dat de ouders hun kinderen niet langer degelijk op het leven als volwassene konden voorbereiden. De hedendaagse adolescenten ontwikkelen zich in verhouding met deze sociale veranderingen en velen onder hen stellen het sociale einde van de kindertijd bewust uit.

Zo treedt ook het fysiologische einde van de kindertijd - de puberteit - thans vroeger op dan bij de vorige generaties. Dit houdt voor de meisjes in dat de leeftijd waarop de eerste menstruatie optreedt stelselmatig vervroegt. In de V.S.A.

evolueerde die leeftijd van om en bij de 16-17 jaar halverwege de 19de eeuw, naar ongeveer 15 jaar in het begin van onze eeuw. Vandaag begint voor meisjes de puberteit al rond 12 jaar (Coleman et al., 1974: 94; Laslett, 1971). En men mag aannemen dat zich bij ons een vergelijkbare ontwikkeling heeft voorgedaan.

Ook jongens bereiken vandaag sneller de puberteit dan vroeger. En vandaag is de jeugd groter dan de ouders of de grootouders op dezelfde leeftijd. Zo bedroeg de gemiddelde gestalte van de Belgische miliciens in 1911 1,66 m. In 1983 mat een Belgisch soldaat gemiddeld reeds 10 cm meer en is in al die tijd sprake van een ononderbroken stijgende trend (N.I.S., 1963, 1984).

a. Het begrip adolescentie

De term **adolescentie** werd geleidelijk aan in het algemeen spraakgebruik opgenomen tegen het einde van de 19de eeuw (Hall, 1904). De adolescentieperiode belooft slechts een eerder korte tijd met een welbepaald begin en einde; het stemt nauw overeen met de middelbare schoolperiode die rond 12 jaar een aanvang neemt en stopt op het einde van de tienerleeftijd. Kinderen uit die leeftijdscategorie worden wel eens bestempeld als "pubers" of als "tieners", en geleidelijk ook, naarmate ze ouder worden, als "jong volwassenen". Maar ze blijven ten laste van hun ouders, en gaan, bijvoorbeeld, als ze universiteit lopen, gedurende de weekends of tijdens de vakantie naar huis. Het einde van de adolescentie wordt aangegeven door het moment waarop niet langer onderwijs moet gevolgd worden, waarop een rijbewijs kan behaald worden, waarop men zonder toestemming van de ouders mag huwen, waarop men aan verkiezingen mag deelnemen, enz. De leeftijd waarop men deze rechten verwerft, verschilt soms en varieert ook van land tot land. Dit betekent dat het wettelijke signaal voor het einde van de adolescentieperiode geen element van willekeur is, maar socio-cultureel bepaald is.

De hedendaagse adolescentieperiode is, economisch gesproken, gewoonlijk onproductief, en het merendeel van het echte werk dat adolescenten verrichten, heeft betrekking op het leerproces. Het is bewezen dat een gezonde psychologische ontwikkeling een voortdurende concentratie vereist op de taken van de adolescent, en dat jonge mensen niet van deze opdrachten mogen afgeleid worden. De huidige middenklasecultuur gaat ervan uit dat jonge mensen moeten beschermd worden gedurende hun tienerjaren, d.w.z. in de periode waarin ze uitgroeien tot coherente persoonlijkheden en waarin ze vaardigheden en kennis opdoen.

b. Volwassen worden: nieuwe perspectieven

Gedurende de jaren 1960 en 1970 vroegen sommige waarnemers zich af of de school en de leeftijdsgebonden vriendengroepjes, jonge mensen wel adequaat voorbereiden tot onafhankelijkheid. In de V.S.A. onderzocht een Wetenschappelijk Adviescomité van de President de jeugdproblematiek van naderbij en

formuleerde een reeks specifieke voorstellen in het zogenaamde "Report of the Panel of Youth" (Coleman et al., 1974).

De adviesgroep beval belangrijke wijzigingen in de onderwijsstructuur aan. Scholen, zo werd gezegd, zouden geen standaardcurriculum moeten aanbieden, maar zouden meer gelegenheden moeten scheppen voor gemotiveerde zelfwerkzaamheid en specialisatie. Tegelijkertijd zouden de mogelijke types van studenten (student roles) moeten gediversifieerd worden. Studenten zouden part-time moeten betrokken worden in onderwijsactiviteiten én in niet-academische activiteiten.

De adviesgroep suggereerde ook maatregelen om de scheiding tussen opleiding en tewerkstelling kleiner te maken. Als jonge mensen afwisselend in aanraking konden komen met school- en werksituaties, dan zouden ze meer contact hebben met volwassenen en ervaring opdoen met taken die ze zullen opnemen eens ze volwassen zijn. Onderwijs combineren met de organisatie van werksituaties zou mensen van alle leeftijdscategorieën in staat stellen te interacteren als leraars, leerlingen en collega's (co-workers). Een belangrijk facet van de vriendengroepen van adolescenten is de gelegenheid die dergelijke groepen bieden zichzelf te leren beredderen. De adviesgroep was van oordeel dat zulks diende erkend te worden en gestimuleerd. Verder moesten de jongeren, zowel individueel als groepsmatig, aangespoord worden om zich te engageren in maatschappelijke diensten voor behoeftigen, gehandicapten, kinderen en oudere mensen. Tenslotte stelde de adviesgroep voor een experiment op te zetten via een systeem van "onderwijs-vouchers". Dit systeem zou mensen van 16 jaar en ouder die de "high-school" hebben doorlopen, moeten toelaten hun eigen hoger onderwijs- of beroepstrainingsprogramma samen te stellen. Onderwijs-vouchers zouden op gelijk welk moment kunnen worden behaald, ook door volwassenen, en voor verschillende studierichtingen. Zo zouden individuen verantwoordelijk zijn voor hun eigen opleiding, eerder dan af te hangen van hun ouders, schooldirecties of van de staat. Een voucher-systeem zou ook inhouden dat iedereen over dezelfde toegangsfaciliteiten tot het post-secundair onderwijs beschikt. Iedereen zou immers een voucher ontvangen, onafhankelijk van het gezinsinkomen.

§ 3. VOLWASSENHEID EN DE DERDE LEEFTIJD

De hoofdkenmerken van de volwassenheid zijn onafhankelijkheid en verantwoordelijkheid voor zichzelf. Het huwelijk en het stichten van een eigen gezin zijn twee stappen die de laatste afhankelijkheidsbanden doorknippen. Het grootste deel van het leven van een volwassene wordt bepaald door de zorgen rond werk en gezin. De wereld van de beroepsbevolking binnentreden, van job veranderen, salarisverhoging, huwen, kinderen opvoeden, het zijn de belangrijkste gebeurtenissen en activiteiten tijdens de volwassenheid.

1. VERANDERINGEN IN DE LEVENSLLOOP

Tot voor kort werd het grootste deel van het huwelijk aan kinderen krijgen en opvoeden gewijd. Slechts weinig gehuwde mensen werden samen oud. Mensen die de middelbare leeftijd haalden, waren meestal al weduwe of weduwnaar of zelfs hertrouwd. Door de lange levensverwachting in geïndustrialiseerde landen kunnen vele mensen tegenwoordig een volledige levensloop doormaken, van de geboorte tot de afhankelijke (onproductieve) ouderdom. Nooit voorheen in de menselijke geschiedenis hebben mensen zo lang geleefd. Bij hun geboorte kunnen Belgische mannen verwachten dat ze 70 jaar worden; voor Belgische vrouwen loopt de levensverwachting zelfs op tot bijna 77 jaar (Min. v. Volksgezondheid, 1983: 49). Op het einde van de 20ste eeuw is het krijgen van kinderen vergelijkenderwijs vrij vroeg volbracht. Zowel de man als de vrouw zullen waarschijnlijk de middelbare leeftijd overleven, en de periode waarin ze hun kinderen moeten opvoeden, eindigt wanneer ze nog redelijk jong zijn. Deze veranderde situaties bieden vele koppels een kans om hun relaties uit te breiden eens de kinderen uitgevlogen zijn. Het traditionele gezin werd opgezet om kinderen op te voeden, niet om te leven in een "leeg nest". Vandaag worden oudere koppels dikwijls geconfronteerd met de opdracht een relatie die veertig jaar geleden werd opgezet, nieuw leven in te blazen.

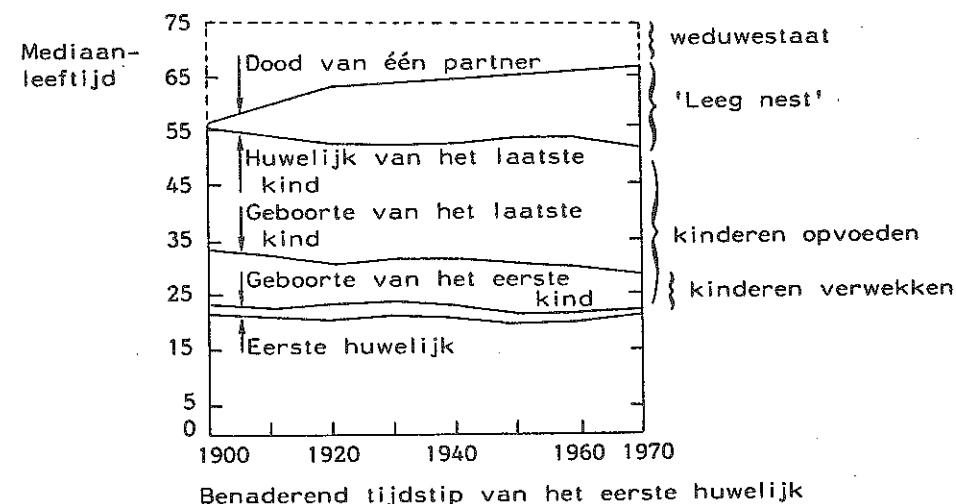
Historische veranderingen qua levensverwachting, de planning en de duur van de periode waarin men kinderen koopt, en de lengte van de tijd dat de kinderen thuis blijven wonen, worden gesuggereerd in Figuur 7.1. Deze figuur geeft gemiddelde (mediaan) leeftijden aan en moet als volgt geïnterpreteerd worden: een vrouw die in het begin van de 20ste eeuw voor het eerst huwde wanneer ze iets ouder was dan 20 jaar, kreeg haar eerste kind wanneer ze ongeveer 23 jaar was en haar laatste op ongeveer 33-jarige leeftijd. Haar laatste kind huwde wanneer ze ongeveer 55 jaar oud was, en zichzelf of haar man stierven kort nadien. Een doorsnee vrouw die voor het eerst huwt in de jaren 1970, zal haar laatste kind gebaard hebben voor ze 30 jaar is, d.w.z. meer dan drie jaar vroeger dan bij haar grootmoeder het geval was. Haar laatste kind zal getrouwd zijn wanneer ze vooraan in de vijftig is; op dat moment kan ze met gemengde gevoelens vooruitblikken op de ongeveer 15 jaar huwelijksleven die zij nog te verwachten heeft vooraleer zichzelf of (wat waarschijnlijker is) haar man sterft (Glick, 1977: 5-13).

Deze schets van de veranderingen in de gezinscarrière van de gehuwde Amerikaanse vrouw kan wel enigszins verschillen van de Belgische situatie. Fundamenteel stemt het patroon nochtans sterk overeen.

a. Andere patronen

De typische levensloop van een volwassene wordt bepaald door een huwelijk en kinderen. Hoewel dit patroon op de meeste mensen van toepassing is, zijn

FIGUUR 7.1.: Mediaan-leeftijd van moeders bij het begin van stadia uit hun levensloop

Bron: Glick, 1977, Tabel 1 en Figuur 1

er toch een aantal uitzonderingen. Zij die niet gehuwd zijn, of geen kinderen hebben of buitenechtelijke kinderen hebben, vinden wij in Figuur 7.1. niet terug. Het algemene patroon geeft ons ook geen idee van die gezinnen die door echtscheiding of vroegtijdige dood uiteengerukt worden. De meeste mensen wiens partner overlijdt, hertrouwen na een tijd en stichten een tweede gezin waarbij zij de fase waarin kinderen grootgebracht worden, verlengen. Vrouwen die een huwelijk of een kind kopen, uitstellen om zich op hun carrière te kunnen concentreren, hebben ook een zeer specifieke groeicyclus, maar het is nog niet duidelijk of dit een ruim verspreid patroon zal worden. De mensen die gedurende heel hun leven ongehuwd blijven, werden minder bestudeerd en men weet dan ook veel minder over de verschillen met de gehuwden die kinderen krijgen.

b. "De fleur van ons leven"

De meeste volwassenen ervaren de fleur van het leven vanaf hun vijfendertigste tot halfweg de vijftig. Op die middelbare leeftijd bereiken zij het hoogste niveau van seksuele competentie, werkzekerheid en arbeidsvreugde. Zij zijn nu meer dan ooit baas over zichzelf en hun eigen omgeving. Hun lichamelijke mogelijkheden blijven groot en de kinderen zijn nu oud genoeg om geen constante zorg meer te zijn. Over het algemeen hebben zij een zekere financiële zekerheid verworven via het kopen van een huis of door een levensverzekering en hebben zij ook nog wat geld gespaard.

De middelbare leeftijd is ook de meest vruchtbare periode in het beroepsleven en wat de creativiteit betreft. De sociale activiteiten bereiken nu hun hoogste

punt, "aangezien dit de periode is waar men het meeste persoonlijke relaties en een uitgebreid sociaal interactieveld bestrijkt" (Frenkel - Brunswick, 1968: 80). Zowel wetenschappers, als artiesten en geleerden bereiken op middelbare leeftijd doorgaans het toppunt van hun produktiviteit (Dennis, 1968: 114).

c. Continuïteit en crisis

In het hierboven geschetste beeld beschreven wij een middelbare leeftijd die relatief stabiel is en vrij van drastische rolveranderingen die de jeugd kenmerken. Gedurende die middelbare leeftijd genieten de meeste mensen van een consolidatieperiode: men heeft heel wat ervaring en is tegelijk nog voldoende vitaal om zijn doelstellingen met kracht na te streven. Nochtans heeft ook de middelbare leeftijd zijn spanningen en overgangsfasen. Theoretici zijn het er niet over eens of er nu een "mid-life crisis" is, wanneer deze zou voorkomen en hoe deze gedefinieerd zou moeten worden.

Iedereen ervaart een aantal fysische veranderingen. Daarbij komt nog dat mensen op middelbare leeftijd heel wat belangrijke vormen van rolverlies en rolverwerving doormaken. Volwassenen zien hoe hun kinderen de eerste levensstadia doormaken om op die manier zelf jongvolwassenen te worden. Als zij de generaties boven hen bekijken, zien zij hoe hun ouders ouder worden en sterven. Op het ogenblik dat zij hun rol als actieve ouder naast zich leggen, worden de meeste ouders van middelbare leeftijd grootouders, en kunnen zij een aantal nieuwe rollen op zich nemen, zoals bijvoorbeeld de zorg voor de bejaarden. Al deze veranderingen brengen grondige wijzigingen van de centrale en permanente statussituaties met zich mee, die het individu in kwestie verplichten zijn leven te reorganiseren en zijn persoonlijkheid aan te passen.

Het is ook mogelijk dat mensen van middelbare leeftijd het gevoel hebben dat hun tijd voorbij is en dat levensbetrachtingen nu definitief zullen moeten gerealiseerd worden. Het herzien van ambities uit de jeugdijaren kan een teken van verbitterde teleurstelling zijn maar het is ook vaak een stap vooruit naar meer realistische en mogelijk te realiseren levensbetrachtingen. En of dit nu gepaard gaat met een gevoel van frustratie of met een gevoel van voldoening, de herwaardering op middelbare leeftijd komt vaak over als de kans van het laatste uur.

2. OUDERDOM EN DOOD

Het percentage van de Belgische bevolking van 65 jaar en ouder bedroeg in 1982 meer dan het dubbele van het aandeel in 1880. Het liep namelijk op van 6,45 % in 1880 tot 13,97 % in 1982 (N.I.S., 1984: 42-43). In de voorspelbare toekomst zal de bejaardencategorie trouwens een groot deel van de bevolking blijven uitmaken. Het Nationaal Instituut voor de Statistiek (N.I.S.) verwacht

overigens dat het aantal Belgen van 75 jaar en ouder met 41,9 % zal toenemen. De totale groep van 65 jaar en ouder zal "slechts" aangroeien met 32,5 % (N.I.S., 1985, Deel 1: 28-29, 46-47). Met andere woorden, het aandeel van de zeer oude bejaarden, zal statistisch en sociaal gesproken zeer belangrijk worden.

a. Ouder worden

Wanneer precies iemand oud wordt, hangt af van wie deze vraag stelt en waarom. Een gezonde en actieve ouderling kan gerust zeggen dat de derde leeftijd pas binnen een jaar of tien zal komen, zonder hierbij rekening te houden met de huidige leeftijd. Maar mensen kunnen zich "oud voelen voor hun leeftijd" wanneer zij een zwakke gezondheid hebben, wanneer hun partner overlijdt of wanneer zij op een ogenblik dat zij zich nog gezond voelen en nog willen werken reeds met pensioen gesteld worden.

Er is een enorme verscheidenheid in kracht, sociaal engagement en geluk bij mensen van de derde leeftijd. Sommigen zijn tot ver in de tachtig of negentig jaar actief of optimistisch. Anderen daarentegen trekken zich reeds voor hun zestigste uit het grootste aantal activiteiten terug. Het allerbelangrijkste enkelvoudige verschil tussen "jonge ouden" en "oude ouden" is de gezondheid. Oudere mensen kampen met meer gezondheidsproblemen dan jongere, waarbij wij vooral denken aan chronische gebreken of ziekten. Zij zijn meer vatbaar voor de aftakeling van het gehoor, het gezichtsvermogen of het evenwichtsgevoel en hebben ook vaak problemen om zich voort te bewegen. Nochtans "is slechts een kleine minderheid... zodanig gehandicapt dat zij de belangrijkste handelingen niet meer kunnen uitvoeren, en dit ondanks alle veelvoorkomende chronische aandoeningen op oudere leeftijd". Gezonde bejaarden blijven langer actief dan deze met een zwakke gezondheid. Zij zijn ook veel gelukkiger en meer tevreden over hun leven en zij denken niet vaak over zichzelf als oude mensen (Riley en Foner, 1968, vol. 1: 345-47, 416; en hoofdstuk 9; citaat p. 292). Een goede gezondheid is eigenlijk "de beste enkelvoudige voorspeller van levensvoldoening en een goed moreel bij oude mensen" (Myles, 1978: 509).

b. Pensioen

Doorgaans gaan werknemers met 65 op pensioen. Op deze leeftijd krijgen ze in België toegang tot allerlei aangepaste voorzieningen in het kader van de gezondheidszorg, de pensioenbetaling. Maar niet al wie werkt, gaat met pensioen op 65 jaar. Eind april 1977 waren in België nog 23.049 mannen en 10.080 vrouwen van 65 jaar en ouder aan het werk, hetzij respectievelijk 4,16 % en 1,21 % van de betrokken leeftijdscategorie (eigen berekening op basis van N.I.S., 1984: 42-43). In de V.S.A. werd vastgesteld dat gepensioneerden eerder geneigd zijn zich als oud te bestempelen dan hun leeftijdsgenoten die nog aan het werk zijn (Blau, 1956: 200). Deze constatacie geldt zonder twijfel ook voor België.

c. Sterven

In 1981 waren 39,9% van de Belgen van 65 jaar en ouder in de weduwstaat (Volksstelling 1981, deel 5: 53-57). Omdat vrouwen gemiddeld langer leven dan mannen en op jongere leeftijd trouwen, is de kans dat ze weduwe worden ook veel groter dan deze die mannen lopen om weduwnaar te worden. Ruim 52% van de vrouwen van 65 jaar en ouder zijn in België weduwe, tegen 20,6% van de mannen van dezelfde leeftijd die weduwnaar zijn. Voor de bevolkingsgroep van 75 jaar en ouder bedragen deze aandelen respectievelijk 68,23% weduwen en 35,39% weduwnaars.

De druk van het weduwschap bevat op zijn minst drie elementen: (1) verdriet, (2) financiële problemen en (3) eenzaamheid (Barrett, 1977: 857-59). Gedurende een hele periode na het overlijden van de partner wordt de overlevende met emotionele en soms zelfs fysische symptomen geconfronteerd. In vele traditionele culturen spoort men aan tot een ceremonie waarin het overlijden door de hele gemeenschap kan gevolgd worden. In België bijvoorbeeld wordt daarentegen het expressief gedrag tijdens georganiseerde begrafenisplechtigheden geweerd, behalve dan bij etnische groepen die de gewoonten van hun land van herkomst in ere houden. Door de mogelijkheid om verdriet te uiten te beperken, kan men de aanpassing aan het weduwschap door de beproefde persoon vertragen en zelfs gedeeltelijk onmogelijk maken.

Naast het grote verdriet brengt de dood van een partner ook financiële problemen mee. De spaarcenten gaan eraan voor zware hospitaalkosten en medische hulp en ook de begrafenis kosten lopen hoog op. Dikwijls zal de overlevende over een onvoldoende inkomen beschikken om de vroegere levensstijl te kunnen handhaven.

In de moderne maatschappij heeft men het overlijdensproces uit de dagelijkse ervaring verwijderd en naar gespecialiseerde plaatsen (ziekenhuizen, bejaardentehuizen) overgebracht om er door gespecialiseerd personeel gevolgd en door gespecialiseerde technologiën beheerst te worden. De artsen en verpleegkundigen zijn vaak slecht op hun taak voorbereid en er is zowel bij het medisch personeel als bij het grote publiek slechts een zeer beperkte socialisatie in verband met de dood. Het is best mogelijk dat oudere volwassenen in onze maatschappij hun dood en die van hun leeftijdsgenoten met meer angst en teneergeslagenheid tegemoet gaan dan in maatschappijen waar de mensen rechtstreeks met de dood geconfronteerd worden en waar gemakkelijk over sterven gesproken wordt.

§ 4. SEKSE-IDENTITEIT EN ROLLENPATRONEN

Net zoals leeftijdsverschillen zijn geslachtseigenschappen aanvankelijk biologisch en worden zij nadien sociaal geïnterpreteerd. De biologische verschillen

tussen mannen en vrouwen noemen wij **geslachtsverschillen**. De sociale en psychologische kenmerken van mannen of vrouwen behoren tot wat wij de sekse noemen: mannelijkheid en vrouwelijkheid.

Bij de geboorte wordt elke baby ofwel een jongen ofwel een meisje genoemd en het is volgens dat etiket dat zij gesocialiseerd zullen worden. Een mens krijgt al vroeg in zijn leven een **seks-identiteit**: dit is het sociaal toegekend etiket en de persoonlijke zelfdefinitie als man of vrouw. In de meeste gevallen stemt deze seks-identiteit overeen met fysische kenmerken.

Heeft een kind eenmaal een seks-identiteit, dan zal hij of zij een **rollenpatroon** beginnen volgen. Dit zijn sociaal bepaalde rechten en plichten die men aan mannen en vrouwen toeschrijft. Er zijn heel wat auteurs die het woord "seks-rollen" gebruiken om hiermee zowel biologische als sociale verschillen te benoemen.

De identiteit is **wat** een persoon is - man of vrouw. Rollen zijn **hoe** iemand handelt - wat het inhoudt mannelijk of vrouwelijk te zijn. Rollenpatronen verschaffen ons informatie over hoe wij ons moeten kleden en gedragen, hoe wij moeten lopen en praten, wat wij moeten doen, waarheen wij moeten gaan en met wie wij dat moeten doen.

1. JONGENS EN MEISJES WORDEN

Vanaf de dag van hun geboorte worden jongens en meisjes verschillend behandeld. Op het geboortekaartje neemt het geslacht van de baby een belangrijke plaats in en haar of zijn kledjes en meubeltjes worden op basis daarvan gekozen. De verschillende verwachting die de maatschappij in jongens en meisjes stelt, worden door roze of blauwe lakentjes, korte sokjes of sportieve shirts gesymboliseerd.

Moeders gaan anders om met hun baby als het een jongen is dan wanneer het een meisje is. Zij zullen vaker lachen en spreken tegen een meisje en jongens zullen zij sneller oppakken en vasthouden (Korner, 1974: 110). Men heeft geen sluitende verklaring voor deze verschillen, maar het kan onder andere zijn dat men een sociaal gefundeerde voorkeur heeft voor jongens of het kan ook een biologisch bepaald kenmerk zijn zoals de aangeboren kwaliteit van meisjesbaby's om op verbale stimuli te reageren. Beide ouders zullen vooral hun zoontje aansporen om lichamelijk bezig te zijn en zij zullen hem ook gemakkelijker lichamelijk straffen. De vaders zullen veeleer ruwe spelletjes met hun zoon spelen dan met hun dochter.

"Het steeds terugkomende patroon is blijkbaar dat men meisjes behandelt alsof zij kwetsbaarder zouden zijn dan jongens."

(Maccoby en Jacklin, 1974: 309)

Zowel baby-sitters, andere kinderen, als vrienden van de ouders en later leerkrachten zullen allemaal sekse-etiketten gebruiken om de kinderen sociaal te plaatsen en om hun relaties op te bouwen. Er zijn bijvoorbeeld verschillende spelletjes en verschillend speelgoed voor jongens en meisjes. Op school zijn er verschillende waszalen en de kinderkleding krijgt het label "jongenskleiding" of "meisjeskleiding" mee (hoewel deze vaak, met uitzondering van het label, identiek zijn). Een kind dat geen jongens- of meisjeslabel kreeg, zou een sociaal blanco zijn.

2. GESLACHTSROLLEN EN STEREOTYPEN

De vrouwelijkheidsnorm benadrukt finesse, passiviteit, afhankelijkheid, gevoeligheid, zwakheid, netheid, "sociale" gerichtheid en verbale vaardigheid. Wanneer men aan mensen vraagt om gedragingen of eigenschappen op te noemen die men als vrouwelijk beschouwt, dan vernoemt men meestal prikkelbaarheid, nood aan bevestiging en veiligheid, een neiging om snel te gaan wennen en een zekere religiositeit en huiselijkheid. Anderzijds houdt mannelijkheid (ook in België - n.v.d.r.) in dat men hardnekkig, agressief, onafhankelijk, rationeel, sterk, competitief en een kei in wiskunde is en bovendien dat men een constant verlangen voelt om iets te realiseren. De typische man kenmerkt men als agressief, dominant, luidruchtig en als iemand die steeds in het middelpunt van de belangstelling wil staan (Spence e.a., 1975).

Het is natuurlijk wel zo dat de echte mensen niet altijd met deze stereotypen van de macho man en de hulpeloze vrouw overeenstemmen. Sommige seksestereotypen hebben eigenlijk geen enkele basis. Een mooi voorbeeld daarvan is de idee dat vrouwen geduldiger en ook beter geschikt zouden zijn voor vervelende werkjes. Andere stereotypen zijn overdrijvingen van waargenomen verschillen. Zo denkt men bijvoorbeeld dat vrouwen verzorgder zijn dan mannen en dat mannen daarom geen goede verzorgers zouden zijn. Een stereotype kan ook zijn eigen identiteit creëren. Mensen die overtuigd zijn van het bestaan van die stereotypen slagen er soms niet in om bepaalde kenmerken, die zij als niet-passend bij hun sekse zien, te ontwikkelen en als zij dit kenmerk al hadden, dan laten zij dit soms gewoon vallen. Als men aan kinderen steeds maar vertelt dat meisjes geen wiskunde of wetenschappen kunnen studeren en jongens wel, dan zullen zij dit gaan geloven en het stereotype wordt werkelijkheid.

Net zoals men aan meisjes leert om "mannelijke" kenmerken te verbergen of te onderdrukken, leert men aan jongens dat het niet mannelijk is als men zijn gevoelens laat zien en zij leren op die manier hun ware gevoelens verbergen. Het is precies omdat zij als jongens geplaagd en uitgescholden werden, dat zij als volwassenen minder tederheid of kwetsbaarheid zullen laten blijken. Noch de playboy, noch de boerenzoon mag zijn gevoelens uitdrukken (Balswick en Peek, 1971). Het hoge aantal gevallen van hartziekten, longkanker en ongeval-

len is de prijs die mannen moeten betalen omdat zij zich aan het mannelijk beeld van competentie, vertrouwen en hardnekkigheid wilden aanpassen.

Seksekenmerken evalueren

Kenmerken van vrouwelijkheid of van mannelijkheid verschillen niet alleen van elkaar, zij worden ook verschillend gewaardeerd, waarbij de mannelijke kenmerken over het algemeen hoger scoren. Vrouwelijke eigenschappen zoals prikkelbaarheid, onzekerheid en gevoeligheid worden als kinderachtig ervaren, terwijl men mannelijke kenmerken zoals zelfverzekerdheid en de beheersing van de gevoelens als volwassenenkenmerken beschouwt. De "volwassen vrouw" is dus een contradictio in terminis en vrouwen staan tussen twee vuren: aangezien de maatstaven voor volwassen gedrag mannelijk zijn, is het onmogelijk om tegelijkertijd volwassen en vrouw te zijn (Broverman, 1972). Nochtans worden sommige kenmerken die men met een bepaald geslacht vereenzelvigt, door beide geslachten als een ideaal beschouwd. Mooie voorbeelden hiervan zijn warmte, de mogelijkheid om zich uit te drukken en vriendelijkheid, die men vrouwelijke deugden noemt, maar die voor beide seksen als ideale eigenschappen worden beschouwd. Op dezelfde manier zijn onafhankelijkheid en zelfvertrouwen typisch mannelijke deugden die ook voor vrouwen ideale eigenschappen zijn (Spence e.a., 1975).

Nu is het best mogelijk dat vrouwen die op school en op het werk succes boeken, zich als het ware heen en weer getrokken voelen tussen de beloning voor succes en de culturele norm die zulke verwezenlijkingen door vrouwen deprecieert. Willen zij dan toch carrière maken, dan vrezen zij succes omdat zij vrezen vrienden te verliezen of niet te kunnen trouwen (Horner, 1968; 1972). Precies omdat zij een afwijzing omwille van hun prestaties vrezen, zullen meisjes soms minder goed gaan presteren om op die manier het conflict te vermijden.

§ 5. DE VERDELING VAN DE ARBEID TUSSEN DE TWEE GESLACHTEN

Het grootste deel van het onbetaald werk wordt door vrouwen verricht. Hoewel arbeidsbesparende apparaten het werk lichamelijk hebben verlicht, blijft de huishoudelijke week nog steeds lang en vervelend. Daarbij komt nog dat de huishoud(st)er* vaak geen gezelschap van volwassenen heeft. Tot voor kort werd het betaalde werk buitenshuis hoofdzakelijk door mannen verricht, maar

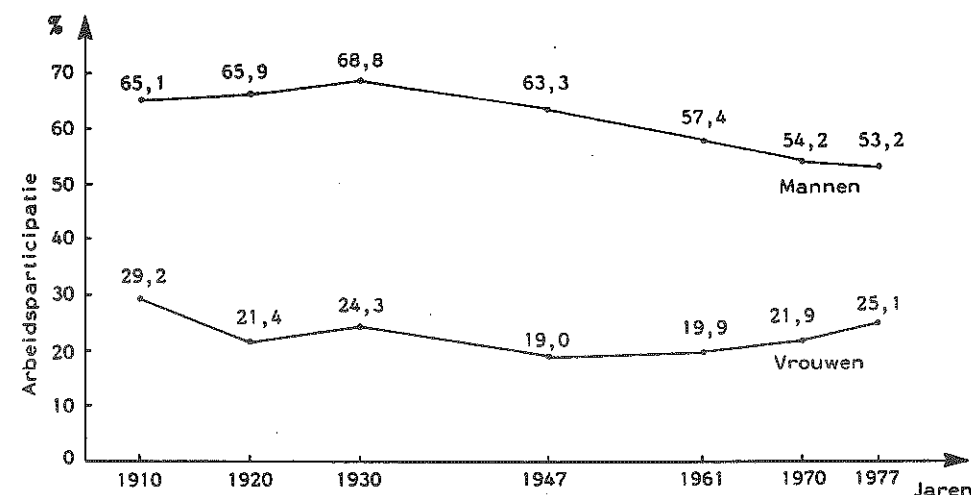
* In dit deel verwijzen wij met de term "huishoud(st)er" naar iemand die de gewone huishoudelijke taken vervult. Wij gebruiken deze term omdat hij naar de twee seksen verwijst en de relatie met de andere leden van het huishouden vermijdt. Behalve wanneer anders vermeld wordt, is de huishoud(st)er onbetaald. Over het algemeen is de huishoud(st)er ook nog vrouw en moeder erbij. Wij beperken het gebruik van de term "huisvrouw" tot die gevallen waar de status van de vrouw als echtgenote echt relevant is voor de bespreking.

hier komt verandering in nu steeds meer vrouwen de arbeidsmarkt betreden. Dat vrouwen meer jobs vervullen, wil nog niet zeggen dat het evenwaardige jobs zijn. De vrouwen hebben een relatief groter aandeel in de lager gewaardeerde jobs. Zij worden bovendien voor gelijkaardig werk minder betaald en tenslotte verwacht men ook nog van hen dat zij het huishouden zouden doen. Het is nog te vroeg om te kunnen zeggen of mannen en vrouwen op langere termijn gelijk betaalde, evenwaardige krachten op de arbeidsmarkt zullen worden en dit zowel binnen- als buitenshuis. Vandaag de dag worden tewerkgestelde vrouwen met vele nadelen geconfronteerd: onderbroken tewerkstelling, beperkte mogelijkheden, trage promotie en lage lonen.

1. UIT WERKEN GAAN

De inschakeling van vrouwen in een betaalde werksituatie behoort tot de meest belangrijke economische en sociale veranderingen die zich in de loop van de 20ste eeuw hebben voorgedaan. In 1910 waren ongeveer 29% van de Belgische vrouwen, tegenover nagenoeg 65% van de mannen, in het arbeidsproces actief. In 1920 daalde het percentage van de "actieve" vrouwen. Daarna steeg het weer geleidelijk aan tot 24,3% in 1930 en mogelijk nog verder tot W.O. II. Verder kan verondersteld worden dat gedurende de oorlog veel vrouwen jobs verrichtten teneinde de mannen te vervangen die in het leger dienden. Na de oorlog verminderde het aandeel van de actieve vrouwen in vergelijking met 1930: in 1947 bedroeg dat 19,0%. Maar sindsdien groeide het procentueel aandeel vrouwen op de arbeidsmarkt en overtrof in 1977 de kaap van de 25% (zie Figuur 7.2.). Merkwaardig is nochtans evenzeer dat de deelname van de mannelijke bevolking aan het arbeidsproces in België inmiddels tot een

FIGUUR 7.2.: Evolutie van de arbeidsparticipatie naar geslacht sinds 1910 in België

Bron: N.I.S., Statistisch Jaarboek voor België, 1963: 51; 1984: 517.

historisch dieptepunt is gedaald: in 1930 waren 68,8% van de Belgische mannen "actief"; in 1947 waren er dat nog 63,3% en in 1977 is dat aandeel geslonken tot nauwelijks 53% (N.I.S., 1963: 51, 1984: 517).

a. De scheiding naar geslacht bij de arbeidskrachten

De meeste mannen hebben een andere job en zijn tewerkgesteld in andere bedrijfstakken dan vrouwen. In België in 1977 treft men beduidend meer mannen dan vrouwen aan in de sectoren bouwnijverheid (96,4%), energie en waterhuishouding (94,5%), chemische industrie (89,3%), vervoer en verkeer (89,1%), metaalverwerking (82,3%),... Dat overwicht van mannen op vrouwen is niet zo uitgesproken in een beperkt aantal branches van vooral de tertiaire sector. Maar zelfs daar is er globaal nog sprake van een mannelijke suprematie. Men kan zelfs vaststellen dat meer dan 37% van de mannelijke beroepsbevolking er geconcentreerd is (N.I.S., 1984: 515). Omgekeerd stelt men vast dat in 1977 één vrouw op vijf werkzaam is in beroepen waarin 90% of meer dan de werkenden vrouw is.

"Opvallend is dat vrouwen zich vooral toeleggen op de beroepsactiviteiten die voorheen in familiaal verband werden verricht. Met name de beroepen die gericht zijn op de voeding, verzorging, kleding van b.v. kinderen, zieken en bejaarden, stellen hoofdzakelijk vrouwen tewerk.

De huishoudelijke specialisatie tussen mannen en vrouwen blijkt zich derhalve ook door te zetten op de arbeidsmarkt."

(De Wachter, e.a., 1985: 2)

Wanneer wij de situatie in België eens goed bekijken dan zien wij dat de vrouwen vooral weinig betaalde en laaggewaardeerde jobs hebben. Men zou kunnen denken dat vrouwen, die toch 40% van alle professionele en technische arbeidskrachten en zelfs meer dan 30% van de beroepsbevolking uitmaken, ook hun deel van de betere jobs zouden hebben, maar dit is niet zo. Ongeveer 4/5 van de vrouwelijke beroepsbevolking oefenen een taak uit die laag betaald wordt en een gering prestige oplevert. Dat is "slechts" het geval voor een kleine 3/4 van de mannelijke beroepsbevolking (N.I.S., 1984: 515). Het grootste deel van de mannelijke gekwalificeerde beroepsbevolking heeft goed betaalde jobs met een hoge status zoals artsen, ingenieurs en advocaten. Als vertegenwoordiger verkopen mannen duurere zaken zoals keukens en auto's, waarop zij een groot commissieloon hebben. Vrouwelijke verkopers zijn daarentegen meestal loontrekkenden die minder dure zaken verkopen.

"Zelfs... daar waar er meer vrouwen zijn dan mannen, zoals bijvoorbeeld in een bibliotheek... zullen vrouwen vaker gewone bibliotheekbedienden zijn in plaats van hoofdbibliothecaris met leidinggevende functies. Bij welzijnswerk zijn de vrouwen meestal diegenen die het concrete case work verrichten zonder leidinggevende functie; in het onderwijs zijn zij veeleer leerkracht dan schoolhoofd en eerder assistent dan docent of hoogleraar."

(Sassower, 1972: 352-353)

Vele jobs voor vrouwen zijn betaalde versies van het werk dat vrouwen als huishoudster doen: kleding maken, verplegen, wassen en andere persoonlijke diensten. In professies met een hogere status specialiseren vrouwen zich vaak in een job die bij het vrouwelijke stereotype gaat. Zo zullen vrouwelijke advocaten zich in personen- en familierecht specialiseren en zullen vrouwelijke artsen zich toeleggen op psychiatrie of kindergeneeskunde (Epstein, 1970: 947; Nadelson en Notman, 1972: 183). Opvallend is dat vrouwelijke artsen zich niet vaak voor vrouwengeneeskunde interesseren.

b. Ongelijk loon

Om het inkomen van mannen en vrouwen te kunnen vergelijken moeten wij het aantal gepresteerde uren en weken kennen. Mensen die slechts part-time werken of slechts een paar maanden per jaar tewerkgesteld zijn, kunnen wij niet over één kam scheren met de mensen die het hele jaar door full-time gewerkt hebben. Dit onderscheid is belangrijk omdat lang niet alle tewerkgestelde vrouwen in België full-time werken en dit in tegenstelling tot de meerderheid van de mannelijke werknemers. Daarom is de Tabel 7.1. beperkt tot mannen en vrouwen die het jaar rond full-time werken. Deze tabel laat zien dat, van om het even welk werk en wat ook de opleiding en de ervaring van de werknemer mag zijn, mannen meer betaald worden dan vrouwen. Zelfs bij de

TABEL 7.1.: Gemiddelde bruto-uurlonen (arbeiders) en bruto-maandwedden (bedienden) in de Belgische nijverheid naar geslacht (okt. 1984) (BF en index: 100 (M/V))

Beroepscategorie	Verdiensten		
	Vrouwen	Mannen	100 $\frac{M}{V}$
Arbeiders	223,29 BF / uur	298,87 BF / uur	133,85
Bedienden	47.024 BF / maand	76.273 BF / maand	162,20

Bron: N.I.S., 1985: 549, 558.

openbare diensten, waar een gelijk loon voor een gelijke job de officiële regel is, ligt het inkomen van vrouwen in de V.S.A. 1/3 lager dan dat van mannen (CPR, P-23, nr. 58, april 1976: 50). Het zou ons verwonderen, moest zulks in België niet het geval zijn.

c. Inkomen, beroep, opleiding

In de V.S.A. wordt vastgesteld dat hoewel mannen over het algemeen in gelijk welke beroepscategorie meer betaald worden, het inkomensverschil in sommige groepen groter is dan in andere. Het inkomensverschil is er het kleinst

bij professies, technici enerzijds, en transportarbeiders en gewone arbeiders anderzijds. Met andere woorden, de vrouwen lijden het minst onder inkomensongelijkheid in jobs die een hoge opleiding vergen en in jobs die een lage opleiding vereisen. De ongelijkheid is het grootst in de verkoopbranche. Vrouwelijke verkopers worden slechts de helft betaald van wat een mannelijke verkoper verdient, wat grotendeels het gevolg is van de prijsverschillen in de goederen die zij verkopen.

Zowel mannen als vrouwen verdienen meer met een hogere opleiding. Toch halen mannen meer uit hun investering in een opleiding. Op elk opleidingsniveau verdienen mannen meer dan vrouwen met een gelijkaardige scholingsgraad. Het aantal jaren dat men schoolliep heeft verrassend weinig invloed op het verschil tussen het mediaan inkomen van mannen en vrouwen. Het inkomen van vrouwen bedraagt ongeveer 68 % van het inkomen dat mannen krijgen die minder dan 8 jaar schoolliepen in vergelijking met 61 % voor hen die wel naar school gingen maar de school niet tot het einde doorliepen. Vrouwen moeten 4 jaar universiteit gelopen hebben vooraleer hun mediaan inkomen het niveau bereikt van dat van mannen die hun humaniora niet afmaakten. Over het algemeen verdient een vrouw, die zich na haar studies nog bijschoolde, minder dan een man die humaniora uitliep maar geen hogere studies aanvatte.

Er bestaan, voor zover wij konden nagaan, geen echt vergelijkbare gegevens m.b.t. de inkomenssituatie voor de vrouw in België. Alle beschikbaar materiaal wijst er nochtans op dat de Amerikaanse tendensen grosso modo ook in België opgaan. Zoals uit Tabel 7.1. blijkt, geldt zulks beslist al voor wat de globale arbeidsverdiensten aangaat. Inderdaad, zowel voor arbeiders als voor bedienden valt de toestand in het nadeel van de vrouwen uit. Voor elke 100 BF die een arbeidster in oktober 1984 verdiende, kreeg haar mannelijke collega er bijna 34 BF bij. Mannelijke bedienden "verdienden" zelfs 162,2 BF tegen 100 BF voor hun vrouwelijke collega's. Die globale vaststelling gaat overigens zonder één uitzondering op voor alle afzonderlijke nijverheidstakken, zij het in verschillende mate en ook wisselend al naargelang de leeftijdscategorie.

Vrouwen verlaten ook vaak de beroepsbevolking wanneer zij trouwen en kinderen krijgen. Wanneer zij terug aan het werk willen gaan, zoals er velen proberen eens de kinderen naar school gaan, ervaren zij vaak dat hun vaardigheden afgenomen of zelfs verouderd zijn omwille van de technische vooruitgang, zoals het overschakelen van schrijfmachines op tekstverwerkers. Daarbij komt nog de concurrentie van pas afgestudeerden. Een vrouw die opnieuw bij de beroepsbevolking aansluit, zal zeer waarschijnlijk de keuze hebben tussen zich bijscholen of een lager betaalde job aannemen. Meer en meer vrouwen gaan werken omwille van de economische noodzaak. Voor deze vrouwen is thuisblijven geen vrije keuze. Als zij dan toch een job vinden, moeten vrouwen vaak helemaal onderaan de sociale ladder herbeginnen. Zij verliezen ook de anciënniteit die zij hadden voor zij hun werk lieten staan. Het is dus, gegeven deze

nadelige omstandigheden, niet te verwonderen dat de lonen die vrouwen ontvangen slechts een fractie vormen van wat mannen verdienen. Nochtans worden ook vrouwen die hun loopbaan niet onderbraken, minder betaald dan mannen.

d. Hedendaagse trends

De huidige plaats van de vrouw op de arbeidsmarkt is het gevolg van vele factoren: hun zwangerschap en kinderopvoeding, de historische verschuiving van landbouw en industrie naar de dienstverlening, hun zwakke politieke en wettelijke status en tenslotte regelrechte discriminatie en segregatie. Vele van deze factoren zijn aan het veranderen, maar gelijkheid is nog niet in zicht.

Eén manier om het probleem te benaderen, is uit te gaan van de vraag hoeveel vrouwen van job zouden moeten veranderen om het vrouwelijke beroepsbeeld te doen overeenstemmen met dat van de man. Het antwoord is niet bemoedigend. Zelfs in de V.S.A., in 1970,

“zou bijna 70% van alle vrouwen van beroep moeten veranderen, wilde men kunnen realiseren dat hun aandeel in iedere beroepsgroep zo groot werd als in de totale beroeps-populatie... Bij de eeuwwisseling moet die noodzakelijke “beroepsheroriëntering” nage-nog 95% hebben belopen. Er kan dus (een lichte verbetering) vastgesteld worden over de laatste 70 jaar, (maar) het is evident dat een nog meer diepgaande verandering noodzake-lijk is, wil men in deze kwestie bewerkstelligen dat prestatie (achievement) echt in de plaats komt van toewijzing (ascription).”

(Williams, 1979: 86)

e. De mythe van de mannelijke kostwinner

Hoewel de meeste tewerkgestelde vrouwen gemiddeld een lager inkomen hebben dan hun mannelijke collega's, leveren vele vrouwen toch een grote, soms levensbelangrijke, bijdrage voor het gezinsinkomen (Laws, 1976: 34-35). Zo werd in de V.S.A. geconstateerd dat, gemiddeld, bijna 30% van het gezinsinkomen afkomstig is van werkende vrouwen. En full-time tewerkgestelde vrouwen dragen zelfs bijna 40% bij. Gezinnen die in armoede leven of dicht bij de armoedelij, blijken dikwijls afhankelijk van het loon van de vrouw om de eindjes aan elkaar te kunnen knopen (Bell, 1976: 241).

Verschillende trends dragen er toe bij dat het aantal vrouwen dat voor het grootste deel en zelfs voor gehele gezinsinkomen zorgt, steeds toeneemt. Uit elkaar gaan en echtscheiding komen vaak voor; steeds meer vrouwen huwen niet; vrouwen zijn over het algemeen jonger dan hun man en zij leven, gemiddeld, ook langer. Meer dan 40% van de vrouwen in de V.S.A. zijn ofwel ongehuwd, weduwe, gescheiden of uit elkaar, en meer dan zeventig procent van de gezinnen met een vrouwelijk gezinshoofd hebben kinderen onder de achttien (CPR, P-23, nr. 58, april 1976: 17, Griffith, 1976: 9). Het is dus zo dat een

zware economische last naar mensen verschoven wordt die het minst in staat zijn deze te dragen, met name vrouwen met een laag inkomen.

2. HET HUISHOUDELIJK WERK

Het is nog niet zo lang geleden dat landelijke huishoudens het merendeel van het voedsel, de kleren en andere zaken die zij nodig hadden, zelf produceerden. Elk familielid bezat welbepaalde vaardigheden en iedereen droeg zijn steentje bij.

Met de ontwikkeling van een landbouweconomie naar een industriële economie kwam het fenomeen arbeid in een nieuwe context terecht. Zowel de massa-productie als de commercialisering van de productie vervangen tegelijkertijd de huisproductie van goederen en diensten. Naargelang er meer mensen als loontrekkenden in fabrieken of winkels gingen werken, veranderde de betekenis van de arbeid. Werk werd voortaan geïdentificeerd met betaalde tewerkstelling en het huishoudelijk werk werd zodoende niet langer als echte arbeid aanzien omdat er geen geld aan te pas kwam. De laatste tijd is er reactie tegen deze opvatting omtrent huishoudelijk werk op gang gekomen. Feministen nemen het niet langer dat enkel betaalde arbeid als arbeid geldt. De slogan “Iedere moeder is een werkende moeder” gaat ervan uit dat huishoudelijk werk op-nieuw zou geapprecieerd worden zoals dit vroeger het geval was.

a. Huishoudelijk werk is werk

In het moderne gezin worden slechts weinig materiële goederen geproduceerd. Zelfs het eten is vaak vooraf klaargemaakt, verpakt en etensklaar. De huishoudelijke taken die nog overblijven zijn veeleer diensten zoals kleren wassen, de vaat doen, het huis poetsen, wat allemaal ongeschoold of toch maar gedeeltelijk geschoold werk is. Het huishoudelijk werk is waarschijnlijk de meest voorkomende vorm van handenarbeid en degene die het huishouden doet, spendeert er heel wat tijd aan. De werkweek is voor iemand die full-time in het huishouden werkt, in de jaren zeventig nog altijd even lang als in de jaren twintig (Vanek, 1974; Oakley, 1974b; Robinson e.a., 1972).

Toen een huishouden nog in zijn eigen materiële goederen voorzag, kwam er heel wat fysieke arbeid aan de productie te pas, maar er was ook geschoold werk, zoals spinnen, weven, gereedschap maken en repareren. Zowel de geschoolde als de zware handenarbeid werden uit het huishoudelijk leven weggehaald. Ambachten, zoals schrijnwerkerij, weven en kleding maken, overleven in het gezin veeleer als hobby's en doe-het-zelf-jobs dan als essentiële functies. Toch kunnen bepaalde aspecten van het huishoudelijk werk best uitdagend en boeiend zijn. De huishoud(st)er, die met een klein budget smakelijke en voedzame maaltijden kan maken, is tegelijkertijd boekhouder, prijsbewust consument, diëtist en kok.

Buiten de geïndustrialiseerde landen van Amerika en West-Europa is het huishoudelijk werk nog niet veel veranderd sinds de negentiende eeuw. In sommige Oost-Europese landen, waar de meeste vrouwen full-time op de arbeidsmarkt actief zijn, doen deze vrouwen ook nog het lichamelijke veeleisende huishoudelijk werk, zoals dat in de laatste eeuw in de westerse wereld nog het geval was. Een tijdsbudgetstudie wees erop dat in Poolse en Joegoslavische steden veel gezinnen geen stromend water hadden en op kolen en hout kookten en verwarmden.

“Aanzienlijke tijdsspannen moet men spenderen aan het kappen van hout of het pompen van water, vooraleer men aan de andere huishoudelijke klusjes kan beginnen.”

(Robinson e.a., 1972: 124)

In tegenstelling tot de hedendaagse huishoudens, werd veel van het werk in de pre-industriële maatschappij in één kamer gedaan. De familie at en ontspande zich in dezelfde kamer waar de maaltijden bereid en de kleren genaaid werden (Oakley, 1974a: 23-24). Degene die het huishoudelijk werk deed, was dus niet ver uit het gezichtsveld of uit de gedachten verdwenen. Het huishoudelijk werk was een deel van de huisactiviteiten en was van de rest van het gezin niet gescheiden.

b. Wie doet het huishouden ?

Overall ter wereld is het huishouden vrouwenwerk. De echtgenoot doet wel sommige huishoudelijke taken, maar een man zal niet gauw **verantwoordelijk** zijn voor het huishouden, tenzij hij alleen woont en zich geen huishoudster kan veroorloven. De echtgenoot die over de vaardigheid beschikt, zal reparaties aan het huis uitvoeren en misschien wel gaan winkelen in de non-food afdeling, maar vrouwen “of zij nu werken of werkloos zijn, dragen meestal het grootste deel van de huishoudelijke lasten” (Robinson e.a. 1972: 124).

Tewerkgestelde vrouwen wijden gemiddeld ongeveer twintig tot veertig uur per week aan huishoudelijk werk, terwijl een full-time huishoud(st)er vijftig tot tachtig uren presteert. Werkende mannen werken ongeveer drie tot vier uur per week in het huishouden. Zowel huishoud(st)ers als werkende mannen doen op zondag minder huishoudelijk werk dan in de week, maar werkende vrouwen doen op hun “vrije dagen” dubbel werk (Robinson e.a., 1972: 126).

c. Huisvrouw en moeder

Voor een kind zorgen is meestal de verantwoordelijkheid van de moeder. Wanneer de vader voor zijn kind zorgt, is hij de “babysit”, eigenlijk een job voor jongeren. Mannen kunnen bij een aantal taken helpen, zoals de kinderen in bed stoppen, maar de meeste vaders brengen weinig tijd door met hun kinderen, vooral dan met hun baby's (Seiden, 1976: 1112).

Vele jobs van de huisvrouw-moeder worden tegelijkertijd gedaan. Maar bepaalde aspecten van de twee rollen kan men niet gemakkelijk combineren en sommige vrouwen zien niet eens het verschil tussen het huishoudelijk werk en moeder zijn. Wanneer men hen vraagt of zij het prettig vinden voor hun kinderen te zorgen, dan praten zij over het kleden van de baby en het wassen van flessen en luiers, maar niet over de interactie met hun kind. Zij vinden dat de vraag naar zorg en aandacht voor de kinderen hun werk in de weg staat. Andere vrouwen zien huishoudelijk werk als iets dat met het grootbrengen van kinderen interfereert. Zij vinden dat moeder zijn belangrijker is en vermelden vaak dat het huishoudelijk werk “de slechte kant” van het huisvrouw zijn is (Oakley, 1974b: 43).

d. De geldwaarde en huishoudelijk werk

De economische waarde van een huishoud(st)er en zijn/haar taken wordt op een pijnlijke manier duidelijk gemaakt wanneer men een vervanger moet betalen of het werk onder de rest van het gezin moet verdelen. Schattingen van de geldwaarde van het onbetaalde werk van huisvrouwen gaan van 10 tot meer dan 20 % van het B.N.P. van de V.S.A. en Canada. Desondanks wordt de thuisarbeid niet als produktief beschouwd en wordt hij niet betrokken bij de verrekking van het B.N.P. (Canadian Royal Commission, 1970: 32). De economische waarde van thuiswerk wordt meestal evenmin in rekening gebracht als het gaat om inkomensverzekering, sociale voorzieningen en pensioenplannen. En dit geldt ook voor België.

e. De afhankelijke huisvrouw

Ondanks het feit dat een huisvrouw “even goed goederen en diensten produceert als een betaalde arbeider”, is zij, in tegenstelling met deze betaalde werknemer, economisch afhankelijk (Canadian Royal Commission, 1970: 38). Door het huishouden te doen en voor de kinderen te zorgen, bevrijdt zij haar man hiervan, zodat hij zich aan zijn job kan wijden. Maar haar bijdrage tot zijn mogelijkheden om geld te verdienen wordt niet erkend, zelfs niet wanneer zij een diner voor zijn handelspartners geeft of zijn verslagen tikt. Een vrouw heeft geen rechtstreeks wettelijk recht op het inkomen van haar man, behalve zijn verplichting om zijn gezin van voedsel, kleren en onderdak te voorzien. Zolang hij aan de fundamentele noden van het gezin voldoet, moet hij zijn vrouw of zijn kind geen geld geven.

“Een vrouw beschikt over geen wettelijke gronden om van haar man, voor zichzelf en de kinderen voldoende steun te eisen, behalve wanneer zij hem wil verlaten en een apart gezin wil oprichten.”

(Weitzman e.a., 1978: 308)

Bepaalde wetten maken de vrouwen minder afhankelijk, vooral dan in gevallen van “gemeenschap van goederen” waarbij de eigendommen bezit zijn

van man en vrouw. In zo een geval kan de man het gedeelte van de vrouw niet onterven of verkopen zonder haar toestemming.

Het is waarschijnlijk dat de wettelijke zwakheid van de vrouw geen invloed heeft op de manier waarop de meeste mensen hun financiële zaken regelen. In bepaalde gezinnen krijgt de vrouw een bedrag om het huishouden te doen, in andere geeft de man zijn loon af aan de vrouw en beheert zij het geld. In vele gezinnen uit de middenklasse wordt elk loon op een gemeenschappelijke bankrekening geplaatst om door beide partners opgenomen te worden. Sommige vrouwen voelen zich ongelukkig omdat zij geen geld voor zichzelf hebben, maar dit symbolisch tekort mag men niet verwarren met de weigering van de man zijn vrouw geld te geven. Voor zover wij weten, wordt het inkomen in de meeste gezinnen gedeeld, hoewel de tewerkstellingsstatus van de vrouw invloed kan hebben op de manier waarop de verdeling gebeurt (Edwards, 1981).

f. De gevolgen van afhankelijkheid

Deze financiële afhankelijkheid van de huisvrouw kan haar zekerheidsgevoel en dat van haar gezin aantasten in het geval haar man werkonbekwaam wordt, haar zou verlaten of zou gaan scheiden. Wanneer een vrouw op deze manier op de arbeidsmarkt geduwd wordt, zijn haar kansen om voldoende te verdienen voor zichzelf en haar gezin vrij klein. Hoe langer zij reeds van de arbeidsmarkt verdwenen was, des te moeilijker zal het voor haar worden om financieel onafhankelijk te worden. Een langere onderbreking van de loopbaan bij de vrouw vermindert haar kansen op een nieuwe job en verlaagt haar inkomen als zij er een vindt. De jaren die zij full-time als huisvrouw heeft gewerkt, hebben haar vaardigheden sterk verminderd en haar waarde op de arbeidsmarkt loopt hiermee samen. Haar salaris zal vrijwel zeker lager liggen dan dat van werknemers van haar leeftijd, die steeds gewerkt hebben.

Als gevolg van de crisis lijkt de afhankelijkheid van vrouwen eerder toe te nemen. Zo is de kans om als vrouw werkloos te worden opmerkelijk groter dan als man. Ook de recente maatregel om de werkloosheidsuitkering in België afhankelijk te maken van het totale gezinsinkomen, zal vooral in het nadeel van de vrouwen uitdraaien. De afhankelijkheidssituatie waarin vrouwen verkeren, komt ook tot uitdrukking bij echtscheiding. Zeker wanneer zij geen bezoldigde arbeid verricht en de kinderen haar zijn toegewezen, moet zij in belangrijke mate steunen op de alimentatie die haar wordt toegekend.

Verder is het zo dat vrouwen ook inzake de pensioenregeling in een minder gunstige positie vertoeven. Veelal hebben zij, omwille van hun gezinssituatie, geen beroepsloopbaan achter de rug, hebben zij maar deeltijds gewerkt of kenden zij een onderbroken arbeidsverleden. In al deze gevallen speelt zulks in het nadeel bij de toekenning van het pensioenbedrag en blijven zij tot op het einde van hun leven min of meer afhankelijk van hun man.

Om de afhankelijkheid van de huisvrouw te verminderen, raadde de Canadian Royal Commission on the Status of Women aan dat de huishoud(st)ers zouden meedoen met het Canadian Pension Plan. De partner die thuis blijft zou een krediet ontvangen voor "een deel van de bijdragen van de tewerkgestelde partner en de bijdragen die door de werkgever voor de tewerkgestelde partner werden betaald" (1970: 40). Dit voorstel werd nog niet uitgevoerd maar het wint aan belangstelling.

SAMENVATTING

§ 1. DE LEVENSLLOOP

Toegewezen statussen die op leeftijd en geslacht gebaseerd zijn, vinden hun oorsprong in biologische kenmerken, maar zijn niet biologisch bepaald. Leeftijd verschilt van andere toegewezen statussen omdat hij gedurende de levensloop verandert en dat houdt een geheel van overgangen met rolverwerving en rolverlies in. In de hedendaagse maatschappij verwerft men de meeste rollen in de kinderjaren, de jeugdijaren en de jongvolwassenheid, terwijl de meeste rollen verloren gaan eens men de middelbare leeftijd voorbij is.

§ 2. DE KINDERTIJD EN DE JEUGD

De duur van de kindertijd verschilde van de ene historische periode tot de andere. In het Europa van vóór 1700 werden de kinderen als kleine volwassenen behandeld en velen onder hen werkten als volwassenen, zoals dit nu nog het geval is in sommige delen van de wereld.

De moderne adolescentie verschilt van de traditionele jeugd omdat zij later aanvangt en vroeger stopt. Twee vernieuwingen die tot de omvorming van de traditionele jeugd leidden, waren de schoolplicht en de reglementering op kinderarbeid.

De school en de leeftijdsspecifieke "peer"-groep werden ervan beschuldigd de jonge mensen niet adequaat genoeg op de volwassenheid voor te bereiden. De voorgestelde hervormingen omvatten: (1) het voorzien van meer zelfgemotiveerde en gevarieerde activiteiten op school, (2) het afwisselen van school en werk, (3) opvoeding toevoegen aan de organisatie van werk, (4) jeugd-gemeenschappen en jeugdorganisaties ondersteunen, (5) nieuwe leeftijdsnormen stellen op tewerkstelling, (6) experimenteren met een "voucher"-systeem voor het hoger onderwijs, (7) programma's ondersteunen die de jeugd bij de publieke dienstverlening betrekken.

§ 3. DE VOLWASSENHEID EN DE DERDE LEEFTIJD

De kenmerken van volwassenheid zijn onafhankelijkheid en verantwoordelijkheid voor zichzelf. Voor de meeste mensen bestaat het leven van de volwassene uit problemen rond tewerkstelling en gezin. Vandaag de dag leven de koppels langer dan de jaren waarin zij de kinderen ter wereld brachten en opvoedden en zij worden met een "leeg nest" geconfronteerd.

Mensen bereiken de top van hun sociale competentie, jobzekerheid en jobvoldoening tussen hun vijfendertigste en hun vijfenvijftigste. Veranderingen in de relaties met hun kinderen die groter worden en hun ouder wordende ouders kenmerken de volwassenheid met een reeks van veranderingen die in een "midlife"-crisis kunnen eindigen.

Het grootste verschil tussen "jonge ouderen" en "oude ouderen" is de gezondheid, maar slechts een kleine minderheid is te gehandicapt om het allerbelangrijkste werk te kunnen doen. Mensen die gepensioneerd zijn, zullen vaker van zichzelf zeggen dat zij oud zijn dan mensen van dezelfde leeftijd die nog werken.

Weduwschap geeft drie grote problemen: verdriet, economische problemen en eenzaamheid. Omdat het overlijdensproces uit de dagelijkse ervaring weggehaald werd, is er nog maar weinig socialisatie met betrekking tot de dood. Oudere volwassenen in onze samenleving vrezen de dood meer dan de leden van gemeenschappen waarin mensen stilaan met de dood vertrouwd worden.

§ 4. SEKSE-IDENTITEIT EN SEKSEROLLEN

Biologische verschillen tussen mannen en vrouwen worden geslachtsverschillen genoemd. Sociale en psychologische kenmerken maken deel uit van de sekse, namelijk mannelijkheid of vrouwelijkheid. Reeds vroeg in hun leven ontvangen mensen sekse-eigenschappen die op stereotypen gebaseerd zijn en die eigenlijk weinig of geen biologische basis hebben.

§ 5. DE VERDELING VAN ARBEID TUSSEN DE TWEE GESLACHTEN

Het meeste onbetaalde werk wordt door vrouwen uitgevoerd, maar vrouwen zijn ook actieve deelnemers op de arbeidsmarkt. Bijna 50% van de Belgische vrouwen in de actieve leeftijd behoren tot de beroepsbevolking, meestal in lager betaalde en lager gewaardeerde jobs dan die van de mannen. Zelfs wanneer men alleen full-time werknemers vergelijkt die het jaar rond hebben gewerkt, dan ziet men dat vrouwen voor hetzelfde werk minder betaald worden. Op elk scholingsniveau worden mannen beter betaald dan vrouwen. De verschuivingen van een landbouweconomie naar een industriële, resulteerde in een verandering van attitudes en huishoudelijk werk werd niet langer als werk beschouwd. Nochtans wordt de geldwaarde van het onbetaalde werk van de vrouw in de V.S.A. en in Canada, geschat op 10% tot meer dan 20% van het B.N.P.

AANBEVOLEN LITERATUUR

Leeftijd

- Ariès, Ph. (1962), *Centuries of Childhood*, New York, Knopf.
 Binstock, R.H. en E. Shanas (1976), *The Handbook of Aging and the Social Sciences*, New York, Van Nostrand Reinhold.
 de Mause, L. (ed.) (1974), *The History of Childhood*, New York, Psychohistory Press.
 Foner, A. (1976), *Age in Society*, Contemporary Social Science Issues, vol. 30, Beverly Hills, (CA), Sage.
 Haraven, T.K. (1978), *Transitions: The Family and the Life Course in Historical Perspective*, New York, Academic Press.
 Hess, B. B. (ed.) (1980), *Growing old in America*, 2de uitgave, New Brunswick, (N.J.), Transaction Books.
 Levinson, D.J. et al. (1978), *Transitions: The Seasons of a Man's Life*, New York, Random House.
 Riley, M. (ed.) (1979), *Aging From Birth to Death*, Boulder (Colorado), Westview Press.
 Rosow, I. (1974), *Socialization to Old Age*, Berkeley - Los Angeles, University of California Press.
 U.S. Bureau of Census (1982), *Characteristics of American Children and Youth: 1980*, Washington, D.C., CPR, P-23, nr. 114.

Geslacht

- Atkinson D., A. Dallin en G. W. Lapidus (eds.) (1977), *Women in Russia*, Stanford, Stanford University Press.
 Bernard, J.S. (1981), *The Female World*, New York, Free Press.
 De Wachter, M. et al. (1985), *Beroepssegregatie tussen mannen en vrouwen in België van 1960 tot 1978*, SESO-Rapport 85/175, Antwerpen, UFSIA.
 Gewestelijk Economische Raad voor Vlaanderen (1976), *De werkende vrouw. Een statistische analyse*, G.E.R.V.-Berichten 8.
 Leroy, R. (1973), *De vrouwenlonen. Duizende vormen van discriminatie*, Leuven, Hoger Instituut voor de Arbeid.
 Oakley, A. (1972), *Sex, Gender, and Society*, London, Maurice Temple Smith, Ltd.
 Pilling, D. en M. K. Pringle (1978), *Controversial Issues in Child Development*, New York, Schocken Books (verklarende bibliografie).
 RoSa (1984) *Vrouwenzakboekje*, Deurne, Kluwer.
 Teitelbaum, M.S. (ed.) (1976), *Sex Differences: Social and Biological Perspectives*, Garden City, (N.Y.), Anchor Books.
 U.S. Bureau of the Census (1980), *A Statistical Portrait of Women in the United States: 1978*, Washington, D.C., CPR, P-23, nr. 100.

STATISTISCHE BRONNEN

- Ministerie van Volksgezondheid (1983), *Statistisch Jaarboek van Volksgezondheid*, Brussel, Ministerie van Volksgezondheid.
 Nationaal Instituut voor de Statistiek (1963, 19851), *Statistisch Jaarboek voor België*, Brussel, N.I.S.
 Nationaal Instituut voor de Statistiek (1985²), *Bevolkingsvooruitzichten 1981-2025. Deel 1: Methodologie en Voornaamste Resultaten*, Brussel, N.I.S.

Hoofdstuk 8

MINDERHEDEN

§ 1. DE CREATIE VAN MINDERHEDEN

Minderheidsgroepen hebben over de hele wereld en gedurende eeuwen bestaan, maar de expansie van de Europese samenleving is verantwoordelijk voor het bestaan van de meeste hedendaagse minderheden. Meer dan vier eeuwen geleden gooiden de Europese grootmachten de wereldkaart overhoop door ontdekkingsreizen, veroveringstochten en massale migratie. Of zij nu optraden als koloniale machthebbers of als stichters van nederzettingen en zodoende de oorspronkelijke bevolkingsgroepen verdreven, telkens creëerden zij minderheden.

In dit hoofdstuk wordt de situatie van minderheidsgroepen bestudeerd in de V.S.A., in België en elders in de wereld. In de eerste paragraaf wordt ingegaan op de invloed van het Europese kolonialisme, de slavernij en de arbeidsmarkt-fenomenen op de creatie van minderheden. Ook paragraaf 2 is vergelijkend van aard en is gewijd aan de sociale definitie van minderheden in de V.S.A., België en Japan. De paragrafen 3 en 4 zullen besteed worden aan de rassenrelaties en de etnische stratificatie in België. Paragraaf 5 is opnieuw internationaal vergelijkend van opzet, laat het contrast zien tussen homogene en plurale samenlevingen en verkent de etnische situatie in Zuid-Afrika en de U.S.S.R.

1. KOLONIALISME

De periode van de Europese expansie bracht de langste en meest intense contacten tussen diverse volkeren op gang die de wereld ooit gekend heeft. Wanneer die fase achter de rug was, bleef er nauwelijks nog iemand over op aarde die niet met het fenomeen was geconfronteerd. Zelfs de meest geïsoleerde nomaden waren in aanraking gebracht met mensen of producten uit het Westen.

Op het hoogtepunt van de koloniale periode waren de hele westerse hemisfeer, Afrika, Oceanië en een groot deel van Azië opgedeeld in Europese kolonies of invloedssferen. Er waren samenlevingen opgebouwd waarin de macht van een groep over een andere de basis vormde voor de bestaande sociale orde.

Noord-Amerika, de eilanden van de Stille Oceaan, Australië en de Kaapkolonie in Zuid-Afrika waren naar Europese maatstaven dun bezaaid met inheemse bevolkingsgroepen die weinig efficiënt bewapend waren. Ofschoon alle veroverde volkeren slecht behandeld werden, toch werden de meest competente krijgers met meer egards benaderd. De Maoris van Nieuw-Zeeland en sommige Afrikaanse, Amerikaanse en Canadese autochtonen waren formidabele tegenstanders. In Nieuw-Zeeland, Canada en de V.S.A. werden verdragen afgesloten met inheemse "naties" die wettelijke regeringen hadden en waarvan erkend werd dat zij de eigenaars van hun land waren. Ofschoon Amerikaanse Indianen en Afrikaanse boeren beschouwd werden als de rechtmatige eigenaars van hun land, werden zij enkel symbolisch vergoed wanneer zij gedwongen werden hun eigendom af te staan. In de ogen van de Europeanen waren nomaden-volkeren als de Australische inboorlingen niet echt op hun land gevestigd. Zij werden als storend ervaren, verdreven en dikwijls zelfs gedood.

Europese veroveraars waren alles samen genomen onbekend met andere culturen, zij minachtten zwakkere volkeren en onderwierpen hen met geweld. Gezien de hebzucht, de religieuze ijver en de zelfverzekerdheid van de veroveraars, hoeft zulks ook niet te verbazen. Soms beleden de veroveraars wel lipdienst aan de wet - de Europese wet - teneinde de zaken in de juiste baan te leiden. Maar misdaden door blanken begaan op de autochtonen werden goedgepraat omdat de slachtoffers niet "beschaafd" waren. Daar de autochtonen geen christenen waren, konden zij geen eed afleggen, en omdat zij geen verklaringen onder eed konden afleggen, konden zij voor de rechtbank niet getuigen. Daardoor leidden misdaden begaan door blanken zelden tot veroordelingen, tenzij zij werden opgemerkt door blanken die bereid waren daaromtrent te getuigen.

Ofschoon koloniale regeringen dikwijls bezielde waren met goede intenties ten aanzien van de oorspronkelijke bewoners, toch was het organiseren van een koloniale administratie geen gemakkelijke klus. De kolonisatoren leefden op duizenden kilometers en maanden of jaren verwijderd van de leidinggevende regering in het moederland. Daarbij kwam dat de beperkte groep ontdekkingsreizigers, handelaars en koloniale moedig moest zijn en zijn autonomie moest waarmaken - kentrekken die nogal eens hand in hand gingen met brutaliteit. Wanneer hun overleving of het succes van hun opdracht dan in het geding kwam, neigden zij er wel eens toe de inheemse bevolking daarvoor de rekening te presenteren.

Koloniale overheersing

De onderdrukking van autochtone bevolkingen door hun veroveraars varieerde van periode tot periode en van plaats tot plaats, maar de modaliteiten waarmee de Indianen onder de Spanjaarden genoeg moesten nemen, zijn een mooi voorbeeld van wat er zich voor enkele eeuwen zowat overal voerdeed.

"Columbus merkte ten aanzien van de Lucayans (de inwoners van San Salvador) op: 'Deze mensen zijn erg onhandig in hun omgang met wapens... met vijftig man zouden wij ze allemaal kunnen onderwerpen en zouden wij ze tot gelijk wat kunnen dwingen.' Columbus en zijn landgenoten bedotten en zetten de Indianen af bij elke gelegenheid. Vooral een nieuw gebied binnen te trekken, lieten de Spaanse generaals de bevolking gewoonlijk een *Requerimiento* (een eisenbundel) voor. Dit uitvoerig document verhaalde de geschiedenis van de mensheid vanaf de Schepping tot de verdeling van de niet-christelijke wereld door Paus Alexander VI. Vervolgens riepen zij de Indianen op de soevereiniteit van de regerende Spaanse monarch te erkennen. ('Als jullie dat doen ... zullen we jullie in alle vriendschap en naastenliefde opnemen.') Als deze oproep verworpen wordt, 'zullen we jullie land met geweld binnenvallen, en... jullie met vrouwen en kinderen gevangen nemen en tot slaven maken. Jullie zullen zelf verantwoordelijk zijn voor de dood en de vernieling die van dit alles het gevolg zullen zijn.' Deze arrogante strafrede werd in het Spaans voorgelezen, dikwijls zelfs zonder dat de Indianen ze konden horen. Wanneer deze dan repliceerden met een aanval, decimeerden de Spanjaarden hen, verdreven hen van hun land en hielden de gebroken overlevenden gevangen. Zoals een Spaans priester verklaarde, gedragen de *Conquistadores* zich 'als de meest wrede tijgers, wolven en leeuwen, razend van de verschrikkelijke honger.'"

(Garraty, 1971: 21)

Drie eeuwen later, kon men meer van dergelijke liefelijkheden meemaken. En opnieuw waren de overeenkomsten even eenzijdig.

"De Britse regering verwierf in heel Afrika grondgebied op basis van honderden contracten met Afrikaanse chefs. Inderdaad, op een bepaald moment gaf het Foreign Office voorgedrukte verdragen uit ten behoeve van ambtenaren en ontdekkingsreizigers,... (maar) al deze verdragen waren in werkelijkheid waardeloos."

(Marquard, 1969: 12)

Verschillende opvattingen omtrent wat een contract of een verdrag precies was, leidden tot verwarring en tot nog meer conflicten. De Europeanen dachten dat zij het land gekocht hadden. De inboorlingen hadden er dikwijls geen benul van dat land kon gekocht of verkocht worden; zij gingen ervan uit dat ze de Europeanen de toelating hadden gegeven het land te gebruiken. In Noord-Amerika werden verdragen die de Indianenstammen "voor altijd" de controle gaven over een deel van hun territorium, al gauw vervangen door nieuwe overeenkomsten. De ervaring van de Cherokees, de grote stam van de zuidelijke Appalachen, is in dit verband typisch. Tussen 1721 en 1783 werden tien opeenvolgende verdragen betreffende landconcessies afgesloten tussen Cherokee-steden en zuidelijke kolonies of staten. Tussen 1785 en 1837 werden 12 verdragen getekend met de V.S.A., en de Cherokees verloren bijna al hun bezittingen ten oosten van de Mississippi (Royce, 1887: 131, 378). In sommige gevallen, en tegen de gebruiken van de Indianen in, werd land verdeeld tussen leden van de stammen persoonlijk. Die eigendom ging dan snel over in handen van de blanken.

In de V.S.A. is het conflict omtrent deze beslissingen nog steeds niet beëindigd. Indiaanse stammen gaven de regering met succes partij voor de recht-

banken. Schade-eisen omdat de uitgekeerde bedragen te klein waren, omdat geweld werd gebruikt, of omdat wettelijke procedures niet werden nageleefd, hebben de Indianen in staat gesteld enige compensatie te bekomen voor land dat hen tien generaties eerder was ontnomen. Een vergelijkbaar scenario speelt zich in Brazilië af. De snel groeiende Braziliaanse economie heeft geleid tot de exploitatie van de regenwouden van het Amazonegebied ten behoeve van de houtwinning en de veefokkerij. Als gevolg hiervan komen de kleinschalige stamculturen in het gedrang en doen zich conflicten voor met de agenten van de Braziliaanse economische expansie. De vernieling van hun leefmilieu gebeurt zo snel dat slechts weinig stammengroepen lang zullen overleven. Bij het begin van deze eeuw waren er 1 miljoen Braziliaanse Indianen. Nu zijn er minder dan 200.000 en zij hebben nog slechts een zwakke controle over het territorium van hun stammen.

2. SLAVERNIJ

De enige Europese nederzettingen van betekenis in Afrika, ten zuiden van de Sahara, trof men aan in Zuid-Afrika. Ook sommige andere delen van Afrika waren reeds dicht bevolkt, en de Europeanen verkozen er de autochtone arbeidskrachten te exploiteren eerder dan ze te verdrijven. Afrika werd begeerd om zijn produkten die op de wereldmarkt werden verkocht. En sinds lang waren slaven zijn meest belangrijk exportgoed.

De slavenhandel van Afrika naar de Nieuwe Wereld strekte zich uit over vier eeuwen, en duurde tot op het einde van de 19de eeuw. Die slavenhandel leidde tot de transportatie en het lijden van misschien wel 20 miljoen mensen en tot de dood van meerdere miljoenen zwarten. Alle Europese naties namen op een of andere manier deel aan de slavenhandel, maar hun handelwijze kon onderling variëren. Historische, juridische, godsdienstige en economische verschillen gaven aanleiding tot op zijn minst drie onderscheiden slavernijssystemen. De Britten, de Amerikanen, de Nederlanders en de Denen startten zonder enige traditie inzake slavernij. Zij kenden geen wetgeving op de slavernij en waren vanuit hun religie weinig met slaven begaan. Het Spaanse en Portugese systeem was gebaseerd op eerdere ervaringen met de slavernij, op wetten die de verhouding tussen slaaf en meester regelden en op de erkenning van de geestelijke behoeften van de slaaf. Het Franse systeem kende geen traditie met betrekking tot slavernij en beschikte dus ook niet over een wetgeving terzake. Wel refereerde het naar de katholieke principes van het Spaanse en Portugese systeem. Waar de slavenhandel ook bestond, was hij uitgebreid aanwezig, winstgevend en wreedaardig. Menselijke wezens werden zo behandeld als goederen, en de slavenhandelaars gaven zich in elk onderdeel van het transportsysteem over aan hardvochtige praktijken die veel menselijk lijden veroorzaakten.

Waar slavernij in gebruik was, werd het de dominante sociale institutie; inderdaad, het gaf aanleiding tot de oprichting van een slavenmaatschappij. De

slavenmaatschappij telde zwarten en blanken en had betrekking op de wetgeving, het gezin en het arbeidssysteem, in één woord op de hele cultuur. Niets ontsnapte aan de invloed van een slavensysteem, maar toch moet op sommige verschillen gewezen worden. Over het algemeen was het systeem strenger in de noordelijke landen en minder streng onder de Spanjaarden en Portugezen. De Nederlanders waren waarschijnlijk de meest strenge slavenbezitters, de Portugezen gedroegen zich het soepelst. Drie factoren bepaalden de gestrengheid van een slavensysteem: (1) wetten en gebruiken met betrekking tot de vrijlating van de slaven; (2) de religieuze omschrijving van het slavenstatuut en (3) de sociale aanvaarding van vrijgekomen slaven.

In Brazilië was vrijlating in de wet voorzien en de Kerk moedigde vrijlaten aan. De Kerk beschouwde slaaf en meester als gelijken voor Gods aanschijn. Slaven konden hun meester tot vrijlating verplichten door hem het oorspronkelijk bedrag terug te betalen, soms zelfs in schijven. Slaven die in het leger dienden, werden vrijgelaten. Een slaaf kon een vrije vrouw huwen, en de kinderen uit een dergelijk huwelijk waren vrij omdat de status van het kind deze van de moeder volgde. Tegen een kleine betaling kon een slavenkind vrijlating verkrijgen door het doopsel. Slaven werden ook vrijgelaten bij heuglijke familiegebeurtenissen, en dikwijls werden slaven vrijgelaten omdat hun meester zulks wilde.

Als gevolg van deze handelwijze werd het aantal vrijgelaten slaven en hun descendents in Brazilië vrij groot. Als geschoolde en ongeschoolde werkkrachten werden zij noodzakelijk geacht voor de stedelijke economie. Toen in 1888 de slavernij op vreedzame wijze werd opgeheven, waren er drie keer meer vrije zwarten dan slaven, en de voormalige slaven integreerden snel in de vrije samenleving.

In de Britse kolonies en in de V.S.A., waar slaven privé-eigendom waren, waren er veel meer obstakels te nemen op weg naar de vrijheid. In Brits West-Indië beschouwde de Kerk van Engeland de slaven niet als menselijke wezens die konden gedoopt worden. In de V.S.A. bestond er weinig oppositie tegen het onderwijs van de christelijke leer aan slaven, maar slaven konden geen predikant worden en literatuur was voor zwarten verboden. De huwelijken van slaven werden dikwijls niet ingezegend, en in elk geval konden man, vrouw en kinderen gescheiden worden bij de aflossing van de schuld van de meester of eenvoudigweg als resultaat van een handelstransactie.

Een eigenaar die een slaaf wilde bevrijden werd belast, en slaven konden zelf hun vrijlating niet afkopen. In vele staten was een vrijgelaten slaaf verplicht uit te wijken en mocht hij nooit meer terugkeren. In Tennessee moest de meester een overeenkomst bekend maken en zich verzekeren van het fiat van de rechtbank vooraleer een slaaf kon vrijgelaten worden. In Mississippi moest de meester de Hoge Vergadering ervan overtuigen dat de slaaf een prijzenswaardige daad had gesteld. Anders dan in Brazilië konden kinderen niet vrijgelaten worden

naar aanleiding van het doopsel en een slaaf kon de vrijheid van zijn kind niet afkopen. Een meester die zijn slaaf de vrijheid schonk, zag af van zijn machtspositie als slavenbezitter, maar de vrijlating betekende voor de gewezen slaaf niet dat hij beschikte over alle rechten van een vrijgelatene. Als gevolg van dit alles was de populatie vrije zwarten klein en niet voorbereid om de voormalige zwarten te helpen op de weg naar hun emancipatie. (*)

3. DE PLANTAGE

Plantages werden opgebouwd om economische basisproblemen op te lossen en economische kansen te benutten. De meeste slaven werkten op plantages, maar er bestonden ook plantages in streken waar geen slavernij bestond.

Er speelden drie belangrijke factoren bij de exploitatie van onontwikkelde streken: overvloedig land, arbeidskrachten en vraag naar massagoederen op de wereldmarkt. Het deed er niet veel toe of het land beschikbaar was in Azië, Afrika of in Noord- of Latijns-Amerika; of het ging om suiker, tabak, katoen of rubber; vergelijkbare economische problemen gaven aanleiding tot gelijkaardige interraciale situaties. Omdat grond zo gemakkelijk beschikbaar was, konden vrije werkers niet op de plantages gehouden worden. Daarom zagen de planters zich verplicht beroep te doen op veldwerkers waarop ze wel vat hadden. Slavernij was daartoe een goede oplossing (Nieboer, 1980). Andere vormen van verplichte tewerkstelling werden gerealiseerd door de inschakeling van dwangarbeiders en van arbeiders die voor een welbepaalde periode, dikwijls 7 jaar, onder contract waren.

Gedurende de 19de eeuw, toen de promotoren van de Hawaïaanse plantages tot de vaststelling kwamen dat de Polynesische eilandbewoners konden noch wilden borg staan voor de vraag naar arbeidskrachten in de expansieve landbouweconomie, importeerden zij contract-werkers uit Azië. Aziatische immigranten, waaronder 45.000 Chinezen die arriveerden gedurende het laatste kwart van de 19de eeuw, 140.000 Japanners die inweken tussen 1890 en 1919, en 125.000 Filipinos tussen 1909 en 1934.

Geen van deze arbeidskrachten was van plan langer op de plantage te blijven dan nodig. Zo gauw als hun contract verliep - of soms zelfs vroeger - verliet elke groep immigranten de plantage op zoek naar beter werk. De vrijgekomen plaatsen op de plantages werden opgevuld door nog recenter aangekomen immigranten (Lind, 1938). De radicale en etnische samenstelling van het heden-

* Het hedendaagse onderzoek omtrent slavernij in de Nieuwe Wereld werd gestimuleerd door Tannebaum's *Slave and Citizen* (1947). Later onderzoek heeft het onderscheid dat Tannenbaum maakte tussen Noord-Amerika en Latijns-Amerika, afgestompt (zie, bijvoorbeeld, Davis, 1966; Foner en Genovese, 1969; meer speciaal de bibliografie, 262-68; Genovese, 1972). Maar afgezien van de wijze waarop slavernij en de slavenhandel geïnterpreteerd worden, toch zijn zij essentiële onderdelen van de studie van de rassenrelaties.

daagse Hawaiï is dus ten dele het resultaat van de kansen om exportgoederen te produceren voor de wereldmarkt en van de telkens terugkerende arbeidstekorten op de plantages.

4. MIGRATIE

Elke bevolkingsbeweging van enige omvang, of zij nu onder druk tot stand komt of uit vrije wil, brengt volkeren met verschillende achtergronden met elkaar in contact en creëert minderheidsgroepen. De typering "natie van immigranten" is vrij accuraat wat betreft de V.S.A., maar enkel wanneer de afstammelingen van de slaven als immigranten worden beschouwd.

Vluchtelingen uit Zuidoost-Azië, verdreven door het politieke tumult in Indochina, vormden in vele landen minderheidsgroepen. Cuba verplichtte sommige van zijn burgers het land te verlaten als een zet die paste in de nationale en internationale politiek. Migratie uit vele landen, van mensen op zoek naar betere economische levensvoorwaarden, is nu al eeuwen aan de gang. Ook België kent dit fenomeen, zowel omdat in de jaren heel wat Belgen uitweken op vlucht voor de crisis en de werkloosheid, als omdat het sinds de Tweede Wereldoorlog beroep deed op gastarbeiders uit Italië, Spanje, Turkije en de Maghreblanden.

Wanneer migratie zich onverhoeds voordoet en betrekking heeft op grote aantallen mensen, of wanneer migratie ordeloos lijkt te verlopen, vooral in economisch onzekere tijden, dan worden problemen benaderd als minderheidsproblemen.

Minderheden worden "gecreëerd" wanneer er op zijn minst twee voorwaarden aanwezig zijn: ten eerste, mensen met verschillende achtergronden worden met elkaar in contact gebracht, en, ten tweede, één groep is in staat om de andere te domineren. Kolonialisme, slavernij en de plantages zijn historische situaties waarin minderheden worden gecreëerd (Thompson, 1958: 506-7). Massale migratie brengt nog altijd verschillende volkeren in een dominante respectievelijk ondergeschikte relatie, en doet zodoende raciale en etnische minderheidsgroepen ontstaan in vele delen van de wereld.

De dominante/ondergeschikte relatie kan veel minder bedreigend zijn dan slavernij, politieke controle of gedwongen migratie. Minderheidsproblemen kunnen ook de kop opsteken wanneer zij zich geen meester voelen van hun eigen culturele toekomst, bijvoorbeeld wanneer zij bevreesd zijn voor het voortbestaan van de taal van hun voorouders. Landen met vrij weinig etnische spanningen, waar culturele minderheden leven die politiek noch economisch onderdrukt worden, zijn van oordeel dat met de identiteit van vrij kleine etnische groepen moet rekening gehouden worden: de taalbewegingen in Wales en Bretagne zijn terzake voorbeelden.

§ 2. BEWUSTZIJN EN ANTAGONISME

1. MINDERHEDEN ZIJN SOCIAAL BEPAALD

Het begrip **minderheidsgroep** wordt gewoonlijk gehanteerd om een raciale of etnische populatie te identificeren, maar het blijft een weinig preciese term. Indianen, Afrikanen en Europese immigranten uit vele verschillende landen worden minderheden genoemd, ofschoon ze op sommige plaatsen de meerderheid van de bevolking uitmaken. In Zuid-Afrika maakt de dominante blanke bevolking van Europese herkomst nauwelijks 1/4 uit van de zwarte Afrikaanse "minderheid". **Minderheid** verwijst dus naar een onderscheiden identiteit en dikwijls naar een situatie van onderschikking, maar niet noodzakelijk naar een kleiner aantal.

a. De definitie van het begrip ras

Ras en etniciteit kunnen dikwijls door elkaar gebruikt worden, maar zij betekenen niet hetzelfde. **Ras** verwijst naar verschillen gebaseerd op biologisch erfelijke trekken als de huidskleur. **Etnische groep** heeft betrekking op verschillen qua sociale karakteristieken als taal, godsdienst, geboorteplaats en cultuur.

Fysisch voorkomen en erfelijke rasgebonden kentrekken zijn minder belangrijk dan hoe het fenomeen ras wordt geïnterpreteerd en sociaal geëvalueerd. Mensen kunnen "kleurenblind" zijn, maar zij kunnen ook raciale verschillen opmerken waar er geen bestaan.

De afwezigheid van zichtbare raciale verschillen verhindert een groep niet een andere te definiëren als zijnde van een verschillend ras. Frans-Canadezen en Engelstalige Canadezen bijvoorbeeld, werden ooit rassen genoemd. En iets gelijkaardigs kunnen we vaststellen met betrekking tot de Walen en de Vlamingen in België. In traditioneel Azië gaat men ervan uit dat verstoten groepen een andere raciale oorsprong hebben dan de dominante bevolking (zie Donoghue, 1957: 1000-1017). Doorheen de geschiedenis van de V.S.A. werden Europese immigranten van het ene land na het andere, rassen genoemd en zij werden als inferieur beschouwd ten opzichte van vroegere inwijkelingen. Zij leerden de taal in verschillende mate en namen de cultuur van hun nieuw land in zich op - zij werden min of meer **geassimileerd**. Wanneer de kinderen of kleinkinderen van deze immigranten tenvolle in de Amerikaanse samenleving waren opgenomen, werden zij opnieuw gedefinieerd als "blanke" - wat zij altijd al waren geweest.

b. Vooroordeel en stereotypen

Een raciaal vooroordeel is gebaseerd op sterk vereenvoudigde opvattingen die men **stereotypen** noemt. Iemand die stereotypen hanteert, neemt genoeg met

weinig karakteristieken om een volledige omschrijving op de bouwen van alle leden van een minderheid, zelfs wanneer die groep bestaat uit miljoenen mensen met een rijke variëteit aan kenmerken. Stereotypen kunnen soms gunstig uitvallen, vooral wanneer ze betrekking hebben op de eigen groep. De meeste stereotypen betreffende "outgroups" blijken evenwel negatief. Zelfs positieve trekken kunnen een negatieve bijklank hebben: de Jood is sluw, de Yankee is vooruitziend; de Jood is zuinig, maar de Calvinist is spaarzaam (Merton, 1948/1968: 482-84). Sommige Vlamingen zouden het hebben over de zuinigheid van de Nederlanders, in de overtuiging dat ze gierig zijn.

2. HET RASSENVOCABULARIUM

Elke groep hanteert zijn eigen vocabularium ten aanzien van leden van andere groepen (outgroups), en de gebruikte begrippen blijken dikwijls stereotypen te zijn. Begrijpelijkerwijs protesteren minderheden tegen zulke termen. Sommige Amerikanen van Italiaanse afkomst dringen erop aan dat het woord **Mafia** niet zou gebruikt worden in de massamedia omdat het personen van Italiaanse afkomst klakkeloos in verband brengt met een criminele organisatie. En, zoals de benaming laat aanvoelen, zet de "Anti-Defamation League of B'nai B'rith" zich in om de vooroordelen en de discriminatie tegen Joden en andere minderheden tegen te gaan.

Minderheden spraken zich dus geleidelijk aan duidelijk uit omtrent de wijze waarop zij wilden aangesproken worden, al blijken de termen die zij verkiezen dikwijls te veranderen. Een groeiend zelfvertrouwen leidt ertoe dat termen worden gekozen die geen stereotypen inhouden en die een gevoel van fierheid en politiek activisme tot uitdrukking brengen. Als voorbeeld kunnen gelden, **zwarte**, **Chicano**, en **Québécois** (of Quebecer). **Québécois** verwijst naar de geografische thuishaven van de Frans-Canadezen en naar hun hoop op zelfbeschikking. **Chicano** staat symbool voor de politieke assertiviteit van Amerikanen van Mexicaanse origine die hun ondergeschikte status verwerpen. De verschuiving van **neger** (Negro) naar **zwarte** is een ander voorbeeld van groeiende raciale identiteit.

Van Negro naar Zwarte

Vóór W.O. II merkte Robert E. Park op dat:

"Negros... meer en meer geneigd zijn om elke term of elk rassenonderscheid te verwerpen met een verwijzing naar een vroegere inferieure status of van aard om de herinnering daaraan levendig te houden.

Er moet volgens mij, tot slot, één kleine maar betekenisvolle verandering in het ritueel van de rassenrelaties speciaal worden vermeld. De grote meerderheid van de Negros heeft, na nogal wat meningsverschillen en discussie, de term 'Negro' aangenomen als de aanduiding die zij met betrekking tot hun ras verkiezen boven een andere, meer logische maar minder gebruikelijke uitdrukking als 'Afro-Amerikanen'. Nu zij het over dit begrip eens zijn geworden, schrijven zij het evenwel met een hoofdletter N."

(Park, 1937: xxiv)

Dertig jaar later evenwel werd het woord **Negro**, dat is afgeleid van het Spaans voor zwart, onaanvaardbaar voor vele zwarten. Het lijdt geen twijfel dat het woord **zwarte** sneller werd aanvaard omdat het door de massamedia werd gebruikt. Nochtans was de stoot voor deze snelle begripsverandering veroorzaakt door het groeiend zelfbewustzijn en zelfvertrouwen van de zwarten. **Zwarte** is een gevoelsgeladen en eenvoudig begrip. Het draagt geen historische connotaties van inferioriteit in zich, die wel vervat liggen in het begrip "Negro" of zijn denigrerende afgeleide: neger (nigger). **Zwarte** verwijst naar een groter onderscheid tussen de rassen, tenminste op dit moment, maar het begrip houdt ook een gevoel in van eigen identiteit en eigenwaarde.

De begrippen die de minderheden dus gebruiken om naar zichzelf te verwijzen, geven dus zowel een sociaal veranderingsproces weer als dat zij ertoe bijdragen. In de loop van een halve eeuw evolueerde het begrip **Negro** van een exponent van beleefdheid, over een algemeen aanvaarde uitdrukking tot een onaanvaardbare benaming. Zoals een Amerikaanse socioloog zei: "Ik werd gekleurd geboren, ik groeide op als Negro, ik werd zwart, en nu behoor ik tot de Derde Wereld."

Ook de Vlamingen hebben in hun ontwikkeling iets gelijkaardigs meegemaakt. Noch niet zo lang geleden gold de benaming Vlaming eerder als een geheel van minder vleiene tot zelfs ronduit negatieve karakteristieken m.b.t. de Nederlandstalige Belgen, of beter misschien de Nederlandstalige bewoners van België. Vandaag affirmeren nogal wat autobezitters zich middels een sticker (zelfklever) als fiere Vlaming.

§ 3. AANPASSING EN PROTEST

De ontwikkeling die de zwarten in de V.S.A. hebben doorgemaakt van de periode waarin slavernij de regel was, tot vandaag, is in grote lijnen bekend en heeft lange tijd het wereldnieuws gehaald. De positie die de zwarten vandaag innemen, hebben zij verworven op basis van hun collectieve houding die gekenmerkt wordt door een mengeling van aanpassing en protest (voor een bondige schets, zie: Broom en Selznick, 1984: 155-161). Het gaat natuurlijk niet op het wedervaren van de Vlamingen met dat van de zwarten te willen gelijkschakelen. Toch lopen heel wat ervaringen parallel.

Zonder slaven te zijn, konden de Vlamingen in België lange tijd rustig als een minderheidsgroep bestempeld worden, en zulks ondanks hun numeriek overwicht. Die minderheidsstatus gaat op verschillende factoren terug. Ten eerste moet verwezen worden naar het feit dat de culturele, economische en politieke elite op het moment dat België onafhankelijk werd, franstalig was en dat het Nederlands, de voertaal van "de bezetter", in een kwalijk daglicht stond. Bovendien moet gezegd dat Vlaanderen cultureel en sociaal-economisch erg

achterop was geraakt. En dit gold zowel voor de bevolking zelf als voor het maatschappelijk leven in zijn geheel.

1. ARM VLAANDEREN

Vandaag kunnen de Vlamingen in België onmogelijk nog bestempeld worden als tweederangsburgers. De weg die sinds de onafhankelijkheid in 1830 werd afgelegd, vertoont alle kenmerken van aanpassing en protest. Aanvankelijk legden Vlaanderen en de Vlamingen, zoals gezegd, noch cultureel, noch economisch, noch politiek enig gewicht in de weegschaal van de jonge Belgische samenleving. **Cultureel** was er over het algemeen sprake van een ontstellende armoede. In die mate zelfs dat de omschrijving "achterlijk Vlaanderen" niet als een overdrijving kan bestempeld worden. Die toestand werd door een aantal omstandigheden in de hand gewerkt en bestendigd. Het bestaande onderwijssysteem was ternauwernood ontwikkeld, en het kon zodoende onmogelijk fungeren als een culturele hefboom, te meer daar het Frans er dikwijls de basistaal was. Overigens meende de franstalige elite, ten dele in alle oprechtheid, dat het Nederlands "objectief gesproken" onmogelijk in aanmerking kon komen voor enige culturele en wetenschappelijke activiteit van betekenis. Anderzijds dient hieraan onmiddellijk te worden toegevoegd dat politieke berekening, met het oog op het behoud van de bestaande machtspositie, evenzeer een drijfveer vormde en het francofone oordeel over het Nederlands en de Vlamingen dikwijls een minder objectief en zelfs bewust denigrerend cachet bezorgde.

Wie de culturele kenmerken van Vlaanderen tot een heel eind in de 20ste eeuw juist wil omschrijven, kan niet voorbij aan het feit dat het een agrarische en katholieke samenleving betrof. Veel minder dan in Wallonië inderdaad heeft de industriële revolutie er sporen nagelaten. Dit impliceert bijvoorbeeld dat de arbeidersbeweging in Vlaanderen veel moeilijker van de grond kwam en de invloed van het socialistische gedachtengoed er nooit zo sterk is geweest als in Wallonië. Bij herhaling is overigens gebleken dat de Waalse arbeiders zich veel strijdbaarder opstelden dan hun Vlaamse collega's (bloedige stakingen van 1886, Koningskwetie, Eenheidswet,...). Maar ook het traditioneel katholiek karakter van Vlaanderen helpt verklaren waarom de inschikkelijkheid en de berusting er altijd veel meer de bovenhand haalden. De katholieke kerk heeft zich immers lange tijd opvallend solidair getoond met 's lands (franstalige) elite. En die opstelling werd over het algemeen door de lagere clerus met succes aan de plaatselijke bevolking aangepreft. Al die factoren helpen verklaren waarom Vlaanderen zich lange tijd heeft geschikt in zijn feitelijke achterstelling.

De culturele armoede waarin Vlaanderen verkeerde, was onlosmakelijk verbonden met de **economische achterstand**. Wallonië had namelijk ten volle kunnen genieten van de voordelen die de industriële revolutie in haar kielzog mee-

voerde. Het beschikte immers over steenkool en staal en kon zodoende de grondstoffen leveren voor de 19de-eeuwse economische activiteiten. En gezien de beperkte mobiliteit in die dagen de ondernemers verplichtte zich in de (onmiddellijke) nabijheid van de grondstoffen te vestigen, tekende zich vrij snel een wanverhouding af tussen Wallonië - waar nagenoeg alle industriële activiteiten geconcentreerd lagen - en Vlaanderen dat er praktisch volledig van verstoken bleef. Ook in economisch en financieel opzicht was er zodoende sprake van "arm Vlaanderen", en het spreekt vanzelf dat zulks zich ook in **politiek opzicht** vertaalde.

Aanvankelijk immers participeerden de eenvoudige lieden inderdaad helemaal niet aan het geïnstitutionaliseerde politieke besluitvormingsproces. Inderdaad, het gangbare cijnskiesrecht sloot hen daarvan zelfs doelbewust uit. Die gang van zaken speelde uiteraard vooral in het nadeel van Vlaanderen. Ten eerste had een groot deel van de beleidsvoering in het land betrekking op de bevordering van de economische activiteiten in het zuiden van het land. En ten tweede maakte de hele constellatie dat vooral de Franstaligen op alle niveaus van het staatsapparaat goed vertegenwoordigd waren. Zij hadden immers de vereiste opleiding achter de rug en leverden ook het merendeel van de kiesgerechtigden.

2. GEORGANISEERD PROTEST

Overheerste aanvankelijk in Vlaanderen de apathie, dan waren tegelijkertijd toch ook de kiemen van de heropstanding al aanwezig. De eerste tekenen van verzet kwamen aan het licht op het niveau van de cultuur. Met een sterk gevoel voor romantiek kwam een groeiend aantal leidende Vlamingen op voor hun volk en ijverden voor meer culturele bewustwording. In hun zorg voor het Vlaamse cultureel erfgoed legden zij ten aanzien van "de gewone man" vooral de nadruk op het belang van de eigen taal. Uit die periode van de Vlaamse ontvoogding dateren organisaties als het Davidsfonds, het Vermeylenfonds en het Willemsfonds. Typisch voor hun opstelling was het feit dat zij hun activiteiten omschreven als een **taalstrijd**.

Lag het accent in de eerste fase van de Vlaamse ontvoogdingsstrijd op de culturele dimensie van het probleem, dan verschoof de belangstelling toch geleidelijk aan naar het economische vlak. Toen Lodewijk De Raet in het begin van deze eeuw pleitte voor een "Vlaamse volkskracht" gebaseerd op meer aandacht voor de economische grondslagen van de "Belgische ziekte", zette hij inderdaad de bakens uit voor een nieuwe oriëntatie van de Vlaamse beweging. Die accentverschuiving is vooral na W.O. II duidelijk aan het licht gekomen en zij heeft er fundamenteel toe bijgedragen dat Vlaanderen zich binnen de Belgische context vandaag als de succesrijke regio kan laten gelden.

Nu is het succes van die "economische benadering" ook wel te danken aan een samenloop van omstandigheden. Het Belgische productieapparaat was

namelijk zo goed als intact uit de wereldbrand gekomen. Hierdoor kon de Belgische economie al gauw na de Bevrijding op volle toeren draaien en zelfs een tijd lang de koploper worden van de Europese economie. De op het eerste gezicht minder fortuinlijke buitenlandse concurrenten waren omwille van de vernietiging van hun productieapparaat verplicht zich "in het nieuw te zetten". België met zijn relatief verouderde, eigenlijk 19de-eeuwse industrie, moest daarop constateren dat "de wet van de remmende voorsprong" een realiteit was. Uiteraard bleek na korte tijd dat vooral Wallonië het slachtoffer was van deze ontwikkeling. Inderdaad, steunend op de korte termijn-visie van de franstalige economische en financiële elites, bleef de aandacht al te lang op de staal- en steenkoolproductie geconcentreerd. Zodoende werd er al te lang gegokt op de traditionele patronen en liet men de kans voorbijgaan in te spelen op de nieuwste industriële ontwikkelingen. Op dat moment bevond Vlaanderen zich economisch gezien in een weinig comfortabele situatie: er was geen economische activiteit van betekenis en de werkloosheid was groot.

Maar uiterekend die achterstand bleek uiteindelijk een startvoordeel. Omdat er geen remmende structurele factoren speelden zoals in Wallonië, omdat - mede als gevolg van de culturele ontvoogdingsstrijd - de Vlaamse arbeiders onder tusschen een vrij behoorlijke scholingsgraad bezaten, omdat het aanwezige arbeiderspotentieel - gezien de hoge werkloosheid - vrij aanzienlijk was, omdat de lonen in Vlaanderen verhoudingsgewijs eerder gering waren, en omdat, tenslotte, de Vlaamse arbeiders ook de reputatie genoten plichtsbewust en sociaal rustig te zijn. Om al deze redenen bleek de aantrekkingskracht van Vlaanderen op de buitenlandse kandidaat-investeerders vrij aanzienlijk te zijn. Het na-oorlogse economische beleid dat de basis heeft gevormd voor de opbouw van de Belgische welvaartstaat werd daardoor vooral vanuit Vlaams oogpunt een succes. Hierbij dient overigens vermeld dat de financiële en economische fracties van de Vlaamse Beweging doelbewust en actief inspeelden op de nieuwe economische ontwikkelingen. Complementair aan de ontwikkeling in Vlaanderen keek men in Wallonië van langsom meer tegen een hopeloze situatie aan. De recente afwikkeling van het Belgische staaldossier is de exponent bij uitstek van de hele geschiedenis van het Belgische minoriteitenvraagstuk.

De geschetste ontwikkelingen in cultureel en economisch opzicht hebben ook op politiek vlak sporen nagelaten. Met de acties van de Vlaamse Beweging op cultureel terrein groeide traag maar zeker het besef dat Vlaanderen onrecht werd aangedaan. Dat besef, samen met de stijgende culturele ontwikkeling en de bijkomende vorming van een Vlaamse elite, leidde onherroepelijk tot een nadrukkelijke en toenemende deelname van de Vlamingen aan het politieke leven in België. De stap van cultureel naar politiek bewustzijn kan symbolisch waarschijnlijk het best geduid worden met een verwijzing naar de oprichting van de Volksunie, een levensvatbare "zuiver" Vlaamse politieke partij, op 15 december 1954. Al dient hier onmiddellijk bij vermeld dat fenomenen als Flor Grammens (de man die misplaatste franstalige opschriften retoucheerde),

het Taalactiecomité en "Leuven Vlaams" nog jaren nadien getuigen van de romantische culturele restanten in de Vlaamse ontvoogdingsstrijd.

De rol die de Volksunie - overigens zelf lang en terecht een taalpartij genoemd - speelde in de opgang van Vlaanderen, moet niet overroepen worden, maar kan ook evenmin zonder betekenis genoemd worden. Zonder twijfel is deze partij jarenlang de politieke motor geweest die het veelsoortige georganiseerde protest tegen de achteruitstelling van Vlaanderen heeft gaande gehouden. Inmiddels hebben alle belangrijke Belgische politieke partijen na een "operatie Vleugelvorming", de opsplitsingsfase achter de rug en de vorming van autonome regionale partijen (CVP - PSC; SP - PS; PVV - PRL) en is de regionalisering van België een feit. Hierdoor is een stap gezet in de richting van een meer zelfstandig Vlaanderen dat zo gemakkelijker zijn eigen weg kan gaan en zelf verantwoordelijkheid m.b.t. zijn toekomst kan opnemen.

§ 4. ETNISCHE STRATIFICATIE

Men is geneigd om het fenomeen "etnische stratificatie" te illustreren aan de hand van buitenlandse voorbeelden. In België hebben de geschetste etnische verhoudingen nochtans evenzeer aanleiding gegeven tot een specifiek stratificatiesysteem. Vooral de Vlamingen hebben lange tijd moeten ervaren hoe zij op alle domeinen van het sociale leven over het algemeen vrede moesten nemen met de laagste sporten van de maatschappelijke ladder. Gezien de aanvankelijke culturele achterstand, nog versterkt door het vrij algemeen gebruik van het Frans, vooral op de hogere besluitvormingsniveaus, waren er op het eerste gezicht zelfs vrij goede objectieve gronden om die stelselmatige ondervertegenwoordiging te verklaren en zelfs te verantwoorden. Al dient daaraan onmiddellijk te worden toegevoegd dat er in heel wat gevallen sprake was van een doelbewuste discriminatoire behandeling door de Franstalige elites.

Met de culturele, economische en politieke opgang die de recente Vlaamse geschiedenis kenmerkt, kwam ook een overeenkomstige verschuiving binnen het Belgisch etnisch stratificatiepatroon tot stand. Een exponent van deze ontwikkeling is de creatie van een typisch Belgisch normensysteem dat bekend staat als de **taalkaders**. Het systeem van de taalkaders werd in het leven geroepen om Franstaligen, maar vooral Nederlandstaligen, gelijke kansen te bieden binnen de overheidsadministratie, het leger, de diplomatie, ... Andere elementen die moeten bijdragen tot de bescherming van de "Belgisch etnische groepen" zijn o.m. de taalparitaire samenstelling van de nationale regering, de zgn. alarmbelprocedure waarbij wetgevende initiatieven die door Vlamingen of Walen als bedreigend voor de eigen groep worden ervaren, speciale aandacht krijgen, ...

§ 5. ETNISCH PLURALISME

Landen kunnen op een continuüm gerangschikt worden, gaande van etnisch homogeen tot etnisch heterogeen of plurale samenlevingen. Aan de ene pool treft men deze aan met een enkele taal, religie, cultuur en ras; aan het andere uiterste bevinden zich de sterk gediversifieerde landen.

1. HOMOGENE EN PLURALE SAMENLEVINGEN

Voor W.O. II was Australië een goed voorbeeld van een homogeen natie-staat. Het was een Engels-sprekend christelijk land met één cultuur en één etnische bevolking. Afgezien van een kleine, ondergeschikte groep oorspronkelijke bewoners, waren de meeste Australiërs migranten of afstammelingen van migranten afkomstig van de Britse eilanden en Ierland, en hun moedertaal was het Engels. Er bestond enige spanning tussen Protestanten en Rooms-Katholieken, deze laatste meestal van Ierse afkomst, maar alles samen genomen vormden de Australiërs één volk met een duidelijk gevoel van nationale identiteit.

Het huidige Australië is heel wat meer cosmopolitisch. Sinds W.O. II heeft de komst van immigranten uit tal van landen, Australië doen verhuizen op het continuüm, van het homogeen naar het plurale type.

Noorwegen en Japan zijn opvallend homogeen. Bijna alle inwoners van Noorwegen zijn Noors-sprekende Lutheranen. De enige etnische minderheid in Noorwegen is een uiterst kleine groep Lappen. Japan kent drie minderheden: een klein aantal Koreanen, de Burakumin (Eta) en de Ainu, een beperkte groep erfgenamen van een volk dat in stamverband leefde. Voor het grootste deel is het land nochtans homogeen in raciaal, taalkundig en cultureel opzicht. Overigens lijkt Japan vastbesloten "Japan voor de Japanners" als stelregel te behouden. Er zijn Japanners uitgeweken naar andere landen, speciaal naar Canada, de V.S.A., Peru en Brazilië, en de Japanse regeringen hebben gedurende lange tijd kritiek geleverd op landen die de Japanse immigranten discrimineerden. Maar vreemdelingen, inclusief vluchtelingen, die zich zouden willen vestigen in Japan, krijgen te kampen met haast onoverkomelijke hindernissen.

Plurale samenlevingen

Landen die zo homogeen zijn als het huidige Noorwegen of Japan, vormen eerder de uitzondering dan de regel. De idee van een plurale samenleving kreeg vorm op basis van observaties in de complexe, multi-etnische kolonies van Zuidoost-Azië:

“Het eerste wat de bezoeker waarschijnlijk opvalt is de mengelmoe van volkeren - Europeanen, Chinezen, Indiërs en autochtonen. Het betreft hier in de meest strikte zin van het woord een mengelmoe. Zij vermengen zich namelijk wel maar vormen geen nieuwe combinatie. Elke groep houdt vast aan zijn eigen religie, zijn eigen cultuur en zijn eigen taal, zijn eigen ideeën en gewoonten. Zij ontmoeten elkaar wel als individuen, maar uitsluitend op het marktplaats om te kopen en te verkopen. Daar bestaat een plurale samenleving met de verschillende secties die er deel van uitmaken. Die secties leven naast elkaar, maar gescheiden binnen dezelfde politieke eenheid. Zelfs binnen de economische sfeer merkt men een systeem van arbeidsverdeling volgens raciale krachtlijnen.”

(Furnivall, 1948: 304)

Plurale samenlevingen zijn samengesteld uit verschillende volkeren die naast elkaar maar toch gescheiden leven (zie Smith, 1960; Kuper en Smith, 1969). Plurale samenlevingen komen tot stand op basis van historische krachten als veroveringen en kolonialisme. Zij kunnen hun pluraal karakter verliezen door assimilatie, een proces waarbij diverse etnische groepen binnen de samenleving cultureel minder grote verschillen gaan vertonen. Homogeniteit kan ook voorkomen na etnische ‘uitzuivering’, zoals toen Hitler de Duitse Joden wou uitroeien of bij de uitdrijving van de Chinese populatie uit Vietnam. Anderzijds kan een plurale samenleving ook opgedeeld worden in kleinere, etnisch ééndimensionele naties, zoals gebeurde in de Balkan na W.O. I. Vandaar overigens de betekenis van het begrip **balkanisering**.

2. EEN VEELHEID AAN VOLKEREN

De meeste landen leven met vreemdelingen binnen hun grenzen, maar de verscheidenheid die binnen een welbepaalde natie bestaat, blijft meestal onbekend voor buitenstaanders, tenzij dan wanneer een politiek conflict er de aandacht van de wereld op vestigt. Laat ons een aantal voorbeelden aanhalen: tenminste 6 % van de Chinese bevolking bestaat uit niet-Chinezen waarvan er velen leven in het Chinese gedeelte van etnisch homogene streken die te paard zitten op de nationale grenzen. Iran telt uitgebreide Turks-, Koerdisch- en Arabisch-sprekende minderheden die geconcentreerd zitten in welbepaalde streken. Zwitserland is onderverdeeld in Duits-, Frans-, Italiaans- en Romaans-sprekenden. In België leven Franstaligen, Nederlandstaligen en Duitstaligen, in Canada Franstaligen en Engelstaligen. Het grote West-Afrikaanse land Nigeria telt Yoruba, Iso, Hausa-Fulani, en andere stamgroepen met een eigen taal die in specifieke streken wonen. De bevolking is ook opgesplitst in moslims, christenen en anderen. De Welshmen in Groot-Brittannië, de Bretoenen in Frankrijk, de Basken in Spanje, vormen allemaal het separatistische element in die samenlevingen. En men moet zich daarbij realiseren dat hier slechts een kleine greep gedaan werd uit de verzameling van plurale samenlevingen.

In voorliggende paragraaf maken we nader kennis met twee heterogene samenlevingen die vandaag in de actualiteit staan: Zuid-Afrika en de Sovjet-Unie.

Beide kennen erg verschillende historische achtergronden, hun pluralistisch karakter is zeer uiteenlopend en de invloed van de etnische diversiteit op de nationale solidariteit valt nauwelijks te vergelijken.

a. Zuid-Afrika: gescheiden en ondergeschikt

Zuid-Afrika bezit enorm veel natuurlijke grondstoffen die het door middel van goedkope zwarte arbeidskrachten en moderne technologieën uitbaat. Het is al een rijk land en het zou nog veel rijker kunnen zijn wanneer het zijn menselijke rijkdommen ten volle zou ontwikkelen. In Zuid-Afrika wordt elk aspect van het leven van gelijk welk lid van de maatschappij door de huidskleur beheerst. Op een bevolking van dertig miljoen, staan er vijf miljoen blanken aan de top van de sociale ladder, onafgezien van hun begaafdheid of opleidingsniveau. De blanke bevolking bestaat uit twee groepen: er zijn mensen van Britse afkomst, meestal stedelingen, en er zijn de Boeren, die met veel meer zijn. De Boeren, die afstammelingen zijn van de Nederlandse kolonisten, beschouwen Afrika als hun thuis. Zij noemen zichzelf *Afrikaners* en hun taal, die een uitloper is van het Nederlands, het *Afrikaans*. Op gebied van opleiding en economisch niveau, moeten zij een beetje onderdoen voor de Engelstalige Zuid-Afrikanen, maar op politiek vlak zijn zij de sterksten en zij raken stilaan verstedelijkt.

Ras en kaste:

Op de Zuid-Afrikaanse sociale ladder vinden wij net onder de blanken ongeveer drie miljoen mensen van verschillende afkomst die men kleurlingen (Cape Coloured) noemt. De meesten van hen spreken Afrikaans. Wat hun culturele ontwikkeling betreft, staan zij dicht bij de Boeren dan bij de zwarte Afrikanen, maar hun politieke en sociale status is zwak en dubbelzinnig. Op het midden van de sociale ladder vinden wij ook bijna één miljoen Aziaten, die afstammen van gastarbeiders uit India. Net als de kleurlingen hoofdzakelijk in de Kaapprovincie wonen, zijn de Aziaten het sterkst vertegenwoordigd in de provincie Natal.

Helemaal onderaan de sociaal-economische ladder staan de meer dan éénentwintig miljoen onderontwikkelde, te laag tewerkgestelde en onderbetaalde zwarte Afrikanen. Men heeft hen *Bantu* geheten (de grootste talenfamilie), maar zij zelf worden liever *zwarten* genoemd.

Apartheid:

De ondergeschiktheid van bepaalde rassen is al heel lang een feit in Zuid-Afrika, maar de apartheid is vrij nieuw. *Apartheid* (gescheiden ontwikkeling van staatswege) is een streng systeem van strikte rassenscheiding. De apartheid bestaat uit drie typen van rassenscheiding: de “color bar” (barrière voor kleurlingen), de scheiding van verblijfplaatsen en de territoriale apartheid

(Davenport, 1977: hoofdstuk 19; Van den Berghe, 1966; Lever, 1978: hoofdstuk 11).

(1) De "color bar" bepaalt het dagelijkse leven van al wie niet blank is en beperkt het contact tussen blanken en niet-blanken. Tot op zekere hoogte gelijkt het wel op de "Jim Crow"-praktijken in het zuiden van de Verenigde Staten in het begin van deze eeuw. De niet-blanken worden naar gescheiden en minderwaardige diensten verwezen, zowel in de openbare als in de privé-sector. Zij moesten tot voor kort pasjes bij zich hebben en hun doen en laten wordt gecontroleerd. In het midden van de jaren zeventig begon de regering een aantal elementen uit de "color bar" te relativiseren, maar het is niet duidelijk hoe ver deze trend zich zal kunnen doorzetten aangezien een harde kern van blanken zich tegen elke versoepeling van het systeem verzet.

(2) De scheiding van de verblijfplaatsen nam toe sedert nationalistische Afrikaners aan de macht kwamen in 1948. Buurten waar vroeger verschillende rassen samen woonden, werden homogene getto's nadat men de verschillende rassen gescheiden had. De niet-blanken moeten, behalve tijdens de werkuren, over het algemeen, binnen hun district blijven.

De materiële omgeving van vele zwarten werd een beetje verbeterd door vernieuwde huisvestingsmogelijkheden in plaats van hun krot in de afgetakelde sloppenwijken. Toch werden zwarten, Aziaten en kleurlingen uit hun degelijke woningen in deftige buurten gezet. In Zuid-Afrika is stadsvernieuwing, zoals overal trouwens, stadsverhuizing. Bepaalde buurten worden met de grond gelijk gemaakt om op die manier de plannen van de politieke machthebbers te kunnen realiseren. Naargelang de stedelijke beroepsbevolking aangroeit om aan de industriële noden te kunnen voldoen, worden er meer en meer gescheiden kleurlingenwijken ("townships") opgericht. Deze wijken zijn nieuw en ordelijk, maar kaal, beperkt in oppervlakte, afgesloten met een omheining en verafgelegen van het stadscentrum en van de plaatsen waar de inwoners werken. Deze dichtbevolkte getto's huisvesten zowel mensen als ongenoegen. In 1976 trokken de rellen in de zwarte voorsteden de internationale aandacht op Zuid-Afrika en die rellen dreven de verbolgenheid die de miljoenen inwoners van Soweto en andere voorsteden jegens de Zuid-Afrikanen voelden, naar een dramatisch hoogtepunt. In 1986 hebben deze opstanden een nieuw hoogtepunt bereikt.

(3) Territoriale apartheid bouwt aan een toekomst waarin de zwarten in aparte woongebieden zullen ondergebracht zijn, naargelang hun taal en stam. Dit is het meest controversiële punt van apartheid. Zuid-Afrika zou door dit systeem een multinationale staat worden waarin elk zwart volk wel zijn eigen "thuisland" zal hebben, maar slechts een beperkt zelfbestuur.

Spanningen en dilemma's:

Ondanks het feit dat meer dan zeventig procent van de Zuid-Afrikaanse bevolking zwart is, zullen de zwarten, na de uitvoering van de thuislandenpolitiek,

nog maar over dertien procent van het land kunnen beschikken. Zoals deze planning is, zouden de thuislanden de snelgroeiende zwarte bevolking niet kunnen herbergen en zouden zij geen basis bieden voor een leefbare gescheiden economie. Daarbij komt nog dat een bepaald thuisland, niet noodzakelijk een geografisch geheel is, maar dat het uit her en der verspreide stukjes land kan bestaan die door andere politieke gebieden worden omgeven. Hierdoor wordt een dergelijk thuisland moeilijk bestuurbaar en is het onmogelijk om het efficiënt te exploiteren.

Volgens de thuislandenpolitiek zullen de zwarten, die men niet nodig heeft om in de blanke economie te werken, naar eender welk thuisland gestuurd worden, zonder hierbij rekening te houden met hun geboorteplaats of hun woonplaats. Zelfs zwarten die in blanke gemeenschappen geboren werden en die de toestemming hebben om in blanke gebieden te leven en te werken, worden wettelijk als inwoners van thuislanden beschouwd. Aangezien de meeste gezinnen in de thuislanden wonen, zijn de zwarten, die in de blanke gebieden wonen, wel verplicht om gescheiden van hun gezinnen te leven en zich daardoor een normaal gezinsleven te ontfangen. Tegen het einde van deze eeuw zullen de zwarten drie vierden van de Zuid-Afrikaanse bevolking uitmaken. Oorspronkelijk voorzag men in het thuislandenplan geen uitbreiding van het toegewezen grondgebied, maar dit onderwerp wordt nu hevig bediscussieerd.

Sommige blanken verzetten zich tegen de strenge vormen van apartheid en een minderheid van blanken verzet zich tegen de apartheidspolitiek als geheel. Apartheid vraagt het meeste offers van niet-blanken, maar het is een zeer inefficiënte, dure en fundamenteel onproductieve sociale bestuursvorm. De belastingen en de menselijke inspanningen die men anders aan sociale en economische vooruitgang zou kunnen spenderen, worden gebruikt om controlesystemen op te leggen die persoonlijke ontwikkeling frustreren en de verhoudingen tussen de verschillende rassen verslechtert.

Vele apartheidsregels zijn niet toepasbaar in een moderne industriële staat en zij worden dan ook soms gewijzigd omdat de Zuid-Afrikaanse economie nood heeft aan competente zwarte arbeidskrachten om de industrie en de verschillende diensten draaiende te houden. Een tekort aan geschoolde arbeiders leidde tot de verbetering van de mogelijkheden voor zwarten, wat dan weer de toegang tot beter betaalde jobs mogelijk maakte. Toch blijft een gelijk loon voor gelijke arbeid uitgesloten en zwarten een gezagspositie boven blanken geven zou tegen de Zuid-Afrikaanse basisprincipes indruisen.

Westerse burgers en vooral kerkgemeenschappen drongen aan op een boycott van Zuid-Afrikaanse goederen en op een stopzetting van investeringen in Zuid-Afrikaanse bedrijven. Zij beweren dat, wanneer Zuid-Afrika geïsoleerd wordt, het land zijn sociaal systeem zal wijzigen en een einde aan de apartheid zal stellen. Er zijn nochtans waarnemers die beweren dat precies dit isolement helpt om de positie van de Zuid-Afrikaanse extremisten te verstevigen (Kennan, 1971).

In Zuid-Afrika beschikt de politie over de nodige macht om het ongenoegen te onderdrukken. Zij kunnen dissidenten vasthouden zonder enige vorm van proces. Voor ons, Westerlingen, lijken deze controlesystemen niet veel te verschillen van wat er in communistische landen gebeurt. Er is in Zuid-Afrika echter wel een politieke oppositie die zich mondeling kan uiten en ook de pers heeft kritiek op het regeringsbeleid. Ook academici spreken zich uit tegen dit beleid maar zij lopen hierbij wel het risico om "verbannen" te worden en dat hun publicaties niet meer verspreid zouden mogen worden.

In Zuid-Afrika neemt de druk van de militante zwarten, kleurlingen en Aziaten toe terwijl er ook groeiende spanningen zijn tussen radicale en gematigde blanken. De stabiliteit van het repressieve systeem staat duidelijk op het spel.

b. De USSR: Intern kolonialisme

De USSR (de Unie van de Socialistische Sovjet Republieken) bestaat uit meer dan honderd verschillende etnische groepen. Deze groepen omvatten de Slaven (Russen, Oekraïners, Belorussen), de niet-slavische Europeanen (Moldaviërs, Letten, Litouwers, Germanen), de niet-Europese christenen (Armeniërs, Georgiërs) en de niet-Europese Islamiëten (Azeri, Kazachstanen, Oesbeken, Tadzjikken). Volgens de Sovjet ideologie zullen deze verschillende volkeren samensmelten zodat ook hun culturele verschillen verdwijnen. Er is echter geen enkele aanwijzing dat zij dit zullen doen. Zo weigert de Duitse bevolking, die men tijdens de tweede wereldoorlog van de gebieden rond de Wolga en de Zwarte Zee naar Azië deporteerde, zich te assimileren (Koch, 1977). De Sovjetunie zal in de toekomst waarschijnlijk nog een grotere mozaïek van etnische gebieden zijn dan nu al het geval is.

De Slavische volkeren (Russen of "Groot"-Russen, Belorussen en Oekraïners) omvatten ongeveer drie vierden van de totale bevolking. Het gaat hoofdzakelijk om Europeanen en er is ook hier, net als in de rest van Europa, een dalend geboortecijfer. De belangrijkste van de Sovjetrepublieken is de Russische Republiek (RSFSR) die iets meer dan de helft van de ganse Sovjetbevolking uitmaakt. Tegen het einde van deze eeuw zal het aantal inwoners van de Russische Republiek minder dan de helft van de totale bevolking zijn en alle Slavische volkeren samen zullen dan iets minder dan twee derden van de bevolking uitmaken (Feshbach, 1978, tabellen 1, 2).

Elke Sovjetburger moet een paspoort bij zich hebben waarop de 'nationaliteit' (Armeen, Georgiër of zo) vermeld staat. De nationaliteit wordt toegekend op basis van het ouderpaar zonder rekening te houden met de geboorteplaats of de huidige verblijfplaats. Een kind dat in Litouwen geboren wordt uit Oesbekische ouders is een Oesbek en geen Litouwer. De paspoorten laten de Sovjetburger echter niet toe om zich vrij te verplaatsen en te vestigen binnen hun eigen subnatie, laat staan binnen de Sovjetunie zelf. De mensen moeten leven waar zij van de militairen mogen (Hollander, 1973: 346).

"Met uitzondering van de Joden heeft elke volkerengroep zijn eigen thuisland. Dit kan één van de vijftien republieken van de Sovjetunie zijn of één van de twintig "autonome republieken" of acht "autonome streken" die binnen de Sovjetrepublieken gelegen zijn." (Meyer, 1978: 156)

Het huidige Joodse bevolkingsaantal in de Sovjetunie wordt op minder dan drie miljoen geschat - wat veel lager ligt dan het vooroorlogse cijfer - en van al de etnische groepen in de USSR verkeren de Joden wel in de meest kwetsbare positie. Het Russisch anti-semitisme heeft namelijk een lange geschiedenis. De campagne die de Sovjets tegen de godsdienst voeren wordt, wanneer het om Joden gaat, gecompliceerd door het feit dat de Joden zowel een volk als een religieuze groepering zijn. In tegenstelling tot andere nationaliteiten beschikken de Joden echter niet over een officieel erkend taal- of onderwijssysteem. De Joodse identiteit wordt echter het meest in gevaar gebracht door het ontbreken van een territoriaal gebied (Hollander, 1973: 347-48).

Russisch kolonialisme:

De Sovjetunie van tegenwoordig is een overblijfsel van het Russische Rijk van een eeuw geleden en het kolonialisme stopte niet met de Russische Revolutie. In op één na alle Sovjetrepublieken zijn de topambtenaren Russische migranten en in de niet-Russische republieken bekleden zij zeker de geprivilegieerde posities. De Russen en ander Slaven hebben de overhand in het militaire gezag, in de sterk gemechaniseerde militaire eenheden, in de industriële bureaucratie en op het hoogste beleidsniveau over het ganse land. In de minder ontwikkelde republieken zijn de Russische migranten de hoogst ontwikkelde mensen (Andrews, 1978: 447-450). De industriële investeringen en produktie zijn, met uitzondering van de streken waar grondstoffen ontgonnen worden, geconcentreerd in het westelijke deel (het Slavische) van het land.

De aangroei van de moslimbevolking:

In 1970 was één op zeven Sovjetburgers moslim, maar de moslimbevolking groeit in het Centraal Aziatisch deel van de Sovjetunie sneller aan dan de Slavische bevolking. Tegen het jaar 2000 zal één op de drie Sovjets moslim zijn (Feshbach, 1978: 86). Deze moslims zijn verdeeld over verschillende talen en etnische groepen en zij zijn zo sterk aan hun dorp gebonden dat zij niet willen uitwijken en niet willen huwen met iemand van een andere nationaliteit. Zij sturen hun kinderen ook liever naar een niet-Russische school en

"zij hebben opvallend weinig noties van het Russisch... Zelfs het eigen onderwijs volgen zij liever in hun eigen taal, hoewel een vlotte kennis van het Russisch noodzakelijk is voor een goede Sovjetcarrière."

(Frankland, 1979)

Ondanks het verzet van staatswege zijn Islamitische leiders erin geslaagd om de Islamitische gemeenschap levend te houden. Dit deden zij gedeeltelijk

door de godsdienstpraktijk te vergemakkelijken en door de pelgrimstocht naar Mekka te vervangen door pelgrimstochten naar graven van plaatselijke heiligen. Verder benadrukken zij dat de Islamitische plechtigheden in verband met de levensloop zowel nationaal/etnisch als religieus van aard moeten zijn.

“Moskou maakt zich geen zorgen over Ayathollah Khomeini maar wel over de groeiende moslimgemeenschap die door haar bestaan de Sovjetidealen, zoals centralisatie en proletarische homogeniteit, uitdaagt.”

(Frankland, 1979)

Het is dus zo dat zowel godsdienst en taal, als geografie en demografie samen, voor steeds groeiende minderheidsproblemen zorgen in de USSR.

c. Besluit

In dit deel bespraken we twee pluralistische maatschappijen die beiden het produkt van kolonialisme zijn.

Zuid-Afrika is een land met vele rassen dat door een blanke minderheid bestuurd wordt. De blanke politieke leiders beseffen nu dat zij rekening moeten houden met een nieuwe militante houding van de zwarten. Zij zien in dat er interne politieke wijzigingen nodig zijn om enerzijds de economische ontwikkeling mogelijk te maken en om anderzijds het zwarte ongenoegen te bestrijden. Ondertussen versterkt de politie met sterke hand de apartheidspolitiek.

Ook de Sovjetunie is een etnisch complexe maatschappij. De snelst groeiende etnische minderheden leven in duidelijk omschreven, maar onderontwikkelde gebieden in Centraal Azië. In vergelijking met die van Zuid-Afrika zijn de Sovjetrussische minderheden vrij goed geïsoleerd van de wereldwijde groei van etnisch nationalisme. De Sovjetunie van de volgende eeuw zal sterk beïnvloed worden door de manier waarop het Sovjetbeleid met de etnische minderheden zal omgaan en door de wijze waarop men etnisch bewustzijn in politieke daden zal omzetten.

SAMENVATTING

§ 1. DE CREATIE VAN MINDERHEDEN

Het bestaan van minderheidsgroepen in de moderne wereld is hoofdzakelijk het gevolg van de Europese ontdekkingsreizen, veroveringstochten en migratie. Kolonisatie bracht zelfs de verst afgelegen streken in contact met de westerse cultuur en gaf het ontstaan aan samenlevingen gebaseerd op de overheersing van één groep door een andere.

Slavernij is een andere belangrijke factor bij de creatie van minderheden. Alle Europese naties namen deel aan de slavenhandel, maar sommigen gedroegen zich ten aanzien van de slaven strenger dan anderen. De mate van strengheid van een slavensysteem was afhankelijk van de wetgeving

inzake vrijlating, van de religieuze omschrijving van het slavenstatuut, en van de sociale aanvaarding van vrijgekomen slaven.

§ 2. BEWUSTZIEN EN ANTAGONISME

Als er sprake is van een “minderheidsgroep” dan wijst zulks op een situatie van onderschikking en niet op een kwantiteit. Het begrip ras verwijst naar ingeboren, overgeërfde karakteristieken, terwijl etniciteit betrekking heeft op sociale en culturele kentrekken.

Een stereotype is een vereenvoudigd geloof betreffende leden van een welbepaalde groep, dat de brede reeks karakteristieken van die groep negeert. Recent opteelden minderheden voor begrippen als “Chicano” en “zwarte”. Zodoende gaven zij uiting aan hun streven naar positieve zelf-definitie.

§ 3. AANPASSING EN PROTEST

Ook in België stuit men op het bestaan van twee etnische bevolkingsgroepen. Tot W.O. II moesten de Vlamingen vrede nemen met een minderheidspositie. Geleidelijk aan stelden zij zich evenwel minder inschikkelijk op. Die gewijzigde houding ging hand in hand met een groeiend bewustzijn omtrent de eigen identiteit. Op dit moment kan men de Vlamingen nog moeilijk bestempelen als een minderheidsgroep.

§ 4. ETNISCHE STRATIFICATIE

Bekleedden de Vlamingen tot in het recente verleden de laagste treden van de maatschappelijke ladder in het Belgische publieke leven, dan is zulks vandaag lang niet meer het geval. Dank zij de culturele, economische en politieke ontvoeringsstrijd zijn de Nederlandstaligen er in geslaagd zich op te werken tot volwaardige participanten aan de besluitvorming op alle niveaus van alle domeinen. Complementair daaraan hebben de Franstaligen een goed deel van hun suprematie en van de bijhorende privileges moeten opgeven.

§ 5. ETNISCH PLURALISME

De verhoudingen tussen de rassen in Zuid-Afrika worden beheerst door de apartheid, een systeem van rassenscheiding dat bestaat uit ‘color bar’, scheiding van verblijfplaatsen en territoriale apartheid. De territoriale apartheid is zeer controversieel omdat vele zwarten hierdoor naar “thuislanden” verwezen worden, die economisch niet zelfstandig zijn en die daarbij slechts een klein deel van Zuid-Afrika beslaan.

Alle Zuid-Afrikaanse minderheden, zowel Aziaten, kleurlingen als zwarten, worden steeds militanter. Door het systeem is het ook onmogelijk om tot een moderne efficiënte industriële staat te komen. Het overheersend blanke regime staat zowel onder interne als onder externe druk.

In de USSR wonen meer dan honderd verschillende etnische groepen, waaronder de Slaven de belangrijkste zijn. Zij bezetten, zowel in de niet-Russische als in de Russische republieken van de USSR, de geprivilegieerde posities en ook in de regering, de industrie en het leger bekleden zij hoge posten. De Joden bevinden zich er in een twijfelachtige positie omdat zij zowel als een nationaliteit en als een religieuze groep beschouwd worden, terwijl zij niet eens over een territoriale basis beschikken.

De moslims zijn de snelst aangroeiende bevolkingsgroep in de Sovjetunie en tegen het jaar 2000 zal één op de drie Russen moslim zijn. De toekomst van de USSR hangt sterk af van de manier waarop de regering de groeiende moslimbevolking en de andere etnische minderheden zal aanpakken.

AANBEVOLEN LITERATUUR

- Bahr, H.M., B.A. Chadwick en R.C. Day (eds.) (1972), *Native Americans Today: Sociological Perspectives*, New York, Harper & Row.
- Foner, L. en E.D. Genovese (eds.) (1969), *Slavery in the New World: A Reader in Comparative History*, Englewood Cliffs, N.J., Prentice-Hall.
- Genovese, E.D. (1972), *Roll, Jordan, Roll: The World the Slaves Made*, New York, Oxford University Press.
- Gordon, M.M. (1978), *Human Nature, Class and Ethnicity*, New York, Oxford University Press.
- Grebler, L., J. W. Moore en R.C. Guzman met J.L. Berlant, T.P. Carter, W. Fogel, C.W. Gordon, P.H. McNamara, F.G. Mittelbach en S.J. Surace (1970), *The Mexican-American People: The Nation's Second Largest Minority*, New York, Free Press.
- Myrdal, G., met medewerking van R. Sterner en A. Rose (1944), *An American Dilemma: The Negro Problem and Modern Democracy*, New York, Harper & Row.
- Quevit, M. (1978), *Les causes du déclin Wallon*, Bruxelles, Editions Vie Ouvrière.
- U.S. Bureau of the Census (1979), *The Social and Economic Status of the Black Population in the United States: An Historical View. 1790-1978*, CPR, P-23, nr. 80, Washington, D.C., GPO.
- Van Haegendoren, M. (1978), *Het geld van de Vlamingen*, Leuven, Davidsfonds.
- Van Isacker, K. (1978), *Mijn land in de kering 1830-1980. Deel 1, 1830-1914*, Antwerpen - Amsterdam, De Nederlandsche Boekhandel.
- Williams, R.M. (1977), *Mutual Accomodation: Ethnic Conflict and Cooperation*, Minneapolis, University of Minnesota Press.
- Wilson, W.J. (1978), *The Declining Significance of Race*, Chicago, University of Chicago Press.

Hoofdstuk 9

STRATA EN KLASSEN

§ 1. METHODE EN THEORIE

Dit laatste hoofdstuk uit de "Grote Scheidingslijnen" houdt zich bezig met de manier waarop mensen gerangschikt worden en hoe de maatschappij door ongelijkheden en sociale klassen gevormd wordt. De mensen zijn zich al langer dan vandaag bewust van het verschil in levenskansen en levensstijlen. Reeds meer dan een halve eeuw geleden lazen Engelse kinderen dit sprookje over sociale klassen bij de zeemeerminnen:

"En plotseling, zij had niet eens de tijd om zich te realiseren wat er gebeurde, dook de boot naar beneden en Effie stond ineens in een onderzees koninkrijk.

Het was Zeemeerminnenland!

Er woonden er honderden en honderden in hun zilveren stad. De welgestelde zeemeerminnen hadden een gouden staart. Maar er waren ook zeemeerminnen uit de middenklasse, die een zilveren staart hadden en die de hele tijd niets anders deden dan de maniertjes van de welgestelde zeemeerminnen na te bootsen. Tenslotte waren er ook gewone zeemeerminnen. Deze maakten enorm veel lawaai, aten hun vis in één keer op en zwommen in grote troepen en scholen rond."

(Bo-Peep, 1917)

Al is men geen socioloog of zeemeermin, toch kan men gevoelig zijn voor sterke verschillen in levensstijlen en inkomen. Mensen kunnen zichzelf vaak met de leden van één of andere klasse identificeren en wanneer men het hen vraagt, kunnen zij zich nauwkeurig op de sociale ladder plaatsen. Deze opvattingen over de klassen kunnen door vulgariserende verslagen of sociologisch onderzoek beïnvloed zijn, maar zij zijn vooral het gevolg van de pogingen die mensen ondernemen om significante aspecten van hun eigen leven zin te geven.

Ongelijkheid, sociale rang en sociale klasse, het zijn alle drie problemen waarmee de sociologie zich bijzonder bezighoudt omdat zij op talloze gebieden het persoonlijke en het sociale leven beïnvloeden. Vele aspecten van het sociale leven, zoals de opvoeding van kinderen, de verhoudingen tussen man en vrouw, politieke macht, levensverwachtingen en de industriële organisatie, dragen de stempel van de sociale klasse.

1. HET ONDERZOEK NAAR DE SOCIALE STRATIFICATIE

De sociale stratificatie kan zowel objectief als subjectief benaderd worden.

a. De objectieve aanpak

Bij de objectieve benadering van de sociale stratificatie maakt men gebruik van aanwijzingen zoals het inkomen, het aantal doorlopen schooljaren, het beroep of de formele positie in de gezagshierarchie. Deze indicatoren worden objectief genoemd omdat zij gebaseerd zijn op gemakkelijk waar te nemen feiten en niet op wat mensen denken of voelen. Zij laten een preciezere meting toe dan andere benaderingen en worden daarom vaak gebruikt in surveys op basis van steekproeven van grote bevolkingsgroeperingen en als een toevoeging bij onderzoeken van gemeenschappen.

Een sociaal stratum bestaat uit individuen of gezinnen die op een bepaald aspect van de sociale rang, zoals macht, prestige of inkomen, gelijk zijn. Zo behoren alle mensen die binnen een bepaalde inkomensmarge vallen, tot een inkomensstratum en op dezelfde manier maken alle mensen die een bepaald aantal jaren schooljaren, deel uit van een onderwijsstratum. Een socioloog kan, nadat hij de statistieken over inkomensverdeling bestudeerde, de bevolking in strata opdelen op basis van Belgische frank (bijvoorbeeld inkomensschijven van 250.000 Bfr.) of door middel van percentages (bijvoorbeeld, elke twintig procent van de gezinnen gaande van laag naar een hoog inkomen). Voor een onderwijsstratum kan de onderzoeker tewerk gaan via een indeling volgens aantal doorlopen schooljaren of volgens behaalde diploma's.

Maar door mensen volgens inkomen en diploma te rangschikken, beschikt men natuurlijk maar over beperkte informatie. Zo kunnen mensen die volgens hun inkomen binnen hetzelfde stratum vallen op een andere manier over geldbedragen denken en de sociale effecten van gelijke inkomens kunnen dus merkbaar verschillen. Een inkomen van 750.000 Bfr. per jaar betekent zeker iets voor een arbeider op middelbare leeftijd, die op dat ogenblik ongeveer het maximum verdient. Het zal echter iets anders betekenen voor een jong kaderlid die pas met zijn loopbaan begonnen is. Het belang van een bepaald inkomen is verder ook afhankelijk van factoren zoals het vorige inkomen en de spaarcenten, het inkomen van vrienden en familieleden, de zekerheid van inkomen en de inflatie van het ogenblik en deze die te verwachten is.

b. De subjectieve aanpak

Met een beetje ervaring kan elk individu zich een vrij duidelijk beeld vormen over hoe bepaalde klassen zijn, welke mensen tot een bepaalde klasse behoren en hoe het classesysteem werkt. Deze opvattingen noemt men soms **beeldvorming over sociale klassen**. Die beeldvorming kan verschillen naargelang de sociale rang van waaruit het individu zich een oordeel vormt (Davies, 1967; Jackman, 1979; Svalastoga, 1959).

De subjectieve of "self-rating"-benadering tracht te achterhalen waar mensen zichzelf op de sociale ladder plaatsen. Zo kan de onderzoeker hen vragen of hun inkomen beneden het gemiddelde, rond het gemiddelde of boven het gemiddelde inkomen van hun omgeving ligt. Men kan hen ook directer vragen waar zij zichzelf zouden plaatsen wat hun economische standing, prestige of iets dergelijks betreft.

De plaats waar mensen zich op de sociale ladder plaatsen is sterk afhankelijk van hun **referentiegroepen** (dit zijn de groepen waarmee men zichzelf vergelijkt). Een meestergast die in een arbeiderswijk woont, zou zichzelf vrij hoog kunnen plaatsen omdat hij meer verdient dan de meeste van zijn mede-arbeiders, vrienden of buren. Wanneer hij zichzelf dan weer met goed betaalde kaderleden of vrije beroepen gaat vergelijken, zou zijn inkomen hem wel eens laag kunnen lijken. De objectieve economische standing van deze persoon blijft weliswaar gelijk, maar de manier waarop hij erover denkt verandert wel. Het is daarom dat onderzoeken naar de zelfwaardering de referentiegroep van de informanten tracht te omschrijven.

Een veel gebruikte subjectieve techniek bestaat erin aan de mensen te vragen tot welke sociale klasse zij behoren of hen te laten kiezen uit een lijst van sociale klassen, zoals bovenste, middenste, arbeiders- of lagere klasse (Center, 1949: 77; Jackman, 1979). Deze werkwijze is best bruikbaar wanneer het grootste deel van de bevolking met de verschillende klassebenamingen vertrouwd is en wanneer er een algemene overeenkomst is over wat zij precies inhouden. In het onderzoek van Jackman, zegden slechts twee procent van de informanten dat zij de vraag over de klassen niet konden beantwoorden.

c. Subjectief tegenover objectief

Wij stelden zoëven dat de "self-rating"-benadering subjectief en bepaalde andere werkwijzen objectief zijn. Zoals de termen hier gebruikt worden, verwijzen ze naar informatietypen en niet naar maatstaven voor bewijsmateriaal. De bevindingen die men via de objectieve weg verwerft, zijn niet altijd superieur aan deze die men op basis van attitudes en opinies kan verzamelen. Meer nog, deze subjectieve data (eigen waardering en die van anderen) kunnen als een stevige basis voor objectieve besluiten dienen door het feit dat zij ondubbelzinnig zijn.

2. SOCIALE KLASSEN: HET MARXISTISCH MODEL

De woorden **strata** en **klassen** worden vaak door mekaar gebruikt om de verschillende sociale rangen of niveaus te beschrijven. Wanneer marxistische geleerden echter over klassen spreken, dan laten zij zich niet in met sociale rangen of statistisch bepaalde strata, maar wel met de problemen die de sociale organisatie en veranderingen met zich meebrengen.

a. De klassentheorie van Marx*

Vanuit een historisch standpunt bekeken zijn sociale klassen meer dan hiërarchische rangen. Volgens Marx zijn klassen de fundamentele bouwelementen van de maatschappij, d.w.z. groeperingen van mensen - bijvoorbeeld loontrekken uit de industrie - die binnen een economisch systeem dezelfde rollen vervullen.

In de volgende alinea's vindt men de marxistische klassentheorie kort samengevat.

De oorsprong van de klassen:

Sociale klassen ontstaan uit de "produktieverhoudingen", wat zoveel is als de manier waarop het werk georganiseerd wordt. Sommige mensen zijn eigenaar van een stuk land, anderen pachten het. Sommige mensen werken in loondienst, anderen stellen mensen tewerk. Toch zag Marx de sociale strata zoals beroep of inkomstenniveau niet als klassen. Hij was ervan overtuigd dat de sociale klasse geworteld was in economische sleutelrollen, zoals de rol van de werknemer en de werkgever, rollen die industrieën en beroepen overschrijden.

Polarisatie:

Volgens Marx waren de belangrijkste sociale klassen van de moderne tijd, de klasse van de grondbezitters en de kapitalisten en de klasse van de loontrekken. Marx was er zich zeker van bewust dat het allemaal veel ingewikkelder was, maar hij voorspelde een polarisatie van de maatschappij rond twee polen. Enerzijds had men de kapitalisten of de **bourgeoisie**, met inbegrip van de grote landbouwers, anderzijds had men de arbeiders of het **proletariaat**, dat buiten zijn arbeidskracht niets bezat. Kleine boeren, eigenaars van een kleine onderneming en vrije beroepen zouden allemaal werknemers van grote bedrijven worden, bezit van een beperkt aantal rijke kapitalisten, en op die manier tot het proletariaat gedwongen worden.

Objectieve klasse en subjectieve klasse:

Het klassenniveau en de belangen van het individu worden door objectieve voorwaarden van werk en macht bepaald. De belangen van de werkgever zijn tegengesteld aan die van de werknemer en het maakt niet uit hoe sympathiek de werkgever of hoe vriendelijk de werknemer is. Een arbeider wordt verder ook geen lid van de bourgeoisie door zich er gewoon mee te identificeren. Marx geloofde erin dat, na verloop van tijd, de klassen behalve objectief ook subjectief of zelf-bewust zouden worden. Handenarbeiders, bijvoorbeeld, moesten

* Voor meer informatie, zie BENDIX & LIPSET, 1966: 6-11; BOTTOMORE & RUBEL, 1956; DAHRENDORF, 1959 en FEUER, 1959.

gewoon een georganiseerde, zelfbewuste klasse worden, omdat zij door het leven in de fabriek op dergelijke wijze samengebracht werden dat zij zich bewust werden van hun eigen interesses en macht.

Klasse-overheersing en klassestrijd:

Het is in bijna gelijk welke maatschappij zo geweest dat een aantal mensen de rest overheersten. Dit overheersen moet men zowel politiek als economisch begrijpen. De dominante klasse beheerst de maatschappij, met inbegrip van de regering - deze regering is bourgeois wanneer zij de belangen van de kapitalistische klasse dient. Het is dus zo dat politiek door de economie beheerst wordt en dat de politieke gevechten eigenlijk conflicten tussen economische klassen zijn.

Progressieve tegenover reactionaire klassen:

Door veranderingen in de technologie en de sociale organisatie ontstaan er nieuwe klassen die andere gaan uitdagen. De kapitalistische klasse was "progressief" in die zin dat zij de voorwaarden creëerde die tot het ontstaan van een nieuwe klasse, namelijk het proletariaat, leidde. Het kapitalisme werd, net zoals de feodale heren voor haar gedaan hadden, reactionair wanneer het die sociale ontwikkeling trachtte tegen te houden.

Het einde van het classesysteem:

Het proletariaat omvat het grootste gedeelte van de maatschappij en heeft de grootste aspiraties. Het is daarom dat het proletariaat uiteindelijk zal overwinnen en dat de klassen door een klasseloze maatschappij zullen vervangen worden.

b. Kritiek op het marxisme

De kritiek op Marx en zijn theorie omvat vier belangrijke punten:

(1) Marx legt teveel de nadruk op de belangrijkheid van de sociale klasse, zowel als een element in het individuele gedrag, als een factor ter verklaring van historische gebeurtenissen. Er zijn andere bronnen van persoonlijk en groepsgegedrag die vaak belangrijker zijn dan de klasse. Zo kunnen nationalisme en etnische loyaliteit de onderverdeling in klassen doorkruisen. Daarbij komt nog dat andere aspecten van de sociale stratificatie, zoals prestige, vaker een grotere invloed op het doen en laten hebben dan de economische. Terwijl de economische klasse soms een beslissende invloed heeft op de politiek, kan de politiek toch onafhankelijk zijn van invloeden en belangen van een bepaalde klasse (Dahrendorf, 1959: hoofdstuk 8, 9).

(2) Marx verwachtte zich niet aan krachten die de polarisatie van de klassen zouden kunnen verminderen. Hij was ervan overtuigd dat het universele stemrecht voor mannen zou leiden tot de overwinning van de werkende klasse

in Engeland. Hij veronderstelde dat de arbeiders, gedreven door hun gemeenschappelijke belangen, als één blok zouden stemmen. Maar dit gebeurde niet. Wat Marx ook niet verwachtte, was het belang van ruimere deelname aan de politiek en de uitbreiding van de regeringsprogramma's om zo de arbeids- en levensomstandigheden te verbeteren (Marshall, 1950/1964).

(3) Maar ook de voorspelling dat de arbeiders een klassebewustzijn en revolutionaire aspiraties zouden gaan ontwikkelen was maar gedeeltelijk correct. De polarisatie van de maatschappij, die hij verwachtte, kwam niet tot stand, hoewel de concentratie van grote luxe en macht in handen van een klein aantal vennootschappen de mogelijkheid tot polarisatie bood. Tendensen om de maatschappij volgens bepaalde klassen op te splitsen, worden gecompenseerd door de toename van sociale strata die gebaseerd zijn op beroep, opleiding en prestige. De Amerikaanse versie van de klassenstrijd is een conflict over lonen, secundaire arbeidsvoorwaarden, werkzekerheid en arbeidsvoorwaarden - wat al verwijderd is van de proletarische revolutie van Marx.

(4) Marx dacht dat de overwinning van het proletariaat een einde aan de uitbuiting zou stellen en dat de regering door een "beheer van zaken" zou vervangen worden. Hij verhoopde een humaan socialisme en verwachtte zich zeker niet aan het ontstaan van totalitaire regimes.

Ondanks al deze kritiek, heeft het marxisme toch een grote bijdrage tot de sociologie geleverd, vooral dan tot de sociale geschiedenis. Hoewel de meeste sociologen niet alles van het marxistisch model kunnen aanvaarden, heeft het hen toch bewust gemaakt van de rol van de klassen doorheen de geschiedenis. Tot op zekere hoogte volgen zij de gedachtengang van Marx en gaan zij dieper in op die onderzoeksproblemen die Marx grotendeels definieerde.

3. HET FUNCTIONELE MODEL

Functionele theoretici stellen dat, naargelang de maatschappij zich ontwikkelt als reactie op veranderende omstandigheden, succesrijke aanpassingen zullen overleven en dat aanpassingen die geen succes hadden gaandeweg zullen wegvallen. Grof gesteld, bepaalt de noodzaak om de maatschappij over het algemeen te laten functioneren, het ruime patroon van de sociale relaties en de typen van personen die sociale posities zullen innemen.

De poging om een verklaring te geven voor het blijvend karakter van de ongelijkheid is een van de meest uitdagende maar ook meest aangevallen uitspraken van het functionalisme. De functionele theorie van de ongelijkheid kunnen wij als volgt samenvatten: voor het overleven van de maatschappij is het noodzakelijk dat belangrijke, moeilijke en gevaarlijke opdrachten uitgevoerd worden. Voor het vervullen van die taken moet men getalenteerde mensen zoeken en trainen om hun taak naar behoren te vervullen. Bepaalde zeldzame

vaardigheden vragen veel tijd en moeite om de beste kandidaten te selecteren en hen op te leiden. De meest bekwame mensen kan men vaak slechts overtuigen om zich degelijk voor te bereiden op hun taak en die dan ook uit te voeren, door hen met een hoog prestige en andere voordelen te belonen. De ongelijkheid is dus het gevolg van het feit dat men de meest geschikte mensen op belangrijke posities gaat plaatsen, waar zij waardevolle bijdragen tot de maatschappij kunnen leveren (Davis en Moore, 1945).

Kritiek

De stelling dat enkel hoge beloningen mensen er toe brengen om zo een belangrijke taak uit te voeren, werd reeds vaak in vraag gesteld (Tumin, 1953; Lopreato en Lewis, 1963; Stinchcombe, 1963; Goode, 1967; Alves en Rossi, 1978). Men kan zich vele vragen stellen:

- Zou men mensen, die over de mogelijkheden beschikken om arts, ingenieur, wetenschapper of bedrijfsleider te worden, zodanig kunnen socialiseren dat zij zich verplicht voelen deze richtingen te kiezen, zelfs al verwachten zij later hetzelfde loon als arbeiders te krijgen?
- Is het plezier om een dergelijke hooggeschoolde job te vervullen voldoende om hen voor hun opleiding te motiveren om dan achteraf hun werk goed te doen?
- Is de lange opleiding, die men voor deze goed betaalde job vraagt, een offer dat men brengt of is de opleiding op zich reeds een beloning voor hen?
- Worden mensen die verantwoordelijke posities bekleden meer betaald dan mensen met minder verantwoordelijkheden?
- Zorgen hoge lonen voor een betere uitvoering van taken waarvoor verantwoordelijkheidszin verondersteld wordt?

Een onderzoek in meer dan zeventienhonderd van de grootste Amerikaanse bedrijven geeft een antwoord op de laatste twee vragen. Vanuit het standpunt van de functionele theorie bekeken, was het loon dat de hoofdverantwoordelijken ontvingen niet afhankelijk van de manier waarop zij hun job vervulden, noch van het sociale belang van het geproduceerde produkt. Bedrijfsverantwoordelijken van bedrijven die staal, geneesmiddelen, voedsel en kleding produceerden, verdienden niet meer dan deze uit sectoren zoals tabak, cosmetica en frisdranken. De vergoedingen die de verantwoordelijken ontvingen waren in plaats daarvan gekoppeld aan de grootte van het bedrijf (Broom en Cushing, 1977).

De meeste sociologen zijn het eens met de volgende algemene restricties met betrekking tot de functionele theorie:

(1) Hoewel een zekere ongelijkheid in de lonen de goede gang van zaken in de maatschappij kan bevorderen, is extreme ongelijkheid niet wenselijk. Het salaris en de secundaire arbeidsvoorwaarden van een bedrijfsverantwoordelijke in een grote onderneming zijn veel gunstiger dan deze van de lager betaalde

de werknemers. De topmanagers van bepaalde grote bedrijven ontvangen een salaris van verschillende miljoenen Belgische frank, maar daar komen nog zaken bij, zoals opties voor aandelen die nog veel meer miljoenen, laag belastbaar, kapitaal opleveren, alsook interestvrije leningen, kostbare faciliteiten gaande van het gebruik van een bedrijfswagen, vliegtuigen en het lidmaatschap van verschillende clubs en tenslotte ook nog de "gouden parachute" die hen moet beschermen wanneer de firma door een ander bedrijf overgenomen wordt. Deze rijkelijke beloningen zijn niet altijd even rijkelijk verdiend, maar de verantwoordelijken kennen ze aan zichzelf toe omdat zij het stemmingsproces in de beheerraad en op de jaarlijkse algemene vergadering van de aandeelhouders in handen hebben.

(2) In organisaties die door de staat beheerd worden, is het verschil tussen de hoogste en de laagste lonen veel kleiner, hoewel de verantwoordelijken even moeilijke en belangrijke taken vervullen als hun collega's in het bedrijfsleven. Deze vergelijking suggereert dat enorm hoge lonen niet nodig zijn om er zeker van te zijn dat belangrijk werk goed uitgevoerd wordt. Het is inderdaad zo dat prestige en andere niet-financiële beloningen, geld gaan vervangen. Mensen verlaten zelfs zeer goedbetaalde jobs om een belangrijke regeringsfunctie te kunnen aanvaarden of om een interessantere en meer uitdagende job te kunnen vervullen. De financiële beloning voor een job wordt niet noodzakelijk bepaald door de mate waarin men bijdraagt tot de maatschappij. Leraren scoren in de V.S.A., in Nederland, maar ook bij ons, boven het gemiddelde prestige van beroepen (zie Tabellen 9.2. en 9.3.). Nochtans worden zij zelden betaald wat men op basis van hun opleiding en verantwoordelijkheid zou vermoeden. Anderzijds verdienen topsporters enorme sommen geld voor korte optredens en hoe getalenteerd zij ook mogen zijn, zij dragen niet bij tot de verbetering van de maatschappij.

(3) Er zijn heel wat mensen die enorm veel geld verdienen hoewel zij geen belangrijke posities bekleden en zij geen sociaal zinvol werk doen. Misdadigers zijn hiervan een duidelijk voorbeeld. Maar ook jobs die niets met criminaliteit te maken hebben, zoals in de tabak- of likeurindustrie, zijn goed betaald, terwijl die producten schadelijk zijn voor de gezondheid.

(4) Het functionalistische model houdt verder geen rekening met de geërfde rijkdommen en de toegewezen status. Een bepaalde vorm van ongelijkheid kan noodzakelijk zijn om een bepaald ongewoon talent te ontdekken, te ontwikkelen en te belonen, maar dit kan geen ongelijkheid zijn zoals die van de ene generatie op de andere overgedragen wordt. Geërfde ongelijkheid is veeleer dysfunctioneel dan functioneel omdat zij het ontdekken en gebruiken van talent eerder zal beperken dan aanmoedigen.

§ 2. ONGELIJKHEID

Wij zullen ons nu bezighouden met een aantal, onderling in relatie staande, welbepaalde vormen van ongelijkheid: inkomen, rijkdom, macht en prestige. Een inkomen dat hoger ligt dan het niveau dat vereist is om bepaalde uitgavegewoonten te kunnen volhouden, leidt tot de aangroei van rijkdom. Rijkdom vermeerderd zichzelf door meer en meer inkomsten te verwerven via interesten, dividenden en rentes. Rijkdom en hoog inkomen vragen om gediend te worden en om eerbeid en zij bevatten dus de kiemen van macht. Rijkdom laat toe dat men beroep doet op adviseurs en mensen die de investeringsmogelijkheden onderzoeken. Zij laten verder ook toe aanwezig te zijn op de plaats waar beslissingen genomen worden - zowel op financieel vlak als op andere domeinen - en geven zo de kans om macht uit te oefenen. In het jargon van de immobiliën-makelaar zijn de mensen met een hoog inkomen "bonafide" kopers. Rijkdom, vooral "oude" rijkdom (die door voorouders verworven werd) is een bron van prestige. Deze relaties tussen de verschillende soorten ongelijkheden mag men niet uit het oog verliezen, wanneer men de verschillende maatstaven afzonderlijk gaat bekijken.

1. HET INKOMEN

Van al de objectieve maatstaven van ongelijkheid zijn de gegevens over het inkomen het meest systematisch verzameld en het gemakkelijkst verkrijgbaar. Daarom wordt de verdeling van de inkomens vaak gebruikt om de ongelijkheid na te gaan, vooral wanneer men landen, streken of hetzelfde land in verschillende periodes gaat vergelijken.

Landen verschillen natuurlijk in de manier waarop zij hun verslagen maken, in de nauwkeurigheid en de volledigheid van hun statistieken, in wat zij onder inkomen verstaan en in de manier waarop zij de geldwaarde van secundaire arbeidsvoorwaarden naar waarde schatten of over het hoofd zien. Een belangrijke complicatie wordt teweeggebracht door de impact van de verschillende belastingssystemen, die het belastbare inkomen op verschillende wijzen kunnen veranderen. Het wordt precies daardoor erg moeilijk om de inkomens uit verschillende landen met elkaar te vergelijken, maar het loont toch de moeite. Hoe men het inkomen ook gaat meten, er is geen enkel land waarin alle inwoners ongeveer hetzelfde inkomen ontvangen.

Eén van de meest ambitieuze pogingen om een schatting te maken van de inkomsten op basis van het brutoloon en salaris in verschillende landen, groepeerde vijftientig landen op een schaal van de meest gelijke (groep 1) naar de meest ongelijke (groep 5). Binnen elke groep werden de landen terug van de meest gelijke naar de meest ongelijke gerangschikt:

1. Tsjecho-slowakije, Nieuw Zeeland, Hongarije, Australië;
2. Denemarken, het Verenigd Koninkrijk, Zweden, Joegoslavië, Polen, West-Duitsland, Canada, België, de Verenigde Staten, Oostenrijk;
3. Nederland, Argentinië, Spanje;
4. Finland, Frankrijk, Japan;
5. Brazilië, Chili, Indië, Sri Lanka, Mexico.

Van de niet-communistische landen blijken degene met de hoogste ontwikkelingsgraad het meest gelijk te zijn. Australië en Nieuw-Zeeland zijn uitzonderlijk gelijk, maar Frankrijk daarentegen, dat toch een hoogontwikkeld land is, is zeer ongelijk. In vergelijking met landen van hetzelfde niveau van economische ontwikkeling, zijn de communistische landen gelijkter dan de niet-communistische.

Net zoals in kapitalistische landen, hebben ook de meer geïndustrialiseerde, communistische landen de neiging om gelijkter te zijn dan de minder geïndustrialiseerde (Lydall, 1968: 156-57). China werd niet in dit onderzoek opgenomen, maar het druist waarschijnlijk in tegen deze veralgemening. Het is een zeer arm ontwikkelingsland, maar er heerst geen extreme ongelijkheid. Betrouwbare gegevens over de lonen in de Sovjetunie zijn moeilijk te bemachtigen. Er is wel een sterke concentratie in de laagste lagen van de inkomstenverdeling (Kennan Institute, 1978; Appendix tabel 1). Wanneer wij de waarde van de subsidie aan de rente en de belangrijkste voedingsmiddelen meerekenen, dan is de Sovjetunie veeleer geneigd om gelijkter te zijn dan de meeste kapitalistische landen van hetzelfde ontwikkelingsniveau.

De meest extreme vorm van ongelijkheid treft men aan in de zeer arme en industrieel onderontwikkelde landen van Afrika, Azië en Latijns-Amerika. In Indonesië is het gemiddelde hoogste inkomen, dat door 0,5 procent van de bevolking verdiend wordt, ongeveer 2000 dollar per persoon, terwijl het gemiddelde laagste inkomen (vijftig procent van de bevolking) ongeveer 67 dollar bedraagt. Andere zeer arme landen, zoals Pakistan, Indië en Bangladesh, die een gemiddeld inkomen per persoon van ongeveer 100 dollar hebben, zijn ook zeer ongelijk. In deze landen wonen een aantal families met een ruim inkomen en weinig met een grote rijkdom. De vooruitzichten op de vermindering van de armoede en de ongelijkheid zijn echter zeer somber omwille van de snelle bevolkingsaan groei (Uphoff, 1977).

Inkomensongelijkheid in Vlaanderen

Tabel 9.1. biedt een beeld van de inkomensverdeling op een welbepaald moment. Het geeft een zicht op de inkomensspreiding in 1982 in een periode van economische crisis en hoge werkloosheid. De tabel heeft betrekking op gezinsinkomens omdat de meeste mensen in gezinsverband leven. Het gezin is overigens de economische basiseenheid voor de meeste Belgen. Het is duidelijk dat de meeste Belgen over een comfortabel inkomen beschikken. Toch werd

op basis van een aantal criteria, samengebracht in een objectieve bestaanszekerheidscode (OBZ), vastgesteld dat

“...ongeveer 1 gezin op 5 het in 1982 in Vlaanderen moeilijk heeft, terwijl naar hun eigen normen 1 gezin op 2 vindt dat het moeilijkheden heeft om rond te komen!”

(Berghman e.a., 1985: 7)

Men kan schatten dat ongeveer 425.000 gezinnen bestaansonzeker zijn. Meer dan de helft hiervan zijn gezinnen met niet-werkende gezinshoofden. Driekwart is arbeider (of is het geweest). De helft heeft ten hoogste lager onderwijs gevolgd. Driekwart van de huishoudens is tevens zonder één enkele tewerkgestelde.

Samengevat kan men het armoede- of bestaansonzekerheidsprobleem in Vlaanderen karakteriseren als een aangelegenheid die voornamelijk betrekking heeft op arbeidersgezinnen, gezinnen zonder tewerkgestelden en gezinnen met extreem laag geschoolde gezinshoofden. Cumulatie van deze karakteristieken kan enkel het armoederisico verhogen (Berghman e.a., 1985: 16-18).

TABEL 9.1.: Decielenverdeling beschikbaar inkomen in Vlaanderen (1982)

Deciel	Gemiddeld inkomen (BF/maand)	% van het totaal inkomen	gecumuleerd % van het totaal inkomen
1	16 500	3,55	3,55
2	24 100	5,19	8,74
3	30 300	6,52	15,25
4	35 700	7,68	22,94
5	41 200	8,86	31,80
6	46 600	10,03	41,83
7	52 400	11,27	53,10
8	59 100	12,72	65,82
9	68 400	14,72	80,53
10	90 700	19,47	100,00
Totaal	46 500	100,00	100,00

Bron: Berghman e.a., 1985: tabel 14.

2. RIJKDOM

Een klassiek thema in de stratificatietheorieën betreft de inkomensspreiding. Omdat mensen met hoge inkomens slechts een klein deel van hun inkomsten uitgeven, is rijkdom meer geconcentreerd dan inkomen. Wat de inkomens betreft blijkt de “spanning” tussen de hoogste en de laagste inkomens in België tussen 1973 en 1982 aanzienlijk verminderd. Uit een analyse van de belastingsstatistieken blijkt dat het gemiddelde van de 20 % hoogste inkomens vóór belasting in 1973 11,3 keer hoger lag dan het gemiddelde van de laagste

20 %. In 1978 bedroeg die spanning 10,5 en in 1982 nog 6,4. Rekening houdend met de sterke progressiviteit van de belasting wordt de afstand tussen beide categorieën nog aanzienlijk verkleind. Die vermindering belet echter niet dat in 1982 de rijkste 10 % nog 30 % van de belastingen betaalden (xxx, 1985).

Verder blijkt dat 417.000 gezinnen (of bijna 11 %) in 1982 meer verdienden dan één miljoen BF. Er waren namelijk 361.000 aangiften met 1 tot 1,5 miljoen BF inkomen, 67.000 aangiften met 1,5 tot 2 miljoen BF en 44.000 met meer dan 2 miljoen BF (Tibergien, 1985: 14).

De meeste gegevens over mensen die over rijkdommen beschikken, gaan over individuen. Nochtans is, vanuit het standpunt van de ongelijkheid en de sociale stratificatie, de familierijkdom veel interessanter. De rijken verspreiden hun geld en de voordelen ervan over hun familieleden. Verslagen over individuele rijkdommen onderschatten daardoor de invloed van de concentratie van rijkdommen op de ganse maatschappij. Geaccumuleerde rijkdommen, die men van generatie op generatie doorgaf, zorgden voor de instandhouding van de ongelijkheid en "reproduceerden" een geldbezittende klasse (zie: De Preter, 1984).

3. PRESTIGE

Stratificatie door middel van prestige maakt deel uit van het alledaagse leven. Voor de ene is zij de oorzaak van pijn en voor de andere zorgt zij voor voldoening. In tegenstelling tot de economische ongelijkheid, die op objectieve gegevens gestoeld was, is prestige subjectiever en persoonlijker. Wanneer wij een vriend beoordelen, doen wij dit op basis van persoonlijke eigenschappen zoals vriendelijkheid of eerlijkheid, maar deze zaken hebben weinig of niets te maken met prestige. Het prestige wordt blijkbaar meer gemeten aan de hand van sociale kenmerken zoals familiestatus, de status van de buurt, het lidmaatschap van bepaalde organisaties, de universiteit waaraan men studeerde en het beroep. Van deze eigenschappen bleek het beroep de beste indicator te zijn om het prestige van bepaalde categorieën van mensen te schatten.

Het prestige van het beroep

Onderzoeken die sinds 1927 in de Verenigde Staten werden uitgevoerd, wijzen op een hoge consistentiegraad in het prestige van bepaalde beroepen. In de twee best gekende onderzoeken, die door het National Opinion Research Center (NORC) in 1947 en 1963 gedaan werden, maakte men een schatting van negentig beroepen op basis van een nationale steekproef. De prestigescores van de twee onderzoeken zijn nauw verwant, hoewel gedurende die zestien jaar een verschuiving merkbaar was waardoor de meeste wetenschappelijke beroepen aan prestige wonnen en de meeste artistieke aan prestige inboetten (Hodge, Siegel en Rossi, 1964) (zie Tabel 9.2.).

De prestigescores bevatten maar weinig verrassingen. Over het algemeen heeft geestesarbeid een hoger prestige dan handenarbeid: zo staat de rechter van het Opperste Gerechtshof aan de top van de piramide en de schoenpoetser helemaal onderaan. De nucleaire fysicus staat aan de top van de academici. De socioloog scoort hoger dan de econoom, maar lager dan de psycholoog. Veralgemeend kunnen wij zeggen dat de prestigescores nauw verbonden zijn met het inkomen en de opleiding van de beroepsbeoefenaars (Broom en Maynard, 1969), maar er zijn een aantal interessante uitzonderingen. Een priester en een leerkracht hebben een hoger prestige dan hun inkomen laat vermoeden, terwijl het bij een nachtclubzanger net omgekeerd is. Een landbouwer, die een eigen bedrijf heeft, staat hoger gerangschikt dan wat men op basis van zijn inkomen of opleiding zou kunnen voorspellen.

Het is duidelijk dat het prestige van een bepaald beroep op meer wijst dan de geldelijke beloningen en de opleidingsvereisten. De waarde kan ook beïnvloed worden door de verantwoordelijkheid, de onafhankelijkheid, de arbeidsvoorwaarden en de plaats waar moet gewerkt worden (Garbin en Bates, 1961). Het bestaan van de verschillende rangen wordt niet in vraag gesteld, maar zij kunnen toch op verschillende manieren geïnterpreteerd worden. Er zijn ingewikkelder rangschikkingen van beroepsprestige die suggereren dat men eigenlijk niet het prestige op zich meet, maar wel de meer algemene waarden die aan een job gehecht worden (Goldthorpe en Hope, 1972: 31). De vergelijking van het beroepsprestige in verschillende landen toont een opvallende gelijkenis tussen de globale rangschikkingen (Hodge, Treiman en Rossi, 1966; Treiman, 1977).

De interessantste veranderingen in de rangschikking van de beroepen vinden wij bij de handarbeiders. Bepaalde handenarbeid die technische vaardigheden vereist, wordt steeds belangrijker en vraagt steeds hogere lonen. Misschien voorspelt deze wijziging nog meer veranderingen in de houding die men tegenover handenarbeid aanneemt en verdere verschuivingen in het relatieve prestige van bepaalde handenarbeid en geestesarbeid.

In een onderzoek waarin de respondenten twaalf beroepscategorieën in vijf sociale klassen moesten plaatsen, ontdekten men dat er een grote consensus bestond over de toewijzing van klassen in de hoogste en de laagste niveaus. Over de jobs in het middenste gedeelte van de rangschikking en dan nog vooral over de beroepen van de geschoolde handarbeiders en de lagere geestesarbeiders, is hoe dan ook minder eensgezindheid. Handarbeidersberoepen zoals "loodgieters en schrijnwerkers" en "meestergasten in een fabriek", maar ook beroepen van geestesarbeiders zoals "leraren en sociale werkers", "kleinhandelaars" en "opzichters in burelen en winkels" waren vrij wijd verspreid over de verschillende categorieën van klassen (Jackman, 1979: 449-51).

Hooggeschoolde jobs, die uit de beroepen uit de nieuwe spijstechnologie voortkomen, hebben ongetwijfeld een corresponderende hoge status. Toch

blijven laaggeschoolde klerken, die enkel maar nummers in een computer moeten invoeren in plaats van ze in te schrijven in een register, nog steeds klerken en zij hebben dus een relatief laag prestige. De "glamour" van de computer is al gauw vergeten.

TABEL 9.2.: Beroepsprestigeschaal (V.S.A.)

Beroep	NORC Score	Rang	Beroep	NORC Score	Rang
U.S. Supreme Court justice	94	1	Newspaper columnist	73	46
Physician	93	2	Policeman	72	47
Nuclear physicist	92	3.5	Reporter on a daily newspaper	71	48
Scientist	92	3.5	Radio announcer	70	49.5
Government scientist	91	5.5	Bookkeeper	70	49.5
State governor	91	5.5	Tenant farmer (one who owns livestock and machinery and manages the farm)	69	51.5
Cabinet member in the federal government	90	8	Insurance agent	69	51.5
College professor	90	8	Carpenter	68	53
U.S. representative in Congress	90	8	Manager of a small store in a city	67	54.5
Chemist	89	11	A local official of a labor union	67	54.5
Lawyer	89	11	Mail carrier	66	57
Diplomat in the U.S. foreign service	89	11	Railroad conductor	66	57
Dentist	88	14	Traveling salesman for a wholesale concern	66	57
Architect	88	14	Plumber	65	59
County judge	88	14	Automobile repairman	64	60
Psychologist	87	17.5	Playground director	63	62.5
Minister	87	17.5	Barber	63	62.5
Member of a board of directors of a large corporation	87	17.5	Machine operator in a factory	63	62.5
Mayor of a large city	87	17.5	Owner-operator of a lunch stand	63	62.5
Priest	86	21.5	Corporal in the regular army	62	65.5
Head of a department in a state government	86	21.5	Garage mechanic	62	65.5
Civil engineer	86	21.5	Truck driver	59	67
Airline pilot	86	21.5	Fisherman who owns his own boat	58	68
Banker	85	24.5	Clerk in a store	56	70
Biologist	85	24.5	Milk route man	56	70
Sociologist	83	26	Streetcar motorman	56	70
Instructor in public schools	82	27.5	Lumberjack	55	72.5
Captain in the regular army	82	27.5	Restaurant cook	55	72.5
Accountant for a large business	81	29.5	Singer in a nightclub	54	74
Public school teacher	81	29.5	Filling station attendant	51	75
Owner of a factory that employs about 100 people	80	31.5	Dockworker	50	77.5
Building contractor	80	31.5	Railroad section hand	50	77.5
Artist who paints pictures that are exhibited in galleries	78	34.5	Night watchman	50	77.5
Musician in a symphony orchestra	78	34.5	Coal miner	50	77.5
Author of novels	78	34.5	Restaurant waiter	49	80.5
Economist	78	34.5	Taxi driver	49	80.5
Official of an international labor union	77	37	Farm hand	48	83
Railroad engineer	76	39	Janitor	48	83
Electrician	76	39	Bartender	48	83
County agricultural agent	76	39	Clothes presser in a laundry	45	85
Owner-operator of a printing shop	75	41.5	Soda fountain clerk	44	86
Trained machinist	75	41.5	Sharecropper - one who owns no livestock or equipment and does not manage farm	42	87
Farm owner and operator	74	44	Garbage collector	39	88
Undertaker	74	44	Street sweeper	36	89
Welfare worker for a city government	74	44	Shoe shiner	34	90

Bron: R. W. Hodge, P. M. Siegal, and P. H. Rossi, Occupational Prestige in the United States, 1925-63, *American Journal of Sociology*, 70 (1964), Tabel 1, p. 290-92, (by permission of the University of Chicago Press, copyright 1964).

TABEL 9.3.: De Nederlandse beroepsprestige-stratificatie

Beroepsomschrijving	Gemiddelde positie op een schaal van 1-57	Mate van spreiding om het gemiddelde (*)
Hoogleraar	52,2	6,4
Arts	50,8	5,2
Burgemeester van grote gemeente, bijv. Groningen, Arnhem, Tilburg, Haarlem	50,4	7,6
Rechter	50,4	8,4
Ingenieur	48,7	7,9
Notaris	47,4	8,1
Advocaat	47,0	9,5
Tandarts	46,2	6,2
Directeur grote onderneming (bijv. met 500 man personeel)	46,2	8,9
Veearts	46,2	7,1
Burgemeester kleine gemeente (minder dan 10.000 inwoners)	45,2	8,1
Predikant	44,6	11,6
Leraar h.b.s./gymnasium	43,9	6,9
Pastoor	43,8	12,7
Hoofd- of opperofficier, kolonel of generaal	43,4	14,6
Directeur kleine onderneming (bijv. met 50 man personeel), geen middenstandsbedrijf	39,1	8,0
Leraar ambachtsschool	38,6	7,0
Overheidspersoneel hogere ambtenaar (bijv. leider van een dienst)	37,7	8,5
Subalterne officier, kapitein of luitenant	35,5	12,2
Onderwijzer L.O.	35,4	8,5
Journalist	34,7	10,8
Tekenaar, technisch	34,3	8,5
Landbouwer, groot (alleen leidinggevend)	34,0	9,9
Overheidspersoneel, middelbare ambtenaar (bijv. commies ter secretarie)	32,3	8,4
Ambachtsman, zelfstandig met personeel, eigenaar elektronisch bedrijf	31,1	8,3
Landbouwer, middelgroot (met personeel)	30,2	9,4
Winkelier, groot (niet dagelijkse behoeften; verder de winkelier voor dag. behoeften met pers.)	28,7	8,8
Ambachtsman, zelfstandig, met personeel, eigenaar slagerij	27,6	8,1
Kunstschilder	26,6	13,2
Fabrieksbaas	26,2	9,1
Ambachtsman, zelfstandig, met pers., eigenaar kapperszaak	26,1	7,5
Overheidspers. lagere ambtenaren (bijv. schrijver ter secretarie)	24,7	9,2
Onderofficier (beroeps-), sergeant	23,7	11,3
Tuinder	22,1	10,8
Machinist (fabriek)	21,9	9,8
Politieagent	21,3	10,5
Ambachtsman, zelfstandig, met personeel, eigenaar smederij	21,1	8,7
Arbeider, geschoold, mach. bankw.	21,0	9,6
Landbouwer, klein (zonder personeel)	20,6	10,8
Winkelier, klein (dagelijkse behoeften en zonder personeel)	20,4	8,3
Handelsreiziger	19,7	8,2
Kantoorpersoneel (geen overheid) ondergeschikt	18,7	8,2
Conducteur trein	16,5	8,4
Chauffeur	14,1	8,0
Arbeider, geoevend, sigarenmaker	14,1	7,8
Postbode	14,0	9,3
Caféhouder	13,5	9,5
Arbeider, land- of tuinbouw	13,1	12,0
Matroos koopvaardij	11,9	9,1
Winkelbediende	11,1	7,6
Muzikant strijkje	10,9	8,2
Kelner	9,5	7,0
Marktkoopman zonder winkel	9,0	6,9
Arbeider, ongeschoold, havenarbeider	6,8	7,6
Straatreiniger	5,6	8,2
Loopknecht, besteller	5,1	5,9

(*) De hier gegeven spreidingsmaatstaf is berekend volgens de formule van de standaarddeviatie. Men bedenke echter, dat een interpretatie als standaarddeviatie niet geoorloofd is, aangezien de indeling van de ondervraagden die van een rangordesysteem is, dat geen equidistantie inhoudt. De berekende mate van spreiding wordt dan ook alleen gebruikt voor een relatieve vergelijking binnen een beperkt gebied van de schaal.

Bron: F. van Heek en E. V. W. Vercrujssse (1958), De Nederlandse beroepsprestige-stratificatie; in: F. van Heek, E. V. W. Vercrujssse, H. M. in 't Veld-Langeveld, G. Kuiper, A. van Braam, B. Korstanje, *Sociale Stijging en Daling in Nederland*, 1: 25-26.

In de socialistische landen van het Oostblok wordt handenarbeid hoog aangeschreven. Handenarbeiders, mijnwerkers in het bijzonder, verdienen veel meer dan klerken en ook hun prestige wordt heel wat hoger geschat (Treiman, 1977: 144-48). In Polen schat men technici hoger dan kantoorbedienden voor wat bepaalde beloningen en de levensstijl betreft en het is best mogelijk dat deze rangschikking ook voor andere socialistische landen past (Wesolowski en Slomczynski, 1986: 210).

4. MACHT

Macht is een moeilijker onderzoeksonderwerp dan prestige. Benjamin Disraeli, de eerste minister van Queen Victoria, merkte ook eens, slechts lichtjes overdreven, op dat

“de machtigste man niet de staatsman is. De staatsman is namelijk verantwoordelijk en de verantwoordelijke is een slaaf. Het is het privé-leven dat de wereld regeert.”

Privé-personen die machtig zijn, hebben de neiging om hun privacy te beschermen en op die manier maken zij het moeilijk om de verdeling en het gebruik van macht op nationaal niveau te onderzoeken. De uitoefening van macht in organisaties werd reeds in hoofdstuk 6 besproken.

Een elite werd gedefinieerd als “de weinigen die het meeste van enige waarde hebben... en de rest zijn de manschappen” (Lasswell, 1934/1950: 3). Er zijn dus verschillende soorten elites: de zakenelite, de prestige-elite, de culturele elite, de intellectuele elite en de machtselite. Soms kunnen elites zich consolideren, zoals in Groot-Brittannië, en op die manier vormen zij een *establishment*.

De machtselites

Een bepaald standpunt inzake de machtsstructuur in de Verenigde Staten houdt in dat het een samenhangende *machtselite* is die bestaat uit (1) een zakenlui-elite, die uit verantwoordelijken van grote vennootschappen bestaat, (2) een militaire elite, die bestaat uit de opperofficieren en (3) een kleine politieke elite die bestaat uit de president en de topambtenaren (Mills, 1956: hoofdstuk 12). Deze machtselite neemt de belangrijkste beslissingen op nationaal niveau. Precies omdat de leden van deze elite een gelijkaardige sociale achtergrond, waarden en belangen hebben, zullen zij meestal dezelfde opvattingen hebben en gezamenlijk optreden. In dit standpunt worden geen verschillende belangen en zaken tegenover elkaar afgewogen (Domhoff, 1967).

Op het eind van zijn ambtsperiode sprak president Dwight D. Eisenhower van een “samenvoeging van een immens militair establishment met een grote wapenindustrie” en hij waarschuwde “tegen de verwerving van niet-gerecht-

vaardigde invloed van het militair-industriële complex, of die invloed nu gezocht werd of niet” (Farewell Address, 17 januari, 1961). Er werd beweerd dat de verhoudingen tussen de grote ondernemingen en de regering een dergelijke sterke invloed hebben op de nationale politiek, dat die de traditionele scheiding van publieke en private sectoren gaat overschrijden (Galbraith, 1967).

Een visie op de machtsstructuur in de Verenigde Staten, die hiermee in strijd is, heet de *pluralistische of evenwichtstheorie*. Deze stelt dat de belangrijkste beslissingen gewoonlijk compromissen tussen verschillende belangengroepen zijn. Elk van deze belangengroepen heeft zijn vetorecht, dat kan gebruikt worden om beslissingen die hun belangen zouden kunnen schaden, tegen te houden (Riesman e.a., 1950: 242-55). Volgens deze opvatting is macht nog meer verspreid door zowel het groeiend aantal belangengroepen als bepaalde veranderingen in het kapitalistische systeem.

Deze twee visies benadrukken contrasterende aspecten van de realiteit: verschillende groepen laten hun invloed op een verschillende manier en op verschillende niveaus van de machtsstructuur gelden. Hoewel de vakbonden in een aantal gemeenschappen de belangrijkste machtsgroepen zijn, hebben de zakenbelangen op het niveau van de ganse gemeenschap over het algemeen de overhand. Toch zijn de nationale vakbondsleiders machtig in de nationale politiek en in het nemen van ruime economische beslissingen. Op het nationale vlak treden de vakbewegingen op als lobby's die de bedrijfsverenigingen of speciale belangengroepen over het algemeen bestrijden, maar er ook soms mee samenwerken wanneer hun doelstellingen samenvallen.

§ 3. ARMOEDE

Het standhouden van de armoede in de rijke landen is een probleem dat veel aandacht krijgt van politici en geëngageerde burgers. Maar het dagelijkse contact met de armoede en het bewustzijn van de impact van die armoede, blijft hoofdzakelijk beperkt tot de armen zelf en zij die in welzijnsprojecten werken.

Armoede in minder ontwikkelde landen met een gemiddeld jaarlijks inkomen van ongeveer \$ 100 per persoon, betekent iets heel anders dan armoede in de westerse wereld, waar de armoedegrens ver boven de \$ 100 uitstijgt. In de armste landen is armoede tot een levenswijze geworden. Wanneer absolute armoede gedefinieerd wordt als een voedingstekort dan leven om en bij de 700 miljoen mensen in absolute armoede (M. Williams, 1977: 8-9). Wanneer absolute armoede omschreven wordt op basis van iets heel elementair als onzekere watervoorziening, dan leeft de helft van de derde wereldpopulatie, dus waarschijnlijk 1,5 miljard mensen, in absolute armoede.

De massale armoede in de Derde Wereld was ooit een plattelandsverschijnsel, maar het overspoelt nu de snelgroeende steden van de armste landen. Armoede

in landen zoals Bangladesh of Somalië is het duidelijkste bewijs van de gevolgen van ongebreidelde bevolkingsaan groei en economische mislukkingen. Sommige demografen of economen noemen deze steden soms "basket cases" (hopeloze gevallen).

Veel armen in een grootstad als Brussel leven in omstandigheden die benijd zouden worden door de mensen die sterven in de straten van Calcutta. Toch is er geen enkele reden voor de armen in Brussel om zich met verhongerende armen in Calcutta te gaan meten. En er is ook geen reden voor hen om hun situatie te gaan vergelijken met die van hun overgrootouders, ofschoon de goederen en diensten die nu als een minimum beschouwd worden, in het begin van de eeuw als vrij "comfortabel" zouden zijn ervaren (Rainwater, 1974: 48). Het is natuurlijk onvermijdelijk dat de armen in de steden hun eigen levensomstandigheden met die van welgestelde mensen om hen heen gaan vergelijken.

"Onze verlangens en pleziertjes ontstaan uit de maatschappij, het is daarom dat wij ze meten met de maatstaven van die maatschappij... Omdat zij sociaal zijn, zijn zij meteen ook relatief van aard."

(Marx, geciteerd in Rainwater, 1974: 22)

1. DE OMVANG VAN DE ARMOEDE IN BELGIE

"De Werkgroep Alternatieve Economie (Werkgroep Alternatieve Economie, 1972) berekende eind van de jaren zestig dat in België 14,5 % van de bevolking arm is. Zij hanteerden hierbij een **armoedegrens die vastgesteld was op basis van een minimumbudget**, uitgebouwd rond een pakket levensmiddelen en een aantal primaire behoeften. Voor een doorsnee-gezin (man, vrouw en 2 kinderen) voorzag dit pakket grosso modo het volgende: vlees, vis, groenten, ontbijt en avondmaal, allerlei,... voor een bedrag van 4.749 per maand. Daarnaast werd 6.890 fr. per maand voorzien voor primaire behoeften. In deze uitgaven waren drank, woning (huur, verlichting, verwarming,...), persoonlijke verzorging, kleding, duurzame huishoudartikelen, vervoer en vrije tijd inbegrepen.

Het noodzakelijk geachte minimum-maandinkomen werd dus op 11.639 fr. (30.872 fr. in juni 1983) geraamd voor een gezin met 2 kinderen. Hieruit werd een armoedegrens van 5.004 fr. (13.277 fr. in juni 1983) afgeleid voor een alleenstaande. T.o.v. het Netto Nationaal Inkomen (NNI) per hoofd bedroeg deze armoedegrens 63 %, wat betekent dat een alleenstaande met een lager inkomen bij de armoedebestemming gerekend werd.

Het Centrum voor Sociaal Beleid (Universiteit van Antwerpen) volgde in 1976 een andere werkwijze, waarin objectieve en subjectieve maatstaven geïntegreerd werden: de **sociale levensminima of armoedegrenzen werden namelijk berekend op basis van de antwoorden op drie enquêtevragen**. Die informeerden respectievelijk naar het noodzakelijk geachte inkomen, de subjectieve bestaanszekerheid en het feitelijk totale inkomen.

De aldus verkregen inkomensgrenzen zijn wellicht geen armoedegrenzen in de klassieke betekenis, daarvoor liggen ze te hoog: 68 % van het NNI per hoofd voor een alleenstaande actieve. Op die basis telde België 21,2 % armen."

(Lampaert, 1983: 38)

Hoger gaven wij aan dat het CSB op basis van een meer recent onderzoek, verricht in 1982, een bevestiging van dit cijfer kreeg. Wel werd vastgesteld dat

"het percentage gezinnen dat zichzelf als bestaansonzeker definieert spectaculair gestegen is (van 31 % naar 51 %). Het crisisklimaat en het ermee gepaard gaande 'doemdenken' is hieraan wellicht niet vreemd."

(Berghman e.a., 1985: 6-7)

Op basis van ... (het) empirisch (CSB-)materiaal van 1976 werd enkele jaren later een armoedestudie opgezet in opdracht van de Europese Commissie.

Om de armoedecijfers van de EG-lidstaten te kunnen vergelijken, werd overeengekomen de **armoedegrens vast te stellen op een welbepaald percentage van het Beschikbare Personele Inkomen (BPI) per hoofd (1)**.

In 1976 bedroeg het Belgisch BPI per hoofd 201.000 fr. Bij een armoedegrens van 40 % hiervan - wat overeenkomt met 37 % van het NNI per hoofd - wordt dus al wie minder dan 80.000 fr. inkomsten heeft, als arm beschouwd. Concreet kwam dit neer op 2,2 % van de Belgische bevolking.

Op een 50 %-basis - of 46 % van het NNI per hoofd - steeg het aantal armen tot 6,6 %. Bij een 60 %-grens ten slotte - of 55 % van het NNI per hoofd - telde België 15,7 % armen. Met deze percentages ligt België beduidend beneden het Europees gemiddelde dat b.v. bij de 50 %-grens, 11,4 % bedraagt. Enkel Nederland scoort nog beter terwijl de Bondsrepubliek en Groot-Brittannië het Belgisch peil evenaren.

De drie voornoemde studies hanteren andere berekeningsmethodes om de armenbevolking te evalueren. **Om de resultaten te kunnen vergelijken**, volstaat het de verschillende armoedegrenzen om te zetten in procenten van het NNI per hoofd. Dit geeft het volgende beeld (2):

Onderzoek	Jaar	Armoedegrens in % van NNI/hoofd	% armen op basis van resp. armoedegrenzen
WAE	1969	63 %	14,5 %(*)
CSB	1976	68 %	21,2 %
EG	1976	37 % 46 % 55 %	2,2 % 6,6 % 15,7 %

(*) Om diverse redenen gebeurde hier een onderschatting van het aantal armen.

Wie zijn de armen? (3)

"Er zijn twee methodes om de armoedebestemming te omschrijven:

a) het aandeel bepalen van de verschillende bevolkingscategorieën in de totale armenbevolking.

De armenbevolking zoals ze door de EG-normen werd gedefinieerd (1) bestaat vooral uit gezinnen:

- met een mannelijk gezinshoofd,
- met een bejaard gezinshoofd (65 jaar en ouder),
- met een gezinshoofd dat economisch niet actief is,
- met een gehuwd gezinshoofd,
- bestaande uit twee personen (hoofdzakelijk echtparen zonder kinderen).

(1) Volgens de gegevens van het N.I.S. bedroeg het BPI/hoofd in België 201.000 fr. in 1976, het NNI/hoofd 219.600 fr.

(2) Commissie van de Europese Gemeenschappen, 1981: 83.

(3) Commissie van de Europese Gemeenschappen, 1981: 86-93.

- b) voor elke bevolkingscategorie een vergelijking maken van het deel dat ze vertegenwoordigt in enerzijds de armen- en anderzijds de totale bevolking.

Naargelang het aandeel in de armenbevolking hoger of lager ligt dan het aandeel in de totale bevolking, spreekt men respectievelijk van over- of ondervertegenwoordiging of ook van een hoog of laag armoederisico. Eveneens op basis van de EG-normen (2) blijkt het **armoederisico** het hoogst bij huishoudens:

- met een vrouwelijk gezinshoofd,
- met een bejaard gezinshoofd,
- met een economisch niet actief gezinshoofd,
- met een alleenstaand gezinshoofd, d.w.z. ongehuwden en weduwen/weduwnaars op de 40 %-grens en gescheiden alleenstaanden op de 60 %-grens,
- van echtparen zonder kinderen, van echtparen met vier en meer kinderen, van alleenstaanden met twee of meer kinderen, deze categorieën op beide armoedegrenzen; daarbij komen ook de alleenstaanden zonder kinderen en met één kind op de 40 %-grens en echtparen met drie kinderen op de 60 %-grens."

(Lampaert, 1983: 38-40)

2. WERKLOOSHEID

De grootste enkelvoudige oorzaak van de armoede in de meeste westerse landen en ook in België, is de chronische werkloosheid. Sinds verschillende jaren ligt het aantal werklozen in België om en bij het half miljoen. Een dergelijke vaststelling is uiteraard erg storend voor de erfgenamen van de vaders van de welvaartstaat. Recent heeft de Belgische overheid dan ook via een aantal "statistische ingrepen" getracht een wat rooskleuriger beeld op te hangen.

Met het oog op een meer accurate en betrouwbare inventaris construeerde men een aantal alternatieve maatstaven. Daaruit bleek

"...dat in december 1984 de werkloosheidscijfers respectievelijk (minimaal - n.v.d.r.) 754.130 en (maximaal - n.v.d.r.) 906.571 eenheden bedragen, hetzij respectievelijk 49 en 79 % meer dan het (officieel vastgestelde n.v.d.r.) aantal uitkeringsgerechtigde volledig werklozen."

(De Brabander, 1985: 10)

Overal ter wereld is de overheid geneigd tot dergelijke ingrepen over te gaan. Uiteraard bemoeilijken dergelijke praktijken elke poging tot vergelijking ten zeerste. Desalniettemin staat vast dat het werkloosheidscijfer in België erg hoog is en dat een aantal bevolkingscategorieën beduidend meer dan andere erdoor getroffen worden: jongeren worden gehinderd door hun gebrek aan ervaring; vrouwen, zeker als ze gehuwd zijn en kinderen hebben, lopen veel meer kans om werkloos te worden; de werkloosheid in Wallonië ligt in verhouding veel hoger dan in Vlaanderen, vanwege het verouderd produktieapparaat;...

(1) D.m.v. de 40 %- en de 60 %-grens.

(2) 40 %- en 60 %-grens.

Wie getroffen wordt door werkloosheid, of daartoe veel kans maakt, verliest een goed deel van de stabiliteit die onze samenleving veronderstelt in het leven van elke burger. Jongeren vragen zich vertwijfeld af of studeren wel zin heeft gezien de algemeen ongunstige toekomstperspectieven, ook voor wie een diploma bezit. Gezinnen die getroffen worden door werkloosheid zullen hun levensstijl grondig dienen aan te passen. Zij zullen bij gebrek aan financiële mogelijkheden niet langer ten volle kunnen beantwoorden aan het verwachtingspatroon, eigen aan de consumptiemaatschappij, en ten prooi vallen aan ernstige spanningen. Gezinnen van werklozen, maar ook de talloze anderen die vrezen door de werkloosheid getroffen te worden, zullen hun gangbaar gedragspatroon fundamenteel wijzigen teneinde de factor "zekerheid" zoveel mogelijk te vrijwaren. Dit is bijvoorbeeld wat gebeurt in verband met het bouwgedrag van de Belgische gezinnen. Traditioneel behoort de bouw van een eigen woning tot de reeks dominante projecten van een doorsnee Belgisch gezin. Dit was zo zeer het geval dat bijvoorbeeld de bouwsector geheel afgestemd was op die cultuurgebonden basisbehoefte. Sinds de crisis haar intrede heeft gedaan en de werkloosheid een reëel aspect is geworden of dreigt te worden in het leven van een doorsnee Belgisch gezin, is ook de traditionele "bouwreflex" grotendeels weggefallen. Een huis bouwen veronderstelt immers dat men zeker is over een vrij lange periode over een relatief hoog inkomen te kunnen beschikken. Een dergelijk toekomstperspectief ontbreekt vandaag voor een belangrijk deel van de bevolking. De vraag naar nieuwe woningen is bijgevolg spectaculair verminderd zodat de woningbouwsector sinds enige jaren in crisis verkeert.

Gelijkaardige, zij het misschien minder spectaculaire effecten, heeft de crisis, c.q. de werkloosheid, veroorzaakt op tal van andere onderdelen van het bestedingspatroon van de gezinnen. Men denke hierbij aan de aankoop van een wagen, de jaarlijkse vakantie,... maar zelfs aan de eetgewoonten. Zo is het geen toeval dat de sector van de grootwarenhuizen de laatste jaren zijn winstmarges ziet afnemen.

Een onderzoek naar de effecten van werkloosheid toont aan dat werkloosheid een erge graad van mistevredenheid veroorzaakt en met veel persoonlijke schade gepaard gaat. In vergelijking met degenen die nog een job hebben, zijn de werklozen minder tevreden met hun gezinsleven, met hun activiteitspatroon, en vooral met hun inkomen. Wie langere tijd zonder werk zit, maakt meer kans om mistevreden te zijn, en weinigen kiezen er zelf voor om werkloos te zijn (Schlozman en Verba, 1978).

Het subproletariaat

Hoewel zij op de laagste trede van de sociale ladder staan, zijn de laagste handarbeiders en de meeste armen toch in de sociale orde geïntegreerd. Zij kunnen hopen dat zij het lot van hun kinderen kunnen verbeteren, als het voor henzelf niet meer lukt en de meerderheid van de armen zal niet arm blijven.

Beneden de lagere handarbeiders bevindt zich een in armoede gedompelde bevolkingsgroep, een "under class" die aan de rand van de grote maatschappij leeft. Het zijn de chronisch werklozen of zij die te weinig werk krijgen. Hun kinderen knappen vaak de vuile klusjes op om zo het gezinsinkomen te ondersteunen. Men is dikwijls ziek; sparen leert men niet; hun bezittingen liggen vaak in het pandjeshuis. Het weinige geld dat zij hebben, wordt dan nog slecht beheerd.

Deze chaotische miserie waarin die "under class" leeft, laat misschien vermoeden dat zij veelbelovende recruten voor een revolutionaire beweging zouden zijn. Wat er ook van zij, Marx deed dit niet en hij classificeerde hen buiten de grenzen van de sociale arbeid. Zij zijn namelijk volgens de marxistische terminologie het "lumpenproletariaat" dat geen produktieve arbeid verricht en niet beschikbaar is voor de revolutie. Dit beschikbaar zijn voor de revolutie houdt onder meer een bewustzijn van het sociale systeem en een zekere politieke betrokkenheid in. De meeste leden van de "under class" zijn verre van potentiële politieke activisten, aangezien zij zich niet voldoende bewust zijn van de werking van het systeem om hun eigen recht op welzijn te eisen. Aangezien velen onder hen niet eens een vaste woonplaats hebben, vallen zij door het zogenaamde veiligheidsnet en worden dan ook niet in de statistieken opgenomen.

§ 4. CONTRASTERENDE LEVENSTIJLEN

Paragraaf drie onderzocht de omvang en de persistentie van de armoede en bepaalde effecten van het verpauperingsproces. Het eerste deel van deze paragraaf zet een paar correlaten van stratificatie tegenover elkaar en laat zo zien hoe de sociaal-economische status het dagelijkse leven beïnvloedt. Vervolgens geven wij een aantal beschrijvingen van elitaire levensstijlen, die deze van de armen nog eens extra in de verf zullen zetten. Wij beëindigen deze paragraaf met de bespreking van een duister gebied in de sociaal-economische orde, namelijk de grote en steeds groeiende illegale economie waarbij steeds meer mensen, op gelijk welk sociaal niveau, schijnen betrokken te worden.

1. CORRELATEN VAN STRATIFICATIE

De stratificatie beïnvloedt het dagelijkse leven op verschillende manieren en op alle niveaus. Levenskansen, voordelen, houdingen en gedrag zijn correlaten van de stratificatie. Dit betekent dat zij meer voorkomen in sommige strata en minder in andere strata. Het is niet verwonderlijk dat meer mensen met een groter inkomen een vaatwasmachine bezitten en dat mensen met minder opleiding meestal een lager inkomen hebben.

In het voorbeeld van de vaatwasmachine is de verbinding tussen de stratificatievariabele (inkomen) en het correlaat (een vaatwasmachine bezitten) duidelijk oorzaak en gevolg. Op dezelfde manier zal een hogere opleiding waarschijnlijk tot een hoger inkomen leiden. In de andere gevallen kan men de verbinding tussen oorzaak en gevolg niet duidelijk aantonen. Laat ons, bijvoorbeeld, stellen dat er meer vrouwen met een lager inkomen zwaarlijvig zijn dan vrouwen met een hoger inkomen. Dit wil nog niet zeggen dat een lager inkomen zwaarlijvigheid veroorzaakt, maar er zijn wel redenen te vinden waarom men zwaarlijvigheid met een lager inkomen zou kunnen verbinden. Arme mensen moeten goedkoop, maagvullend voedsel kopen om hun honger te stillen. Welstellenden gebruiken een dieet met veel proteïnen en weinig calorieën. Armen zijn niet zo goed gevormd en minder goed geïnformeerde consumenten, waardoor zij niet altijd voldoende voedingswaarde voor hun geld krijgen. Een statistisch voorbeeld leidt dus tot beschouwingen over de mogelijke band tussen een laag inkomen en lichamelijke ziekten.

De "lagere", de "midden" en de "hogere" klasse zijn ruwe categorieën en elk van hen bevat een grote variëteit aan mensen met een grote verscheidenheid aan attitudes en gedragingen. Hoe dan ook blijft dit onderscheid een nuttige samenvatting van de verhoudingen tussen de sociale rang en de manier waarop mensen leven, handelen en denken. De bespreking hieronder suggereert hoe de combinatie van sociale kenmerken tot de onderscheiden levensstijlen kan leiden.

2. ELITAIRE LEVENSTIJLEN

De mensen aan de top van de sociale ladder hebben over het algemeen zoveel rijkdommen dat zij niet moeten werken, tenzij zij het echt willen. De meesten onder hen werken echter heel hun leven ijverig. Anderen doen het kalmpjes aan en plukken de vruchten van de arbeid van hun voorouders. Er is een oud gezegde uit New England dat zegt dat de mensen die echt rijk zijn op interesten van de interesten op hun investeringen kunnen leven.

Met andere woorden, rijken kunnen rustig zoveel verkwisten als zij maar willen zonder de basis van hun weelde aan te tasten en daarenboven zelfs hun rijkdom nog vergroten.

Toch zorgt rijkdom niet meteen voor prestige. "The Forbes Four Hundred" en dan nog vooral de biljonairs, zijn verre van een "Society Four Hundred" (Amory, 1960). Het volgende korte historische overzicht van een Amerikaanse elite laat de mechanismen zien die tot de opgang en de neergang leidden van een samenhangende, geprivilegieerde en zeer rijke groep die een deel van de "society" was of er nauwe banden mee had. Hun gemeenschappelijke levensstijl en waarden maakten hen zowel tot een statusgroep als tot een deel van een economische klasse (Weber, in Gerth en Mills, 1945: 180-195).

a. De Amerikaanse elite

De belangrijkste instituten die tot de vorming van een traditionele Amerikaanse elite bijdroegen, waren de kostscholen uit New England en de deftige universiteiten in het oostelijke landsgedeelte. De kinderen van de elite ontmoetten elkaar op school, trouwden onderling en gingen relaties aan die voortduurden nadat zij terug naar huis keerden. De Episcopale kerk, die zich tot een nationaal instituut van de hoogste klasse ontwikkelde, spoorde aan tot solidariteit onder de elite en plukte er zelf de vruchten van. Daarbij komt nog dat het ontstaan van grote vennootschappen en het gemakkelijk reizen ervoor zorgden dat de lokale sociale elites een nationale "upper class" konden worden (Mills, 1956; Baltzell, 1958; 1966).

De opkomst en het verdwijnen van de WASP-elite (White Anglo-Saxon Protestants) duurde vier generaties lang. De eerste generatie, de "robber barons", verzamelden hun rijkdommen gedurende de tweede helft van de negentiende eeuw en lieten grote erfenissen na aan hun families. Zij subsidieerden de elitaire "private schools", Ivy League Universiteiten, musea, bibliotheken en andere openbare voorzieningen.

Hun zonen, de tweede generatie dus, gingen naar de universiteiten die hun vaders hadden gesubsidieerd, maar er waren er maar weinig waar ook meisjes mochten komen. Na hun studies vonden de zonen een job in het bankwezen of het bedrijfsleven door middel van familierelaties. Zij bezaten enorme landgoederen, zomerverblijven, huishoudelijk personeel en voerden een rijkelijke levensstijl die nauw met de gemeenschap verbonden was.

"Het was op vele manieren, die generatie die de laatste exclusieve en nog steeds gezaghebbende "upper class" in Amerika deed ontstaan."

(Baltzell, 1976: 505)

De derde generatie werd meerderjarig tijdens de depressie van de jaren dertig, toen vele families hun fortuin verloren. Toch bleven de zonen naar de "private schools" gaan, soms zelfs met een studiebeurs. Het was ook deze generatie die dienst deed tijdens de Tweede Wereldoorlog, een oorlog die ooit beschreven werd als "de meest nivellerende en homogeniserende oorlog uit de Amerikaanse geschiedenis". Na de oorlog leefden de mensen aan de top van de sociale ladder

"bijna anoniem in onopvallende huizen zonder inwonende bedienden. Zij maakten luchtreizen naar New England, Colorado of Europa om er te skieën of zij gingen zeilen op de Caraïbische of Middellandse Zee."

(Baltzell, 1976: 508)

Hun levensstijl is vandaag de dag niet meer aan een bepaalde gemeenschap gebonden, maar het is toch nog een duidelijk rijkelijke levensstijl.

Geheel in tegenstelling tot de vroegere generaties, die op basis van hun familiale achtergrond in de elitaire universiteiten toegelaten werden, is de vierde generatie lang niet zeker van haar plaatsje. Maar zelfs nu nog zijn deze studenten door de kwaliteit van het genoten onderwijs en de omgeving thuis bevoorrecht om een plaatsje aan Ivy League Universiteiten en op de arbeidsmarkt te bemachtigen.

Gedurende de laatste jaren werd het huwen buiten de WASP-kringen gemeengoed, terwijl het bewustzijn van en de solidariteit met de eigen klasse vermindert. De rijken zijn niet minder rijk dan vroeger maar zij komen nu uit verschillende milieus. Zij missen wel de groeps- en classesolidariteit van weleer. Resultaten van "The American Leadership Study" tonen aan dat de WASP's in de numerieke meerderheid zijn in alle leidinggevende taken behalve in de zakenwereld en het Congres, maar zelfs daar zijn zij zeer goed vertegenwoordigd. Het verwerven van een leidinggevende functie door etnische minderheden wordt bij de aanvang wel verhinderd, maar etniciteit is niet langer een onoverkomelijk obstakel voor een leidinggevende carrière (Alba en Moore, 1982: 380-81).

b. De Sovjetunie (1)

Een oude sovjetgrap zegt dat kapitalisme de uitbuiting van de mens door de mens is en het socialisme het omgekeerde. Hoe men het ook stelt, in termen van het meegedeelde basisinkomen is de USSR gelijk dan de kapitalistische landen. In de Sovjetunie heeft men het privé-bezit van land, grondstoffen en produktiemiddelen uitgeschakeld, waardoor het moeilijk wordt om nog rijkdommen te verzamelen.

Maar men geraakt er ook moeilijk aan kleine zaken en duurzame verbruiksgoederen. Auto's, die in het Westen zo gewoon zijn, zijn in de Sovjetunie nog steeds schaars of beperkt. Iedereen kan er wel beschikken over een woning (nogal nipt), gezondheidszorgen (waarschijnlijk voldoende) en voedsel (dat monotoon maar voldoende is).

De USSR doet niet alsof zij een absolute gelijkheid kent, waarbij nog komt dat zij waarschijnlijk minder gelijk is dan zij beweert te zijn. Het is een industriestaat en ook hier zijn de arbeiders verschillend wat vaardigheden en talenten betreft en zij worden dan ook verschillend beloond. Ook de leden van de bureaucratie worden betaald volgens hun gezag en macht.

Rusland is een gesloten maatschappij, waardoor de ongelijkheden niet algemeen gekend zijn. En zelfs al zou er iemand weten hoeveel van het inkomen of de weelde of luxe van de ganse natie door de mensen aan de top bezeten wordt, dan nog zou niemand het zeggen. Het volk is zich wel bewust van

(1) Gebaseerd op Connor, 1979; Hollander, 1973: hoofdstuk 6; Matthews, 1978.

verschillen in levensstijl, maar niet van de omvang van deze verschillen of hoe men deze verschillen in stand houdt.

In de USSR kan men vele goederen of diensten nauwelijks verkrijgen, maar toch is er voor hen die een geprivilegieerde positie bekleden een elitaire levenswijze mogelijk. Het gaat hier vooral om partij-ambtenaren, regeringsleden, mensen die een staatsprijs kregen, leden van de intelligentsia en de academici. Zij worden voor hun hoge status beloond met een hoger of onbelastbaar inkomen, premies of speciale pensioenen, of betalingen in speciale valuta die enkel in aparte winkels, die niet voor iedereen openstaan, kunnen uitgegeven worden. Zij genieten van gesubsidieerde vakanties en mogen naar het buitenland reizen. Zij mogen gebruik maken van vakantiehuisen (waarvan de luxe volgens de status verschilt), van grote woningen aan verminderde prijzen, van een betere gezondheidszorg en tenslotte ook nog van een beter onderwijs voor hun kinderen.

In Rusland wordt een bepaalde elitaire levensstijl niet bepaald door het al dan niet kunnen betalen van die levensstijl. De levensstijl is zelf een deel van een gescheiden economische sector, die zowat zijn eigen regels heeft. De geprivilegieerde personen kunnen door hun relaties, hun invloed of zelfs omkoperij of door hun mond voorbij te praten, aan schaarse goederen of diensten gera- ken. En zoals de meeste mensen, verkiezen ook de leden van de Sovjetelite, een comfortabele levensstijl boven een ascetische.

§ 5. SOCIALE MOBILITEIT

In moderne maatschappijen is het grootste deel van de bevolking voortdurend in beweging: van de ene plaats naar de andere, van de ene job naar de andere en van de school naar het arbeidsleven. De geografische mobiliteit wordt een sociale mobiliteit wanneer de verandering van verblijfplaats, een nieuwe job, een nieuwe levensstijl en nieuwe persoonlijke banden met zich mee brengt. Zo kan de verandering van job een inkomstenverandering, alsook wijzigingen in carrièremogelijkheden, arbeidsvoorwaarden en werkmakkers voor gevolg hebben. Een verbeterde opleiding kan voor nieuwe geloofsbrieven en dus ook voor nieuwe vooruitzichten op een job zorgen. De verandering van beroep draagt bij tot de **sociale mobiliteit**, een significante verandering in de sociale positie, levenskansen en levensstijl.

1. VERTICALE EN HORIZONTALE MOBILITEIT

Het onderzoek naar de sociale mobiliteit benadrukt grote veranderingen in de levenswijze van enorm veel mensen. De meeste aandacht gaat uit naar de

verticale mobiliteit, een opwaartse of neerwaartse verandering in de sociale rang van een individu of een groep. Zowel promotie als degradatie, een verandering van inkomen, een huwelijk met iemand met een hogere of lagere status, het verhuizen naar een slechtere of een nettere buurt, zijn allemaal voorbeelden van verticale mobiliteit. Een verandering, die plaatsgrijpt zonder dat er een grote verandering naar boven of naar beneden op de sociale ladder mee gemoeid is, wordt **horizontale mobiliteit** genoemd.

De verticale mobiliteit wordt meestal gemeten aan de hand van de beroepsverandering. In een hedendaagse geïndustrialiseerde maatschappij is het namelijk zo dat iemands job meer vertelt over de positie die die persoon in het ongelijkheidspatroon inneemt, dan gelijk welk ander gegeven. Het is gelukkig niet te moeilijk om iemands arbeidsverleden te achterhalen. Mensen praten graag vrijuit over hun werk en de gegevens die men in verband met het beroep verkrijgt zijn recht voor de vuist.

Zowel de verticale als de horizontale beroepsmobiliteit worden in Figuur 9.1. geïllustreerd. Een bankkoerier die tot kassier wordt gepromoveerd, ervaart verticale mobiliteit. Wanneer de accountant van een bank naar een kredietinstelling verhuist, om er ongeveer hetzelfde werk voor hetzelfde loon en met hetzelfde prestige en dezelfde autoriteit te doen, dan is er noch van verticale noch van horizontale beweging sprake. De accountant blijft namelijk binnen dezelfde economische sector of hetzelfde beroepsniveau.

Veronderstellen we nu even dat deze accountant voor hetzelfde loon bij een luchtvaartmaatschappij gaat werken op de afdeling die zich bezighoudt met de kostprijsberekening van de dienstverlening voor passagiers. Dit zou dan een horizontale verschuiving zijn van de financiële sector naar de transportsector. Er zijn natuurlijk ook verschuivingen mogelijk die zowel horizontaal als verticaal zijn, zoals een jong kaderlid in een bank dat in een fabriek een administratieve post met meer verantwoordelijkheid en een hoger salaris gaat bekleden (Morris en Murphy, 1959).

FIGUUR 9.1.: Types van mobiliteit.

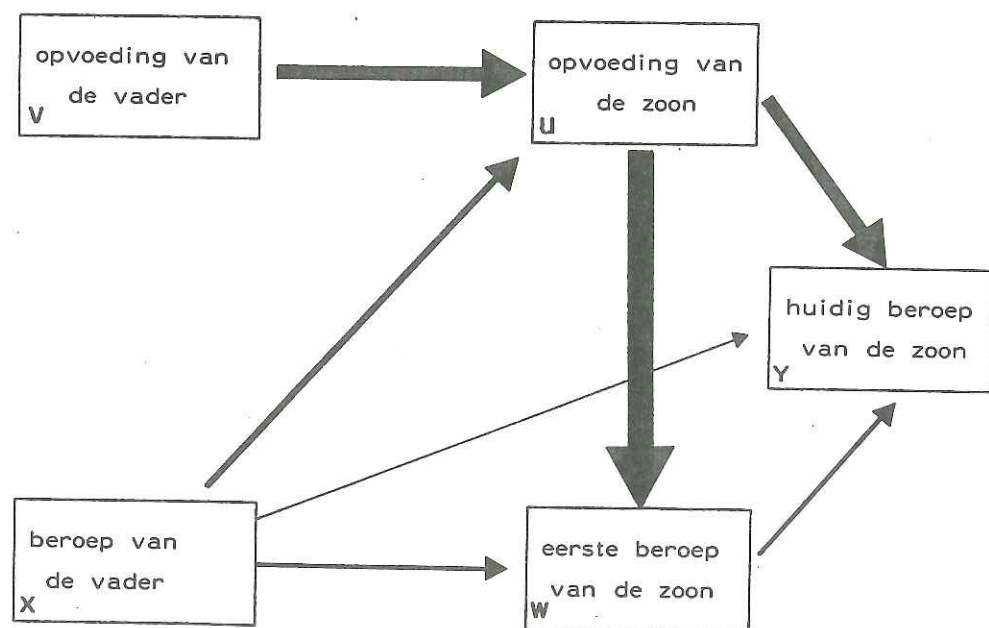
STRATA	FUNCTIONELE CATEGORIEËN		
	Financies	Fabricage	Vervoer
Hoog	Bankdirecteur	Ingenieur	Directeur spoorweg
	Accountant	Lithograaf	Vliegtuigpilot
Midden	Boekhouder	Boekbinder	Treinconductor
	Kassier	Werktuigmaker	Postbeambte
Laag	Classeerder	Smid	Buschauffeur
	Bankkoerier	Fabrieksarbeider	Slaapwagenbediende

V \longleftrightarrow V: Vertikale mobiliteit, van stratum naar stratum
H \longleftrightarrow H: Horizontale mobiliteit, van situs naar situs

2. LOOPBAANMOBILITEIT

Men kan de sociale mobiliteit vanuit twee standpunten bekijken: ofwel gaat men uit van de veranderingen gedurende het ganse leven van een individu, ofwel bekijkt men de veranderingen binnen een familie over twee of meer generaties gespreid. Zoals de term **loopbaanmobiliteit** reeds liet vermoeden, gaat het nu hoofdzakelijk om veranderingen in de sociale rang van een individu gedurende zijn of haar leven en dan vooral de veranderingen tijdens het beroepsleven. Om iets meer te weten te komen over de loopbaanmobiliteit vraagt men aan mensen welke jobs zij op verschillende ogenblikken in hun leven hadden, bijvoorbeeld de eerste job, de job op het ogenblik van het interview of de laatste job als zij niet meer tot de actieve beroepsbevolking behoren. Iemands kansen om langs de beroepsladder op te klimmen worden sterk beïnvloed door (1) de genoten opleiding (Blau en Duncan, 1967: 152-61), (2) de aard van de eerste job en (3) het beroep van vader (zie Figuur 9.2.).

FIGUUR 9.2.: Het statusverwervingsmodel

De richting van de invloed is aangegeven door de pijlen en de belangrijkheid van de invloed wordt aangegeven door de dikte van de pijlen.

Enige vereenvoudiging werd doorgevoerd. Coëfficiënten van de pad-analyse en de externe invloeden werden weggelaten.

Een zwak verband, $V \rightarrow Y$, is niet aangegeven.

Een ander verband, $V \rightarrow X$ werd ook niet aangeduid, daar het het uiteindelijk uitgeoefend beroep van de zoon niet beïnvloedt.

Waarschuwing: het diagram omvat niet alle veranderlijken die de mobiliteit beïnvloeden.

Bron: naar BLAU en DUNCAN, 1967: 170.

Een gedetailleerde analyse van de studenten die in 1957 aan de Wisconsin High School afstudeerden, die gedurende een langere periode gevolgd werden, wees erop dat een hogere opleiding van zeer groot belang is om een job met een hoge status te verwerven. Welgesteld zijn is nog altijd de beste garantie om naar de universiteit te gaan en hierdoor ook om aan een goede job te geraken. Rijke families zullen hun kinderen aansporen om hoger onderwijs te volgen, geven een stimulerende thuisomgeving en helpen hun kinderen ook vaak aan een bepaalde job (Sewell en Hauser, 1975: 100, 105-7).

Er zijn echter ook minder voor de hand liggende factoren die van belang zijn bij het verwerven van een job. Een klein gezin kan zo bijvoorbeeld meer spenderen per kind, er meer aandacht aan schenken en tevens aanmoedigen. Zij die het huwelijk uitstellen zullen gemakkelijker slagen dan zij die trouwen. In Denemarken bleken mannen die voor hun vijfentwintigste huwden, te dalen op de sociale ladder, terwijl zij die tussen de vijfentwintig en de negenentwintig huwden daarentegen stabiel waren en zij die dertig of ouder waren toen zij huwden, bleken opwaarts mobiel te zijn (Svalastoga, 1957).

Ook in de Verenigde Staten werden gelijkaardige patronen teruggevonden. Ambitieuze mannen stellen hun huwelijk wel eens uit om hun studies af te maken of om hun carrière uit te bouwen. Deze bereidheid om het huwelijk uit te stellen, zou wel eens een teken van een onderliggende persoonlijkheidstrekk kunnen zijn: men beschikt over het vermogen om aan onmiddellijke voldoening voorbij te gaan om op die manier een doel in de toekomst te bereiken (Rosen en d'Andrade, 1959: 185-217; McClelland, 1961; Straus, 1962: 326-35).

3. INTERGENERATIONELE MOBILITEIT

Het onderzoek naar de loopbaanmobiliteit, dat zich bezighoudt met de veranderingen gedurende iemands beroepsleven, omvat toch maar een vrij kleine periode en maakt ons niet veel wijzer over de wijze waarop men zijn klassepositie erft. Om de mobiliteit gedurende een langere periode te bestuderen, kan men veel beter de vergelijking maken tussen de posities die ouders en kinderen (dat gaat dan traditioneel om het beroep van de vader en zijn zonen) op gelijke momenten van hun loopbaan of van hun leven innamen. Dit noemt men **intergenerationele mobiliteit**. Zo zou men een vergelijking kunnen maken tussen de jobs van de vader en die van zijn zoon op eenentwintig, eenenveertig en eenenzestig jaar of met andere woorden wanneer zij voor het eerst op de arbeidsmarkt terechtkwamen, wanneer zij ongeveer in het midden van hun loopbaan waren en wanneer zij bijna met pensioen gingen.

Mobiliteit bij vrouwen

Het onderzoek van de vader-zoon mobiliteit is redelijk betrouwbaar, omdat de meeste mannen gedurende het grootste deel van hun leven voor een loon werken. Dit is echter niet het geval met het onderzoek van de intergenerationale mobiliteit bij vrouwen. Vele moeders van werkende vrouwen gingen nooit of slechts gedurende een korte periode uit werken. Alhoewel het thuiswerk zowel een sociale als een economische waarde heeft, hielden onderzoekers er geen rekening mee, waarschijnlijk omdat huishoudelijk werk, of dat nu betaald of onbetaald was, maar een laag prestige had en als vanzelfsprekend beschouwd werd (dit werd in hoofdstuk 7 besproken). Daarom werd de intergenerationale mobiliteit bij vrouwen vaak bestudeerd door een vergelijking te maken tussen het beroep van de vader met dat van de echtgenoot als die er was (Rossi, 1971). Als een dochter van een geschoolde arbeider met een beoefenaar van een vrij beroep trouwde, was zij opwaarts mobiel. Het is inderdaad wel een soort van verticale mobiliteit, maar zij is toch van een andere soort dan de vader/zoon mobiliteit en zij zegt daarbij nog niets over de ongehuwde vrouwen.

Het feit dat onderzoekers het statusverschil tussen twee mannen tot voor kort nog als een maatstaf voor de mobiliteit gedurende verschillende generaties bij vrouwen ging beschouwen, is het ironische bewijs voor de sociaal-economische ondergeschiktheid van vrouwen. Het onderzoek naar het beroep van de vrouwen wordt nog complexer gemaakt door het feit dat een vrouw haar loopbaan vaak onderbreekt en dat sommigen zelfs nooit een deel van de actieve beroepsbevolking worden. Toch zijn nu meer dan de helft van de Amerikaanse vrouwen actief lid van de beroepsbevolking en hun aantal stijgt snel. Naargelang meer vrouwen zullen tewerkgesteld worden en dit voor langere periodes, zal het mogelijk worden om zowel voor vrouwen als voor mannen dezelfde onderzoeksmethode voor de loopbaanmobiliteit toe te passen.

4. HET VERWERVEN VAN EEN STATUS

Van al de krachten en gebeurtenissen die de mobiliteit beïnvloeden, zijn er een aantal bijzonder belangrijk. Om deze zaken te kunnen onderzoeken, moeten wij eerst alle toevallige en persoonlijke gebeurtenissen wegwerken en ons enkel nog op de grote lijnen concentreren. Iemands levensgeschiedenis kan de menselijke ervaring op een manier belichten die via een statistische analyse onmogelijk is.

Maar de ervaringen van het individu kunnen het best begrepen worden wanneer zij binnen een bepaald kader geïnterpreteerd worden. Zo een kader vinden wij onder andere in Figuur 9.2., die een vereenvoudigde path-diagram is van een onderzoek naar de mijlpalen van wat ook het statusverwervings-

proces genoemd wordt (Blau en Duncan, 1967: 170). Deze figuur laat duidelijk zien dat het proces waardoor men een beroepsstatus erft veel ingewikkelder is dan de term "erfenis" laat vermoeden. De omstandigheden waarin de vader zich bevindt, beïnvloeden die van de zoon, maar niet rechtstreeks. De directe verbinding ($X \rightarrow Y$) tussen vader en zoon is eigenlijk de zwakste van alle paden die wij in het diagram terugvinden. Ook de lijn tussen de job van de vader en de eerste job van de zoon is vrij zwak ($X \rightarrow W$). De invloed die de vader uitoefent vloeit voort uit zijn beroep en opleiding, die samen de opleiding van de zoon beïnvloeden ($X \rightarrow U$ en $V \rightarrow U$). Deze opleiding zal op haar beurt de eerste baan beïnvloeden ($U \rightarrow W$) en dus ook de latere job ($U \rightarrow Y$).

Het statusverwervingsmodel werd in vele onderzoeken toegepast, uitgebreid en geschikt gemaakt (Colclough en Horan, 1983). Zoals Figuur 9.2. reeds duidelijk maakt, richtte het oorspronkelijke model zich op het beroepsprestige dat door mannen, vooral dan blanke mannen, verworven werd. Later onderzoek zal aantonen dat het eerste model niet zo geschikt is voor de statusverwerving bij zwarten als bij blanken, omdat het ras een krachtig toewijzingsmechanisme is (Porter, 1974). Dit wil echter niet zeggen dat het oorspronkelijke onderzoek de zwarten negeerde (Blau en Duncan, 1967: hoofdstuk 6).

Het statusverwervingsmodel kan opnieuw, in grote lijnen dan, op vrouwen toegepast worden, maar ook hier zijn een aantal aanpassingen noodzakelijk. Het beroep van de moeder zal de beroepsverwerving bij vrouwen namelijk significant beïnvloeden en de invloed van de opleiding gaat niet alleen van de vader uit. Het is zelfs zo dat de link tussen de opleiding van de moeder en die van de dochter sterker is dan die tussen vader en dochter. Bovendien lijkt ook de algemene familiale achtergrond belangrijker voor vrouwen dan voor mannen (Treiman en Terrell, 1975; McClendon, 1976; Rosenfeld, 1978).

De ganse aanpak werd bekritiseerd omwille van het feit dat men de individuele kenmerken sterker benadrukte dan de structurele invloeden, zoals de organisatie van de arbeidsmarkt. Toch twijfelt niemand eraan dat het model verder zal worden toegepast, uitgebreid en bekritiseerd, maar is dat niet de manier waarop de wetenschap vooruit gaat?

5. MOBILITEIT EN SOCIALE STRUCTUUR

De industrialisatie zorgt voor een sociale mobiliteit doordat zij de mogelijkheden wijzigt, het aantal jobs in de landbouw vermindert en doordat zij de vraag naar werknemers in nieuwe industrieën en diensten creëert. Zodoende zorgen de industriële en de technologische veranderingen samen met de verstedelijking voor een structurele mobiliteit door werkers van het veld in de

verstedelijkte industriële jobs te duwen. Tijdens de snelle veranderingen is de beroepsbevolking, doordat zij reageert op de druk en de mogelijkheden van de arbeidsmarkt, in beweging.

Een andere soort mobiliteit, **circulatiemobiliteit** genoemd, kan optreden zelfs wanneer de werkgelegenheid op elk professioneel niveau ongewijzigd blijft. Bedoelde circulatiemobiliteit bestaat erin dat kinderen hoger opklimmen of met een lagere positie dan hun vader moesten vrede nemen, en op hun nieuw niveau kinderen van andere vaders verdringen. In zekere zin is er in het geval van circulatiemobiliteit dan sprake van een reductie van de traditionele erfelijke lijn inzake beroepsstatus.

a. Internationale vergelijkingen

Een hypothese die de economische ontwikkeling en de sociale mobiliteit met mekaar verbindt, beweert dat, wanneer er een bepaald niveau van economische ontwikkeling bereikt is, zoals dat het geval is met de meeste westerse landen, het "algemeen patroon van sociale mobiliteit sterke gelijkenissen vertoont" (Lipset en Zetterberg, 1959: 13). Volgens deze redenering, wat ook het uitgangspunt moge zijn, bestaat er een sterke tendens die ervoor zorgt dat de mobiliteitspatronen gelijk worden. Aanvankelijk werd dit convergentiemodel algemeen aanvaard, maar een grondiger onderzoek wijst op een grote variatie in snelheid, omvang en typen van mobiliteit in de verschillende industriële en post-industriële maatschappijen.

Een vergelijkend onderzoek naar de vader-zoon-mobiliteit in Engeland, Frankrijk en Zweden legde bijvoorbeeld significante verschillen bloot in de mobiliteitspatronen van de drie landen. Engeland, dat het eerste land was dat zich vanaf het midden van de achttiende tot het midden van de negentiende eeuw ging industrialiseren, stond het dichtst bij het convergentiemodel. Zweden industrialiseerde zich pas laat, maar wel snel. Zweden kende een hoge, algemene mobiliteit die veroorzaakt werd door een snelle industriële verandering en de sociaal democratische politiek, die de kansengelijkheid in onderwijs en beroepsleven gedurende een lange tijd sterk benadrukt heeft. Frankrijk verschilde van Engeland en Zweden, in die zin dat het zich, in vergelijking met de andere landen die in dit onderzoek betrokken werden, traag moderniseerde. De traditionele klassen, die op de landbouw en de kleine ondernemingen gebaseerd waren, bleven voortbestaan. Er waren relatief weinig arbeiders die een winkel openden of in de dienstensector gingen werken (Erikson e.a., 1979; 1982).

Het bewijsmateriaal uit bovenstaand en ander gelijkaardig onderzoek toont aan dat de convergentie-idee de realiteit toch te eenvoudig voorstelt. De graad en het patroon van de beroepsmobiliteit verschilt van periode tot periode en van plaats tot plaats, afhankelijk van de verschillen in de natuurlijke grondstoffen, de opleidingsnormen, het kapitaal, de bevolkingsdruk, de sociale tradi-

ties, de industrialisatie en de snelheid waarmee de economie aangroeit. Landen die hun economie planmatig beheren, zoals Hongarije bijvoorbeeld, zijn speciale gevallen omdat zij in staat zijn om de jobmogelijkheden en de mobiliteitspatronen te veranderen en omdat zij dit ook opzettelijk doen.

b. De tweeledige arbeidsmarkt

De structuur van de arbeidsmarkt speelt een belangrijke rol in het bepalen van wie welke jobkansen krijgt en welke graad van mobiliteit men bereikt. Gedeeltelijk gestimuleerd door het onderzoek naar de toestand van de raciale minderheden, werd het concept van de **tweeledige arbeidsmarkt** ontwikkeld. Men beschouwt de arbeidsmarkt niet als een enkelvoudige kansstructuur maar veeleer als een structuur die op zijn minst uit twee belangrijke delen bestaat, namelijk de primaire en de secundaire arbeidsmarkt. De primaire arbeidsmarkt betaalt relatief hoge lonen, voorziet goede arbeidsvoorwaarden, werkzekerheid, promotiekansen en een rechtvaardige arbeidsdiscipline. De firma's die zulke jobs aanbieden, zijn de spil van de economie. De secundaire arbeidsmarkt heeft lager betaalde jobs, minderwaardige arbeidsvoorwaarden, weinig kans op verbetering, een harde arbeidsdiscipline en een hoog personeelsverloop. De firma's uit de secundaire sector bevinden zich aan de periferie of aan de zelfkant van de economie (Baron en Bielby, 1980; Harrison, 1978; Piore, 1977; Lord en Falk, 1982). De scheiding tussen de primaire en de secundaire arbeidsmarkt suggereert dat wanneer werknemers de primaire sector onder normale omstandigheden met succes binnentreden, zij hun loopbaan met een redelijke verwachting op jobzekerheid en promotie kunnen plannen. Het aantal mensen uit etnische en raciale minderheden die op de secundaire arbeidsmarkt terechtkomen is buiten alle proporties. Hun loopbaan zal naar alle waarschijnlijkheid gekenmerkt worden door jobonvastheid in een reeks van laagbetaalde jobs, met weinig zekerheid en weinig redenen tot arbeidsvreugde.

c. Open en gesloten systemen

Men kan de maatschappijen indelen volgens de graad waarin zij aanleunen bij ofwel een open model, met relatief weinig beperkingen op de mobiliteit, ofwel bij een kastesysteem (gesloten model) met strikte beperkingen op de mobiliteit. In het gesloten model is de status toegewezen. Dit wil dus zeggen dat de status op eigenschappen gebaseerd is waarover het individu weinig of geen controle heeft, zoals ras, geslacht, etniciteit en familiale achtergrond. Maatschappijen die de statussen toewijzen worden vaak kastesystemen genoemd, maar er is geen enkele maatschappij die over een zuiver kastesysteem, met volledig gesloten sociale categorieën, beschikt. Aan het andere uiteinde vinden wij de open maatschappij, waarin de status veeleer verworven dan toegevoerd wordt. In een maatschappij met open klassen kunnen de mensen hun positie verdienen door hun vaardigheden, kennis en opleiding te gebruiken en door zich in te spannen. Dit maatschappijtype is meer op verwerving gericht dan op toewijzing.

Alle maatschappijen zijn echter een mengeling van verwerving en toewijzing. Een industriële maatschappij zal over het algemeen onbekwame mensen uit het hoger milieu degraderen en bekwame, ambitieuze mensen uit de lagere klassen promoveren. Toch zal men zelfs in de meest onwikkelde landen beloningen toekennen en mogelijkheden bieden op basis van toegewezen eigenschappen. Een matig onbekwame persoon die de juiste mensen kent, zal wel aan een mooie job geraken. Factoren zoals de familiale achtergrond, geslacht, ras en etniciteit zijn nog steeds van tel.

Maatschappijen met ondergeschikte raciale groepen zijn een mengeling van open en gesloten eigenschappen. De huidskleur kan op die manier beperkingen op de mobiliteit plaatsen zoals in de kaste en daarenboven de betekenis van de verwervingscriteria beperken. De Verenigde Staten zijn een dergelijke maatschappij waarin de huidskleur een toegewezen eigenschap is. Wanneer men het geslacht als basis voor toewijzing neemt, dan zou men de meeste maatschappijen als gemengde maatschappijen kunnen klasseren, die iets van een kaste hebben.

d. Kasten in Indië

Traditioneel Indië werd beschouwd als een gesloten kastesysteem. Het was een ingewikkeld geheel van duizenden verschillende groepen dat door regels over afstamming en huwelijk, beroep, ritueel en ideeën over zuiverheid en verontreiniging beheerst werd. In het zuiden van Indië waren zelfs regels die het aanraken, benaderen of zelfs nog maar bekijken van een persoon uit de laagste kaste verboden. Als leden uit de hogere kaste dit toch deden, dan zouden zij onrein worden en zouden zij zich van die smet moeten zuiveren. De laagste groepering (de zogenaamde onaanraakbaren of Harijans) werden uit de tempels en de scholen, die door de hogere kasten bezocht werden, geweerd en zij waren verplicht om andere paden en bronnen te gebruiken en zelfs in afzonderlijke dorpen te gaan wonen (Leach, 1960; Srinivas, 1962; 1966; Silverberg, 1968).

In tegenstelling tot wat men over het algemeen denkt, zijn deze talrijke Indische kasten geen sociale strata. Zij zijn zeer verschillend voor alle dimensies van de stratificatie, maar verschillende kasten kunnen binnen één en dezelfde economische klasse vallen. Ondanks de ingewikkelde regels van het kastesysteem kan een kaste aan prestige, macht of privileges winnen of verliezen. Leden van een bepaalde kaste kunnen met de jaren hun collectieve standing verhogen door de gedragsregels te volgen die op een hogere kaste van toepassing zijn. Bovendien is er ook binnen de kaste een gradering van invloed en prestige. Individuen of families kunnen dus binnen hun kaste een hogere of een lagere positie innemen.

Hoewel vele traditionele dorpen met een bepaalde kaste verbonden worden, zijn de kasten toch meer dan alleen maar beroepscategorieën. Leden van een

bepaalde kaste hebben het recht om zich in een bepaald beroep te engageren. Er zijn zelfs zeer ruime beroepscategorieën, zoals landbouw, handel en militaire dienst, die voor alle kasten open staan.

“Enerzijds vallen oudere kasten, zoals de kappers en de wassers, in kleinere groepjes uiteen omdat zoveel van hun leden de traditionele beroepen niet meer uitoefenen en de mensen die dit wel doen gaan verachten. Anderzijds worden er ook nieuwe kasten gevormd rond nieuwe gespecialiseerde beroepen, zoals geschoold technisch werk, halfgeschoold werk in dokken en op plantages, enzovoort, omdat de kasteverwantschappen over heel Indië gebruikt worden om de recrutering van arbeidskrachten te vergemakkelijken. Eens dat een kaste zich op een bepaald beroep heeft vastgepinde, versterkt deze kaste haar invloed snel door enkel nog leden van de eigen groep in het beroep op te nemen.”

(Stevenson, 1967, 29a)

Het kastesysteem in Indië werd onder druk gezet door de modernisering. Het openbaar vervoer, de verstedelijking en de industriële ontwikkelingen hebben vele kasteregels afgebroken en taboes rond verblijfplaatsen en voedsel aangetaast. In 1949 maakt de Indische regering de onaanraakbaarheid onwettig, maar deze hervorming werd moeilijk aanvaard. Het is eigenlijk zelfs zo dat de verbittering die op die wetgeving volgde, enige betekenis zou gehad hebben voor de moord op Mahatma Gandhi. Ondanks de grote druk om het kastesysteem te hervormen, zijn er vele aspecten van het systeem die in de Indische maatschappij overleven (Srinivas, 1966).

De overblijfselen van het kastesysteem zijn interessant voor de onderzoeker van de stratificatie omdat de kasten de manier waarop de arbeidsmarkt georganiseerd wordt, beïnvloeden en omdat er in een dergelijk systeem gemakkelijker groepsmobiliteit zal voorkomen dan individuele. De pogingen van Indische kasten om bepaalde jobs te monopoliseren doen ons denken aan de families en etnische groepen in West-Europa die jobs, door de controle over de syndicaten, trachten te monopoliseren. Vriendjespolitiek en individuele inspanningen, toewijzing en streven, het zijn factoren die in elke maatschappij aan het werk zijn.

SAMENVATTING

§ 1. METHODE EN THEORIE

De objectieve aanpak maakt bij het bestuderen van de sociale stratificatie gebruik van indicatoren zoals inkomen, opleiding en beroep. In de subjectieve benadering vraagt men aan de mensen waar zij zichzelf op een lijst van sociale klassen zouden plaatsen. De woorden *klasse* en *strata* verwijzen over het algemeen naar sociale niveaus. *Klasse* wordt ook in een enge betekenis gebruikt, vooral door de marxisten, om te verwijzen naar een groep van bijvoorbeeld loontrekkenden uit de industrie die een gelijkaardige rol spelen in het economische systeem. Marx was er van overtuigd dat de klassen ontstonden uit de manier waarop de arbeid georganiseerd was; dat de maatschappij steeds meer rond twee klassen zou gepolariseerd worden, namelijk de

bourgeoisie en het proletariaat; dat door de loop der jaren de klassen zowel subjectief en zelfbewust als objectief zouden worden en dat het proletariaat op het einde de overhand zou halen.

Marx legde echter te veel nadruk op het belang van de economische krachten. Andere factoren zoals nationalisme en etnische identiteit lopen door de klassegrenzen heen en de polarisatie die hij voorspeld had, is er nooit gekomen.

De functionele stratificatietheorie beweert dat de ongelijkheid in complexe maatschappijen noodzakelijk is opdat belangrijke taken door bekwame mensen zouden vervuld worden. Deze theorie wordt in vraag gesteld op basis van het feit dat zij geen verklaring geeft voor de extreme ongelijkheid, noch voor de geërfde ongelijkheid, noch voor de hoge beloningen voor sociaal verspillend of destructief gedrag.

§ 2. ONGELIJKHEID

Een vergelijking van de inkomens in verschillende landen toont aan dat er geen absolute gelijkheid bestaat, noch in communistische noch in niet-communistische landen. Communistische landen blijken wel gelijk te zijn dan niet-communistische landen in hetzelfde industrieel ontwikkelingsstadium. De grootste ongelijkheid van inkomen komt voor in de armste en minst geïndustrialiseerde landen.

Rijkdom is veel sterker geconcentreerd dan inkomen. Wanneer men de individuele rijkdommen gaat meten, dan zou de concentratiegraad in de Verenigde Staten en het Verenigd Koninkrijk wel wat gedaald kunnen zijn. De rijkdommen van een familie zijn waarschijnlijk een betere maatstaf voor ongelijkheid. Er is verder ook nog een hogere concentratie van rijkdommen bij families, dan bij individuen.

De rangschikking van beroepen weerspiegelt zowel de verantwoordelijkheid als het inkomen en de opleiding. Het prestige van de verschillende beroepen blijkt zowat constant te blijven in verschillende landen, met uitzondering van het Oostblok waar handenarbeid een hoger prestige heeft.

Een bepaalde visie op de Amerikaanse machtsstructuur zegt dat een samenhangende machtselite, wiens leden dezelfde achtergrond hebben, de belangrijkste beslissingen op nationaal niveau neemt. Een ander, tegengesteld, standpunt, het pluralistische of de evenwichtsthesi, beweert dat de grote beslissingen compromissen zijn tussen de verschillende belangengroepen.

§ 3. ARMOEDE

Armoede kan men met objectieve of met subjectieve normen meten. Wanneer men armoede definieert als een tekort aan voedsel en zuiver water, dan zijn er miljoenen armen in de onderontwikkelde landen. De arme mensen in de westerse landen kennen dit soort deprivatie niet. Mensen vergelijken hun economische situatie immers met mensen uit hun eigen maatschappij in plaats van met mensen uit een ver land.

§ 4. CONTRASTERENDE LEVENSTIJLEN

De plaats die men in de sociale stratificatie inneemt is verbonden met de attitudes, de gezondheid en nog vele andere aspecten van het dagelijkse leven.

De WASP-elite uit de negentiende eeuw begon als "robber barons" die grote eigendommen verzamelden en hun zonen naar "private schools" en elitaire universiteiten stuurden. Vandaag

de dag, vier generaties later dus, is de levensstijl van deze klasse veel veranderd, maar deze families hebben toch nog vele voordelen.

Ook de elite in de Sovjetunie heeft een eigen levensstijl. De partijambtenaren en de andere individuen met een hoge status worden beloond met belastingvrije inkomsten en andere privileges die hen in de mogelijkheid stellen om er, in vergelijking met de gewone Sovjetburger, een rijkelijke levensstijl op na te houden.

§ 5. SOCIALE MOBILITEIT

De meeste onderzoeken naar sociale mobiliteit richten zich op de verticale mobiliteit, een op- of neerwaartse verandering in de rang van een individu of groep. De term loopbaanmobiliteit verwijst naar veranderingen tijdens iemands leven. Deze mobiliteit wordt beïnvloed door het opleidingsniveau, de aard van de vorige job en het beroep van vader. Andere factoren die de loopbaanmobiliteit kunnen beïnvloeden zijn de gezinsgrootte en de leeftijd waarop men trouwt.

Intergenerationele mobiliteit werd gemeten door de vergelijking van het beroep van vaders en hun zonen. In het verleden werd de sociale mobiliteit bij vrouwen vaak gemeten aan de hand van de vergelijking van het beroep van hun vader of echtgenoot.

In het statusverwervingsproces beïnvloeden het beroep en de opleiding van de vader de opleiding van de zoon, waardoor diens beroepsloopbaan sterk beïnvloed wordt. De carrière van de dochter wordt door deze zelfde factoren beïnvloed, maar daar komen nog het beroep en de opleiding van de moeder en algemene familieachtergronden bij. Het statusverwervingsmodel werd bekritiseerd omdat het de individuele eigenschappen sterker benadrukte dan de structurele invloeden zoals de organisatie van de arbeidsmarkt.

Zowel technologische veranderingen als de verstedelijking veroorzaken structurele mobiliteit door de arbeiders van het platteland naar de industrie te sturen. Circulatiemobiliteit is het verschijnsel waarbij personen een beroep innemen op een niveau dat verschilt van dat van de ouders en daardoor de plaats van kinderen van andere ouders afnemen. De graad en het patroon van de mobiliteit verschilt van land tot land naargelang van de verschillen in natuurlijke rijkdommen, financiën, demografie, tradities en de snelheid van de economische groei. Een economie die gepland wordt, verandert de jobmogelijkheden en de mobiliteit.

De arbeidsmarkt is geen enkelvoudig gegeven want men kan ze in minstens twee belangrijke segmenten opdelen. Het ene deel bevat de meest aantrekkelijke jobs en het andere deel bestaat uit minder aangename en slecht betaalde jobs die vooral door niet-geprivilegieerde personen vervuld worden.

In een gesloten of kaste-achtige maatschappij is de status toegewezen. In een open gemeenschap daarentegen is de status verworven, wat wil zeggen dat deze door vaardigheid, kennis en inspanning kan verkregen worden. Alle maatschappijen liggen tussen deze twee uitersten in.

Zekere bepalingen van het Indische kastesysteem werden onder impuls van de modernisering afgezwakt, maar de kasten beïnvloeden het huidige dagelijkse leven nog altijd sterk. Er zijn vele traditionele beroepen die met een bepaalde kaste verbonden zijn, maar het Indische kastesysteem is geen hiërarchie van beroepslagen.

AANBEVOLEN LITERATUUR

- Baltzell, E.D. (1964/1966), *The Protestant Establishment: Aristocracy and Caste in America*, New York, Vintage Books.
 Bendix, R. en S.M. Lipset (eds.) (1966), *Class, Status and Power: Social Stratification in Comparative Perspective*, tweede uitgave, New York, Free Press.

- Berghman, J. et al. (1985), *Sociale indicatoren van de Vlaamse Gemeenschap*, Brussel, CBGS.
- Brittain, J.A. (1977), *The Inheritance of Economic Status*, Washington, The Brookings Institution.
- Coleman, R. en L. Rainwater (1978), *Social Standing in America*, New York, Free Press.
- De Brabander, G.L. (1985), *Hoe (on-)betrouwbaar zijn de werkloosheidsstatistieken?*, Antwerpen, SESO.
- De Preter, R. (1984), *De 200 rijkste families. Geld en macht in de wereld van de holdings en de miljonairs*, Antwerpen (Berchem), EPO.
- De Wachter, M. et al. (1985), *Beroepssegregatie tussen mannen en vrouwen in België van 1960 tot 1978*, Antwerpen, SESO.
- Kahl, J.A. (ed.) (1968), *Comparative Perspectives on Stratification: Mexico, Great Britain, Japan*, Boston, Little, Brown.
- Kerbo, H.R. (1983), *Social Stratification and Inequality: Class Conflict in the United States*, New York, McGraw-Hill.
- Lampaert, F. (1983), *Voorstellen voor een beleid tegen Armoede en Bestaansonzekerheid in België*, Brussel, Koning Boudewijnstichting.
- Marshall, T.H. (1963), *Class, Citizenship and Social Development*, Garden City, N.Y., Doubleday.
- Rainwater, L. (1974), *What Money Buys: Inequality and the Social Meanings of Income*, New York, Basic Books.
- Srinivas, M.N. (1966), *Social Change in Modern India*. Berkeley - Los Angeles, University of California Press.
- Tibergien, A. (1985), *Hoe rijk zijn de Belgen?*, in: De Standaard, 7 november 1985.
- Werkgroep Alternatieve Economie (1972), *Armoede in België*, Antwerpen, De Nederlandsche Boekhandel.
- Wright, E.O. (1978), *Class, Crisis and the State*, London, NLB.
- Wrong, D.H. (1980), *Power, its Forms, Bases and Uses*, New York, Harper Colophon Books.
- xxx (1981), *Eindrapport van de Commissie aan de Raad*, Brussel, Commissie van de Europese Gemeenschappen.
- xxx (1985), *Inkomensspanning jongste jaren bijna gehalveerd*, in: De Standaard, 9 april 1985.

DEEL IV

BEVOLKINGSPERSPECTIEVEN

Hoofdstuk 10

DE DEMOGRAFISCHE ANALYSE

In dit laatste onderdeel, met daarin de twee laatste hoofdstukken, maken wij kennis met twee standpunten met betrekking tot de demografie. Hoofdstuk 10 omschrijft de elementaire bronnen en methoden van het demografisch onderzoek aan de hand van concrete voorbeelden. In hoofdstuk 11 worden de methoden en het feitenmateriaal van demografisch onderzoek op twee belangrijke aspecten van de bevolkingsdynamiek toegepast. Deze elementen zijn de migratie en de bevolkingsaangroei, een van de grootste problemen van deze eeuw.

Paragraaf één van hoofdstuk 10 leert ons de volkstelling kennen. In de tweede paragraaf worden de samenstelling van leeftijd en geslacht en de sociale gevolgen van verschillende leeftijd- en geslachtsverhoudingen besproken. Onderwerpen als vruchtbaarheid, sterftecijfer en levensverwachting worden in paragraaf drie aangesneden. Per topic wordt ook de sociale significantie van de verschillende maatstaven beoordeeld.

§ 1. HET GEBRUIK VAN DEMOGRAFIE

Iedereen, maar de regeringsambtenaren in het bijzonder, is zich steeds meer bewust van het feit dat nauwkeurige kennis over de bevolking noodzakelijk is. Zowel de milieubescherming als andere ecologische problemen worden door de bevolkingsgroei en de migratie beïnvloed. Wanneer men scholen, hospita- len en andere openbare diensten wil plannen, moet men gegevens hebben die informatie verstrekken over de omvang van en de leeftijdsverhoudingen bin- nen een bevolking, zowel nu als in de toekomst. De staatssubsidies voor provincies en gemeenten zijn afhankelijk van de bevolkingsgrootte en de samenstelling ervan. Voor de evaluatie van de gezondheidszorg moet men over nauwkeurige geboorte-, sterfte- en ziektecijfers kunnen beschikken. De analy- ses van de nieuwste trends in de economische en de sociale leefomstandigheden van vrouwen en etnische minderheden, leren ons iets over het al dan niet functioneren van de pogingen om gelijkheid te verwerven.

Demografen, ook bevolkingsspecialisten genoemd, houden zich met deze en hieraan verwante problemen bezig, maar de demografie is te belangrijk om

ze enkel aan experts over te laten. De gewone burger moet natuurlijk geen demograaf worden, maar hij moet wel goed geïnformeerd zijn over de demografische trends, als hij in het sociale beleid wil meespelen. Ook bedrijfsleiders hebben praktische belangen bij de kennis over de toekomstige bevolking. Zij gebruiken de demografische technieken om te achterhalen of de maatschappij, de leeftijdsgroep of de etnische groep waaraan zij verkopen, zal aangroeien of verkleinen. Eens zij over dergelijke informatie beschikken, hebben zij meer mogelijkheden om verschuivingen in de vraag naar hun producten te voorspellen, vooraleer zich veranderingen voordoen. Zij kunnen hun demografische les ook langs een minder prettige weg leren, wanneer hun winst in elkaar stort omdat het bedrijf zich op foute demografische statistieken gebaseerd had.

Het onderzoek van de menselijke bevolking of de **demografie** (van het Griekse woord *demos* dat volk betekent) is afhankelijk van statistieken die men in officiële akten van geboorten, sterfgevallen, huwelijken en migratie terugvindt of verkrijgt via volkstellingen en steekproeven. Het is vrij eenvoudig om het aantal geregistreerde geboorten en overlijdens in een land te meten. Maar het is al een beetje moeilijker, maar nog veel belangrijker, om de moeder- en kindersterfte met de leeftijd, het inkomen en het ras van de moeder te verbinden. Het is precies deze informatie die het sociale beleid bijstaat door de meeste behoeftige gezinnen te identificeren en door te suggereren waar nieuwe openbare voorzieningen noodzakelijk worden.

1. DE VOLKSTELLING ALS FEITENONDERZOEK

Reeds in de oudheid had de volkstelling een praktisch doel, men had geld nodig of troepen recruten. Ook in de Bijbel vinden wij deze eerste volkstellingen terug, de beroemdste is natuurlijk het decreet van het Romeinse Rijk dat Jozef en Maria verplichtte om naar Bethlehem te gaan voor de volkstelling (Lucas 2: 1-5). Hoewel men vrouwen en kinderen over het algemeen niet meetelde, moesten de mannen naar hun geboortestad trekken om zo het risico dat zij zouden vergeten worden te verkleinen.

In de meeste landen is de belangrijkste bron van gegevens over de bevolking de volkstelling. Deze moet in België, overeenkomstig artikel 49, § 3, van de Belgische Grondwet om de tien jaar worden georganiseerd. Dit gebeurde voor het eerst in 1846 en werd slechts éénmaal niet uitgevoerd, namelijk in 1940. In 1981 werd de 14de telling doorgevoerd. Ofschoon de vragen in de verschillende volkstellingen niet dezelfde zijn gebleven, vormen deze tellingen op een groot aantal punten een rijke bron van informatie over de verschuivingen in de bevolkingskenmerken.

In principe wordt bij de volkstelling voor elke bewoner en elk gezin van het grondgebied een formulier ingevuld. In het individuele telformulier werden bij

de volkstelling van 1981 vooral vragen gesteld over leeftijd, woonplaats, burgerlijke staat, scholing en beroep. In het gezinstelformulier wordt de samenstelling van het gezin opgenomen, geslacht, nationaliteit, leeftijd en verwantschap van alle gezinsleden. In het woningtelformulier wordt de aard en de kwaliteit van alle woningen onderzocht. De wetgever vindt deze informatie zo belangrijk voor het sociale en politieke leven dat elke burger bij wet verplicht is om al de vragen van de volkstelling te beantwoorden. Om dit te garanderen, werden in 1981 12.554 tellers aangenomen die iedereen moesten bezoeken (Volkstelling 1981, deel 1, 1983: 8).

Talrijke beleidsbeslissingen zijn afhankelijk van deze officiële cijfers van de volkstelling. De Grondwet (art. 49, art. 53) bepaalt zeer expliciet dat het aantal volksvertegenwoordigers en senatoren per kiesarrondissement overeenkomstig de bevolkingsaantallen moeten verkozen worden. De verandering van de bevolkingscijfers per arrondissement heeft reeds meermaals gezorgd voor een verschuiving van het aantal volksvertegenwoordigers in de verschillende arrondissementen. De berekening van het begrotingskrediet van de gewesten gebeurt voor 1/3 in verhouding tot de bevolkingscijfers van de drie gewesten (art. 5 van Wet van 9 augustus 1980 tot Hervorming van de Instellingen, B.S., 15 augustus 1980). Het aantal leden van provincieraden en gemeenteraden wordt bepaald in verhouding tot het bevolkingscijfer. Daarenboven worden tal van maatregelen inzake financiën, onderwijsbeleid en gezondheidsbeleid genomen, rekening houdend met de bevolking van een bepaalde gemeente of regio (Volkstelling, 1961, 1963: 79-83).

Naast de betekenis die een volkstelling heeft voor het beleid, heeft zij ook een grote wetenschappelijke waarde voor de studie van de bevolking. Zij vormt immers de meest betrouwbare informatiebron over de bevolkingsontwikkeling van een land. Zo laat ze onder meer toe de loop van de bevolking, die jaarlijks per gemeente wordt opgemaakt, te corrigeren. In 1981 telde men 0,14 % minder inwoners in België dan de jaarlijkse gemeentelijke informatie liet vermoeden (Volkstelling 1981, deel 1, 1983: 13).

§ 2. DE SAMENSTELLING VAN DE BEVOLKING

De term **samenstelling** verwijst naar de biologische of sociologische opbouw van een bevolking volgens het geslacht, de leeftijd, het ras, de geboorteplaats, het beroep, de opleiding, de afhankelijkheid en nog andere eigenschappen. De samenstelling van de bevolking op een bepaald ogenblik bevat verwijzingen naar wat er in het verleden gebeurde en tips voor de toekomst.

1. DE SEKSERATIO

De verhouding tussen het aantal mannen en vrouwen in een bevolking noemt men de **seksratio**. De verhouding wordt uitgedrukt in cijfers van zoveel mannen per honderd vrouwen. Een seksratio van honderd wil dus zeggen dat er evenveel mannen als vrouwen zijn. Een cijfer dat kleiner is dan honderd betekent dat er meer vrouwen zijn en een cijfer groter dan honderd duidt dan natuurlijk op minder vrouwen dan mannen. Bij de geboorte was in 1970 de geslachtsverhouding in België 105 en in 1980 107, maar van dan af neemt het aantal mannen tegenover vrouwen af. In België was in 1970 dit cijfer voor de 19-jarigen 104, voor de 39-jarigen 100,4; op 49 jaar is dit 97,2; op 59-jarige leeftijd 90,7 en op 79 jaar 60,3. Voor 1980 waren deze cijfers 104 voor de 19-jarigen, 103 voor de 39-jarigen en 99,6 voor de 44-jarigen. In 1987 was de seksratio voor de ganse bevolking in België 95,4, terwijl dit voor de vreemdelingen in België 119 was (1986). Deze daling van de geslachtsverhouding in ontwikkelde landen naargelang men ouder wordt, wordt gewoonlijk veroorzaakt door het feit dat vrouwen langer leven dan mannen. In minder ontwikkelde landen is dit niet het geval en dat was ook vroeger zo in de ontwikkelde landen.

Onevenwichtige verhoudingen

Een seksratio die sterk van honderd afwijkt, beschouwt men als onevenwichtig. Gedurende een flink deel van de Noord-Amerikaanse geschiedenis was er een hoge seksratio omdat vooral veel mannen immigrerden. Het grote aantal mannen op huwbare leeftijd zorgde voor enige concurrentie voor een meisje en voor bepaalde familieproblemen, maar dit was vooral bij het begin van de immigratiegolf het geval. Vele mannen bleven ongehuwd, anderen huwden later en nog anderen lieten hun bruid uit het moederland overkomen of huwden buiten hun etnische groep. In tegenstelling tot deze "nieuwe" landen zoals Canada en de Verenigde Staten, waar men een grote mannelijke immigratie en een hoge seksratio kende, was Groot-Brittannië, een "oud" land, gedurende vele decennia een grote uitvoerder van mannen. Het is deze oorzaak die, samen met de vele oorlogsslachtoffers, voor een lage seksratio zorgde, ongeveer tussen de negentig en de vijftiennegentig, die gedurende meer dan een eeuw bestond.

Tot in de veertiger jaren lag het aantal mannen in de Verenigde Staten altijd hoger dan het aantal vrouwen over het ganse land en in 1910 bereikte men een hoge seksratio van 106. De gemiddelde seksratio is nu 94, een historisch dieptepunt in de Amerikaanse geschiedenis. Maar ook de Canadese seksratio bevindt zich op een dieptepunt, ongeveer 100. Ook hier waren er in de loop der jaren grote verschillen, maar de top van 113 werd bereikt met de volkstelling van 1911 (Nordland (Yam), 1974: tabel 3.1.; 1979 UN Demographic Yearbook, supp.: tabel 3).

De seksratio bij zwarten in de V.S.A. ligt lager dan bij de blanken, maar de oorzaken van dit verschil zijn niet geheel duidelijk. Zelfs al houdt men er rekening mee dat vele jonge zwarte mannen niet door de volkstelling bereikt werden, dan is er nog een significant verschil tussen de seksratio van blanken en zwarten. In 1980 was de gemiddelde seksratio bij zwarten 90 en bij blanken 95. Bij kinderen onder de 15 jaar lagen de seksratios rond de 101 voor de zwarten en 105 voor blanken*. Het belangrijkste verschil werd geregistreerd in de leeftijdscategorie tussen 25 en 44, waarin de zwarte seksratio 85 was tegenover 99 voor de blanken (Statistical Abstract of the U.S., 1981: 25). Wat ook de oorzaak is, deze lage seksratio's op een leeftijd waarop de meeste mannen werken en een gezin vormen, dragen zeker bij tot de persoonlijke en de gezinsproblemen waar vele zwarten mee te kampen hebben.

Soms kan zo een onevenwichtige verhouding tot alarmerende gevolgen leiden. Een voorbeeld uit China zal dit duidelijk maken. In het traditionele China waren zonen een soort derde leeftijdsv verzekering en men had hen ook nodig om het geslacht verder te zetten en om religieuze rituelen voor de voorouders te onderhouden. De dochters, daarentegen zorgden niet voor de voortzetting van het geslacht en zij namen ook niet deel aan verering van de voorouders. Zij waren zelfs een financiële last omdat zij een bruidsschat nodig hadden. Een van de "oplossingen" was de dochtermoord, welke tot in de 20ste eeuw toegepast werd en zo wijd verspreid was dat er een hoge seksratio ontstond (Orlean, 1972: 36-37). De voorkeur voor mannelijke kinderen beïnvloedt nu nog steeds het Chinese bevolkingscijfer, vooral dan bij landelijke families die vinden dat zij een zoon moeten hebben.

2. VERANDERINGEN IN DE LEEFTIJDVERHOUDINGEN

Trends op lange termijn in de geboorte- en sterftcijfers drukken samen met plotse rampen zoals een oorlog, hongersnood of epidemieën hun stempel op de leeftijdsverhoudingen in een bevolking, dit is dus het percentage van de bevolking dat zich in elke leeftijdscategorie bevindt. Aan de hand van een speciale grafiek, de bevolkingspiramide en het concept van de cohorte zullen wij trachten de aard en het belang van deze veranderingen in de leeftijdsverhoudingen te verklaren.

a. Cohortes

Alle mensen die in een bepaald jaar geboren werden, vormen een **leeftijdscohorte**, alle mensen die een bepaald jaar begonnen te werken, vormen een **beroepscohorte** en alle leerlingen die tegelijkertijd aan de universiteit begon-

* De verhoudingen waren bij de bevolking van Spaanse afkomst, die volgens de Amerikaanse volkstelling van elk ras kan zijn, bijna identiek aan die van de blanken.

nen, maken deel uit van een **opleidingscohort**. Het idee van de **cohort** vestigt daardoor de aandacht op een aantal mensen die op hetzelfde ogenblik aan gelijkaardige invloeden werden blootgesteld (Glenn, 1977). Onderzoekers maken gebruik van een cohort-analyse om een groep gedurende een langere tijd te volgen.

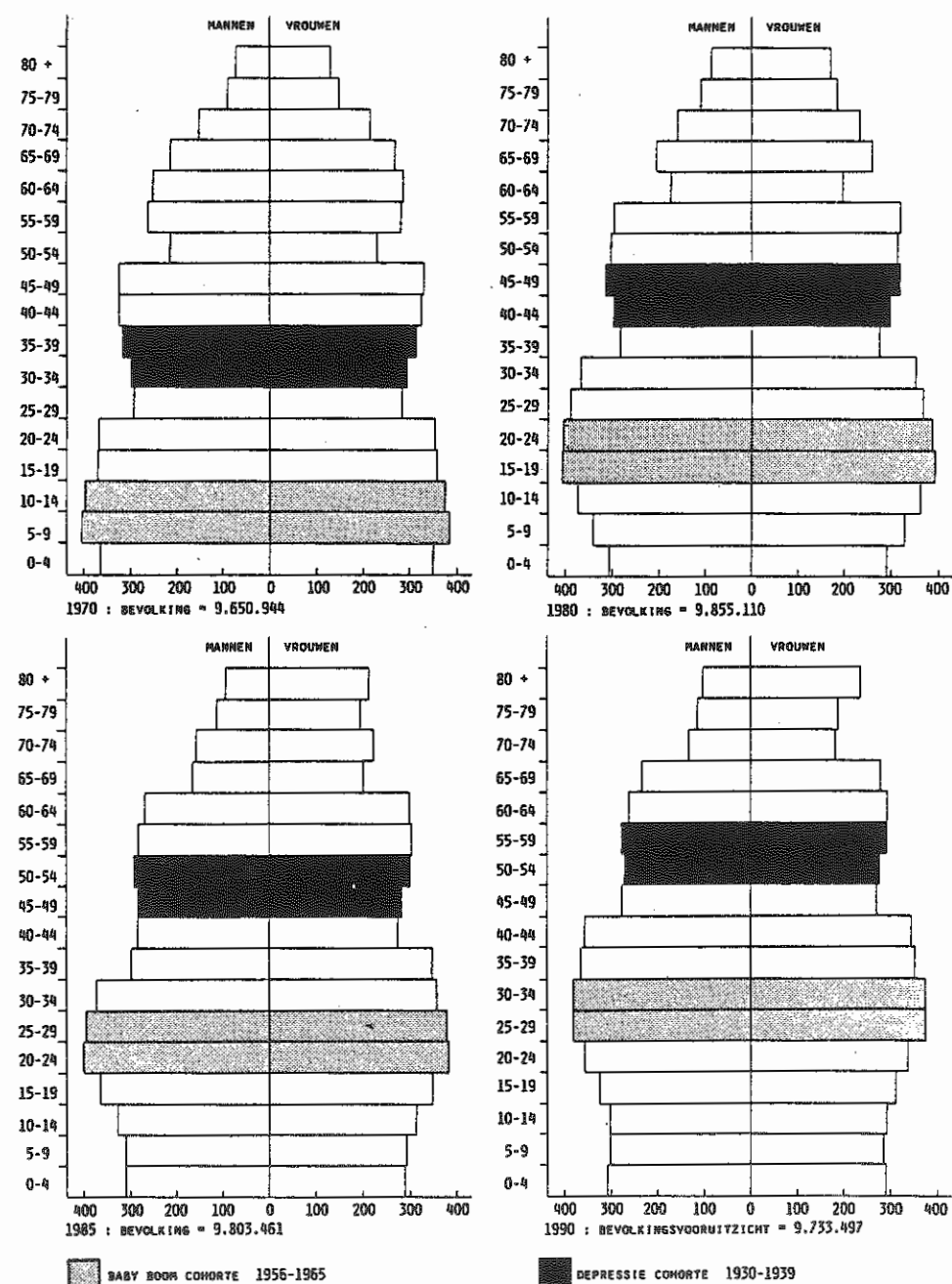
Zo zal de universitaire cohort uit 1986 (de alumni van 1990) op de volgende manier bestudeerd worden: een socioloog zal nagaan hoeveel er elk jaar afvallen, wanneer zij gaan werken en welke job zij aanvaarden, hoeveel er trouwen en hoeveel kinderen zij hebben en diens meer. De cohort uit 1986 zal dan vergeleken worden met cohortes die eraan voorafgingen en deze die volgden. Het kan namelijk even belangrijk zijn "wanneer" er iets gebeurt dan "wat" er gebeurt in een mensenleven. Een economische crisis die zich voordoet op het ogenblik dat een bepaalde cohort zich op de arbeidsmarkt begeeft, zal de kansen op werk van die cohort meer verminderen, dan een crisis die vijf jaar vroeger, toen zij nog op school zaten, of vijf jaar later, wanneer zij al werk hebben, zou opkomen.

b. De bevolkingspiramiden

Een **bevolkingspiramide** (ook wel een leeftijdsboom genoemd) geeft zowel de geslachts- als de leeftijdsverhoudingen op een bepaalde plaats op een bepaald ogenblik weer (zie Figuur 10.1.). Links van een verticale lijn bevindt zich het aantal (percentage) mannen, rechts het aantal (percentage) vrouwen. Over het algemeen zijn de cijfers per leeftijdscategorie gegroepeerd, bijvoorbeeld een groep beneden de vijf jaar, één tussen vijf en negen, enz. Soms wordt gedetailleerd cijfermateriaal in afzonderlijke jaarklassen weergegeven. In een traditionele landelijke gemeenschap met hoge geboorte- en sterftecijfers, zoals de zich ontwikkelende V.S.A. in de negentiende eeuw, ziet het diagram er werkelijk uit als een echte piramide, met een brede basis en een smalle top. Een diagram van de hedendaagse bevolking in de industriële landen heeft maar weinig uitstaans meer met een echte piramide zoals men in Figuur 10.1. kan zien.

Wanneer er eens een belangrijke verandering in de leeftijdsstructuur van een bevolking plaatsvindt, dan zal deze steeds merkbaar blijven naargelang de betrokken groep ouder wordt. In Figuur 10.1. vinden wij vier bevolkingspiramiden uit België, beginnende met één uit 1970 en eindigend met een projectie op 1990. Let hier even op de veranderende algemene vorm van deze piramiden. Merk ook op dat er een aantal specifieke geboortecohortes langs de leeftijds- piramide opklimmen. Zo is de cohort uit de depressie van de jaren '30 met de lage geboortecijfers (België (1936): 15,27‰), te herkennen aan de smalle strook die in elke piramide voorkomt, maar de babyboomcohort heeft dan weer een brede strook. Helemaal aan de voet van de piramide voor 1990 vinden wij de weerslag van de babyboom, dit zijn namelijk de kinderen van de babyboomcohort. De ouders van de studenten die dit boek lezen, werden waar-

FIGUUR 10.1.: Leeftijdspiramiden van België 1970-1990 (absolute aantallen x 1000)

Bron: N.I.S.

schijnlijk op het eind van de crisis in de jaren dertig of in het begin van de jaren veertig tijdens de Tweede Wereldoorlog geboren. Jullie werden zelf waarschijnlijk net na de babyboom geboren maar nog niet tijdens de babybust. Zoek je eigen cohorte en die van je ouders eens op in de vier piramiden. Kijk dus zowel achter als voor je.

Wanneer de vier diagrammen samen genomen worden, dan laten zij zien hoe belangrijke veranderingen de samenstelling van de bevolking blijven beïnvloeden en zij suggereren dan ook de problemen en mogelijkheden die een maatschappij kent. In elke opeenvolgende piramide wordt de babyboom opgevolgd door een boom in een andere leeftijdscategorie naargelang de baby's schoolkinderen werden. Vervolgens worden zij jongvolwassenen van middelbare leeftijd op het toppunt van hun verdiensten en tenslotte worden zij de bejaarden die van hun spaarcentjes, de sociale zekerheid en hun pensioen leven.

c. De afhankelijkheidsgraad

Ondanks de echo van de babyboom, die men aan de voet van de piramide uit 1990 kan zien, zullen de westerse landen tot diep in de éénnentwintigste eeuw vergrijzende bevolkingsgroepen hebben. Wanneer er in een bevolking een hoog percentage van ofwel zeer jonge ofwel zeer oude mensen is, dan is er sprake van een hoge **afhankelijkheidsgraad**. Dit wil zeggen dat het aantal mensen, dat te jong of te oud is om te werken, groter is dan de actieve bevolking. Veronderstellen we even dat de actieve bevolking iedereen tussen de 15 en de 64 jaar bevat. De afhankelijkheidsgraad moet dan berekend worden door de som van de mensen beneden de 15 en deze van 65 jaar of ouder te delen door het aantal mensen tussen 15 en 64 jaar. Deze berekening veronderstelt dat mensen op hun 15de tot de actieve bevolking behoren en dat zij deze op hun 65ste verlaten, dat iedereen tussen 15 en 65 jaar werkt en dat iedereen die er buiten valt niet werkt.

De pensioengerechtigde leeftijd van 65 jaar, die in het sociale zekerheidssysteem geïnstitutionaliseerd werd, kan op basis van demografische gegevens moeilijk gerechtvaardigd worden. Het is een historisch ongelukje dat in de negentiende eeuw door de Duiste kanselier Otto von Bismarck begaan werd. Deze vestigde een aantal welzijnsdiensten, waaronder dus het pensioensysteem, om de arbeidersklasse op zijn hand te krijgen. Op dat ogenblik werden slechts weinig mensen oud en hij was er dus vrij zeker van dat, door die leeftijdsgrens op vijfenzeftig te plaatsen, de staat niet te veel aan pensioenen zou moeten uitgeven. Het huidige probleem om nog fondsen voor de pensioenkas te vinden, is het resultaat van de lage geboortecijfers, de verhoogde levensverwachting en het vroegtijdig met rust gaan van vele mensen die nog steeds in staat zijn om productieve arbeid te leveren.

Voor de geïndustrialiseerde landen zal een afhankelijkheidsgraad die op de werkelijke afhankelijkheidsstatus gebaseerd is, de grens voor de afhankelijkheid

van het kind op 20 jaar of later leggen en deze voor de op pensioen stelling op 65 jaar of vroeger. Nog realistischer pensioengerechtigde leeftijdsgrenzen zouden verschillen volgens de job die iemand vroeger uitoefende. Een handenarbeider die in de zware industrie tewerkgesteld was, is sneller oud dan een bediende. Toch wordt de leeftijdscategorie tussen 15 en 64 meestal als maatstaf gebruikt bij de vergelijking van landen. Volgens deze maatstaf was de afhankelijkheidsgraad in de V.S.A. en Canada ongeveer 52 in 1980; in België was dit 75, wat hoger is dan de 48 van Japan, maar lager dan de 83 van Indië (1979 UN Demographic Yearbook, supp. tabel 3). De veel hogere afhankelijkheidsgraad in Indië wijst op verschillende maar ook veel moeilijkere problemen voor de Indische maatschappij, wanneer men dit vergelijkt met de geïndustrialiseerde landen. Ongeveer één vierde van de afhankelijke bevolking in Canada en de V.S.A. bestaat uit mensen boven de 64, in België 1/3, maar in Indië gaat het om minder dan 1/10. Indië heeft te kampen met een enorm hoog aantal jonge afhankelijken.

Aangezien deze afhankelijkheidsgraad te weinig rekening houdt met de belangrijke verschillen in afhankelijkheid van de bevolking kan men beter beroep doen op een aantal andere indexen.

Om een beeld te krijgen van de omvang van de pensioengerechtigde bevolkingsgroep kan men gebruik maken van de volgende index:

$$\frac{\text{bevolking van 65 jaar en ouder}}{\text{bevolking van 20 tot 64 jaar}} \times 100$$

Wil men een bepaald beeld krijgen van de toekomstige evolutie van de actieve bevolking dan kan de volgende index worden aangewend:

$$\frac{\text{bevolking van 20 tot 64 jaar}}{\text{bevolking van 0 tot 19 jaar}} \times 100$$

Om de bevolkingsveroudering in een index uit te drukken (verouderingscoëfficiënt), gebruikt men:

$$\frac{\text{bevolking van 65 jaar en meer}}{\text{totale bevolking}} \times 100$$

De volgende ouderdomsindex wordt gebruikt om de verhouding van de niet-meer-actieven tegenover de nog-niet-actieven te berekenen:

$$\frac{\text{bevolking van 65 jaar en ouder}}{\text{bevolking van 0 tot 19 jaar}} \times 100$$

In Tabel 10.1. worden de cijfers gegeven voor België (1970, 1980, 1985, een schatting voor 1990).

TABEL 10.1.: Afhankelijkheidsgraad voor België (1970, 1990)

Afhankelijkheidsgraad	JAREN			
	1970	1980	1985	1990
1) $\frac{\geq 65 \text{ j.}}{20-64 \text{ j.}} \times 100$	24,20	24,96	23,14	25,04
2) $\frac{20-64 \text{ j.}}{0-19 \text{ j.}} \times 100$	178,46	202,02	230,10	242,26
3) $\frac{\geq 65 \text{ j.}}{\text{Totale bevolking}} \times 100$	13,42	14,31	13,89	15,06
4) $\frac{\geq 65 \text{ j.}}{0-19 \text{ j.}} \times 100$	43,18	50,43	53,25	60,67

Uit de schatting van 1990 kan worden afgeleid dat (1) het aantal niet-meer-actieven tegenover het aantal actieven nog zal toenemen; (2) dat het aantal actieven tegenover het aantal toekomstige actieven ook zal groeien; (3) dat het aantal niet-meer-actieven tegenover de totale bevolking licht zal dalen en (4) dat het aantal bejaarden tegenover het aantal nog-niet-actieven nog zal toenemen.

§ 3. FERTILITEIT EN MORTALITEIT

De term **fertiliteit** verwijst naar de menselijke reproductie. Deze kan op twee manieren bekeken worden: de eigenlijke reproductie en de mogelijke reproductie, of het maximum aantal geboorten dat biologisch mogelijk is (dit laatste wordt fecunditeit genoemd). In geïndustrialiseerde landen is de eigenlijke fertiliteit slechts een klein deel van de mogelijke vruchtbaarheid. Zelfs in ontwikkelingslanden met hun hoge geboortecijfers, bereikt de eigenlijke fertiliteit het biologische maximum niet (Bongaarts, 1975).

1. HET METEN VAN DE FERTILITEIT

Een eenvoudige manier om de fertiliteit te meten, is de vergelijking maken tussen het aantal geboorten en de omvang van de bevolking. Dit bruto geboortecijfer wordt uitgedrukt op een schaal van duizend en men berekent haar op de volgende wijze:

$$\frac{\text{aantal geboorten per jaar}}{\text{gemiddelde jaarbevolking}} \times 1000 = \text{bruto geboortecijfer}$$

Vullen wij in deze vergelijking de cijfers voor de Belgische bevolking anno 1987 in dan krijgen wij het volgende resultaat:

$$\frac{117.271}{9.864.751} \times 1000 = 11,89$$

of het bruto geboortecijfer van België. Wanneer men het over de bevolkingsproblemen heeft, zal men vaak deze term horen (zie Tabel 10.3.). Het geboortecijfer is zinvol en men kan het gemakkelijk berekenen, maar men moet zijn beperkingen kennen.

Een land kan bijvoorbeeld een lage nataliteit hebben omdat er veel mannen of oude mensen wonen, en weinig vrouwen die kinderen zouden kunnen krijgen. Gaat men in dit geval het aantal geboorten vergelijken met het kleine aantal mogelijke moeders, dan zou men wel eens een hoge fertiliteit kunnen ontdekken. Of een geboortegraad al dan niet hoog is, is dus afhankelijk van het aantal mogelijke moeders in de bevolking. De fertiliteit van de Belgische vrouwen is eigenlijk lager dan de nataliteit laat vermoeden, omdat een groot deel van de bevolking in België uit potentiële moeders bestaat. Vroeger waren er relatief meer vrouwen die onder de leeftijdsgrens voor het moederschap zaten, zoals het nu in de ontwikkelingslanden het geval is.

a. Vruchtbare vrouwen

Om de verschillen in leeftijds- en geslachtsverhoudingen te kunnen analyseren, maken de demografen vaak gebruik van verfijnde maatstaven die op de "vruchtbare vrouwen" gebaseerd zijn. Met betrekking tot de fertiliteit stelt men dat "vruchtbare vrouwen" de potentiële moeders zijn tussen de 15 en de 44. Het aantal geboorten per 1000 vrouwen binnen die leeftijdscategorie noemt men het **algemeen vruchtbaarheidscijfer**. Voor wat België betreft was dit algemeen vruchtbaarheidscijfer in 1980 60,19 in vergelijking met 88,18 in 1961. Maar omdat een groot deel van de geboorten, vooral in de westerse landen, in een vrij kleine leeftijdsgroep van vrouwen (tussen 20 en 29) plaatsvindt, berekenen demografen ook **leeftijdsspecifieke vruchtbaarheidscijfers**. Deze verhouding wordt berekend door het aantal geboorten bij moeders binnen een bepaalde leeftijdsgroep te delen door het ganse aantal vrouwen uit de leeftijdsgroep en dat cijfer te vermenigvuldigen met 1000.

TABEL 10.2.: Leeftijdsspecifieke vruchtbaarheidscijfers voor België (1960, 1981)

Leeftijden	1960	1981
15-19	24,9	18,8
20-24	150,1	114,3
25-29	162,3	128,5
30-34	99,1	53,5
35-39	50,4	16,5
40-44	16,8	3,2

Bron: EUROSTAT, 1984: 131.

Uit Tabel 10.2. kan men bijvoorbeeld afleiden dat er in 1981 merkelijk minder kinderen ter wereld werden gebracht door vrouwen tussen 30 en 44 jaar dan in 1960.

b. Het netto reproductiecijfer

De graad waarmee een groep vrouwen zichzelf door dochters vervangt, noemt men het **netto reproductiecijfer**, of het totale aantal vrouwelijke kinderen dat per vrouw uit een groep vrouwen, die zwanger kunnen worden, geboren wordt. Door middel van deze maatstaf is het vrij eenvoudig om te berekenen of de werkelijke fertiliteit hoog of laag is. Wanneer men zegt dat het netto reproductiecijfer 1,0 is, dan betekent dat dat elke vrouw gemiddeld één dochter ter wereld brengt om haar te vervangen (en elk koppel brengt gemiddeld twee kinderen op de wereld die leven tot zij zelf kinderen kunnen krijgen). In de ontwikkelde landen met hun lage sterftcijfers, zou de "gemiddelde" vrouw iets meer dan één dochter moeten op de wereld zetten om op die manier iets goed te maken voor de vrouwen die sterven voor de menopauze. Toen vroeger vele vrouwen stierven voor hun menopauze, had de gemiddelde vrouw twee of meer dochters op de wereld te plaatsen om zeker te zijn dat zij vervangen zou worden.

In het begin van de jaren 80 lag de netto reproductiegraad in de ganse wereld op 1,7. Het cijfer voor Canada, West-Duitsland, Japan, het Verenigd Koninkrijk, Nederland, de V.S.A. en België (0,80) lag lager dan 1,0. Het netto reproductiecijfer lag in China echter op 1,4, in Indië op 1,9 en in Mexico op het zeer hoge cijfer 2,8.

c. Vruchtbaarheidsverschillen

De vruchtbaarheid van alle groepen is niet dezelfde. Dit is het resultaat van de invloed van talrijke sociale factoren, zoals de godsdienst, de beroepssituatie van de vrouw, het onderwijs, de economische situatie van de streek en dergelijke. Ondertussen is de algemene trend dat in vele landen de verschillen inzake vruchtbaarheid tussen verschillende groepen en categorieën afnemen. In 1964 was het bruto geboortecijfer in het Waalse Gewest 15,86‰ en in het Vlaamse Gewest 18,61‰. Deze cijfers waren in 1987 respectievelijk 12,33‰ en 11,54‰.

Bepaalde factoren blijven echter nog steeds een rol spelen. Voor de V.S.A. stelt men o.m. het volgende vast:

- rurale gebieden bereiken een hoger vruchtbaarheidscijfer dan verstedelijkte gebieden;
- hoe groter de stad, des te lager is de vruchtbaarheid;
- de vruchtbaarheid van zwarten is hoger dan deze van blanken, maar de vruchtbaarheidscijfers van beide categorieën groeien naar elkaar toe;
- armen halen hogere geboortecijfers dan de beter gesitueerden.

Voor Vlaanderen kan men hieraan de volgende vaststellingen toevoegen (Debusschere, 1984: 155-156).

- Katholieke vrouwen brengen gemiddeld meer kinderen ter wereld dan niet-katholieke vrouwen. Het vruchtbaarheidscijfer voor praktizerende katholieke vrouwen is daarenboven hoger dan dit van de niet-praktizerenden. De verschillen tussen beide categorieën nemen echter geleidelijk af.
- Tussen het onderwijsniveau van de moeder en het kinderaantal is er geen significant verband.
- Buitenshuis werkende vrouwen hebben gemiddeld minder kinderen dan vrouwen die hoofdzakelijk huishoudelijke arbeid doen.

2. MORTALITEIT

Sterftcijfers worden op dezelfde manier berekend als geboortecijfers. Het meest gebruikte sterftcijfer is dat wat het aantal doden per 1000 inwoners weergeeft en dat als volgt berekend wordt:

$$\frac{\text{doden per jaar}}{\text{gemiddelde bevolking in dat jaar}} \times 1000 = \text{bruto sterftcijfer}$$

Voor 1987 was het bruto sterftcijfer voor België:

$$\frac{111.671}{9.864.751} \times 1000 = 11,32$$

Dit cijfer verschilt wel enigszins van dit van 1951 (12,61‰), maar vertoont geen merkwaardige verschuivingen meer. Indien men het bruto sterftcijfer aftrekt van het bruto geboortecijfer dan bekomt men de natuurlijke aangroei van de bevolking. In 1987 was dit voor België $11,89 - 11,32 = 0,57$. In België is deze nog steeds positief, maar in West-Duitsland is deze reeds sedert 1980 negatief. Tabel 10.3. geeft deze cijfers voor enkele landen.

Net zoals bij de geboortecijfers is het ook bij het berekenen van het sterftcijfer nodig rekening te houden met de factor leeftijd. Men zou namelijk kunnen denken, dat bij vergelijking van landen met een vrij oude bevolking (zoals de V.S.A., Canada, Groot-Brittannië en België) met landen met een laag percentage oudere mensen (zoals Indië en Egypte), de landen met een oudere bevolking een hoger sterftcijfer zouden hebben. Het tegendeel is evenwel het geval. Inderdaad, Indië en Egypte hebben, ondanks hun jonge bevolking, hogere sterftcijfers.

TABEL 10.3.: Bruto geboorte- en sterftcijfers (per 1000 inwoners), natuurlijke aangroei en aantal jaren waarbinnen de bevolking kan verdubbelen (rond 1980)

Land	Geboorten (***)	Sterften (***)	Natuurlijke aangroei(*) (***)	Jaren nodig om bevolking te verdubbelen (**)
Wereld	29	11	18	39
Australië	15,8	7,3	8,5	84
Brazilië	33,3	9,1	24,2	26
Canada	15,1	6,9	8,2	84
China	21,3	7,4	13,9	35
Egypte	36,9	10,3	26,6	27
West-Duitsland	10	11,6	-1,6	-
India	33,2	12,8	20,4	33
Indonesië	33,6	16,2	17,4	33
Ierland	21	9,4	11,6	64
Israël	23,6	6,6	17	33
Italië	10,9	9,5	1,4	200
Japan	12,9	6,6	6,3	84
Mexico	38,3	7,8	30,5	20
Nieuw-Zeeland	15,8	8,1	7,7	84
Nigeria	49,8	17,8	32	27
Polen	19,4	9,2	10,2	66
Spanje	14,2	7,6	6,6	66
USSR	19	10,1	8,9	84
Verenigd Koninkrijk	12,8	11,7	1,1	200
Verenigde Staten	16	8,6	7,4	100

(*) Natuurlijke aangroei = bruto geboortecijfer - bruto sterftcijfer.

(**) Geschat aantal jaren dat nodig is om de bevolking te verdubbelen, uitgaande van de veronderstelling dat de natuurlijke aangroei zou blijven zoals hier weergegeven.

Bron: (***) *Demographic Yearbook*, 1982. New York, United Nations 1984, 144-150.

Basisgegevens voor de V.S.A. komen van het Bureau of the Census, 1978. United Nations Monthly Bulletin of Statistics, 1983, januari 6-9, en rapporten van verschillende landen.

a. Het kindersterftcijfer

Het **kindersterftcijfer** wordt beschouwd als een zeer belangrijke indicator van de welvaart in een land. Dit cijfer geeft het aantal kinderen op duizend dat gedurende hun eerste levensjaar sterft. Het kindersterftcijfer kan variëren van 150‰ (wat erg hoog is) in bepaalde ontwikkelingslanden uit Latijns-Amerika, Afrika en Azië tot 9‰ in Skandinavië en in Nederland (8,4‰ in 1983). Het kindersterftcijfer in de Sovjetunie is met 31‰ opvallend hoog en is waarschijnlijk te verklaren op grond van een minderwaardige gezondheidszorg voor de moeder, overbevolking en vervuiling (Feshbach, geciteerd in Murphy, 1983: 38). Canada, Australië, Nieuw-Zeeland en de meeste West-Europese landen hebben kindersterftcijfers beneden de 15‰. In 1985 had België een cijfer

van 9,55‰, terwijl dit in 1951 nog 50,04‰ was. De V.S.A. bereiken in 1980 een cijfer van 12,5‰, wat ongeveer één vijfde van het cijfer in 1935 was, namelijk 58‰. In de V.S.A. is de kindersterfte bij zwarten en blanken gedurende de laatste veertig jaar gehalveerd, maar het cijfer ligt bij zwarten nog altijd veertig procent hoger dan bij blanken. Oorspronkelijke bevolkingen zoals de Amerikaanse Indianen en de Australische Aborigines hebben kindersterftcijfers die opmerkelijk hoger liggen dan het nationaal gemiddelde.

b. De moedersterfte in het kraambed

Het gemiddelde **moedersterftcijfer in het kraambed** en omwille van problemen voortkomend uit zwangerschap bedroeg in 1983 in België ongeveer 5 moedersterften per 100.000 levend geboren, wat een sterke daling is tegenover 57 in 1956 (Statistische Zakjaarbeek 1983: 51). In de V.S.A. stelt men een vergelijkbare daling vast: namelijk van 582 moedersterften op 100.000 levend geboren in 1935 naar 11 in de zeventiger jaren (U.S. PHS79-1222, 1978: 8). Er is echter een ander probleem. Bij blanke moeders ligt het sterftcijfer op 6,4 op 100.000, terwijl het cijfer voor zwarte moeders 25 is, een evenaring van het cijfer dat de blanken op het eind van de jaren 60 scoorden. Deze achterstand in de verbetering van de cijfers bij zwarten weerspiegelt de lagere inkomens en de minder gunstige levensomstandigheden van de zwarten.

Statistieken bevestigen het volksgeloof dat, bij constante leeftijd, de eerste geboorte de gevaarlijkste is voor de moeder. In verband met de leeftijd is het zo dat de risico's bij de geboorte groter zijn voor oudere moeders en dat de meest geschikte leeftijd voor het baren van kinderen in het begin van de 20 ligt.

3. LEVENSV ERWACHTING

Hoe lang iemand mag verwachten te leven, wordt grotendeels bepaald door de plaats en de tijd van zijn geboorte. De levensverwachting is een schatting van het gemiddeld aantal jaren dat men te leven heeft. Men baseert zich hiervoor op bruto sterftcijfers zoals die door de levensverzekeringsmaatschappijen gebruikt worden. De levensverwachting kan men voor elke leeftijd berekenen, maar de verwachting bij de geboorte wordt meestal gebruikt om bepaalde trends te onderzoeken of om landen te vergelijken. Deze cijfers zijn gemiddelden: veel mensen zullen nooit het gemiddelde halen en andere breken dan weer alle records.

In de prehistorie had men een 18 tot 25 jaar te leven en tegen de tijd van het Romeinse Rijk was deze leeftijd nog maar tot 20 à 30 jaar gestegen. Rond 1880 lag de levensverwachting voor mannen die in Noord- en West-Europa geboren werden rond de 45 jaar; de mensen die in Zuid- en Oost-Europa geboren werden, haalden een cijfer van 35 jaar, maar in het grootste deel van de

wereld lag de levensverwachting nog steeds rond de 25 jaar. De verbetering in de levensverwachting die men na de negentiende eeuw kende, is groter dan al wat er tevoren sinds de prehistorie veranderd was (Preston, 1977: 163-65).

Tegenwoordig kent men een hoge levensverwachting in West-Europa (vooral Skandinavië), Canada en de V.S.A. Zweden scoort hoog (75 jaar) samen met landen als Japan (76), Canada (73), de V.S.A. (73) en België (71) (1968-1972). Gedurende de laatste jaren hebben ook Brazilië en Mexico veel vooruitgang geboekt (60). China (53) en Indië (47) blijven dan weer sterk achterop.

De levensverwachting is in geïndustrialiseerde landen hoger voor vrouwen dan voor mannen. Het verschil tussen de twee geslachten groeide zelfs aan van 2 à 3 jaar in de jaren 1800 tot 7 à 8 jaar op dit ogenblik. Een paar typische voorbeelden: V.S.A. (1982) 70,8 jaar voor mannen tegenover 78,2 jaar voor vrouwen; Zweden (1981) 73,5 tegen 79,1; Verenigd Koninkrijk (1968-1970) 69,8 tegen 73,8; Australië (1981) 71,4 tegen 78,4; België (1979-1982) 70,04 tegen 76,79. In 1950 waren deze cijfers in België nog respectievelijk 61,4 en 66,8 (Eurostat., 1984: 76). Maar de levensverwachting in Indië (1961-1970) is 46,4 jaar voor mannen tegenover 44,7 jaar voor vrouwen (UN Demographic Yearbook, 1979-1983: 160).

a. De overlevingstrends

Sedert 1850 is de levensverwachting drastisch verhoogd, maar men verwacht maar weinig verbetering tegen het jaar 2000. In 1880-1890 hadden in België mannen bij hun geboorte een levensverwachting van 43,6 jaar en vrouwen 46,6 jaar. Konden jongens en meisjes de leeftijd van 3 jaar bereiken dan steeg hun levensverwachting tot respectievelijk 53,78 en 55,71 jaar. De daling van de kindersterfte zou dus een gunstige invloed hebben op de levensverwachting. Na 1930 lag de hoogste levensverwachting reeds op het einde van het eerste levensjaar (Van Mechelen, 1980: 4.78-4.79). In 1950 was de levensverwachting bij mannen reeds gestegen tot 61,4 en bij vrouwen tot 66,8, om in 1979-1982 respectievelijk 70,04 en 76,79 te bereiken. De verbeteringen zijn het gevolg van de vooruitgang in de geneeskunde, de openbare gezondheidszorg, de voeding en de levenswijze. Een aantal gevolgen hiervan zijn:

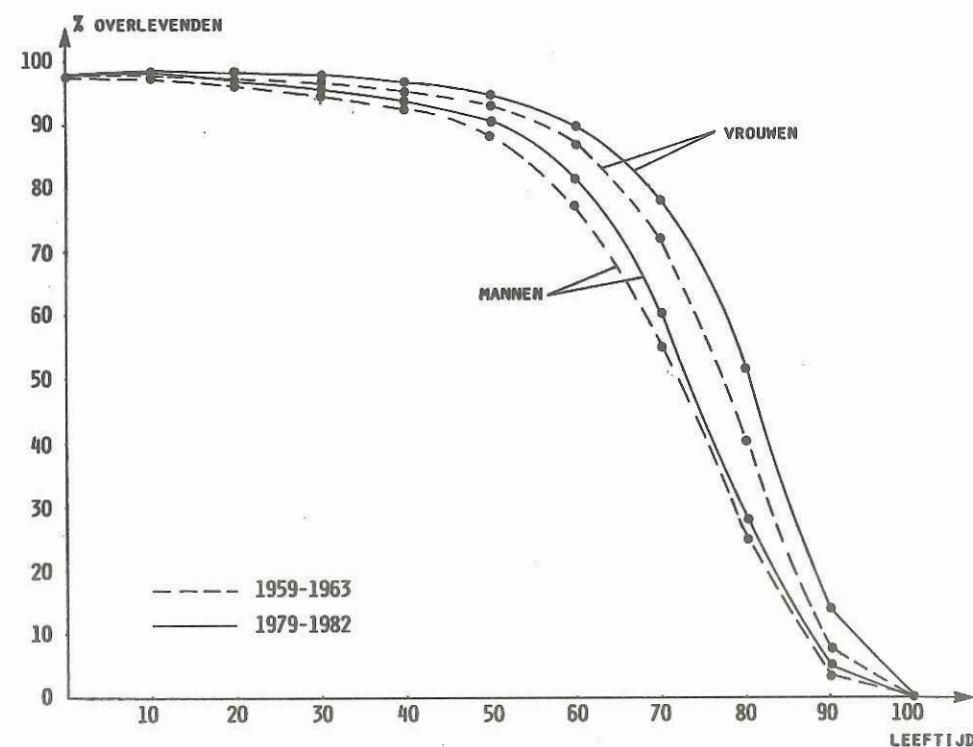
- dat veel meer mensen tot de mogelijke economische produktiviteit bijdragen door lang genoeg te leven om een loopbaan op te bouwen;
- dat veel meer mensen bejaard worden en dus bijdragen tot de afhankelijkheid van de ouderen;
- dat minder sterfgevallen onder de jongeren er voor zorgen dat er minder geboorten nodig zijn om de bevolking op peil te houden.

b. De levensduur

Het "vroegtijdig" overlijden kan men nog verder beperken, maar het is onwaarschijnlijk dat men de grenzen van het menselijk bestaan nog verder zal verleggen. Wanneer men dit beweert, verwacht men een hoge levensverwachting met een aangroei van de totale menselijke levensduur.

"Zeventig jaar" (Ps. 90:10) was werkelijk een te optimistische levensverwachting in de Bijbelse tijden, maar het is vandaag, in de geïndustrialiseerde landen, een realistische schatting van de levensduur. Het aantal jonge mensen dat een hoge leeftijd zal bereiken, zal in de ontwikkelde landen, waar het de bedoeling is om de gezondheid te verbeteren in plaats van het leven te verlengen, waarschijnlijk niet drastisch toenemen. In de minder ontwikkelde landen is het onmiddellijke objectief het voorkomen van vroegtijdig overlijden door beter voedsel, saneringswerken en de bescherming tegen besmettelijke ziekten.

FIGUUR 10.2.: Percent overlevenden in opeenvolgende leeftijden van de Belgische mannen en vrouwen van 1959-63 en 1979-82.

Bron: N.I.S. Statistische Jaarboek van België. Boekdeel 90. Brussel, 1970, p. 87-88.
N.I.S. Bevolkingsstatistieken, nr. 2, 1984, p. 34-37.

SAMENVATTING

§ 1. HET GEBRUIK VAN DEMOGRAFIE

Het wetenschappelijk onderzoek van de bevolking, de demografie, wordt nog steeds belangrijker naargelang de gevaren van bevolkingsexplosie toenemen. Maar ook zakenmensen en politici ontdekken de zin van de demografische analyse.

De belangrijkste manier om aan informatie over de bevolking te geraken, is de volkstelling. In grote landen en ontwikkelingslanden bereiken volkstellingen echter niet de ganse bevolking en zo vallen jongeren en ouderen, zwervers, armen en minderheden wel eens uit de boot.

§ 2. DE SAMENSTELLING VAN DE BEVOLKING

De samenstelling van de bevolking bestudeert men in termen van leeftijd, ras, beroep, enz. De geslachtsverhouding geeft het aantal mannen per honderd vrouwen weer. Een onevenwichtige verhouding - een die sterk van 100 afwijkt - kan veroorzaakt worden door een enorme migratie van een bepaald geslacht, kindermoord op een geslacht, oorlog of door andere rampen.

De leeftijdssamenstelling wordt bepaald door de geboorte- en sterftecijfers van bepaalde leeftijdsgroepen. De bevolkingspiramide is een geschikte manier om de leeftijds- en geslachtsverhoudingen in een maatschappij voor te stellen. De bevolkingspiramides zullen in de toekomst de voortschrijdende gevolgen van belangrijke veranderingen, zoals de terugval uit de jaren 30 of de naoorlogse babyboom, weergeven. De analyse van een cohorte wordt toegepast om na te gaan wat er met een bepaalde groep, die aan dezelfde ervaringen blootstond gedurende eenzelfde periode, gebeurt. De afhankelijkheidsratio meet de verhouding tussen jonge en oude mensen in een bevolking.

§ 3. FERTILITEIT EN MORTALITEIT

De fertiliteit van een bevolking, de eigenlijke reproductie dus, bereikt nooit het niveau van de mogelijke vruchtbaarheid of het biologisch vermogen om zich voort te planten. De meest gebruikte fertiliteitsratio is het bruto geboortecijfer of het aantal geboorten per jaar per duizend inwoners. Of het bruto geboortecijfer al dan niet als hoog beschouwd moet worden, is afhankelijk van het aantal potentiële moeders in deze bevolkingsgroep, en deze worden de "vruchtbare vrouwen" genoemd. Het algemene vruchtbaarheidscijfer heeft betrekking op die potentiële moeders en geeft weer hoeveel geboorten er op 1000 vrouwen tussen de 15 en de 44 in een bepaald jaar plaatsgrijpen. Het netto reproductiecijfer is de mate waarin een groep vrouwen zichzelf vervangt door dochters. Deze laatste maatstaf geeft aan of de werkelijke fertiliteit van een bevolking hoog of laag is.

De mortaliteit is het aantal doden dat men gedurende één jaar op duizend inwoners telt. De kindersterfte geeft het aantal kinderen weer dat in hun eerste levensjaar sterft op duizend levend geboren en het is meteen ook een indicator voor de welvaart van een land.

Iemands levensverwachting, het aantal jaren dat men te leven heeft, hangt grotendeels af van de plaats waar en de periode waarin men geboren wordt. Meisjes die in een geïndustrialiseerd land geboren worden, hebben een hogere levensverwachting dan jongens. Terwijl men de levensverwachting sinds de industriële revolutie drastisch heeft kunnen verhogen, is de menselijke levensduur nog maar weinig verlengd.

AANBEVOLEN LITERATUUR

- Cliquet, R.L. en R. Debusschere (eds.) (1984), *Relationeel en Reproductief Gedrag in Vlaanderen*, Brussel, C.B.G.S.
- Commission on Population Growth and the American Future (1972), *Population and the American Future*, Washington, D.C., GPO.
- Delanghe, L. (1979), *Demografisch Profiel van België*, Brussel, Cepess.
- Heer, David M. (1975), *Society and Population*, 2de uitgave, Englewood Cliffs, N.J., Prentice-Hall.
- Kalbach, Warren E. en Wayne W. McVey (1971), *The Demographic Bases of Canadian Society*, Toronto, McGraw-Hill of Canada.
- Ross, John A. (ed.) (1982), *International Encyclopedia of Population*, New York, Macmillan.
- Thomlinson, R. (1976), *Population Dynamics*, 2de uitgave, New York, Random House.
- U.S. Bureau of the Census (1980), *Population Profile of the United States: 1979*, CPR, serie P-20, nr. 350, mei 1980.

STATISTISCHE BRONNEN

- Bevolking en Gezin*, Brussel, C.B.G.S. (verschijnt viermaal per jaar).
- Bevolkingsstatistieken*, Brussel, N.I.S.
- Bevolkingsvoorzichten 1981-2025*, 11 delen, Brussel, N.I.S., 1985.
- EUROSTAT (1984), *Bevolkingsstatistiek*, Luxemburg, Office des Publications Officielles des Communautés Européennes.
- Regionaal Statistische Jaarboek*, Brussel, N.I.S. (verschijnt sedert 1976 jaarlijks).
- Statistisch Jaarboek van België*, Brussel, N.I.S. (verschijnt jaarlijks).

Hoofdstuk 11

VERANDERINGEN IN DE BEVOLKING

Dit hoofdstuk begint met de bespreking van het verschijnsel migratie, zowel de internationale als de binnenlandse migratie. Dit leidt ons vanzelfsprekend naar besluiten over de aard en het belang van de herverdeling van de bevolking. In de laatste paragraaf bespreken wij de grote tendenzen in de wereldbevolking. Wij vergelijken er de situatie in sterk geïndustrialiseerde landen, zoals de Verenigde Staten, met de minder ontwikkelde landen als China, waar de snelle bevolkingsaan groei het milieu, de kwaliteit van het leven en de sociale stabiliteit aantast.

§ 1. MIGRATIE

1. INTERNATIONALE MIGRATIE

De grootste migratie die vóór 1800 tussen de twee continenten plaats vond, was de overbrenging, hoofdzakelijk naar de Nieuwe Wereld, van tien tot twintig miljoen slaven uit Afrika (Curtin, 1969). Het aantal Europeanen dat vóór 1800 naar Amerika emigreerde, bedroeg waarschijnlijk minder dan de helft van de slaven die men uit Afrika haalde.

Na 1800 ontstond er een enorme volksverhuizing van Europa naar het westelijk halfrond. Er kwamen misschien wel meer dan 75 miljoen immigranten naar Amerika. Door deze intercontinentale migratie, wellicht de grootste uit de geschiedenis, werd de bevolkingsdruk in Europa gedurende de periode van snelle bevolkingsaan groei even verlicht. Het waren echter niet alleen de landen die onder de bevolkingsdruk te lijden hadden die meededen aan de koloniale expansie. Het kleine Portugal zond een groot deel van zijn bevolking over de oceanen uit om van Azië tot Brazilië kolonies te zoeken en te vestigen.

In Tabel 11.1. wordt de herkomst en de bestemming van de migranten gedurende deze piek van intercontinentale migratie weergegeven, voorzover het feitenmateriaal door historische bronnen ondersteund kan worden. Op twee

miljoen na kwamen alle 53 miljoen migranten tussen 1846 en 1932 uit Europa. Meer dan drie vierden van deze migranten kwamen uit slechts vijf landen: de Britse Eilanden, Italië, Oostenrijk-Hongarije, Duitsland en Spanje.

TABEL 11.1.: De grote intercontinentale migratie

Land van oorsprong	Percent emigranten*	Land van bestemming	Percent immigranten**
Britse eilanden	34	V.S.A.	58
Italië	19	Argentinië	11
Oostenrijk-Hongarije	10	Canada	9
Duitsland	9	Brazilië	7
Spanje	9	Andere Amerikaanse landen	6
Scandinavië	5	Australië en Nieuw-Zeeland	6
Rusland	4	Andere niet-Amerikaanse landen	3
Portugal	3		
Andere Europese landen	4		
Niet-Europese landen	3		
Tot. aantal emigranten	53.450.000	Totaal aantal immigranten	59.167.000

* : emigranten van de periode 1846-1932

** : immigranten voor de V.S.A., Canada en Brazilië van de periode 1821-1932. Voor andere landen zijn de perioden verschillend.

Bron: Carr-Saunders, 1936:49.

In de tabel overstijgen de cijfers van de immigranten deze van de emigranten met ongeveer 6 miljoen. Dit kan verklaard worden op grond van de verschillende tijdspannen waarin dit gebeurde - 111 jaren voor de immigratie en 86 jaar voor de emigratie - en omwille van het feit dat de immigratieregisters veel completer zijn. De landen waaruit het meeste mensen vertrokken, behoorden tot het Europese continent en de Noord- en Zuid-Amerikaanse landen waren de bestemming voor de meeste emigranten. De V.S.A. alleen al ontvingen 3/5 van het totaal aantal emigranten. Van al degenen die tussen 1821 en 1924 in de Verenigde Staten immigrerden, keerde ongeveer 30 % terug naar huis; zij die Argentinië binnentrokken keerden voor 47 % weer naar huis terug (Carr - Saunders, 1936: 49).

De migratie naar de Verenigde Staten duurde lang en was groot en verscheiden. Het land kreeg een bevolking die bij zijn rijkdommen paste en arbeidskrachten voor boerderijen en fabrieken. Heel wat migranten droegen blijvend bij tot de cultuur en de economie van het land. De Verenigde Staten zijn nog steeds de bestemming bij uitstek voor migranten.

Nadat de allochtone bevolking in 1930 een piek van 14 miljoen bereikte, daalde hun aandeel in de totale bevolking. Bij de volkstelling van 1970 telde men

ongeveer 11 miljoen allochtonen in de 50 staten - een evenaring van het aantal in 1900 in 45 staten. Tussen 1860 en 1920 schommelde het aantal vreemdelingen in de V.S.A. tussen 13 % en 15 % van de totale bevolking. In 1980 bedroeg dit aandeel nog 5 % maar dan op een veel grotere bevolking. Het beperkende immigratiebeleid is deels verantwoordelijk voor de daling van het aantal allochtonen (Keeley en Kraly, 1974). De immigratie is nu veel groter dan de lage cijfers van de jaren dertig en veertig. De "vermenging" van immigranten omvat veel mensen uit de Caraïben, Latijns-Amerika, Azië - een belangrijke verandering tegenover de aanvoer van de vroegere Europese immigranten.

De immigratie in België verschilt wel sterk van de Amerikaanse. Op de eerste plaats is ze veel recenter en is het proces nu grotendeels stopgezet; sedert 1980 is er immers meer emigratie dan immigratie. In 1947 bestond de bevolking van België slechts voor 4,31 % uit vreemdelingen, in 1980 was dit 7,21 % en in 1987 8,6 %. De immigratie die in de zestiger jaren gestimuleerd werd, werd vanaf 1976-1977 stopgezet. Een tweede verschil met de Amerikaanse immigratie betreft de samenstelling van de immigrantenpopulatie. In 1947 kwam 94 % van de vreemdelingen uit Europa; in 1981 nog slechts 71 %; 16 % van hen kwam uit Afrika, vooral uit Marokko, en 9 % uit Azië, vooral uit Turkije (Statistisch Jaarboek, 1984: 58).

Deze immigratie verliep in de drie landsdelen op een verschillende wijze: in 1987 is in het Brussels gewest 25,8 % van de bevolking allochtoon, in Wallonië is dit 11,6 % en in Vlaanderen slechts 4 %. Niet enkel heeft deze bevolkingsgroep daardoor sterk bijgedragen tot de economische ontwikkeling van de gewesten, maar zij bewerkstelligden eveneens de bevolkingsstabilisatie. Het bruto geboortecijfer van de Belgen in 1987 bedroeg 11,89 % en het sterftcijfer 11,32 %. Het blijkt echter dat de natuurlijke bevolkingsaan groei in België nog steeds positief is en dit dank zij de geboorten bij de immigranten. Nochtans begint het absoluut aantal vreemdelingen vanaf 1985 te verminderen.

De immigratie stelt voor bepaalde streken typische problemen. De concentratie van vreemdelingen is in bepaalde provincies veel sterker dan in andere (in Brabant heeft 14,2 % van de bevolking niet de Belgische nationaliteit, in Henegouwen 15 %, in Luik 13 % en Limburg 9,2 %) (1 jan. 1987). Gaan vreemdelingen in bepaalde gemeenten en buurten samenwonen dan ontstaan problemen, typisch voor multi-culturele maatschappijen (zie hoofdstuk 3). Dat deze problematiek in het Brussels gewest (25,8 %) aanwezig is, laten de cijfers in Tabel 11.2. wel vermoeden.

Het samenwonen van vreemdelingen met eenzelfde nationaliteit in dezelfde buurt heeft een bijzondere betekenis voor het cultuurbewoud van de oude

TABEL 11.2.: Vreemdelingen in Brussel-Hoofdstad uitgedrukt in procenten van de totale bevolking (1986)

Gemeente	Vreemdelingen in % van de totale bevolking
Anderlecht	22,0
Brussel	33,1
Elsene	29,2
Etterbeek	23,0
Evere	12,6
Ganshoren	8,0
Jette	10,7
Koekelberg	25,0
Oudergem	10,8
Schaarbeek	35,3
Sint-Agatha-Berchem	9,9
Sint-Gillis	46,6
Sint-Jans-Molenbeek	37,0
Sint-Joost-ten-Node	53,2
Sint-Lambrechts-Woluwe	14,1
Sint-Pieters-Woluwe	17,9
Ukkel	17,3
Vorst	28,4
Watermaal-Bosvoorde	9,0

Bron: N.I.S. Bevolkingsstatistieken.

cultuur. Dit is het geval met o.a. Marokkanen, Turken en Spanjaarden in de Brusselse gemeenten. Deze groepen, met een inkomen grotendeels gebaseerd op handenarbeid, zijn geneigd tot segregatie. Men blijft samenwonen in buurten met weinig aangename woningen. Het lage inkomen van deze gastarbeiders biedt weinig perspectieven op een betere huisvesting, noch op ruimere kansen voor de kinderen (Kesteloot, 1985). Buurtwerk en aangepast onderwijs trachten aan deze situatie te verhelpen.

a. Vluchtelingen

De "boat people" die in 1980 door hun miserabele toestand de aandacht trokken, zijn maar een klein aantal van de vluchtelingen uit Indochina. Sedert 1975 werden er reeds meer dan één miljoen mensen uitgewezen of ontvluchtten zelf Indochina. Vele anderen hebben het geprobeerd, maar stierven onderweg. In de kampen van Zuidoost-Azië, vooral in Thailand en Maleisië, wachtten duizenden mensen op een nieuwe verblijfplaats, terwijl anderen in verschillende landen onderdak vonden. De meesten gingen naar China of de V.S.A. Als men het aantal vluchtelingen berekent in verhouding tot de ganse bevolking van het gastland, dan zijn Hong Kong, Australië, de Verenigde Staten, Frankrijk en Canada de meest gastvrije landen. Japan, Zweden, Nederland en Engeland

zijn van de minst gastvrije landen. In de V.S.A. en Canada vormen de Indo-chinese vluchtelingen nog maar eens een bijkomend element in de nu reeds zeer verscheiden bevolking. In kleine, homogene landen zijn deze vluchtelingen duidelijk merkbare toevoegingen.

Ook in België gaat het om een relatief kleine groep. Vluchtelingen en vaderlandslozen vormden in 1961 slechts 1,93 % van alle vreemdelingen; in 1985 was dit cijfer tot 4,06 % gestegen. In 1985 verbleven er in België 36.400 erkende vluchtelingen of 3,7 op 1000 inwoners. In 1979 kwamen er in België 2.477 asielvragers aan. Dit cijfer groeide geleidelijk tot in 1984 met een plotse piek in 1985 (6.240 asielvragers). In 1986 bleef de aangroei ongeveer stabiel.

Om als vluchteling erkend te worden, moeten vluchtelingen kunnen bewijzen dat België het eerste land is waar zij zich als vluchteling hebben gemeld. Zij moeten tevens kunnen aantonen dat zij geen diplomatieke bescherming kunnen genieten van hun land van herkomst omwille van een gegronde vrees voor vervolging om raciale, religieuze of politieke redenen in dit land. Indien zij aanvaard zijn als vluchteling kunnen zij werk zoeken, een werkvergunning aanvragen en genieten van het Belgisch sociaal zekerheidssysteem. Kunnen zij geen werk vinden dan vallen zij ten laste van het O.C.M.W. van de plaats waar zij verblijven. Verblijven zij vijf jaar in België dan hebben zij recht op het bestaansminimum.

Spijts deze maatregelen gaat het de vluchtelingen niet voor de wind. Tussen 1981-1985 konden immers slechts 3,1 % van de vluchtelingen een arbeidsvergunning krijgen. Daarenboven verminderden sommige Brusselse O.C.M.W.'s de steun en later werd zelfs niet meer uitbetaald. Asielvragers kwamen daardoor in zeer moeilijke situaties en werden soms wekenlang in de nationale luchthaven opgehouden in zeer pijnlijke omstandigheden. Vermits de lokale overheden niet aan hun plichten voldeden, heeft men gepoogd nationaal het probleem te regelen. Vluchtelingen worden nu samengebracht in een nationaal asiel waar zij verblijven tot alle administratieve maatregelen zijn afgehandeld (Michiels, 1987).

b. Hoeveel illegalen zijn er?

Het feit dat de V.S.A. niet in staat zijn om de immigratie onder controle te houden, is een voortdurende bron van bezorgdheid. De huidige immigratiegraad is niet nauwkeurig gekend omdat het goedkope luchtverkeer en de lange, magere bezette grenslijnen aan honderdduizenden immigranten "zonder papieren" de mogelijkheid biedt om de V.S.A. vanuit Mexico, Centraal Amerika of de Caraïben binnen te trekken. Eens in de V.S.A. leven deze illegalen in dichtbevolkte etnische gemeenschappen, waar zij omwille van hun illegaliteit gemakkelijk door werkgevers of grondbezitters uitgebuit worden.

De financiële middelen waarover de immigratiediensten en de handhavers van de wet beschikken zijn niet voldoende om het hoofd te bieden aan de stroom van illegale vluchtelingen.

Het grootste deel van de illegale immigranten zijn Mexicanen en in krantenartikelen vermeldt men cijfers van wel twee tot drie miljoen per jaar. Nauwkeurig onderzoek doet ons echter aan deze cijfers twifelen. Een vingerwijzing om het aantal dat het land illegaal binnenkomt te berekenen, is het aantal dat gevat wordt en dat zijn er ongeveer 700.000. Men gaat er van uit dat er voor elke opgepakte illegale immigrant twee of drie niet gesnapt worden en dat zij bijna allemaal in de V.S.A. blijven. Maar beide beweringen zijn twijfelachtig. Er zijn namelijk veel immigranten, zowel legale als illegale, die naar hun geboorteland terugkeren, vooral wanneer het om aangrenzende landen zoals de V.S.A. en Mexico gaat. Er is een groot verschil tussen het bruto of het totaal aantal immigranten en het netto aantal dat in het land blijft.

Bovendien zijn er veel Mexicaanse illegalen die meerdere malen komen en gaan. Onderzoekingen, die rekening houden met het dubbele grensverkeer en die de leeftijds- en etnische kenmerken van de bevolking in de V.S.A. nauwkeurig bestuderen, suggereren dat de netto stijging per jaar van het aantal Mexicaanse illegale immigranten in de V.S.A. veeleer tussen de 82.000 en de 234.000 zal liggen dan rond de drie à vier miljoen (Heer, 1979: 422, zie ook Hewlett, 1981-82; Keely, 1977; Keely en Kraly, 1978).

Demografische analyses schatten dat er niet meer dan vier miljoen illegale Mexicaanse immigranten in de V.S.A. leefden in 1980 (Bean e.a., 1983). Een aantal van vier miljoen is heel wat anders dan twee tot drie miljoen illegale immigranten per jaar. Dit wil natuurlijk niet zeggen dat de illegale immigratie onbelangrijk is. Het ganse probleem van de immigratiecontrole wordt nauwkeurig door het Congres en het land in het algemeen gevolgd, vooral in deze periode van economische teruggang. Omdat de bevolkingsproblemen pas op lange termijn voelbaar zijn, moet men zowel de fertiliteit als de immigratie regelmatig onderzoeken op de gevolgen in de volgende decennia.

2. HET IMMIGRATIEBELEID

Vluchtelingen en de illegale inwijkelingen zijn de gevoelige en opvallende aspecten van een in beweging zijnde immigratiepolitiek. De rijke industrielanden lijken wel een nieuw en onzeker immigratietijdperk tegemoet te gaan als reactie op de bevolkings- en politieke druk. Mensen die in een ontwikkelingsland met een hoog geboortecijfer wonen, zullen de kansen aangrijpen die ogenschijnlijk in de geïndustrialiseerde landen aanwezig zijn, waar hun familieleden en vrienden leven en werken. De regeringen van de betrokken ontwikkelingslanden hebben zelfs graag dat een deel van hun bevolking uitwijkt en dit om

twee redenen. Ten eerste voert men zo een gedeelte van de eigen snelle bevolkingsaan groei uit. Ten tweede importeren de migranten geld naar hun thuisland, waardoor de levensstandaard er verhoogt en men een zeker kapitaal creëert waarrond de economische activiteit er kan op gang gebracht worden.

De tegenstanders van de immigratie zeggen dat die bijkomende bevolking een zekere druk op de maatschappij legt en economische nadelen meebrengt. Als er meer mensen zijn, moeten er ook meer scholen, meer wegen, meer openbare voorzieningen en meer huisvesting zijn en voor dit alles moet betaald worden. Deze kosten zijn een last voor de belastingbetaler en zij drukken op het land en de voorraden. Die elementen speelden niet een zo grote rol in een dun bevolkte, landelijke economie, maar de ontwikkelde verstedelijkte maatschappijen moeten veel meer per persoon investeren om een hoge levensstandaard te kunnen behouden.

Er zijn landen die een sterk beperkend migratiebeleid voeren. Het is niet moeilijk om als bezoeker naar Japan te gaan en ook de Japanners reizen vrij rond. Toch spoort Japan de vreemdelingen niet aan om zich in Japan te vestigen. Er werden nog niet veel vluchtelingen opgenomen en het half miljoen Koreanen heeft er een zware periode doorgemaakt. Andere landen, zoals de V.S.A. en Canada hebben een veel meer open beleid. Hoewel zij misschien zullen trachten om de immigratie een beetje te beperken en te organiseren, lijkt het er toch niet op dat zij er een demper op willen of kunnen plaatsen.

België heeft sedert de tweede helft van de zeventiger jaren een zeer beperkend migratiebeleid gevoerd. Aangezien immigratie grotendeels afhankelijk is van het bezit van een arbeidsvergunning, waarvan de overheid er de laatste tijd slechts ongeveer 2000 per jaar afleverde, is de immigratie sterk achteruitgegaan. In 1986 was dit slechts 2.231. Nu zijn de meeste immigranten hoog geschoolden, terwijl in de zestiger jaren nog veel ongeschoolde arbeiders uit Marokko en Turkije konden inwijken (Martens, 1985). Zolang er nood was aan arbeidskrachten werd immigratie toegestaan. Sedert 1980 echter wordt er uit België meer geëmigreerd dan geïmmigreerd. Dit fenomeen hangt samen met het feit dat de werkloosheid inmiddels sterk was toegenomen. In de zestiger jaren was er jaarlijks een positief migratie-overschot van 13.000 tot 54.000 eenheden. Emigratie van gastarbeiders wordt de laatste jaren door de overheid zelfs financieel gesteund. Dit neemt niet weg dat er tussen 1984-86 jaarlijks een positief migratiesaldo was van vreemdelingen. Anderzijds kwam er geleidelijk aan een grotere gelijkschakeling van de vreemdeling met de Belgen op het vlak van de sociale zekerheid. Zij kunnen o.a. een gewaarborgde gezinsbijslag, pensioen, werkloosheidsuitkeringen krijgen, desgevallend het bestaansminimum trekken, en dergelijke. Nochtans is het nog steeds zo dat het voor vreemdelingen praktisch lastiger is om aan het volledige bestaansminimum te geraken en hebben zij meer kans om werkloos te worden dan Belgen (de Moffarts e.a., 1985). Merk hierbij tevens op dat de juridische bescherming van de

immigranten uit de E.E.G.-landen merkelijk beter is dan deze uit de andere landen.

3. INTERNE MIGRATIE

Amerikanen hebben de reputatie vrij mobiel te zijn en deze indruk wordt door de statistieken bevestigd. Vanaf het ogenblik dat de Current Population Survey in 1948 voor het eerst de interne migratie onderzocht, heeft men geconstateerd dat 20 % van de bevolking ieder jaar van verblijfplaats verandert. Een goede 2/3 van de verhuizers blijven binnen dezelfde "county", maar 1/5 verhuist naar een andere staat.

Herverdeling

Deze geografische mobiliteit is niet willekeurig. De selectiviteit van oorsprong en bestemming wijzigt het demografische landschap. Over het algemeen verloren vooral de centraal gelegen staten en het geïndustrialiseerde Noordoosten heel wat bevolking tijdens de laatste jaren, maar deze trend was in sommige staten reeds in 1960 merkbaar. Het Westen en vooral het Zuiden kregen mensen bij (Kasarda, 1980: 374-80). Tussen 1975 en 1980 verlieten ongeveer 2,5 miljoen mensen het Noordoosten en de Noordelijk Centraal gelegen gebieden, het Zuiden kreeg er zowat 1,8 miljoen bij en het Westen 0,9 miljoen. Zowel blanken als zwarten namen aan deze interregionale migratie deel en het lijkt er op dat de migratie van zwarten naar het Zuiden op gang komt (1981 Statistical Abstract: 13).

De analyse van de gegevens van drie onderzoeken die men in het midden van de jaren 70 uitvoerde, toont aan dat meer dan de helft van de migratie tussen de verschillende staten op basis van redenen die met het werk verband houden, gebeurde. In tegenstelling tot wat de meeste mensen denken, geven slechts 5 % van de interne migranten de verandering van klimaat als hoofdreden op. Ongeveer 7 % verhuisde om dicht bij familieleden te wonen en andere familiale redenen waren goed voor nog eens 10 % (Long en Hansen, 1979: 6).

Deze herverdeling omvatte zowel verschuivingen in het type woonplaats als in de streek. De V.S.A. zijn sterk verstedelijkt zowel gemeten aan de woningplanting en de industriegebieden als wat betreft de levensstijl. Maar het is pas sinds 1920 dat het land in die zin verstedelijkt is dat meer dan de helft van de bevolking in steden leeft. Vandaag de dag zijn er meer dan 3/4 van de Amerikanen stedelingen. Dit houdt echter geen toenemende concentratie in de centrale steden in. Het is zelfs zo dat de verstedelijkte kern de laatste jaren slechts weinig uitbreiding kende, terwijl de metropool buiten de stad aanzienlijk groeide.

Er zijn nu aanwijzingen voor een significante bevolkingsaangroei buiten de metropolen. De volkstelling van 1980 toonde zelfs aan dat de landelijke bevolking in de jaren 70 werkelijk toenam (Long en De Are, 1982). Mensen zijn altijd verplicht geweest te gaan daar waar er werk te vinden was en aangezien het land stilaan verstedelijkt raakte, concentreerden de jobs zich ook in de steden. Recente verschuivingen in de economische activiteit, weg van de zware industrie naar de dienstensector en de spitstechnologie, hebben de nood aan concentratie en metropolen verminderd. Deze veranderingen laten toe dat meer gezinnen in minder dichtbevolkte gebieden zullen kunnen leven (Chalmers en Greenwood, 1980).

Wanneer wij deze evolutie naar bevolkingsverspreiding, rurale migratie zouden noemen, dan suggereren wij een beeld van verspreide zelfbedruipende landbouwgemeenschappen. Het zou veel juister zijn deze dun bevolkte gebieden met een vermenging van rurale en stedelijke stijlen, als een toekomstige nieuwe manier van leven en werken, te beschouwen. De toekomstige spreiding van de bevolking zal, zowel op het regionale als het rurale-urbane vlak, door twee belangrijke factoren bepaald worden: de concurrentie op de arbeidsmarkt en het vermogen van mensen om voor een minder bevolkte streek te kiezen die toch een gemakkelijke toegang tot de stedelijke voorzieningen biedt. Terwijl deze processen aan de gang zijn, ondergaat de aanblik van de stad zelf veranderingen (Long en De Are, 1983).

Binnen België zijn migraties eerder gering. Neemt men als criterium de migratie tussen arrondissementen dan was er in 1983 slechts 1,79 % van de Belgische bevolking die migreerde (Statistisch Jaarboek, 1984: 47). Daarenboven is het zo dat de overgrote meerderheid van de migratie binnen het eigen gewest gebeurt en naar het Brusselse gewest. Vlamingen blijven dus grotendeels in Vlaanderen en Walen in Wallonië.

Dit is niet steeds zo geweest. In de eerste helft van deze eeuw trokken vooral Brussel, Antwerpen, Gent, de kust, de nijverheidsstreken in de Kempen en Wallonië veel werkkrachten aan die ook naar deze streken migreerden. De groeiende industrie aldaar bewerkte deze immigratie. Deze beweging is nu echter afgenomen en men ziet meer migratie naar landelijke gebieden aan de rand van de steden (Van Mechelen, 1980; Volkstelling 1981, deel 1, 1983: 79). In 1987 bijvoorbeeld verloor Brussel-Hoofdstad 88.328 emigranten en weken er slechts 85.701 in. Halle-Vilvoorde had echter een positief migratie-overschot. Brussel-Hoofdstad en Halle-Vilvoorde blijven echter belangrijke migratiepolen, aangezien respectievelijk 12,64 % en 9,18 % van de migranten in 1983 er naartoe trokken.

§ 2. DE EVOLUTIE VAN DE WERELDBEVOLKING

1. HET BEVOLKINGSPROBLEEM

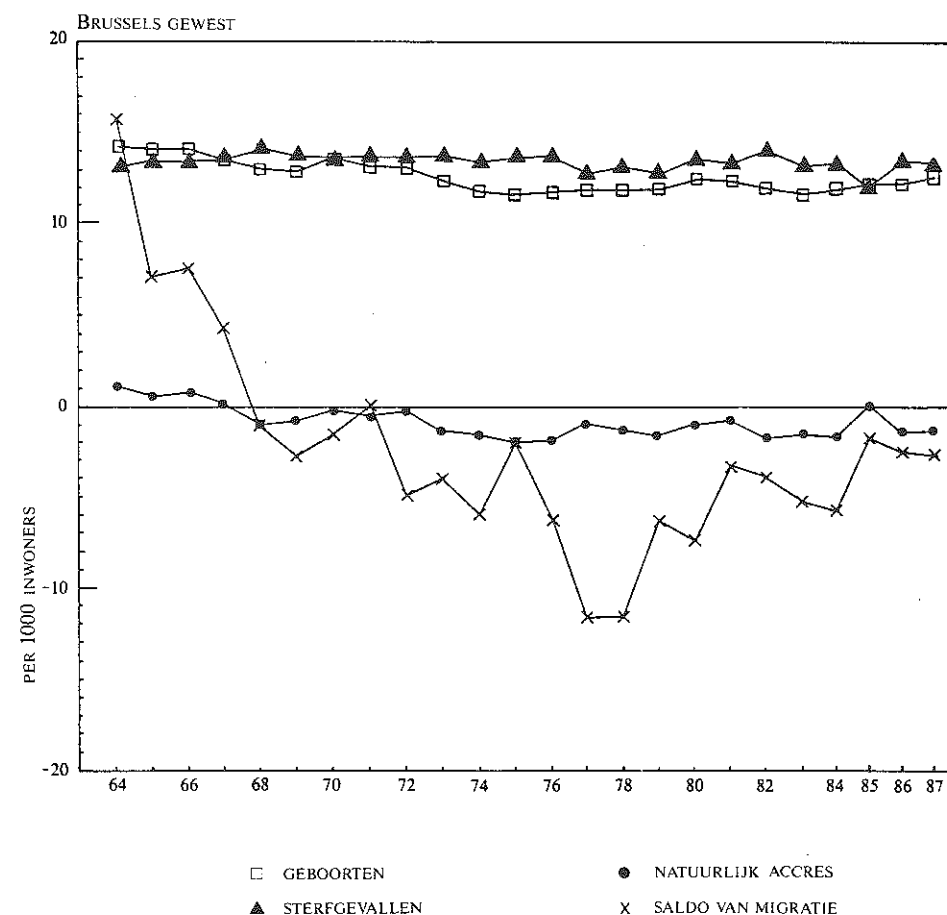
Moderne geïndustrialiseerde landen breiden zich traag uit of helemaal niet. Minder ontwikkelde landen daarentegen blijven jaren na elkaar snel groeien. Het bedreigende begrip "bevolkingsexplosie" is niet zomaar onheilsprofetie: dit probleem is niet van voorbijgaande aard. Een zeer omvangrijke en snel groeiende wereldbevolking verdringt zich op een beperkte oppervlakte en put onvervangbare voorraden uit. De sociale problemen die deze veranderingen in het leven roepen, kwamen nooit tevoren op wereldschaal voor. Een gevolg is bijvoorbeeld de stijgende spanning tussen rijke en arme landen om de vraag wie welke bronnen krijgt aan welke prijs en hoe ze gebruikt zullen worden.

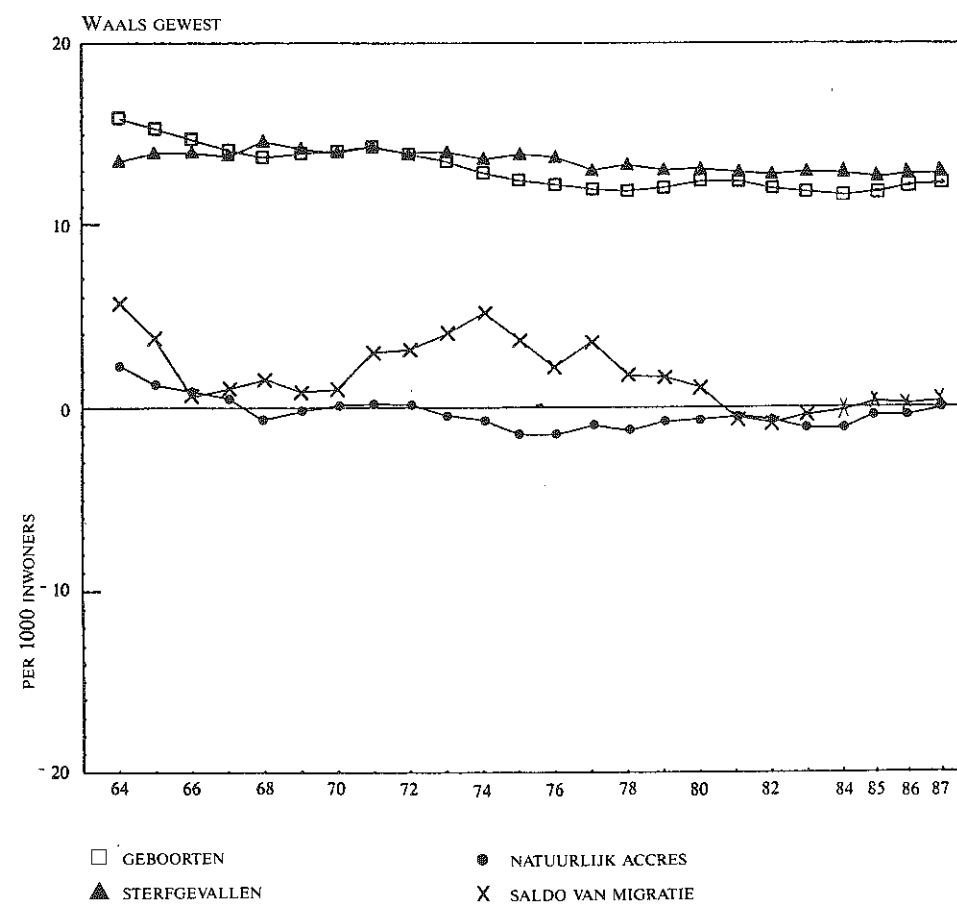
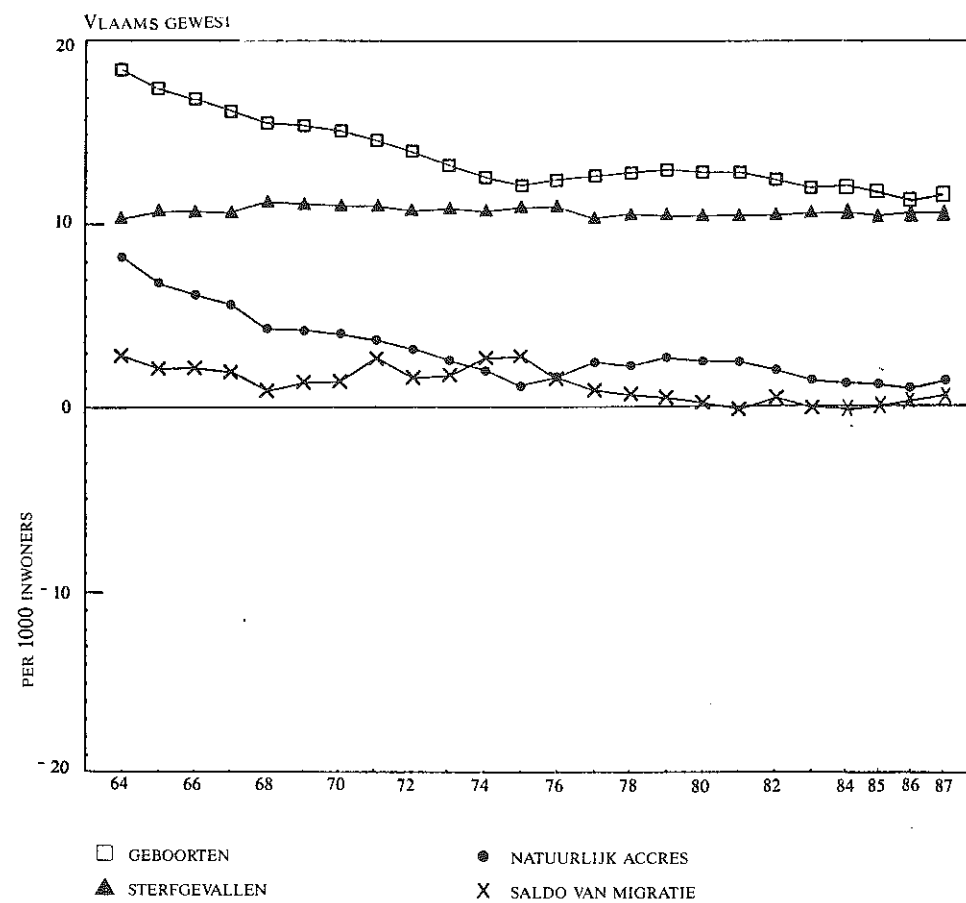
Sommigen geloven dat het bevolkingsprobleem opgelost werd door verbeterde technieken van geboorteregeling, maar contraceptiva zijn slechts een deel van de oplossing. De toekomst van de wereldbevolking - misschien wel de toekomst van de mensheid - zal bepaald worden door het feit of mensen, vooral die uit de Derde Wereld, het aantal geboorten willen beperken. En die beslissing steunt op sociale factoren, zoals de traditie die mensen in vele arme landen en bij de minder begoeden in rijke landen voor grote gezinnen doet kiezen.

Factoren van verandering

Vier factoren bepalen het bevolkingscijfer: geboorten, sterften, immigratie en emigratie. Figuur 11.1. toont de **factoren van verandering** als ratio's (personen per 1000 inwoners) voor de laatste twintig jaar in Vlaanderen en Wallonië. Het aantal geboorten minus het aantal sterfgevallen geeft als resultaat het netto natuurlijk accres. Het aantal immigraties minus het aantal emigraties geeft als resultaat het netto aantal immigraties (of emigraties). Het netto natuurlijke accres plus de netto immigratie is gelijk aan het netto bevolkingsaccres. Afzonderlijke curven voor immigratie en emigratie werden niet voorgesteld. De curve die het netto verschil tussen geboorten en sterfgevallen weergeeft is wel opgenomen. Deze vertoont een sterke gelijkenis met de curve van de netto toename, die de resultaten van de vier factoren combineert. Bemerkt in welke mate de netto toename bepaald wordt door veranderingen in het aantal geboorten. Het aantal sterfgevallen is teruggevallen op een vrij stabiel niveau. In ontwikkelde landen varieert het weinig, behalve in geval van oorlog of andere grote rampen.

FIGUUR 11.1.: Jaarlijkse natuurlijke accrescijfers, geboortecijfers, sterftcijfers en saldo van migratie (Brussels, Vlaams en Waals Gewest, 1964-1983)

2. SOCIALE CONTROLE

Elke factor in de bevolkingsevolutie heeft een verschillende betekenis voor de sociale politiek en de persoonlijke vrijheid. Regeringen proberen de immigratie en soms ook de emigratie onder controle te houden met paspoorten, visa en grenscontroles. Het sterftecijfer is meer afhankelijk van de regering dan van het individu. Immers, het aantal sterfgevallen kan in belangrijke mate beperkt worden door het verbeteren van de kwaliteit van het water, de afvoer van industrieel- en huisvuil, het onder controle houden van besmettelijke ziekten en het verschaffen van aangepast voedsel.

Anderzijds is het geboortecijfer veeleer bepaald door persoonlijke beslissingen van honderden miljoenen mensen. Efficiënte methoden van geboortebeperking, gemakkelijk verkrijgbaar in geïndustrialiseerde landen, stellen individuen in staat te beslissen of er kinderen komen en in die landen wordt er gekozen voor kleine gezinnen. In ontwikkelingslanden zijn betrouwbare middelen voor geboorteregeling niet zo gemakkelijk verkrijgbaar en botst gezinsplanning dikwijls met de traditionele waarden die grote gezinnen bevorderen. Toch laat de regering de geboorteregeling niet altijd over aan het individu, maar bevordert of beperkt zij het aantal geboorten. Nazi-Duitsland en fascistisch Italië moedigden een hoog geboortecijfer aan en andere landen oefenden druk uit om de procreatie te beperken.

a. China

Tijdens de eerste bestaansjaren van de Chinese Volksrepubliek (na 1949) maakten de leiders zich geen zorgen om de bevolkingsgroei, hoewel het geboortecijfer 43 per 1000 bedroeg.

“De marxistische ideologie schreef de menselijke ellende niet toe aan de enorme bevolkingsaan groei maar wel aan de slechte verdeling van de inkomens en andere veronderstelde fouten in de toenmalige sociale orde. Aangezien men veronderstelde dat de produktiviteit van de mensen onder het nieuwe bewind sneller zou toenemen dan hun aantal, gaven de communistische leiders niet graag toe dat de omvang van de Chinese bevolking ook maar één probleem kon stellen... In april 1952 schreef de “People's Daily” nog dat geboorteregeling “een manier was om het Chinese volk uit te moorden zonder bloedvergieten” en dat zij ook onnodig was omdat China over enorm veel onbewoonde gebieden en onontgonnen grondstoffen beschikte en omdat mensen “de kostbaarste van alle soorten kapitaal waren”.

In het pre-communistisch China waren voorhuwelijkse seksuele betrekkingen uit den boze en was kuisheid een van de belangrijkste deugden voor vrouwen. Dit is één van de tradities uit het oude China die door de communisten aanvaard en gekoesterd werd en de “bevrijding” van de Chinese vrouw houdt geen aansporing tot vrije liefde in. Alle feitenmateriaal wijst er op dat de Chinese jeugd de puriteinse seksuele zeden van het verleden zullen naleven. Er was werkelijk geen behoefte aan de slogan “vrijen is een geestesziekte die tijd en energie verspilt”.

(Orleans, 1972: 39, 49-50)

Een van de fundamentele beleidsprincipes van het moderniseringsplan van de huidige regering is de beperking van de bevolkingsaan groei door het aansporen tot geboortebeperking, huwen op latere leeftijd en kleine gezinnen. Contraceptiva, sterilisatie en abortus zijn gemakkelijk en gratis verkrijgbaar en het Chinese gezinsplanningsprogramma is één van de meest uitgebreide van de wereld. Men schat dat de nataliteit tegen 1970 van 43‰ op 32‰ teruggewallen was. Het streefcijfer is echter 17‰ of 18‰, wat tot een jaarlijkse bevolkingsaan groei van 1‰ zou leiden (Jaffe en Oakley, 1978: 103-107). Het Chinese gezinsplanningsprogramma wordt dan ook sterk opgevolgd door Derde-Wereldlanden, die met gelijkaardige problemen kampen. Het Chinese beleid streeft op langere termijn naar een “vermindering” van de bevolking. Om dit te bereiken beloont de regering het gezin met één kind met financiële steun en betere woonvertrekken en dit enige kind wordt beloond met voordelen op het gebied van voeding, onderwijs en werk (Chen, 1979). Gezinnen met meer dan twee kinderen worden negatief gestraft.

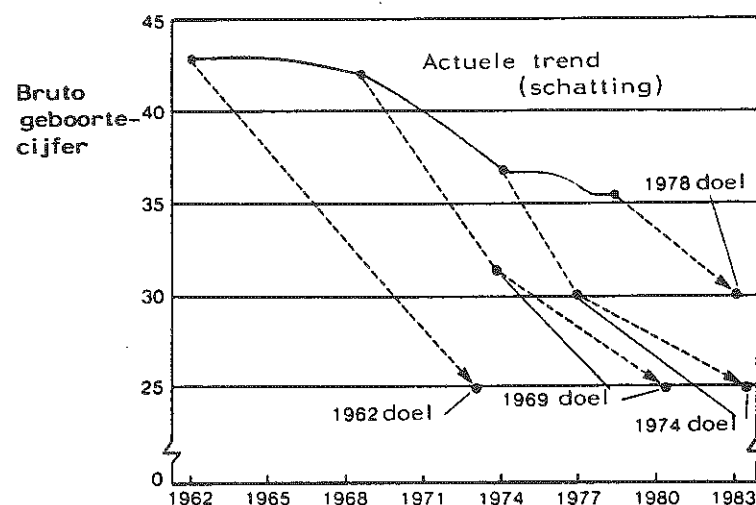
b. Moeder Indië

Het is reeds vele jaren duidelijk dat Indiërs die veel waarde hechten aan grote gezinnen, vooral dan in landelijke streken, niet snel op de geleidelijke verspreiding van de informatie over geboortebeperking en de propaganda voor het kleine gezin zouden reageren. De sterilisatiecampagne boekte in sommige streken vooruitgang, maar had maar weinig invloed op het land als geheel.

Reeds meer dan 25 jaar hebben de Indische regeringen geboortecijfers vooropgesteld, zoals wij ze in Figuur 11.2. terugvinden. Telkens faalde men. De bovenste volle lijn toont de huidige bruto geboortecijfers en de peilen wijzen op de dalingen die de regeringen hoopten te realiseren. Een voorbeeld: het streefdoel dat men in 1962, toen het geboortecijfer 43‰ bedroeg, vooropstelde was 25‰ tegen 1973. Het uiteindelijke geboortecijfer lag in 1973 nog boven de 37‰. In 1978, toen het geboortecijfer 36‰ was, stelde men tegen 1983 een cijfer van 30‰ voorop. Het is duidelijk dat geen enkel van de vooropgestelde cijfers realistisch was. Zelfs de relatief lage terugval die men tussen 1978 en 1983 verwachtte werd niet bereikt.

In het midden van de jaren 70 viel de Indische regering onder leiding van Ghandi het grote gezin als systeem rechtstreeks aan. In bepaalde Indische deelstaten werd een norm van drie kinderen gesteld en een grote propagandacampagne werd op touw gezet, met inbegrip van verplichte sterilisatie, financiële beloningen en het bij voorkeur toekennen van jobs aan mensen met een klein gezin. Voor het eerst werden de gezondheids- en propagandamogelijkheden van het land, zowel nationaal, in de deelstaten, als regionaal, op een schaal gesubsidieerd die bij de omvang van het Indische bevolkingsprobleem paste. Zowel propaganda, economische voordelen als druk brachten miljoenen mensen, die men anders nooit had kunnen bereiken, naar klinieken voor geboorteregeling.

FIGUUR 11.2.: Door Indië nagestreefde geboortecijfers in vergelijking met de actuele trend (1962-1983)

Bron: Nortman, 1978: 281. Aangepast met toelating van de Population Council.

Het geheel van de campagnes voor geboorteregeling maakte het bevolkingsprobleem voor veel Indiërs een persoonlijk probleem. Miljoenen onderontwikkelde landelijke Indiërs raakten vertrouwd met de gedachte van sterilisatie en velen werden ook gesteriliseerd. Een Amerikaanse demograaf daarentegen voorspelde dat "pogingen onder dwang veeleer de regering dan het geboortecijfer zouden doen vallen" (Notestein, geciteerd in Landman, 1977: 103). De regering Ghandi werd in 1978 eigenlijk verslagen omwille van de geboorteregelingscampagne, die door de zoon van eerste minister Ghandi, Sanjay werd uitgewerkt. Een minder autoritair en meer geduldig regeringsbeleid, dat meer respect had voor de individuele waardigheid, zou haar doelen wellicht tegen een lagere politieke prijs bereikt hebben.

De Desai-regering, die Ghandi in 1977 opvolgde, schakelde over op een minder strenge politiek die niet op het directe resultaat was berekend maar tot persoonlijke keuze aanspoorde. Hoewel de regering bezorgd was om de bevolkingsgrootte en de snelle aangroei ervan, werden er geen economische straffen en openlijke dwang gebruikt. Toen Ghandi in 1980 terug aan de macht kwam, ging men terug naar een meer activistische strategie over die echter niet zo agressief was als die van de zeventiger jaren. Aan de huidige bevolkingsgroei van 2 % per jaar zal Indië tegen het jaar 2000 een bevolking van één miljard mensen hebben (Nortman, 1978: 277-78, 281). Om even de vergelijking te maken, de totale wereldbevolking bedroeg in het midden van de 19de eeuw één miljard.

3. DE EVOLUTIE VAN DE FERTILITEIT IN HET WESTEN

In de rijke landen hebben de mensen, die meestal het tijdstip en het aantal geboorten kunnen regelen, de fertiliteit in de hand en deze laatste is zeer gevoelig voor historische gebeurtenissen, voorspoed of tegenslag en veranderende waarden (Dorn, 1950: 332). De "babyboom" die na Wereldoorlog II in de V.S.A. en ook in België plaatsgreep, had verschillende oorzaken: geboorten werden uitgesteld door de oorlog, het aantal huwelijken nam toe en het aantal huwelijken die kinderloos waren of slechts één kind hadden, werd steeds kleiner (zie Westoff, 1978: 37). De terugval die men na de babyboom in het geboortecijfer terugvond, was het gevolg van een trend op lange termijn. Vanaf de jaren 60 zou de fertiliteit trouwens zeer snel dalen (CPR, P-20, nr. 308, juni 1977; P-20, nr. 336, april 1979).

Voor België betekent dit dat het hoge geboortecijfer van 17,07 % in 1964 nooit meer bereikt werd en constant zou blijven dalen tot minder dan 13 % in 1974. In 1984 daalde het tot 11,75 %, maar steeg in 1987 licht tot 11,89 %.

a. De contraceptieve revolutie

Uit onderzoek in Vlaanderen blijkt dat in de opvatting van gehuwde vrouwen het ideale gezin niet langer een groot gezin is, maar wel een gezin met maximaal twee kinderen (Deven en Debusschere, 1984: 106). Om dit te bereiken werd er door 95 % van de gehuwde vrouwen ooit beroep gedaan op anticonceptiemiddelen (Lodewijckx, 1984: 124). Men is daarenboven afgestapt van de traditionele methoden (coïtus interruptus, periodieke onthouding of een combinatie van beide). In 1975-1976 werden deze methoden nog door 36 % gebruikt, in 1982-1983 was dit slechts bij 14 % het geval. Moderne anticonceptiva werden in 1975-1976 slechts door 57 % van de gehuwde vrouwen ooit gebruikt, terwijl in 1982-1983 dit bij 82 % het geval was.

Wat de moderne middelen betreft, wordt vastgesteld (1982-1983) dat 75 % van de vrouwen hormonale middelen hebben gebruikt, 18 % gesteriliseerd werden en 16 % intra-uteriene middelen gebruikten. In 1975-1976 waren de cijfers hiervoor respectievelijk 54 %, 6 %, 5 %. Dat het beroep doen op sterilisatie in de toekomst nog zal stijgen, blijkt uit het feit dat 29 % van de vrouwen en 19 % van de mannen sterilisatie in overweging nemen.

b. Kleiner wordende verschillen

Zoals in vorig hoofdstuk reeds beschreven werd, nemen de verschillen inzake fertiliteit tussen verschillende groepen af. Ofschoon er nog wel verschillen zijn tussen katholieken en niet-katholieken, stelt men, net zoals in de V.S.A. (Ryder, 1973), vast dat de verschillen, wat de geboortecijfers betreft, tussen beide groepen afnemen. Ook tussen praktizerende en niet-praktizerende katholieken verminderen de verschillen. Voor België is het ook belangrijk vast

te stellen dat de geboortecijfers van de beide landsdelen niet meer zo sterk verschillen als vroeger het geval was. Grote verschillen zijn er echter nog te vinden tussen de geboortecijfers van de vreemdelingen in België en de Belgen. In 1982 was het bruto geboortecijfer voor de vreemdelingen nog 20,94%, terwijl dit voor gans België slechts 12,21% was.

Het verschil inzake fertiliteit van gezinnen met een laag inkomen en deze met een hoog wordt steeds kleiner, maar vrouwen uit een lager sociaal economisch milieu hebben toch nog steeds meer kinderen. Het verschil is vooral opvallend bij de jonge ongehuwde moeders, die vaak de school verlaten om voor hun kinderen te zorgen. Het feit dat zij laag geschoold zijn is dus zowel een oorzaak als een gevolg van de hoge fertiliteit. Vrouwen met een lage opleiding hebben over het algemeen weinig weet van geboorteregeling en alleenstaande moeders blijven meestal niet op school (CPR, P-20, nr. 309, 1977).

Deze Amerikaanse waarnemingen worden op bepaalde punten door Vlaamse gegevens bevestigd. Wat het gebruik van anticonceptiva betreft wordt door vrouwen, die enkel lager of lager secundair onderwijs genoten hebben, meer gebruik gemaakt van de traditionele methoden, terwijl de vrouwen met een hogere opleiding op de meer moderne middelen beroep doen (Lodewijckx, 1984: 133). Het onderwijsniveau van de vrouw blijkt anderzijds geen significante invloed te hebben op het aantal kinderen dat zij ter wereld brengen. Vrouwen met een hogere opleiding hebben gemiddeld 1,95 kinderen, terwijl vrouwen met een lagere opleiding gemiddeld 1,78 kinderen laten geboren worden. Daarenboven is het zo dat vrouwen die beroepsarbeid verrichten minder kinderen krijgen, dan thuiswerkende vrouwen (Debusschere, 1984: 155-156).

c. Beleidsvormen die tot bevolkingsaangroei aansporen

De meeste landen houden zich bezig met de manier waarop zij de bevolkingsaangroei kunnen afremmen. Toch zijn er een aantal landen met dalende geboortecijfers die hun vrees voor een te kleine bevolking uitgedrukt hebben. Oostenrijk en de twee Duitslanden, bijvoorbeeld, hebben een hoger sterftecijfer dan hun geboortecijfer. Engeland bevindt zich op het randje van een negatieve balans. Indien deze trend zich doorzet, zal de Europese bevolking in haar geheel tegen het einde van deze eeuw afnemen. Er is geen enkele reden te vinden waarom men het huidige bevolkingsaantal als een minimum zou moeten beschouwen, maar vele leidinggevende personen uit de politiek en de zakenwereld veronderstellen dat een afnemende bevolking negatief is.

Deze bezorgdheid om een afnemende bevolking werd reeds van Japan tot Roemenië uitgedrukt en er werden reeds stappen ondernomen om de evolutie om te keren. In Frankrijk, waar het nationaal prestige met de bevolkingsomvang verbonden is, omvat het beleid dat geboorten moet aanmoedigen, onder meer financiële toelagen, belastingverlaging, een verzekerd minimuminkomen voor ongehuwde moeders, twee jaar zwangerschapsverlof voor overheids-

personeel en in bepaalde gevallen ontheffing van legerdienst voor jonge vaders. Oost-Duitsland slaagde er in zijn nataliteit van 10,6% in 1975 tot 13,3% in 1977 op te trekken dank zij een aantal "stimulerende" maatregelen van midden 1976. De financiële stimuli om kinderen te kopen, omvatten bijvoorbeeld een interestvrije lening van \$ 10.000 om een huis of meubilair te kopen.

"De schuld wordt met \$ 1000 verlaagd wanneer er binnen de acht jaar een kind geboren wordt en voor een volgend kind gaat er nog eens \$ 1500 af. Koopt men een derde kind, dan wordt men van de schulden ontlast... Volgens een bepaald rapport gingen 90.000 vrouwen in... op de uitnodiging van de regering om baby's te produceren."

(Westoff, 1978: 40)

Deze bezorgdheid om het lage geboortecijfer moet voor politici uit Indië, China en andere snel groeiende landen een enorme luxe lijken. Maar op wereldniveau maakt het niet veel uit of de bevolking uit Frankrijk, Duitsland of een ander geïndustrialiseerd land nu eens toeneemt en dan weer vermindert.

4. DE AANGROEI VAN DE WERELDBEVOLKING

In 1650 woonden er ongeveer 500 miljoen mensen op de aarde. Twee eeuwen later was dit aantal reeds verdubbeld tot meer dan één miljard. In de 80 jaar tussen 1850 en 1930 verdubbelde de wereldbevolking nog eens en dit gebeurde nadien in minder dan vijftig jaar tijd, zodat de wereldbevolking nu rond de vijf miljard ligt. Recente berekeningen schatten dat de bevolking zich op 36 jaar tijd verdubbelt, wat inhoudt dat er acht miljard mensen zouden zijn tegen 2010, het ogenblik waarop de meeste lezers van dit boek de middelbare leeftijd zullen bereikt hebben (Carr-Saunders, 1936: 43; Ehrlich e.a., 1977: 182-83). Zie Figuur 11.3.

a. Het model van de demografische overgang

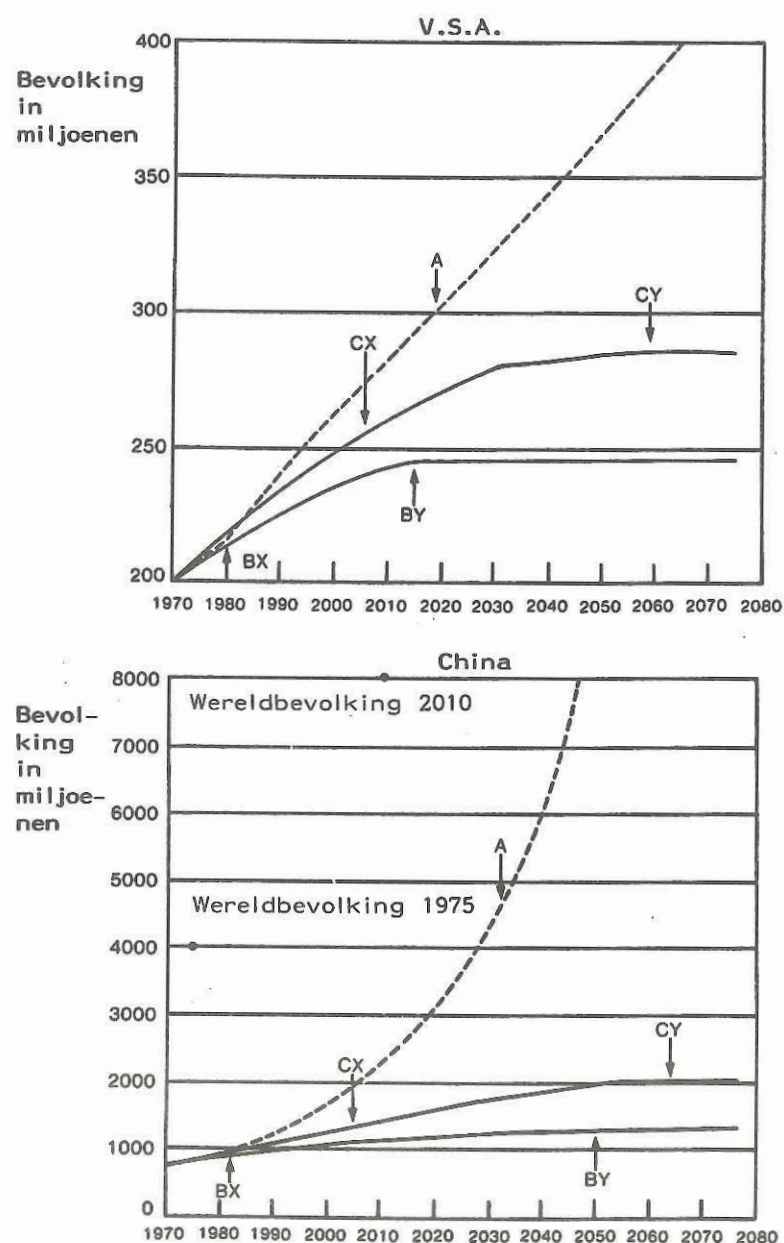
De bevolkingsontwikkelingen die zich gedurende de industrialisatie en de verstedelijking van Europa voordeden, kan men op basis van drie stadia van het **demografisch overgangsmodel** samenvatten:

het 1ste stadium omvat bijna het ganse menselijke bestaan en wordt gekenmerkt door een hoog geboortecijfer dat in evenwicht gehouden wordt door een hoog sterftecijfer, vooral bij kinderen;

het 2de stadium is een periode met een enorme bevolkingsaangroei, die in Europa rond 1650 begon. Het sterftecijfer nam stelselmatig af, maar het geboortecijfer bleef hoog;

het 3de stadium wordt ingezet vanaf het moment dat de geboorteregeling effect sorteert. Het geboortecijfer daalt, de samenstelling van de leeftijdscohorten in de bevolking veranderen door de daling van het aantal kinderen. Er is ook een evolutie merkbaar naar een evenwicht tussen het aantal geboor-

FIGUUR 11.3.: Projectie van de bevolking onder verschillende veronderstellingen.
 Constante vruchtbaarheid (A)
 Netto reproductiecijfer = 1.0 in 1980 (BX)
 Netto reproductiecijfer = 1.0 in 2000-2005 (CX)
 X tot Y = achterstand voor het bereiken van een stationaire bevolking

Bron: U.S. Bureau of the Census, 1971: Tabel 2 en huidige censusprojecties voor de V.S.A.

ten en sterfgevallen. De volledige demografische overgang, waarin het aantal geboorten tot het niveau van het aantal sterfgevallen wordt teruggebracht, vond pas tijdens de laatste jaren plaats en dan nog alleen in technologisch ontwikkelde, geletterde maatschappijen.

b. Beperkingen van het model

Het demografisch overgangmodel is gebaseerd op wat zich in de ontwikkelde landen afspeelde. Het is niet onontkoombaar en de opeenvolging van de gebeurtenissen is niet door regels vastgelegd. In Japan kende men een andere vorm van demografische overgang. Zowel het geboortecijfer als het sterftecijfer begonnen vanaf 1920 te dalen, wat dus wil zeggen dat het geboortecijfer niet achterbleef op het sterftecijfer (Muramatsu, 1971: 1).

Er zijn drie redenen waarom het model niet toepasbaar is op de minst ontwikkelde landen van heden. Ten eerste liggen hun geboortecijfers hoger dan de Europese in stadium twee. Zo schat men dat het geboortecijfer in Engeland rond 1800 ongeveer 35 per 1000 bedroeg, maar in landen zoals Tanzania en Iran bedraagt het meer dan 45 en in sommige landen is het zelfs 50 per 1000 (Teitelbaum, 1975). Ten tweede daalden de sterftecijfers in de armste landen sneller dan dat zij dit in Europa deden. Deze plotse dalingen werden grotendeels teweeggebracht door maatregelen inzake gezondheid en hygiëne die uit de geïndustrialiseerde landen werden ingevoerd. Ten derde is de bevolking in de meeste ontwikkelingslanden jong en blijft het geboortecijfer enorm hoog. Daarom kan men een hoge graad van bevolkingsaan groei niet vermijden en deze zou wel eens wat verder kunnen reiken dan wat het overgangmodel suggereert.

c. Vooruitzichten in de bevolkingscontrole

De stappen die men voor de beperking van de bevolking moet nemen, zijn in alle maatschappijen dezelfde:

1. bereidheid om kleine gezinnen te vormen;
2. kunnen beschikken over afdoende methoden van geboortebepierking;
3. het bewustzijn en het aanvaarden van geboorteregeling als een manier om kleine gezinnen te verwezenlijken.

Het is noodzakelijk dat deze drie elementen aanwezig zijn wanneer men de bevolkingsaan groei wil regelen. Het enige alternatief voor de individuele geboorteregeling is een grootschalige actie van de overheid.

Er zijn demografen die geloven dat een doeltreffende bevolkingsbeperking bereikbaar is (bijvoorbeeld Bogue, 1967; Kirk, 1971). Het is echter nog te vroeg voor zulke uitspraken. De bevolking in Europa, Noord-Amerika en Japan mag dan stagneren, voor de meeste ontwikkelingslanden zijn de vooruitzichten somber. Zelfs voor landen als Taiwan, Zuid-Korea en Hong Kong, waar de fertiliteit reeds tot een vrij laag niveau terugviel en waar toenemende

opleiding en levensstandaard de fertiliteit reeds deden dalen vooraleer men met gezinsplanningsprogramma's van start ging, mag men nog geen stagnatie in de bevolkingsaangroei verwachten.

Het beeld dat wij in de traag ontwikkelende landen uit Afrika, Centraal Amerika en Zuid-Oost-Azië te zien krijgen, is nog meer ontmoedigend. De gezinsplanning zorgde niet voor een forse daling van de fertiliteit bij "een bevolking die in analfabetisme en armoede vastzit en die door traditioneel gedrag gekenmerkt wordt" (Hauser, 1971 : 453). Met uitzondering van de ontwikkelde landen, tikt de bevolkingsbom in alle landen en de meeste vooruitzichten voorzien een wereldbevolking van zes miljard tegen het einde van deze eeuw (Demeny, 1979).

5. DE NULGROEI VAN DE BEVOLKING

De **nulgroei van de bevolking** is voor hen die voor de bevolkingsregeling pleiten een echte slogan geworden. Het is echter fout te denken dat de bevolking niet meer zal aangroeien wanneer een gemiddelde van twee kinderen per gezin bereikt is. Een bevolking met een groot aantal vrouwen op vruchtbare leeftijd, die zelfs een vrij laag netto reproductiecijfer kent, kan toch een hoog bruto geboortecijfer bereiken en jaren voor een bevolkingstoename zorgen. Wij herinneren eraan dat het netto reproductiecijfer gelijk is aan 1 wanneer een moeder zichzelf door één dochter vervangt.

De berekening van de nulgroei van de bevolking

Om aan te tonen hoe de bevolking blijft groeien met een netto reproductiecijfer van 1, geven wij in Figuur 11.3. drie curven van de bevolking van de V.S.A. en deze van China. Elke curve is op andere veronderstellingen gebaseerd. Curve A gaat er van uit dat fertiliteit op het niveau van de late jaren 60 zal blijven en dat zij dus onafgeremd zullen blijven groeien. Curve B veronderstelt dat het netto reproductiecijfer in 1980 in de V.S.A. 1 is en dat dit in China tussen 1980 en 1995 het geval zal zijn. Curve C stelt voorop dat het netto reproductiecijfer tussen 2000 en 2005 de 1 zal bereiken. De letters BX en CX geven de punten op de B- en de C-curve aan waar het netto reproductiecijfer gelijk is aan 1. De letters BY en CY tonen de respectievelijke punten aan waarop de bevolking zal ophouden met groeien. Volgens de lage schattingen van het Census Bureau zal men in de V.S.A. BY rond 2015 bereiken met een constante bevolking van 250 miljoen. CY zal men in 2055 bereiken met bevolkingsaantal van 288 miljoen.

Deze statistische projecties zijn geen voorspellingen. Zij houden geen rekening met de mogelijke veranderingen in de geboorteregeling, leeftijdsgebonden sterftcijfers, migratie of natuurrampen. Toch geven zij een realistisch

beeld van de kloof tussen het netto reproductiecijfer 1 (wanneer de gemiddelde moeder slechts één dochter baart) en de nulgroei van de bevolking.

De grafiek met betrekking tot China toont de enorme verschillen aan die in de aangroei zullen voorkomen wanneer het netto reproductiecijfer niet 1 wordt tussen het begin van de jaren 80 (BX) tot 2005 (CX) of wanneer het netto reproductiecijfer niet op 1 terugvalt. BX zal voor een Chinese bevolking van ruim 1,4 miljard zorgen tegen 2050. CX zou voor een bevolking van om en bij de 2 miljard tegen 2065 zorgen.

De cijfers die in de curve (A), waarin de fertiliteit constant is, voorkomen, kunnen begrepen worden als wij uitgaan van de wereldbevolking uit het midden van de jaren 70, ongeveer 4 miljard mensen dus. De Chinese bevolking bestond toen uit ongeveer 800 miljoen mensen, wat ongeveer 20% van de totale wereldbevolking was. Blijft de Chinese bevolking doorgroeien aan het tempo dat in curve A wordt weergegeven, dan zal zij het wereldtotaal uit 1975 reeds in 2025 bereikt hebben. Vergelijk hiermee dat de V.S.A. met een constante fertiliteit uit de jaren 60 (curve A) honderd jaar zou nodig hebben om aan 400 miljoen te komen, wat nog maar de helft is van de Chinese bevolking in 1975.

Toch groeit de Chinese bevolking niet zo snel als die van Mexico, Indië en nog andere grote landen. Ondanks het feit dat Indië 750 miljoen inwoners heeft, heeft het een hogere graad van natuurlijke groei dan China. De Indische bevolking zou aan het huidige tempo de vier miljard binnen de 50 jaar bereiken en een beetje later zou het over het grootste aantal inwoners ter wereld beschikken. De Mexicaanse bevolking zou met de huidige fertiliteit de huidige bevolking uit de V.S.A. binnen 35 à 40 jaar bereiken en de huidige Chinese in ongeveer 75 jaar.

Dergelijke vergelijkingen zijn feiten waarmee alle politieke leiders rekening moeten houden, met inbegrip van hen die vrezen dat de bevolkingscontrole de rijke landen zou bevoordelen en de arme landen nadeel zou berokkenen (Stycos, 1968). Meer zelfs, emigratie kan de bevolkingsdruk niet echt verlichten. Zelfs wanneer de dun bevolkte gebieden uit de USSR, Noord-Amerika en Australië hun levensstandaard zouden willen verhogen en een groot deel immigranten zou aanvaarden uit landen met een snel groeiende bevolking, zelfs dan zou men slechts tijdelijk de problemen verlichten. Het is meer dan duidelijk dat het bevolkingsprobleem moet opgelost worden buiten de grenzen van de kleine landen.

SAMENVATTING

§ 1. MIGRATIE

De grootste intercontinentale migratie vóór 1800 was de deportatie van Afrikaanse slaven naar de Nieuwe Wereld. Na 1800 emigreerden een nog veel groter aantal mensen van Europa naar het westelijk halfmond. Meer dan de helft van de Europese migranten vestigden zich in de V.S.A. De druk van een groeiende bevolking, economische crisissen en politieke onrust doen golven van migratie ontstaan die internationale spanningen veroorzaken, vooral in de V.S.A., een land dat de gewoonte heeft vluchtelingen gastvrij te ontvangen. Grote aantallen illegale immigranten komen de V.S.A. binnen vanuit Mexico, Centraal Amerika en de Caraïben, maar men heeft bewezen dat de illegale immigratie overdreven wordt.

Geografische migratie is selectief en wijzigt de nationale demografie. De centraal gelegen staten in de V.S.A. en het industriële Noord-Oosten verloren inwoners terwijl het Zuiden en het Westen daarentegen een bevolkingsaanwinst kenden. Zowel zwarten als blanken nemen deel aan deze interregionale migratie. Migratie naar een andere staat wordt meestal in de hand gewerkt door factoren die met tewerkstelling verband houden. Misschien is het tijdperk van de stedelijke concentratie aan het voorbijgaan, en komt er nu een tendens op om verspreid te gaan wonen.

§ 2. DE EVOLUTIE VAN DE WERELDBEVOLKING

De vier factoren die veranderingen in de bevolking bewerkstelligen zijn geboorten, sterfgevallen, immigratie en emigratie. Immigratie, emigratie en - in zekere mate - sterfgevallen kunnen door overheidsmaatregelen in de hand gehouden worden, maar het aantal geboorten hangt eerder af van persoonlijke beslissingen. China bracht het geboortecijfer naar beneden met economische en sociale druk. Men bood gratis contraceptiva aan en moedigde het laatijdig huwelijk aan. Indië boekte minder resultaten en de campagne was niet consequent. In westerse landen resulteerde de "contraceptieve revolutie" (het gebruik van effectieve contraceptieve methoden op grote schaal) in een snel afnemende fertiliteit bij alle bevolkingsgroepen. Bevolkingsregeling vindt haar basis in het verlangen naar kleine gezinnen, het beschikbaar zijn van contraceptiva en het aanvaarden van die methoden, vrijwillig of onder druk.

Het model van de demografische overgang beschrijft een opeenvolging van veranderingen die zich voordeden in Europa: (1) hoog geboorte- en sterftecijfer, gevolgd door (2) een afnemend sterftecijfer en een enorme bevolkingsgroei en (3) een afnemend geboortecijfer en een evolutie naar een evenwicht tussen geboorten en sterfgevallen. Deze opeenvolging is geen demografische wet en zal waarschijnlijk niet voorkomen in de minst ontwikkelde landen.

Een bevolking kan blijven groeien, zelfs al heeft ze het netto reproductiecijfer 1 (dat wil zeggen dat de gemiddelde moeder zichzelf "vervangt" door één dochter). De bevolking zal blijven groeien tot het procent vrouwen op vruchtbare leeftijd terugvalt op een niveau dat het aantal geboorten en sterfgevallen in evenwicht houdt. Deze breuk is de kern van het bevolkingsprobleem.

AANBEVOLEN LITERATUUR

- Borrie, W.D. (1970), *The Growth and Control of World Population*, Londen, Weidenfeld and Nicolson.
- Brown, D.L. en J.M. Wardwell (eds.) (1980), *New Directions in Urban-Rural Migration: The Population Turnaround in Rural America*, New York, Academic Press.

- Dumon, W. en L. Michiels (1987), *O.C.D.E. - Système d'Observation Permanente des Migrations - Belgique 1987*, Leuven, Sociologisch Onderzoeksinstituut - Departement Sociologie K.U.Leuven.
- Keely, C.B. (1979), *U.S. Immigration: A Policy Analysis*, New York, The Population Council.
- Keyfitz, N. (1983), *Population Change and Social Policy*, Cambridge, Mass., Abt Books.
- Martens, A. en F. Moolaert (eds.) (1985), *Buitenlandse Minderheden in Vlaanderen - België*, Antwerpen, Uitgeverij De Nederlandsche Boekhandel.
- Michiels, L. (1987), 1986-1987: Keerpunt in het Belgisch Vluchtelingenbeleid, *Sociaal*, 8(9), 8-24.
- Orleans, L.A. (1972), *Every Fifth Child: The Population of China*, Londen, Eyre Methuen.
- Piotrow, P.T. (1980), *World Population: The Present and Future Crisis*, Headline Series 251, New York, Foreign Policy Association.
- Spengler, J.J. (1978), *Facing Zero Population Growth: Reactions and Interpretations, Past and Present*, Durham, N.C., Duke University Press.

SLEUTELBEGRIPPEN ⁽¹⁾

Acculturatie (3): de adoptie van een nieuwe cultuur door een groep op basis van contact met een andere groep.

Afhankelijke variabele (2): het gedrag of het fenomeen dat beïnvloed wordt door de onafhankelijke variabele.

Afhankelijkheidsgraad (10): het aantal mensen dat jonger en ouder is dan de actieve bevolking gedeeld door het aantal mensen op actieve leeftijd (nu 20 tot 64 jaar).

Algemeen vruchtbaarheidscijfer (10): is het aantal geboorten per 1000 vrouwen tussen de leeftijd van 15 en 44 jaar in een bepaald jaar.

Apartheid (8): een streng systeem van raciale segregatie en subordinatie door de blanken opgelegd in Zuid-Afrika.

Arbeidskrachten (7): alle mensen die werken of werk zoeken.

Arbeidsverdeling (6): de toewijzing van verschillende functies of taken aan verschillende delen of posities van een organisatie.

Assimilatie (8): het proces waardoor etnische groepen hun eigen identiteit verliezen en een deel worden van een grotere gemeenschap.

Bevolkingspiramide (10): een grafische voorstelling van de bevolking per leeftijdscategorie en per sekse in een bepaald jaar.

Biologische drang (4): een fysische spanning (b.v. honger, dorst) die als een oncomfortabele impuls tot actie ervaren wordt.

Biosociaal (7): verwijst naar gedragspatronen die voortvloeien uit een interactie tussen fysische en sociale factoren.

Bourgeoisie (9): dit is in de opvatting van K. Marx de bezittende klasse met inbegrip van de boeren, die het kapitaal en de produktiemiddelen controleren in de kapitalistische maatschappij.

Bureaucratie (6): de formele organisatie van administratieve functionarissen.

Bureacratisch gezag (6): is gezag dat gebaseerd is op regels, duidelijk omschreven procedures en jurisdictie.

Charismatisch gezag (6): gezag dat gebaseerd is op het geloof in de speciale eigenschappen van een bepaalde persoon.

Circulatiemobiliteit (9): intergenerationele verticale mobiliteit die niet door industriële verandering veroorzaakt is en die een reductie van directe overerving van een beroep voor gevolg heeft.

Coëvolutie (3): de interactie tussen biologische evolutie en de evolutie van de cultuur.

Cohorte (10): elke groep van mensen die aan dezelfde invloed zijn blootgesteld of in dezelfde situatie verkeren.

(1) De cijfers tussen haakjes geven de hoofdstukken aan waarin het begrip voor het eerst gebruikt wordt.

- Componenten van bevolkingsverandering (11):** bestaan uit vier factoren, nl. geboorte, sterfte, immigratie en emigratie, die het bevolkingscijfer bepalen.
- Conflictbenadering (1):** een sociologisch perspectief dat de maatschappelijke groepsverdeling beklemtoont en de dominantie van bepaalde groepen over andere.
- Consensusmodel (1):** een sociologisch perspectief dat sociale stabiliteit en het behoud van gemeenschappelijke opvattingen beklemtoont.
- Cultureel relativisme (3):** volgens deze opvatting moet elke cultuur volgens zijn eigen maatstaven beoordeeld worden en kan de waarde van een gebruik enkel worden beoordeeld door zijn bijdrage tot de totale cultuur.
- Culturele achterstand (3):** de achterstand in de tijd en de slechte aanpassing tussen enerzijds een initiële verandering, dikwijls een nieuwe technologie, en de aanpassing van de oorspronkelijke cultuur aan deze vernieuwing.
- Culturele universalia (3):** elementen die gemeenschappelijk zijn aan alle culturen.
- Culturele waarde (3):** een ruim aanvaard geloof of gevoel over wat belangrijk is voor de identiteit of het welzijn van de gemeenschap.
- Cultuur (3):** gemeenschappelijke manieren van denken en geloven die uit de groepservaring groeien en die van de ene generatie naar de andere worden doorgegeven.
- Cultuurschok (3):** de desoriëntatie en frustratie die voorkomt uit het feit dat men met mensen geconfronteerd wordt die fundamenteel verschillende waarden en geloofspunten huldigen.
- Definitie van de situatie (5):** een interpretatie van de sociale werkelijkheid die sociale interactie zin geeft en ordent.
- Demografie (10):** de studie van menselijke bevolkingen.
- Demografische overgang (11):** een model dat de veranderingsstadia beschrijft van hoge naar lage geboorte- en sterftcijfers.
- Deviant subcultuur (3):** de cultuur van een groep die afwijkt van deze van de ruimere maatschappij.
- Differentiële associatie (3):** volgens deze theorie wordt afwijkend gedrag geleerd door zich met anderen, die dergelijk afwijkend gedrag stellen, te associëren. Dit gebeurt meestal in een kleine, intieme groep.
- Diffusie (5):** een sociaal relatiepatroon dat niet scherp omlind is en verscheiden types van interactie inhoudt (vgl. specificiteit).
- Dominante status (salient status - master status) (5):** de status die de sociale identiteit van een persoon sterk bepaalt.
- Dyade (4):** twee interacterende personen.
- Ego (4):** het deel van het "zelf" (self) dat volgens Freud het rationeel zelfbehoud tot doel heeft.
- Elite (9):** mensen die aan de top van de sociale hiërarchie staan.
- Etnische groepering (8):** een groepering waarvan de leden een gemeenschappelijke taal, godsdienst en cultuur hebben en waarvan de voorouders uit eenzelfde land afkomstig zijn.
- Etnocentrisme (3):** het gevoel van iemand dat zijn eigen cultuur of groepering superieur is.
- Ethnomethodologie (5):** een sociologische benadering die de klemtoon legt op de studie van de alledaagse methoden en denkpraktijken die mensen bij hun gedrag en interacties hanteren.
- Experimentele variabele (2):** de specifieke factor die in een experiment onderzocht wordt.
- Expressief (5):** is het kenmerk van een handeling die eerder gekozen werd omdat zij persoonlijke bevrediging geeft dan wel omdat zij leidt naar een bepaald doel (vgl. instrumenteel).
- Expressief symbool (3):** is een symbool dat de connotatie van een idee of gevoel heeft; b.v. het woord "thuis" heeft als connotatie comfort en zekerheid.
- Familiale (familistic) maatschappij (1):** wordt een maatschappij genoemd waarin de familie de belangrijkste groep is.
- Fecunditeit (10):** het biologisch maximale aantal mogelijke geboorten.

- Folkways (3):** bestaan uit normen die zonder grote nadelige gevolgen kunnen overtreden worden.
- Formele organisatie (6):** is een systeem van bewust gecordineerde activiteiten die met een bepaald doel zijn opgericht.
- Formele structuur (6):** een officieel aanvaard patroon van regels, doeleinden, machten en procedures.
- Functionele theorie van ongelijkheid (9):** volgens deze theorie zijn grote beloningen noodzakelijk opdat de meest bekwame mensen de belangrijkste taken zouden vervullen. Uit dit principe ontstaat dan ongelijkheid.
- Geboortecijfer (10):** het aantal geboorten per 1000 inwoners in een bepaald jaar.
- Gemeenschap of gemeenschap (5):** een groepering van mensen die hoofdzakelijk steunt op gemeenschappelijke tradities en een gevoel voor verwantschap.
- Generalized other (4):** dit is het georganiseerde groepsleven zoals het in het morele bewustzijn van een individu opkomt.
- Gepercipieerde rol (5):** de eigen opvatting van een actor over wat haar of zijn rol inhoudt.
- Gerichte of theoretische steekproef (2):** een steekproef van personen met bijzondere kenmerken, kennis of ervaring, die geselecteerd werden om een inzicht te geven in de mensen met deze bijzondere kenmerken.
- Gesellschaft of maatschappij (5):** dit is een samenleving die veel meer gebaseerd is op organisaties en contracten dan wel op verwantschap.
- Gespeelde rol (5):** het feitelijk rolgedrag.
- Gezagshierarchie (6):** een bevelslijn waarin bepaalde individuen of groepen bevelen aan anderen kunnen geven.
- Gezagsvormen (6):** de toewijzing van verantwoordelijkheden aan beleidsverantwoordelijken in een organisatie.
- Globale samenleving (1):** de verzameling van grote gemeenschappen en maatschappijen.
- Guinea pig effect (2):** gedrag dat zich voordoet onder invloed van het besef geobserveerd te worden.
- Hersocialisatie (4):** een socialisatieproces waarin een actor een bepaalde levenswijze verlaat voor een andere, die met de eerste verschilt en er niet compatibel mee is.
- Horizontale mobiliteit (9):** een sociale verandering, vooral van beroep, die geen grote verticale mobiliteit voor gevolg heeft.
- Hypothese (2):** een veralgemening die getest kan worden.
- Id (Es) (4):** het deel van het "zelf" (self) dat poogt aan basisdriften of oerinstincten tegemoet te komen (vgl. Ego en Superego).
- Identiteit (4):** het zelfconcept van een persoon dat hij gedurende zijn leven heeft opgebouwd.
- "Ik" en "mij" ("I" en "me") (4):** het "Ik" is het meer actieve deel van het "zelf", en het "mij" is het meer conventionele deel dat onder sociale controle staat.
- Informele structuur (6):** patroonmatige interacties van personen en groepen in een organisatie die nochtans niet officieel zijn voorgeschreven.
- Inhoudsanalyse (2):** de analyse van de systematische codificatie van geschreven materiaal.
- Instinct (4):** een complex gedragspatroon waarvoor een bepaalde soort biologisch geprogrammeerd is.
- Institutie (5):** een gevestigde wijze waarop het sociale leven georganiseerd wordt; een vastgelegd gedragspatroon waaraan door groepen sterk gehouden wordt.
- Institutionalisering (5):** het proces waardoor organisatiepatronen van het sociale leven waarde krijgen en vastgelegd worden.
- Instrumenteel (5):** een rationele houding of keuze die direct gericht is op het efficiënt nastreven van een bepaald doel (vgl. expressief).
- Intentionele gemeenschap (5):** een vrijwillige vereniging van mensen die volgens een bepaald organisatieplan en gedragscode leven.

Intergenerationele mobiliteit (9): een verandering in de sociale positie van de nakomelingen in vergelijking met deze van hun (voor-)ouders.

Interpersoonlijke relatie (1): de sociale band tussen twee of meer mensen.

Kindersterftecijfer (10): het aantal kinderen dat in het eerste levensjaar sterft per 1000 levend geborenen.

Klasse (9): is een sociale groepering die gebaseerd is op een onderscheiden rol in het economisch systeem, b.v. fabrikanten, kleine handelaars, arbeiders.

Labeling theorie (4): deze theorie stelt dat het feit dat iemand sociaal als "afwijkend" wordt gedefinieerd van kapitaal belang is voor de vorming van afwijkende identiteiten.

Leeftijdsspecifiek geboortecijfer (10): het aantal geboorten per 1000 vrouwen van een bepaalde leeftijdsgroep in een bepaald jaar.

Levensloop (7): de opeenvolging van stadia die iemand gedurende zijn leven doorloopt.

Lijnleden (6): ambtenaren in een organisatie die verantwoordelijk zijn voor de directe uitvoering van de taak van de organisatie; te onderscheiden van de begeleidende stafleden (vgl. stafleden).

Looking-glass self (4): de wijze waarop wij ons inbeelden dat andere mensen ons en ons gedrag zien, alsook de wijze waarop wij denken dat zij dit beeld beoordelen.

Loopbaanmobiliteit (9): veranderingen van sociale rang die zich voordoen gedurende iemands leven.

Marginaal (4): een persoon is marginaal wanneer hij deelneemt aan twee culturen en door geen enkel van de twee gesocialiseerd is.

Minderheid (8): een raciale of etnische groep die in vergelijking met de rest van de bevolking benadeeld is.

Micro-orde (5): het patroon van interpersoonlijke contacten in kleine groepen of ontmoetingen van enkele personen.

Mores (3): de meest belangrijk geachte normen in een cultuur.

Moedersterftecijfer (10): het aantal sterfgevallen van moeders als gevolg van zwangerschap of bevallingsproblemen op 100.000 levend geborenen.

Netto reproductiecijfer (10): het aantal meisjes dat per vrouw uit de cohorte van vruchtbare vrouwen geboren wordt.

Norm (3): een specifieke regel voor het gedrag dat iemand moet stellen.

Nulgroei van de bevolking (Zero population growth - ZPG) (11): een stationaire bevolking waarvan geboorte- en sterftecijfers in evenwicht zijn.

Oligarchie (6): een gezagsstructuur van enkele managers die hun controle over de organisatie willen verderzetten.

Onafhankelijke variabele (2): de causale factor of de bron van verandering; deze factor beïnvloedt de afhankelijke variabele.

Onder controle houden (2): een onderzoeksprocedure die moet voorkomen dat externe en irrelevante variabelen de onderzoeksresultaten gaan beïnvloeden.

Overgangsrutuelen (rites de passage) (7): een ceremonieel waarin de overgang van de ene sociale status naar de andere wordt onderstreept, in het bijzonder bij geboorte, huwelijk en overlijden.

Participerende observatie (2): waarneming waarbij de observator deel is van de sociale situatie die hij onderzoekt.

Participerende socialisatie (4): een opvoedingspatroon waarbij men kinderen actief bij hun eigen opvoeding tracht te betrekken.

Particularistisch (5): de kwaliteit van verhoudingen tussen actoren die eerder door persoonlijke bindingen en verplichtingen dan door algemene principes bepaald zijn (vgl. universalistisch).

Patroonvariabelen (5): een geheel van contrasterende begrippen dat verwijst naar de verschillende wijzen waarop iemand sociale verhoudingen met zichzelf of met de anderen kan aangaan.

Pluralistische maatschappij (8): een maatschappij samengesteld uit verschillende bevolkingsgroepen die zich niet als één gemeenschap beschouwen.

Populatie (2): de ganse groepering die men in een onderzoek wil bestuderen.

Positieve discriminatie (affirmative action) (8): inspanningen van de regering om de levensomstandigheden van minderheden en vrouwen te verbeteren. Dit tracht men te realiseren door hen een voorkeursbehandeling te geven inzake tewerkstelling en opvoeding.

Primaire groep (5): een groep waarin intieme, persoonsgerichte interactie overwegend is.

Primaire relatie (5): een relatie die gekenmerkt wordt door een betrokkenheid op de totale persoon van de ander, een diepgaande communicatie en persoonlijke voldoening voortvloeiend uit deze relatie.

Proletariaat (9): volgens Marx in het kapitalistisch systeem de arbeidende klasse die enkel arbeidskracht bezit.

Rationeel-wettelijk gezag (6): bureaucratisch gezag dat gebaseerd is op regels, duidelijk bepaalde procedures en jurisdictie.

Referentieel symbool (3): een symbool dat verwijst naar een specifiek idee of ding.

Referentiegroep (9): is een groep waarmee iemand zich vergelijkt om zijn eigen situatie te evalueren of zich te inspireren voor zijn rolgedrag.

Repressieve socialisatie (4): een opvoedingspatroon waarin vooral gehoorzaamheid wordt beklemtoond.

Rol (5): het gedragspatroon dat geassocieerd is met een bepaalde status.

Rollenset (5): het geheel van rollen dat tot stand komt door een bepaalde status.

Rolspanning (5): de spanning waarin een roldrager verkeert wanneer een bepaalde rol conflictend gedrag opwekt.

Rolverlies (7): het verlies van een oude rol door een actor.

Rolverwerving (7): het opnemen van een nieuwe rol door een actor.

Secundaire relaties (5): relaties tussen personen waarbij deze laatsten op een relatief vastgelegde wijze reageren op de anderen binnen de afspraken van een niet-primaire groep.

Segmentele participatie (6): participatie aan het groepsleven waarbij slechts een deel van de persoonlijkheid van de actor betrokken is.

Sekse (7): kenmerken van mannen en vrouwen die een biologische oorsprong hebben.

Sekse-rollen (7): dit zijn sociaal bepaalde rechten en verantwoordelijkheden die aan mannen en vrouwen worden toegewezen.

Sekse-identiteit (7): de sociaal bepaalde identiteit die een persoon als man of als vrouw van de anderen krijgt of aan zichzelf geeft.

Sekseratio (10): het aantal mannen per 100 vrouwen in een bevolking.

Self (4): de unieke en blijvende identiteit van een persoon.

Significante andere (4): de persoon waarmee iemand zijn/haar belangrijkste interacties aangaat en van wie een kind zijn initiële zelfopvatting krijgt.

Sociaal stratum (9): personen of gezinnen die ongeveer op dezelfde hoogte worden geplaatst in een bepaalde sociale rangschikking op basis van macht, prestige, inkomen, en dergelijke.

Sociale categorie (1): een geheel van personen met gelijke kenmerken, maar die geen groep vormen; dit wordt ook een statistisch aggregaat genoemd.

Sociale mobiliteit (9): significante veranderingen in sociale posities, levenskansen en leefstijl.

Sociale ordening (1): een maatschappij die gekenmerkt wordt door blijvende en onderscheiden patronen van sociale organisatie.

- Sociale organisatie** (3): een patroon van individuele en groepsrelaties zoals b.v. arbeidsverdeling en sociale stratificatiesysteem.
- Socialisatie** (4): het proces waardoor individuen zich een bepaalde cultuur eigen maken en een zelf ontwikkelen.
- Sociogram** (5): een diagram van een groep waarin de keuzen van vrienden, leiders, vijanden, en dergelijke worden voorgesteld.
- Specificiteit** (5): de sociale verhoudingen die door deze patroonvariabele worden beheerst, zijn gekenmerkt door scherp gedefinieerde afspraken zoals bijvoorbeeld in wettelijke contracten.
- Stafleden** (6): functionarissen in een organisatie die hoofdzakelijk een adviserende of hulpverlenende rol hebben met betrekking tot de hoofdtak van de organisatie (vgl. lijnleden).
- Status** (5): de maatschappelijke appreciatie en de bijhorende zelfappreciatie bij een positie in een sociaal systeem.
- Statusgroep** (9): een samenhangende groep met een gemeenschappelijke leefstijl en waarden (Weber).
- Steekproef** (2): een groep van personen, met welbepaalde onderzoeksdoeleinden geselecteerd uit een populatie.
- Sterftecijfer** (10): het aantal sterfgevallen per 1000 inwoners in een bepaald jaar.
- Stereotype** (8): een sterk vereenvoudigde en dikwijls bevooroordeelde opvatting over de leden van een groep.
- Stigma** (4): een handeling of een kenmerk van een persoon of groep die zeer negatief worden gewaardeerd en waardoor de gestigmatiseerde persoon of groep op een zeer aparte wijze wordt behandeld.
- Structurele mobiliteit** (9): een verandering in de sociale rang van personen of groepen momenteel vooral onder invloed van industriële of technologische veranderingen.
- Subcultuur** (3): een cultuurpatroon dat op belangrijke punten afwijkt van de dominante cultuur, maar hiermee toch veel gemeenschappelijk heeft.
- Subproletariaat** (underclass) (9): het laagste sociale stratum, waarin die mensen vertoeven die doorgaans werkloos zijn en niet deelnemen aan de belangrijke sociale en economische activiteiten.
- Superego** (4): volgens Freud dat deel van het zelf dat de sociale normen internaliseert (vgl. ego en id).
- Symbolisch interactionisme** (1): een sociologisch perspectief dat veeleer processen dan structuren beklemtoont. De kern van de sociale werkelijkheid bestaat volgens dit perspectief uit de manier waarop personen de tekens die anderen geven interpreteren.
- Symbool** (3): gelijk wat dat naar iets anders verwijst.
- Toegewezen status** (ascribed status) (5): een status, zoals ras of geslacht, die steunt op kenmerken waarover men weinig of geen controle heeft.
- Toeschrijving** (ascription) (5): het labeling-proces waardoor personen eerder worden gewaardeerd op basis van de wijze waarop zij geïnclassificeerd zijn dan de wijze waarop zij hun rol vervullen (vgl. verwerving).
- Toevallige steekproef** (2): een steekproef van personen uit een populatie waarbij alle personen een gelijke kans hebben om in de steekproef te worden opgenomen.
- Totale institutie** (4): een organisatie die bijna totaal het leven van haar leden controleert (b.v. een gevangenis).
- Traditioneel gezag** (6): gezag dat gebaseerd is op gewoonte en aanvaarde praktijken.
- Tweeledige** (resp. meervoudige) **arbeidsmarkt** (9): deze theorie stelt dat de arbeidsmarkt verdeeld is in twee (resp. meerdere) min of meer onafhankelijke segmenten, waarvan één segment goed betaalde en vaste banen aanbiedt en een ander deel slecht betaalde en arbeidsonzekere banen.
- Type Z** (6): een organisatie waarin de werknemers actief participeren aan de besluitvorming.

- Underclass** (9): het laagste sociale stratum dat uit mensen bestaat die gewoonlijk werkloos zijn of zich buiten de hoofdstroom van het sociale en economische leven bevinden.
- Universalistisch** (5): de kwaliteit van de verhoudingen tussen actoren die door algemene principes bepaald zijn (vgl. particularistisch).
- Universum** (2): de ganse populatie waaruit een steekproef getrokken wordt.
- Variabele** (2): een factor of een kenmerk dat bestudeerd wordt. Zij kunnen variëren in de tijd, van persoon tot persoon of van situatie tot situatie.
- Veldexperiment** (2): een experiment dat in een "natuurlijke" sociale situatie wordt uitgevoerd.
- Verstandhouding** (3): het vestigen van vertrouwen en aanvaarding tussen enerzijds de onderzoeker en anderzijds de personen of de groep die wordt bestudeerd.
- Verticale mobiliteit** (9): een stijgende of dalende verandering in sociale rang van een persoon of een groep.
- Verwerving** (achievement) (5): een patroonvariabele die verwijst naar de prestatie van iemand als basis waarop hij/zij gewaardeerd wordt (vgl. toeschrijving).
- Verworven status** (achieved status) (5): status die men verwerft door zijn vaardigheden, kennis en andere kwaliteiten te gebruiken (vgl. toegewezen status).
- Voorgeschreven rol** (5): dit is de ideale rol, dit wil zeggen het gedrag dat de groep verwacht van iemand in een welbepaalde sociale positie.
- Vrijwillige verenigingen** (6): een associatie van mensen die zich vrijwillig verenigen om gemeenschappelijke belangen na te streven.
- Vruchtbaarheid** (10): de mate waarin reproductie in een bevolking voorkomt.
- Witte-boord-misdaden** (3): misdaden bedreven door bedienden met een relatief hoge status tijdens de uitoefening van hun beroep.

BIBLIOGRAFIE

- Alba, R.D., en G. Moore (1982), "Ethnicity in the American Elite", *American Sociological Review*, 47 (juni): 373-383.
- Alves, W. en P. Rossi (1978), "Who should get what?: fairness judgments of distribution of earnings", *American Journal of Sociology*, 84: 541-564.
- Andrews, A. (1978), "Spatial patterns of higher education in the Soviet Union", *Soviet Geography*, 19 (september): 443-457.
- Angell, R.C. (1936/1965), *The Family Encounters the Depression*, Gloucester, Mass, P. Smith.
- Argyris, C. (1957), *Personality and Organization*, New York, Harper & Row.
- Ariès, P. (1960/1962), *Centuries of Childhood*, New York, Knopf.
- Attenborough, D. (1979), *Life on Earth: A Natural History*, Boston, Little, Brown.
- Ausubel, D.P., en P. Ausubel (1963), "Ego development among segregated Negro children", pp. 109-141 in A. Harry Passow (ed.), *Education in Depressed Areas*, New York, Columbia University Press.
- Bakke, E.W. (1935/1940), *The Unemployed Worker*, New York, Dutton.
- Balswick, J.O. en C.W. Peek (1971), "The inexpressive male: a tragedy of American society", *The Family Coordination* (oktober): 363-368.
- Baltzell, E.D. (1958), *Philadelphia Gentlemen: The Making of a National Upper Class*, New York, Free Press.
- (1966), *The Protestant Establishment: Aristocracy and Caste in America*, New York, Random House (Vintage Books).
- (1976), "The Protestant establishment revisited", *American Scholar*, (Autumn): 499-518.
- Bane, M. J. (1976), *Here to Stay: American Families in the Twentieth Century*, New York, Basic Books.
- Banfield, E.C. (1958), *The Moral Basis of a Backward Society*, New York, Free Press.
- Barnes, J.A. (1972), *Social Networks*, Reading, Mass., Addison-Wesley.
- Barnouw, V. (1979), *Physical Anthropology and Archaeology*, vol. 1 of *An Introduction to Anthropology*, Homewood (Ill.), The Dorsey Press, 4de uitgave.
- Baron, J. en W. Bielby (1980), "Bringing the firms back in: stratification, segmentation, and the organization of work", *American Sociological Review*, 45: 736-766.
- Barrett, C. J. (1977), "Women in widowhood", *Signs*, 2 (zomer): 856-868.
- Bean, F.D., A.G. King en J.S. Passel (1983), "The number of illegal migrants of Mexican origin in the United States", *Demography* 20, (februari): 99-109.
- Becker, H.S. (1963), *Outsiders: Studies in the Sociology of Deviance*, New York, Free Press.
- Bell, C. S. (1976), "Working wives and family income", pp. 239-262, in Jan Roberts Chapman (ed.), *Economic Independence for Women*, Sage Yearbooks in Women's Policy Studies, vol. 1, Beverly Hills, Sage Publications.
- Bendix, R. en Seymour M.L. (ed.) (1966), *Class, Status, and Power*, 2de uitgave, New York, Free Press.
- Benet, M. K. (1972), *The Secretarial Ghetto*, New York, Mc. Graw-Hill.

- Bennis, W.G. (1968), "Beyond bureaucracy", pp. 53-76, in W.G. Bennis en P.E. Slater, *The Temporary Society*, New York, Harper & Row.
- (1970), "Warren Bennis, a conversation", *Psychology Today*, 3 (februari): 48-54, 68-71.
- Berger, B. (1971), *Looking for America*, Englewood Cliffs, N.J., Prentice-Hall.
- Berger, B., B. Hackett en M. Millar (1972), "Child rearing practices of the communal family", pp. 271-300, in H.P. Dreitzel (ed.), *Recent Sociology*, nr. 4, New York, Macmillan.
- Berger, P.L. (1963), *Invitation to Sociology, A Humanistic Perspective*, New York, Doubleday.
- Berghman, J. et al. (1985), *Sociale indicatoren van de Vlaamse Gemeenschap*, Brussel, C.B.G.S.
- Berle, A.A. en G.C. Means (1933), *The Modern Corporation and Private Property*, New York, Macmillan.
- Bernstein, B. (1958), "Some sociological determinants of perception", *British Journal of Sociology*, 9 (juni): 159-174.
- Blau, P.M. en O.D. Duncan (1967), *The American Occupational Structure*, New York, Wiley.
- Blau, Z.S. (1956), "Changes in status and age identification", *American Sociological Review*, 21 (april): 198-203.
- Blauner, R. (1964), *Alienation and Freedom: The Factory Worker and His Industry*, Chicago, University of Chicago Press.
- Blumer, H. (1969), *Symbolic Interactionism: Perspective and Method*, Englewood Cliffs, N.J., Prentice-Hall.
- Bogue, D.J. (1967), "The end of the population explosion", *Public Interest*, 7 (Spring): 11-20.
- Bongaarts, J. (1975), "Why high birth rates are so low", *Population and Development Review*, 1 (december): 289-296.
- Booth, C. (1889-1902/1970), *Labour and Life of the People of London*, New York, AMS Press.
- Bordua, D.J. (1961), "Delinquent subcultures: sociological interpretations of gang delinquency", *Annals of the American Academy of Social and Political Science*, 338 (november): 119-136.
- Bottomore, T.B. en M. Rubel (eds.) (1956), *Karl Marx: Selected Writings in Sociology and Social Philosophy*, New York, McGraw-Hill.
- Boulding, K.E. (1978), *Ecodynamics: A New Theory of Social Evolution*, Beverly Hills, California, Sage Publications.
- Briggs, A. (1968), "Robert Owen", *Encyclopedia of the Social Sciences*, 11: 351-352.
- Bronfenbrenner, U. (1958), "Socialization and social class through time and space", pp. 400-425, in E.E. Maccoby, J.M. Newcomb en E.L. Hartley (eds.), *Readings in Social Psychology*, New York, Holt, Rinehart and Winston.
- Broom, L. en R.G. Cushing (1977), "A modest test of an immodest theory: the functional theory of stratification", *American Sociological Review*, 42 (februari): 157-169.
- Broom, L. en N.D. Glenn (1967), *Transformation of the Negro American*, New York, Harper & Row.
- Broom, L. en F.L. Jones (1969), "Father-to-son mobility: Australia in comparative perspective", *American Journal of Sociology*, 74 (januari): 333-342.
- Broom, L., C. A. Martin en B. Maynard (1971), "Status profiles of racial and ethnic populations", *Social Science Quarterly*, 52 (september): 379-388.
- Broom, L. en B. J. Maynard (1969), "Prestige and socioeconomic ranking of occupations", *Social Science Quarterly*, 50 (september): 369-373.
- Broom, L. en P. Selznick (1963), *Sociology: A Text with Adapted Readings*, 3de uitgave, New York, Harper & Row.
- Broverman, I. et al. (1972), "Sex role stereotypes: a current appraisal", *Journal of Social Issues*, 28 (2): 59-78.
- Bugental, J.F.T. en S.L. Zelen (1950), "Investigation into the self concept", *Journal of Personality*, 18: 483-498.
- Burghes, L. (1979), "The old order", hoofdstuk 1, in F. Field (ed.), *The Wealth Report*, Londen, Routledge and Kegan Paul.

- Burnight, R.G. en Parker, G.M. (1967), "Social correlates of weight in an aging population", *Milbank Memorial Fund Quarterly*, 45: 75-92.
- Campbell, A., P.E. Converse en W.L. Rodgers (1976), *The Quality of American Life: Perceptions, Evaluations, and Satisfaction*, New York, Russell Sage.
- Canada Year Book, zie Statistics Canada.
- Canadian Royal Commission on Bilingualism and Biculturalism (1967-1970), vol. 1-5, Final Report; 1969, vol. 3A, The Work World: deel 1, Socioeconomic Status; deel 2, The Federal Administration; vol. 3B, The Work World, deel 3, The Private Sector; deel 4, Conclusions, Ottawa, Queen's Printer for Canada.
- Canadian Royal Commission on the Status of Women (1970), *Report of the Royal Commission on the Status of Women in Canada*, Ottawa, Information Canada.
- Caplow, T. (1980), "Middletown fifty years later", *Contemporary Sociology*, 9 (januari): 46-50.
- Caplow, T. en H.M. Bahr (1979), "Half a century of change in adolescent attitudes: Replication of a Middletown survey by the Lynds", *Public Opinion Quarterly*, 43 (Spring): 1-7.
- Caplow, T., H.M. Bahr, B.A. Chadwick, R. Hill and M. Holmes Williamson (1982), *Middletown Families: Fifty Years of Change and Continuity*, Minneapolis, University of Minnesota Press.
- Carr-Saunders, A.M. (1936), *World Population*, Oxford, Clarendon.
- Cather, W. (1926), *My Antonia*, Boston, Houghton Mifflin.
- Centers, R. (1949), *The Psychology of Social Classes*, Princeton, N.J., Princeton University Press.
- Chalmers, J.A. en M.J. Greenwood (1980), "The economics of the rural to urban migration turnaround", *Social Science Quarterly*, 61 (december): 524-544.
- Chen, M. (1979), "Birth planning in China", *Family Planning Perspectives*, 11 (november/december): 348-354.
- Cherlin, A. (1982), "Middletown III: The Story continues", *Contemporary Sociology*, 11 (november): 617-619.
- Cicourel, A.V. (1968), *The Social Organization of Juvenile Justice*, New York, Wiley.
- Clark, K.B. en M. P. Clark (1947), "Racial identification and preference in Negro children, pp. 169-178, in T.M. Mewcomb, E.L. Hartley en G.E. Swanson (eds.), *Readings in Social Psychology*, New York, Holt, Rinehart and Winston.
- Cohen, A.K. (1955), *Delinquent Boys*, New York, Free Press.
- Colclough, G. en P.M. Horan (1983), "The status attainment paradigm: an application of a Kuhnian perspective", *The Sociological Quarterly*, 24 (Winter): 25-42.
- Coleman, J.S. et al. (1974), *Youth: Transition to Adulthood*, Report of the Panel on Youth of the President's Science Advisory Committee, Chicago, University of Chicago Press.
- Coles, R. (1967), *Children of Crisis*, Boston, Little, Brown.
- Commissie van de Europese Gemeenschappen (1981), *Eindrapport van de Commissie aan de Raad*, Brussel, Commissie van de Europese Gemeenschappen.
- Connor, W.D. (1972), *Deviance in Soviet Society: Crime, Delinquency, and Alcoholism*, New York, Columbia University Press.
- (1979), *Socialism, Politics and Equality: Hierarchy and Change in Eastern Europe and the USSR*, New York, Columbia University Press.
- Cooley, C.H. (1902/1964), *Human Nature and the Social Order*, New York, Schocken Books.
- (1909), *Social Organization*, New York, Scribner.
- Cooper, A.A. (1842), "A speech before the House of Commons, U.K., June 7, 1842", herdrukt in *Speeches of the Earl of Shaftesbury*, K.R. London, Chapman and Hall, 1968: 31-58, Quoted in Skolnick, 1973: 348.
- Coser, L.A. (1976), "Sociological theory from the Chicago dominance to 1965", *Annual Review of Sociology*, 145-159.
- Cox, K.R. (1976), "American geography: social science emergent", *Social Science Quarterly*, 57 (juni): 182-207.

- CPR (Current Population Reports), Verwijzing werd in de tekst weergegeven tussen aanhalingstekens.
- Cripps, T.R. (1967), "The death of Rastus: Negroes in American films since 1945", *Phylon*, 28 (Fall): 267-275.
- Dahrendorf, R. (1959), *Class and Class Conflict in Industrial Society*, Stanford, CA, Stanford University Press.
- Dalton, M. (1959), *Men Who Manage*, New York: Wiley.
- Davenport, T.R.H. (1977), *South Africa: A Modern History*, London, Macmillan.
- Davies, A.F. (1967), *Images of Class: An Australian Study*, Sydney, Sydney University Press.
- Davis, D.B. (1966), *The Problem of Slavery in Western Culture*, Ithaca, N.Y., Cornell University Press.
- Davis, K. (1940), "Extreme social isolation of a child", *American Journal of Sociology*, 45 (januari), 554-565.
- (1947), "A final note on a case of extreme isolation", *American Journal of Sociology*, 52 (maart): 432-437.
- Davis, K. en W.E. Moore (1945), "Some principles of stratification", *American Sociological Review*, 10 (april): 242-249.
- De Brabander, G.L. (1985), *Hoe (on-)betrouwbaar zijn de werkloosheidsstatistieken?*, Antwerpen, S.E.S.O.
- Debusschere, R. (1984), "Gerealiseerde Vruchtbaarheid", pp. 141-157, in R.L. Cliquet en R. Debusschere (eds.), *Relationeel en Reproductief Gedrag in Vlaanderen*, Brussel, C.B.G.S.
- DellaPergola, S. (1980), "Patterns of American Jewish fertility", *Demography*, 17 (augustus): 261-273.
- Demeny, P. (1979), "On the end of the population explosion", *Population and Development Review*, 5 (maart): 141-162.
- De Moffaerts, G., V. Hobin en M. Verschueren (1985), "Bestaansmiddelen van Vreemdelingen in Juridisch Perspectief", pp. 199-214, in A. Martens en F. Moulaerts (eds.), *Buitenlandse minderheden in Vlaanderen*, België, Antwerpen, Uitgeverij De Nederlandsche Boekhandel.
- Dennis, W. (1968), "Creative productivity between the ages of 20 and 80 years", pp. 105-114, in Neugarten, 1968.
- Denzin, N.K. (1970), "The work of little children", *New Society*, (juli): 13-15.
- De Preter, R. (1984), *De 200 rijkste families. Geld en macht in de wereld van de holdings en de miljonairs*, Antwerpen (Berchem), E.P.O.
- Deven, F. en R. Debusschere (1984), "Kinderen hebben: Wanneer en Hoeveel?", pp. 100-123, in R.L. Cliquet en R. Debusschere (eds.), *Relationeel en Reproductief Gedrag in Vlaanderen*, Brussel, C.B.G.S.
- DHEW, zie U.S. Department of Health, Education, and Welfare.
- DHHW, zie U.S. Department of Health and Human Services.
- Domhoff, G.W. (1967), *Who Rules America?*, Englewood Cliffs, N.J., Prentice-Hall.
- Dorn, H.R. (1950), "Pitfalls in population forecasts and projections", *Journal of the American Statistical Association*, 45 (september): 311-334.
- Douglass, F. (1960), *Narrative of the Life of Frederick Douglass. An American Slave*, uitgegeven door B. Quarles, Cambridge, Harvard University Press (Belknap Press).
- Doyle, B.W. (1937), *The Etiquette of Race Relations in the South*, Chicago, University of Chicago Press.
- Dreitzel, H.P. (ed.) (1970), *Recent Sociology No. 2: Patterns of Communicative Behavior*, London, Macmillan. Zie artikel over etnomethodologie.
- Dumon, W. en L. Michiels (1987), *OCDE-Système d'Observation Permanente des Migrations. Belgique 1987*. Leuven: Sociologisch Onderzoeksinstituut/Departement Sociologie, K.U.Leuven.
- Dunn, M. (1980), "Miami riots", TV interview on The MacNeil/Lehrer Report, mei 19, New York, Educational Broadcasting Corporation.

- Durkheim, E. (1895/1938), *The Rules of the Sociological Method*, New York, Free Press.
- (1897/1951), *Le Suicide*, Engelse vertaling door G. Simpson, New York, Free Press.
- (1912/1947), *The Elementary Forms of the Religious Life*, New York, Free Press.
- Edwards, M. (1981), *Financial Arrangements Within Families*, Canberra, Australië, National Women's Advisory Council.
- Efron, D. (1941), *Gesture and Environment*, New York, Kings Crown Press.
- Ehrlich, P.R., A. H. Ehrlich en J.P. Holdren (1977), *Ecoscience: Population, Resources, Environment*, San Francisco, Freeman.
- Ekman, P. (1980), *The Face of Man: Expressions of Universal Emotions in a New Guinea Village*, New York, Garland STPM Press.
- Epstein, C. F. (1970), "Encountering the male establishment: sex-status limits on women's careers in the professions", *American Journal of Sociology*, 75 (mei): 965-982.
- Erikson, R., J.H. Goldthorpe en L. Portocarero (1979), "Intergenerational class mobility in three Western European societies", *British Journal of Sociology*, 30 (december): 415-551.
- (1982), "Social fluidity in industrial nations", *British Journal of Sociology*, 33 (maart): 1-34.
- EUROSTAT (1984), *Bevolkingsstatistiek*, Luxemburg, Office des Publications Officielles des Communautés Européennes.
- Fahy Committee (President's Committee on Equality of Treatment and Opportunity in the Armed Forces (1950), *Freedom to Serve! Equality of Treatment and Opportunity in the Armed Forces*, Washington, D.C.
- Fairfield, R. (1972), *Communes, U.S.A.*, Baltimore, Penguin.
- Feshbach, M. (1978), "Population and manpower trends in the U.S.R.R.", pp. 81-92, in *The U.S.R.R. and the Sources of Soviet Policy*, Occasional Paper No. 34, Washington, D.C., Kennan Institute for Advanced Russian Studies.
- Feuer, L.S. (ed.) (1959), *Marx and Engels: Basic Writings on Politics and Philosophy*, Garden City, N.Y., Doubleday.
- Foner, A. (1979), "Ascribed and achieved bases of stratification", *Annual Review of Sociology*, 5: 219-242.
- Foner, L. en E.D. Genovese (eds.) (1969), *Slavery in the New World: A Reader in Comparative History*, Englewood Cliffs, N.J., Prentice-Hall.
- Foner, P.S. (1950-1955), *The Life and Writings of Frederick Douglass*, 4 delen, New York, International.
- Frankland, M. (1979), "Will Russia's Muslims join march of Islam?", *London Observer*, (1 april).
- Frenkel-Brunswick, E. (1968), "Adjustments and reorientations in the course of the life span", pp. 77-84, in Neugarten, 1968.
- Freud, S. (1923), *The Ego and the Id*, New York, Norton.
- Furnivall, J.S. (1948), *Colonial Policy and Practice*, London, Cambridge University Press.
- Galbraith, J.K. (1967), *The New Industrial State*, Boston, Houghton Mifflin.
- Gallup Organization, Inc. (1981), *Americans Volunteer: 1981*, Conducted for Independent Sector, Princeton, N.J.
- Garbin, A.P. en F.L. Bates (1961), "Occupational prestige: an empirical study of its correlates", *Social Forces*, 40: 131-136.
- Garfinkel, H. (1967), *Studies in Ethnomethodology*, Englewood Cliffs, N.J., Prentice-Hall.
- Garraty, J.A. (1971), *The American Nation: A History of the United States to 1877*, 2de uitgave, New York, Harper & Row en American Heritage.
- Geertz, C. (1962/1973), "The Growth of Culture and the Evolution of Mind", pp. 713-740 of *Theories of the Mind*, uitgegeven door J.S. Glencoe, Ill, The Free Press of Glencoe, een Divisie van The Macmillan Company. Zie ook pp. 55-83 van *The Interpretation of Cultures*.
- Geertz, C. (1966/1973), "The impact of the Concept of Culture on the Concept of Man", pp. 93-118 van *New Views of the Nature of Man*, uitgegeven door J. Platt, Chicago, The University of Chicago Press. Zie ook pp. 33-54 van *The Interpretation of Cultures*.

- Geertz, C. (1972), "Deep Play: Notes on the Balinese Cockfight", *Daedalus*, 101: 1-37. Zie ook pp. 412-453 van *The Interpretation of Cultures*.
- Geertz, C. (1973), *The Interpretation of Cultures*, New York, Basic Books.
- Genovese, E.D. (1972), *Roll, Jordan, Roll: The World the Slaves Made*, New York, Random House.
- Gerth, H.H. en C.W. Mills (eds.) (1946), *From Max Weber: Essays in Sociology*, New York, Oxford University Press.
- Gillis, J.R. (1974), *Youth and History*, New York, Academic Press.
- Ginzberg, E., E. L. Ginsburg en D. L. Lynn (1943), *The Unemployed*, New York, Harper & Row.
- Glenn, N.D. (1963), "Some changes in the relative status of American nonwhites, 1940-1960", *Phylon*, 24 (Summer).
- (1977), *Cohort Analysis*, Beverly Hills, Sage Publications.
- Glick, P.C. (1977), "Updating the life cycle of the family", *Journal of Marriage and the Family*, 39 (februari): 5-13.
- Goff, R. M. (1949), *Problems and Emotional Difficulties of Negro Children*, New York, Columbia University Press.
- Goffman, E. (1955/1967), "On face-work: an analysis of ritual elements in social interaction", *Psychiatry: Journal for the Study of Interpersonal Processes*, 18 (augustus): 213-231. Zie ook pp. 5-45 in Goffman, 1967.
- (1956/1967), "The nature of deference and demeanor", *American Anthropologist*, 58 (juni): 473-502. Zie ook pp. 47-95 in Goffman, 1967.
- (1959), *The Presentation of Self in Everyday Life*, Garden City, N.Y., Doubleday (Anchor Books).
- (1963a), *Behavior in Public Places*, New York, Free Press.
- (1963b), *Stigma: notes on the Management of Spoiled Identity*, Englewood Cliffs, N.J., Prentice-Hall.
- (1967), *Interaction Ritual: Essays on Face-to-Face Behavior*, New York, Doubleday (Anchor Books).
- (1971), *Relations in Public: Microstudies of the Public Order*, New York, Harper Colophon Books.
- Goldenweiser, A. (1937), *Anthropology*, New York, Appleton.
- Goldman, N. (1963), *The Differential Selection of Juvenile Offenders for Court Appearance*, New York, National Council on Crime and Delinquency.
- Goldthorpe, J. en K. Hope (1972), "Occupational grading and occupational prestige", pp. 19-79, in K. Hope (ed.), *The Analysis of Social Mobility: Methods and Approaches*, Oxford, Clarendon Press.
- Golovensky, D.I. (1952), "The marginal man concept, an analysis and critique", *Social Forces*, 30: 333-339.
- Goode, W.J. (1960), "A theory of role strain", *American Sociological Review*, 25 (augustus): 483-496.
- (1967), "The protection of the inept", *American Sociological Review*, 32 (februari): 5-19.
- Goodsell, C.T. (1983), *The Case for Bureaucracy*, Chatham, N.J., Chatham House Publishers.
- Gordon, C. (1968), "Self conceptions: configurations of content", hoofdstuk 11, in C. Gordon en K.J. Gergen (eds.), *The Self in Social Interaction*, deel 1, New York, Wiley.
- Gouldner, A.W. (1954), *Patterns of Industrial Bureaucracy*, New York, Free Press.
- Griffiths, M.W. (1976), "Can we still afford occupational segregation?", *Signs*, 1 (Spring): 7-14.
- Hall, E.T. (1959), *The Silent Language*, Garden City, N.Y., Doubleday.
- (1966), *Hidden Dimension*, Garden City, N.Y., Doubleday.
- Hall, G.S. (1904), *Adolescence*, New York, D. Appleton & Co.
- Harbison, F. en C.A. Myers (1959), *Management in the Industrial World*, New York, McGraw-Hill.
- Harrison, B. (1977), "Education and underemployment in the urban ghetto", pp. 252-263, in D.M. Gordon (ed.), *Problems in Political Economy*, Lexington, Mass., Heath.

- Hayflick, L. (1980), "The cell biology of human aging", *Scientific American*, 242 (januari): 58-65.
- Heer, D.M. (1979), "What is the annual net flow of undocumented Mexican immigrants to the United States?", *Demography*, 16 (augustus): 417-423.
- Henripin, J. en J. Légaré (1971), "Recent trends in Canadian fertility", *Canadian Review of Sociology and Anthropology*, 8 (mei): 106-118.
- Hewlett, S. A. (1981-1982), "Coping with illegal immigration", *Foreign Affairs*, 60 (Winter): 358-378.
- Heydenreich, L.H. (1951), "Leonardo da Vinci, The Scientist", (Catalogus voorbereid voor een tentoonstelling van werkmodellen, gebaseerd op de tekeningen van Leonardo da Vinci), International Business Machines Corporation.
- Hickson, D.J. (1966), "A convergence in organizational theory", *Administrative Science Quarterly*, 11 (september), 224-237.
- Hilgertner, S.R.C. Bell en R. O'Connor (1983), *Nukespeak: The Selling of Nuclear Technology in America*, New York, Penguin.
- Hirschman, A.O. (1970), *Exit, Voice, and Loyalty*, Cambridge, Harvard University Press.
- Historical Statistics of the United States*, zie U.S. Bureau of the Census.
- Hodge, R.W., P.M. Siegel en P.H. Rossi (1964), "Occupational prestige in the United States, 1925-1963", *American Journal of Sociology*, 70 (november): 286-302.
- Hodge, R.W., D.J. Treiman en P.H. Rossi (1966), "A comparative study of occupational prestige", pp. 309-321, in Bendix en Lipset, 1966.
- Hollander, P. (1973), *Soviet and American Society: A Comparison*, New York, Oxford University Press.
- Holt, J. (1974), *Escape from Childhood*, New York, Dutton.
- Horner, M. S. (1968), "Sex differences in achievement motivation and performance in competitive and non-competitive situations", niet-gepubliceerde doctoraatsverhandeling, University of Michigan.
- Hraba, J. (1972), "The Doll Technique: A Measure of Racial Ethnocentrism?", *Social Forces*, 50 (juni), 522-527.
- Hraba, J. en G. Grant (1970), "Black is Beautiful: A Reexamination of Racial Preference and Identification", *Journal of Personality and Social Psychology*, 16 (november): 398-402.
- Hughes, E.C. (1943), *French Canada in Transition*, Chicago, University of Chicago Press.
- Hyman, H. en C.R. Wright (1971), "Trends in voluntary association memberships of American adults: replication based on secondary analysis of national sample surveys", *American Sociological Review*, 36 (april): 191-206.
- ILO (International Labour Organisation) (1977), *Yearbook of Labour Statistics*.
- Ise, J. (1940), *Sod and Stubble: The Story of a Kansas Homestead*, New York, Wilson-Erickson.
- Jackman, M. R. (1979), "The subjective meaning of social class identification in the United States", *The Public Opinion Quarterly*, 43, nr. 4 (Winter): 443-462.
- Jaffe, F.S. en D. Oakley (1978), "Observation on birth planning in China, 1977", *Family Planning Perspectives*, 10 (maart/april): 101-108.
- James, W. (1891), *The Principles of Psychology*, vol. 1, New York, Holt, Rinehart and Winston.
- Johnson, C.S. (1943), *Patterns of Negro Segregation*, 3de uitgave, New York, Harper & Row.
- Jones, E.F. en C.F. Westoff (1979), "The end of 'Catholic' fertility", *Demography*, 16 (mei): 209-217.
- Kagan, J. (1973), "Do the first two years matter?", *Saturday Review of Education*, 1 (april): 41-43.
- Kanter, R. M. (1968), "Commitment and social organization: a study of commitment mechanisms in utopian communities", *American Sociological Review*, 33 (augustus): 499-517.
- (1977), *Men and Women of the Corporation*, New York, Basic Books.
- Kasarda, J.D. (1980), "The implication of contemporary distribution trends for national urban policy", *Social Science Quarterly*, 61 (december): 373-400.

- Keely, C.B. (1977), "Counting the uncountable: estimates of undocumented aliens in the United States", *Population and Development Review*, 3 (december): 473-481.
- Keely, C.B. en E. P. Kraly (1974), "Immigration composition and population policy", *Science*, 184 (augustus 17): 587-593.
- (1978), "Recent net alien immigration to the United States: its impact on population growth and native fertility", *Demography*, 15 (augustus): 267-283.
- Kennan, G.F. (1971), "Hazardous courses in Southern Africa", *Foreign Affairs*, 49 (januari): 218-236.
- Kennan Institute for Advanced Russian Studies (1978), "The U.S.S.R. and the sources of Soviet policy", Occasional paper No. 34, Washington, D.C.
- Kerner Report, zie National Advisory Commission on Civil Disorders.
- Kesteloot, C. (1985), "De Geografische Spreiding van de Buitenlandse Minderheden in België", pp. 75-90, in A. Martens en F. Moulart (eds.), *Buitenlandse Minderheden in Vlaanderen - België*, Antwerpen - Amsterdam, Uitgeverij De Nederlandsche Boekhandel.
- Kett, J.F. (1973), "Adolescence and youth in nineteenth century America", pp. 94-110, in T.K. Rabb en R.I. Rotberg (eds.), *The Family in History*, New York, Harper & Row.
- Kirk, D. (1971), "A new demographic transition?", pp. 123-147, in National Academy of Sciences, *Rapid Population Growth: Consequences and Policy Implications*, Baltimore, Johns Hopkins Press.
- Kluckhohn, C. (1962a), *Culture and Behavior*, New York, Free Press.
- (1962b), "Universal categories of culture", pp. 304-320, in Sol Tax (ed.), *Anthropology Today: Selections*, Chicago, University of Chicago Press.
- Koch, F.C. (1977), *The Volga Germans in Russia and the Americas*, University Park, The Pennsylvania State University Press.
- Kohn, M.L. (1977), *Class and Conformity*, 2de uitgave, Chicago, University of Chicago Press.
- Kohn, M.L. en C. Schooler (1982), "Job conditions and personality: a longitudinal assessment of their reciprocal effects", *American Journal of Sociology*, 87 (6): 1257-1286.
- Korner, A. F. (1974), "The effect of the infant's state of arousal, sex, and ontogenetic stage on the caregiver", pp. 105-122, in M. Lewis en L.A. Rosenblum (eds.), *The Effect of the Infant on its Caregiver*, New York, Wiley.
- Kroeber, A.L. en C. Kluckhohn (1963), *Culture: A Critical Review of Concepts and Definitions*, New York, Random House (Vintage Books).
- Kuper, L. en M.G. Smith (eds.) (1969), *Pluralism in Africa*, Berkeley - Los Angeles, University of California Press.
- Lampaert, F. (1983), *Voorstellen voor een beleid tegen Armoede en Bestaansonzekerheid - België*, Brussel, Koning Boudewijnstichting.
- Landman, L.C. (1977), "Birth control in India: the carrot and the rod", *Family Planning Perspectives*, 9 (mei/juni): 101-110.
- LaPiere, R.T. (1934), "Attitudes versus actions", *Social Forces*, 13 (december): 230-237.
- Laslett, P. (1971/1973), "Age at menarche in Europe since the eighteenth century", *Journal of Interdisciplinary History*, 2 (Autumn) (speciaal nummer van "The Family History"). Zie ook pp. 28-47 in T.K. Rabb en R.I. Rotberg (eds.), *The Family in History*, New York, Harper & Row (Torchbooks).
- Latane, B. en J.M. Darley (1968), "Group inhibition of bystander intervention in emergencies", *Journal of Personality and Social Psychology*, 10 (november): 215-221.
- Laws, J. L. (1976), "Work aspirations of women: false leads and new starts", *Signs*, 1 (Spring): 33-49.
- Leach, E.R. (ed.) (1960), *Aspects of Caste in South India, Ceylon and North West Pakistan*, New York, Cambridge University Press.
- Lemert, E.M. (1967), *Human Deviance, Social Problems, and Social Control*, Englewood Cliffs, N.J., Prentice-Hall.
- Lever, H. (1978), *South African Society*, Johannesburg, Jonathan Ball.

- Lewis, O. (1951), *Life in a Mexican Village: Tepoztla'n Restudied*, Urbana, Ill, University of Illinois Press.
- Lifton, R.J. (1962), "On Numbing and Feeling", pp. 100-110, in R.J. Lifton en R. Falk, *Indefensible Weapons: The Political and Psychological Case Against Nuclearism*, New York, Basic Books.
- Lifton, R.J. (1968), "Protean man", *Partisan Review*, 35: 13-27.
- Likert, R. (1961), *New Patterns of Management*, New York, McGraw-Hill.
- Lind, A.W. (1938), *An Island Community*, Chicago, University of Chicago Press.
- Linton, R. (1933), *The Tanala: A Hill Tribe of Madagascar*, Anthropological Series, vol. XXII, Chicago, Field Museum of Natural History.
- (1936), *The Study of Man*, New York, Appleton.
- Lipset, S.M., M.A. Trow en J.S. Coleman (1956), *Union Democracy: The Internal Politics of the International Typographical Union*, New York, Free Press.
- Lipset, S.M. en H.L. Zetterberg (1959), "Social mobility in industrial societies", pp. 11-75, in Lipset and Bendix.
- Little, R.W. (1964), "Buddy relations and combat performance", pp. 195-223, in M. Janowitz (ed.), *The New Military*, New York, Russell Sage.
- Lodewijckx, E. (1984), "Anticonceptiegedrag", pp. 124-141, in R.L. Cliquet en R. Debussche (eds.), *Relationeel en Reproductief Gedrag in Vlaanderen*, Brussel, C.B.G.S.
- Long, L.H. (1970), "Fertility patterns among religious groups in Canada", *Demography*, 7 (mei): 135-149.
- Long, L.H. en D. DeAre (1982), "Repopulating the countryside: a 1980 census trend", *Science*, 217 (september 17): 1111-1116.
- (1983), "The Slowing of Urbanization in the United States", *Scientific American*, 249 (juli): 33-41.
- Long, L.H. en K. A. Hansen (1979), "Reasons for interstate migration", *Current Population Reports*, P-23, nr. 81.
- Lopreato, J. (1967), *Peasants No More*, New York, Chandler/Harper & Row.
- Lopreato, J. en L.S. Lewis (1963), "An analysis of variables in the functional theory of stratification", *The Sociological Quarterly*, 4 (Autumn): 301-310.
- Lord, G., III en W.W. Falk (1982), "Hidden income and segmentation: structural determinants of fringe benefits", *Social Science Quarterly*, 63, nr. 2 (juni): 208-224.
- Lumsden, C.J. en E.O. Wilson (1983), *Promethean Fire: Reflections on the Origin of Mind*, Cambridge, Mass., Harvard University Press.
- Lydall, H. (1968), *The Structure of Earnings*, London, Oxford University Press.
- Lynd, R.S. (1939), *Knowledge for What?*, Princeton, Princeton University Press.
- Lynd, R.S. en H. M. Lynd (1929), *Middletown*, New York, Harcourt Brace Jovanovich.
- (1937), *Middletown in Transition: A Study in Cultural Conflicts*, New York, Harcourt Brace Jovanovich.
- Macaulay, S. (1963), "Non-contractual relations in business", *American Sociological Review*, 28 (februari): 55-67.
- McClelland, D.C. (1961), *The Achieving Society*, New York, Van Nostrand Reinhold.
- McClendon, McKee J. (1976), "The occupational status attainment process of males and females", *American Sociological Review*, 41 (februari): 52-64.
- Maccoby, E. E. en C. N. Jacklin (1974), *The Psychology of Sex Differences*, Stanford, CA, Stanford University Press.
- McGregor, D.M. (1960), *The Human Side of Enterprise*, New York, McGraw-Hill.
- Makris, M.-L. (ed.) (1985), *The Human Story*, London, The Commonwealth Institute.
- Malabre, A.L., Jr. (1980), "Underground economy grows and grows", *The Wall Street Journal*, (oktober 20): 1.
- Marquard, L. (1969), *The Peoples and Policies of South Africa*, 4de uitgave, New York, Oxford University Press.

- Martyna, W. (1980), "Beyond the 'he/man' approach", *Signs*, 5 (3): 482-493.
- Marshall, T.H. (1950/1964), *Class, Citizenship, and Social Development*, Garden City, N.Y., Doubleday.
- Martens, A. (1985), "Het Na-Oorlogs immigratiebeleid", pp. 169-182, in A. Martens en F. Moolaert (eds.), *Buitenlandse minderheden in Vlaanderen - België*, Antwerpen, Uitgeverij De Nederlandsche Boekhandel.
- Maslow, A.H. (1965), "Criteria for judging needs to be instinctoid", pp. 33-48, in Marshall, R.J. (ed.), *Human Motivations: A Symposium*, Lincoln, University of Nebraska Press.
- Matthews, M. (1978), *Privilege in the Soviet Union*, London, Allen & Unwin.
- Mead, G.H. (1934), *Mind, Self, and Society*, Chicago, University of Chicago Press.
- Mead, M. en R. Metraux (1965/1974), "Privacy and the Public Good, 1", pp. 83-87, in *A Way of Seeing*, New York, Morrow.
- Meier, A.E.R. en F.L. Broderick (1971), *Black Protest Thought in the Twentieth Century*, 2de uitgave, Indianapolis, Bobbs-Merrill.
- Merton, R.K. (1948/1968), "The self-fulfilling prophecy", pp. 475-490, in Merton, 1968. (1968), *Social Theory and Social Structure*, New York, Free Press.
- Meyer, H.E. (1978), "The coming Soviet ethnic crisis", *Fortune* (augustus 14): 156-166.
- Meyer, M. (1979), "Debureaucratization?", *Social Science Quarterly*, 60 (juni): 25-34.
- Michiels, L. (1987), "1986-1987: Keerpunt in het Belgisch Vluchtelingenbeleid", *Sociaal*, 8 (9), 8-24.
- Miller, W.B. (1958), "Lower-Class culture as a generating milieu of gang delinquency", *Journal of Social Issues*, 14 (juli), 5-14.
- Millett, K. et al. (1973), *The Prostitution Papers*, New York, Avon Books.
- Mills, C.W. (1956), *The Power Elite*, New York, Oxford University Press.
- (1959), *The Sociological Imagination*, New York, Oxford University Press.
- Moore, B. (1984), *Privacy: Studies in Social and Cultural History*, New York, M.E. Sharpe.
- Moorehead, A. (1966), *The Fatal Impact*, New York, Harper & Row.
- Moreno, J.L. (1934/1953), *Who Shall Survive?*, Beacon, N.Y., Beacon House.
- Morris, R.T. en R.J. Murphy (1959), "The situs dimension in occupational structure", *American Sociological Review*, 24 (april): 231-239.
- Mortimer, J.P. en R. G. Simmons (1978), "Adult socialization", *Annual Review of Sociology*, 4: 421-454.
- Moskos, C.C., Jr. (1966), "Racial integration in the armed forces", *American Journal of Sociology*, 72 (september): 132-148.
- (1970), *The American Enlisted Man*, New York, Russell Sage.
- Mukerji, C. (1978), "Bullshitting: road lore among hitchhikers", *Social Problems*, 25, nr. 3: 241-252.
- Muramatsu, M. (1971), "Japan", *Country Profiles*, New York, Population Council.
- Murdoch, G.P. (1934), *Our Primitive Contemporaries*, New York, Macmillan.
- (1945), "The common denominator of cultures", pp. 123-142, in R. Linton (ed.), *The Science of man in the World Crisis*, New York, Columbia University Press.
- Murphy, C. (1983), "Watching the Russians", *Atlantic Monthly*, 25 (februari): 33-52.
- Myles, J.F. (1978), "Institutionalization and sick role identification among the elderly", *American Sociological Review*, 43 (augustus): 508-521.
- Myrdal, G., met medewerking van R. Sterner en A. Rose (1944), *An American Dilemma*, New York, Harper & Row.
- Naeyaert, D. en U. Claeys (1984), *Vrijtijdsbesteding in Vlaanderen Anno 1983. Participatiegegevens*, Leuven, S.O.I.
- Nadelson, C. en M.T. Notman (1972), "The women physician", *Journal of Medical Education*, 47 (3): 176-183.
- Napier, J.R. en P.H. Napier (1985), *The natural History of the Primates*, Cambridge, Mass., The MIT Press.

- National Advisory Commission on Civil Disorders (1968), *Kerner Report*, New York, Bantam Books.
- N.I.S. (1963), *Volkstelling 1961*, Brussel, N.I.S.
- N.I.S. (1977 tot 1986), *Statistisch Jaarboek van België*, Brussel, N.I.S.
- N.I.S. (1983 e.v.), *Algemene Volks- en Woningtelling op 1 maart 1981*, Brussel, N.I.S.
- N.I.S. (1986), *Statistisch Zakjaarboek*, Brussel, N.I.S.
- N.I.S. (1984), "De loop van de Bevolking van 1964 en 1983", in *Weekbericht*, 27-9-1984, 23-37.
- N.I.S. (tot 1987) *Bevolkingsstatistieken*, Brussel.
- N.I.S. (1985), *Bevolkingsvooruitzichten 1981-2025*, 11 delen, Brussel, N.I.S.
- N.I.S. (1986), *Statistisch Tijdschrift*, 72(3), 128.
- Norbeck, E. (1953), "Age-grading in Japan", *American Anthropologist*, 55: 373-384.
- Norland (Y.) J. (1974), "Population composition: age and sex", pp. 31-39, in L.O. Stone en A.J. Siggner (eds.), *The Population of Canada*, Ottawa, Statistics Ottawa.
- Nortman, D.L. (1978), "India's new birth rate target", *Population and Development Review*, 4 (juni): 277-312.
- O'Hare, W.P. (1983), "Wealth and Economic Status", *Focus*, 11 (juni): 3-5.
- Oakley, A. (1974a), *Woman's Work: The Housewife, Past and Present*, New York, Random House (Vintage Books).
- (1974b), *The Sociology of Housework*, Londen, Martin Robertson.
- Orleans, L.A. (1972), *Every Fifth Child: The Population of China*, London, Eyre Methuen.
- Ouchi, W.G. (1981), *Theory Z: How American Business Can Meet the Japanese Challenge*, New York, Addison Wesley.
- Park, R.E. (1937), "Introduction", pp. xi-xxiv, in Doyle.
- Parsons, T. (1951), *The Social System*, New York, Free Press.
- Parsons, T. en E.A. Shils (eds.) (1951), *Toward a General Theory of Action*, Cambridge, Harvard University Press.
- Passin, H. (1955), "Untouchability in the Far East", *Monumenta Nipponica*, 11 (oktober), 27-47.
- Pauli, H. (1962), *Her Name Was Sojourner Truth*, New York, Avon Books.
- Pearl, R.B. en M. Frankel (1982), "Composition of the Personal Wealth of American Households at the Start of the Eighties", voorgesteld op The American Statistical Association Annual Meeting, augustus.
- Pfeiffer, J.E. (1978), *The Emergence of Man*, 3de uitgave, New York, Harper & Row.
- Pfohl, S.J. (1977), "The 'discovery' of child abuse", *Social Problems*, 24 (februari), 310-313.
- Piliavin, I. en S. Briar (1964), "Police encounters with juveniles", *American Journal of Sociology*, 70 (september), 206-214.
- Pilling, D. en M. Pringle (1978), *Controversial Issues in Child Developments*, New York, Schocken Books.
- Piore, M. (1977), "The dual labor market: theory and implications", pp. 93-97, in D.M. Gordon (ed.), *Problems in Political Economy*, Lexington, Mass, Heath.
- Polsky, N. (1967/1969), *Hustlers, Beats, and Others*, Garden City, N.Y., Doubleday (Anchor Books).
- Pöntinen, S., M. Alestale, en H. Uusitalo (1983), *The Finnish Mobility Survey 1980: Data and First Results*, Helsinki, Suomen Gallup Oy report, nr. 9.
- Porter, James (1974), "Race, socialization, and mobility in educational and early occupational attainment", *American Sociological Review*, 39 (juni): 303-316.
- Porter, John (1968), *The Vertical Mosaic*, Toronto, University of Toronto Press.
- Pratt, H.J. (1976), *The Gray Lobby*, Chicago, University of Chicago Press.
- Presthus, R. (1962), *The Organizational Society*, New York, Knopf.
- Price, J. (1966), "A history of the outcaste: untouchability in Japan", pp. 6-30, in G. De Vos and H. Wagatsuma (eds.), *Japan's Invisible Race*, Berkeley and Los Angeles: University of California Press.
- Quévit, M. (1978), *Les causes du déclin Wallon*, Bruxelles, Editions Vie Ouvrière.

- Rainwater, L. (1974), *What Money Buys: Inequality and the Social Meanings of Income*, New York, Basic Books.
- Redfield, R. (1941), *The Folk Culture of Yucatan*, Chicago, University of Chicago Press.
- Redl, F. en D. Wineman (1951), *Children Who Hate: The Disorganization and Breakdown of Behavioral Controls*, New York, Free Press.
- Riesman, D., in samenwerking met R. Denney en N. Glazer (1950), *The Lonely Crowd*, New Haven, Yale University Press.
- Riley, M. W. en A. Foner (1968), *Aging and Society*, vol. 1: An Inventory of Research Findings, New York, Russell Sage.
- Rioux, M. (1971), *Quebec in Question*, vertaald door J. Boake, Toronto, James Lewis & Samuel, werd eerst in het Frans gepubliceerd in 1969.
- Rivers, W.H.R. (1922), *Essays on the Depopulation of Melanesia*, Cambridge, England, Cambridge University Press.
- Robinson, J.P., P.E. Converse en A. Szalai (1972), "Everyday life in twelve countries", pp. 113-114, in A. Szalai (ed.), *The use of Time*, The Hague, Mouton.
- Roethlisberger, F.J. en W.J. Dickson (1939), *Management and the Worker*, Cambridge, Harvard University Press.
- Rosen, B.C. en R. D'Andrade (1959), "The psychosocial origins of achievement motivation", *Sociometry*, 22 (september): 185-217.
- Rosenfeld, J.P. (1979), *The Legacy of Aging: Inheritance and Disinheritance in Social Perspective*, Norwood, N.J., Ablex Publishing.
- Rosenfeld, R. A. (1978), "Women's intergenerational occupational mobility", *American Sociological Review*, 43 (februari): 36-46.
- Rossi, A. (1964/1967), "Equality between the sexes: an immodest proposal", pp. 98-143, in R.J. Lifton (ed.), *The Woman in America*, Boston, Beacon Press.
- (1971), "Women in science: why so few?", pp. 110-121, in C.F. Epstein en W.J. Goode (eds.), *The Other Half*, Englewood Cliffs, N.J., Prentice-Hall.
- Royce, C.C. (1887), *The Cherokee Nation of Indians, Fifth Annual Report*, Bureau of American Ethnology, Washington, D.C., GPO.
- Rushing, W.A. (1980), "Organizational size, rules and surveillance", pp. 396-405, in J.A. Litterer (ed.), *Organizations*, New York, Wiley.
- Rutter, M. (1972), *Material Deprivation Reassessed*, Harmondsworth, Penguin.
- Ryder, N.B. (1973), "Recent trends and group differences in fertility", pp. 57-68, in Westoff et al., 1973.
- Ryder, N.B. en C.F. Westoff (1971), *Reproduction in the United States, 1965*, Princeton, N.J., Princeton University Press.
- Sapir, E. (1924), "Culture, genuine and spurious", *American Journal of Sociology*, 29 (januari): 401-429.
- (1929/1958), "The status of linguistics as a science", pp. 160-165, in D.G. Mandelbaum (ed.), *Selected Writings of Edward Sapir*, Berkeley - Los Angeles, University of California Press.
- (1934), "Symbolism", *Encyclopedia of the Social Sciences*, 14: 492-495.
- Sassower, D. (1972), "Women in the professions", pp. 350-358, in Eleanor Holmes Norton (ed.), *Women's Role in Contemporary Society*, New York, Avon Books.
- Schlesinger, A. (1933), *The Rise of the City*, New York, Macmillan.
- Schlozman, K. L. en S. Verba (1978), "The new unemployment: does it hurt?", *Public Policy*, 26 (Summer): 333-358.
- Schnier, M. (ed.) (1972), *Feminism: The Essential Historical Writing*, New York, Random House.
- Schutz, A. (1961), *Collected Papers, I: The Problem of Social Reality*, The Hague, Martinus Nijhoff.
- Schwartz, R.D. en J. Skolnick (1962), "Two studies of legal stigma", *Social Problems*, 10 (Fall): 133-142.

- Seiden, A. M. (1976), "Overview: research on the psychology of women", *American Journal of Psychiatry*, 133 (oktober): 1111-1123.
- Selznick, P. (1957), *Leadership in Administration*, New York, Harper & Row.
- (1969), *Law, Society, in Industrial Justice*, New York, Russell Sage.
- Seneker, H., met J. Greenberg en J. Dorfman (1982), "The Forbes four hundred", *Forbes*, september 13: 100-186.
- Sewell, W.H. en R.M. Hauser (1975), *Education, Occupation and Earnings: Achievements in the Early Career*, New York, Academic Press.
- Shariff, Z. (1979), "The persistence of bureaucracy", *Social Science Quarterly*, 60 (juni): 3-19.
- Sharp, H. en L.F. Schnore (1971), "Public response to the 1970 census: a Wisconsin survey", *Demography*, 8 (augustus): 297-305.
- Shattuck, R. (1980), *The Forbidden Experiment: The Story of the Wild Boy of Aveyron*, New York, Farrar Straus Gerioux.
- Shils, E.A. (1950), "Primary groups in the American army", pp. 16-39, in R.K. Merton en P.F. Lazarsfeld (eds.), *Continuities in Social Research*, New York, Free Press.
- Shils, E.A. en M. Janowitz (1948), "Cohesion and disintegration in the Wehrmacht in World War II", *Public Opinion Quarterly*, 12 (Summer): 280-315.
- Shodara, H. (1962), "Honorific expressions of personal attitudes in spoken Japanese", *Center for Japanese Studies, Occasional Papers, No. 2*, Ann Arbor, Mich., University of Michigan Press.
- Sills, D.L. (1968), "Voluntary associations: sociological aspects", pp. 362-379, in *International Encyclopedia of the Social Sciences*, vol. 16.
- Silverberg, J. (ed.) (1968), "Social mobility in the caste system of India", *Comparative Studies in Society and History*, Supplement III.
- Silverstein, B. en R. Krate (1975), *Children of the Dark Ghetto*, New York, Praeger.
- Singelmann, J. (1978), *From Agriculture to Services: The Transformation of Industrial Employment*, Beverly Hills, Sage.
- Skolnick, A. (1973), *The Intimate Environment: Exploring Marriage and the Family*, Boston, Little, Brown.
- (1978), *The Intimate Environment*, 2de uitgave, Boston, Little, Brown.
- Smith, D.H. (1975), "Voluntary action and voluntary groups", pp. 247-270, *Annual Review of Sociology*, 1975, Palo Alto, Calif., Annual Reviews, Inc.
- Smith, J.D. (1982), "Hearing on the distribution of income and wealth", getuigenis voor de Joint Economic Committee, februari 10.
- Smith, M.G. (1960), "Social and cultural pluralism", *Annals of the New York Academy of Sciences*, 83 (januari 20): 763-777.
- Smith-Rosenberg, C. (1978), "Sex as symbol in Victorian purity", *American Journal of Sociology*, 84 (supplement): 212-247.
- Smuts, R.W. (1959), *Women and Work in America*, New York, Columbia University Press.
- Sowell, T. (ed.), met medewerking van L.D. Collins (1978), *Essays and Data on American Ethnic Groups*, The Urban Institute.
- Spence, J. T., R. Helmreich en J. Stapp (1975), "Ratings of self and peers on sex-role attributes and their relation of self-esteem and conceptions of masculinity and femininity", *Journal of Personality and Social Psychology*, 32 (1): 29-39.
- Spitz, R.A. (1945 en 1947/1964), "Hospitalism", pp. 399-425, in R. L. Coser (ed.), *The Family: Its Structure and Functions*, New York, St. Martin's Press.
- Spradley, J.P. en D.W. McCurdy (1977), "Culture and the Contemporary World", pp. 1-12, in J.P. Spradley en D.W. McCurdy (eds.), *Conformity and Conflict in Cultural Anthropology*, 3de uitgave, Boston, Little, Brown & Co.
- Srinivas, M.N. (1962), *Caste in Modern India, and Other Essays*, Bombay, Asia Publishing House.
- (1966), *Social Change in Modern India*, Berkeley - Los Angeles, University of California Press.

- Statistics Canada (1979), *Canada Year Book*, 1978-79, Ottawa, Statistics Canada.
- Steinem, G. (1973), "Women and money", *Ms. Magazine*, (juni): 37ff.
- Stevenson, H.N.C. (1967), "Caste (Indian)", *Encyclopaedia Britannica*, 5: 24-33.
- Stinchcombe, A.L. (1963), "Some empirical consequences of the Davis-Moore theory of stratification", *American Sociological Review*, 28 (oktober): 805-808.
- Stone, L. (1977), *The Family: Sex and Marriage in England 1500-1800*, New York, Harper & Row.
- Stonequist, E.V. (1937), *The Marginal Man*, New York, Scribner.
- Stouffer, S.A., A.A. Lumsdaine, M.H. Lumsdaine, R.M. Williams, Jr., M.B. Smith, I.L. Janis, S.A. Star en L.S. Cottrell, Jr. (1949), *The American Soldier, Combat and Its Aftermath*, vol. 2, Princeton, Princeton University Press.
- Strauss, M.A. (1962), "Deferred gratification, social class, and the achievement syndrome", *American Sociological Review*, 27 (juni): 326-335.
- Summers, G.F., R.L. Hough, J.T. Scott en C.L. Folse (1969), *Before Industrialization: A Social System Base Study of a Rural Area*, Urbana, IL, Illinois Agricultural Experiment Station, Bulletin 736.
- Summer, W.G. (1906/1960), *Folkways*, New York, New American Library.
- Sutherland, E.H. en D.R. Cressey (1978), *Criminology*, 10de uitgave, Philadelphia, Lippincott.
- Svalastoga, K. (1957), "An empirical analysis of intrasociety mobility determinants", *Working Paper No. 9*, voorgelegd aan de Fourth Working Conference on Social Stratification and Mobility, International Sociological Association (december).
- (1959), *Prestige, Class, and Mobility*, Copenhagen, Gyldendal.
- Tannenbaum, F. (1947/1963), *Slave and Citizen: The Negro in the Americas*, New York, Random House.
- Tanner, J.M. (1971), "Development of boys and girls aged twelve to sixteen", pp. 1-24, in J. Kagan en R. Coles (eds.), *Twelve to Sixteen: Early Adolescence*, New York, Norton.
- Teitelbaum, M.S. (1975), "Population theory and the LDCs", *Science*, 188 (mei 2): 420-425.
- Terry, R.M. (1967), "The screening of juvenile offenders", *Journal of Criminal Law, Criminology and Police Science*, 58: 173-181.
- Thibaut, J.W. en H.H. Kelley (1959), *The Social Psychology of Groups*, New York, Wiley.
- Thomas, W.I. en D. S. Thomas (1928), *The Child in America*, New York, Knopf.
- Thompson, E.T. (1958), "The plantation as a race-making situation", pp. 506-507, in L. Broom en P. Selznick, *Sociology: A Text with Adapted Reading*, 2de uitgave, New York, Harper & Row.
- Townsend, P. (1957/1963), *The Family Life of Old People: An Inquiry in East London*, Harmondsworth, England, Penguin.
- Treiman, D.J. (1977), *Occupational Prestige in Comparative Perspective*, New York, Academic Press.
- Treiman, D.J. en K. Terrel (1975), "Sex and the process of status attainment: a comparison of working men and women", *American Sociological Review*, 40 (april): 174-200.
- Tucker, N. (1977), *What is a Child?*, London, Fontana Open Books.
- Tumin, M.M. (1953), "Some principles of stratification: a critical analysis", *American Sociological Review*, 18 (augustus): 387-393.
- U.N. (United Nations) (1979), *Demographic Yearbook*.
- (1983) *Monthly Bulletin of Statistics*.
- U.S. Bureau of the Census (1971), *The Two-Child Family and Population Growth: An International View*, Washington, D.C., GPO.
- (1975), *Historical Statistics of the U.S.: Colonial Times to 1970*, tweehonderdjarige uitgave, Washington, D.C., GPO.
- (1976), *Statistical Abstract of the United States*, 97ste uitgave, Washington, D.C., GPO.
- (1978), *World Population: 1977*, recente demografische schattingen voor de landen en streken van de wereld, Washington, D.C., GPO.
- (1980), *A Statistical Portrait of Women in the United States: 1978*, Washington, D.C., GPO.

- (1981), *Statistical Abstract of the United States*, 102de uitgave, Washington, D.C., GPO.
- (1982), *Statistical Abstract of the United States: 1982-1983*, 103de uitgave, Washington, D.C., GPO.
- U.S. Bureau of Labor Statistics (1980), *Employment and Earnings*, vol. 27 (april, mei, juni).
- (1982), *Employment and Earnings*, vol. 29 (september, november).
- U.S. Commission on Civil Rights (1978), *Social Indicators of Equality for Minorities and Women*, Washington, D.C., GPO.
- U.S. Hew (Department of Health, Education and Welfare) (1975), *Monthly Vital Statistics Report, Annual Summary, 1974: Births, Deaths, Marriages, and Divorces*, vol. 23 (mei).
- (1977), Publication (PHS) No. 78-1650, serie 11, nr. 165 (november).
- U.S. Department of Health and Human Services (1980), *Monthly Vital Statistics Report*, PHS 80-1120, vol. 29, nr. 1 (april).
- U.S. NCHS (National Center for Health Statistics) (1977), *Vital and Health Statistics*, serie 11, nr. 165 (november).
- U.S. Public Health Service (1978), *Facts of Life and Death*, PHS 79-1222.
- U.S. Senate Committee on Labor and Public Welfare (1973), *Work in America: Report of a Special Task Force to the Secretary of Health, Education, and Welfare*, Washington, D.C., GPO.
- Uphoff, N. (1977), "Hope not income is what matters", *Development Forum*, 5 (januari-februari): 4-5.
- Van den Berghe, P.L. (1966), "Racial segregation in South Africa: degrees and kinds", *Cahiers d'Etudes Africaines*, 6 (3): 408-418.
- Vanek, Joann (1974), "Time spent in housework", *Scientific American*, 23 (november): 116-120.
- Van Gennep, A. (1908/1960), *The Rites of Passage*, vertaald door M.B. Vizedom en G.L. Caffee, London, Routledge & Kegan Paul.
- Van Haegendoren, M. (1978), *Het geld van de Vlamingen*, Leuven, Davidsfonds.
- Van Isacker, K. (1983), *Mijn land in de kering 1830-1980. Deel 1/1830-1914*, Antwerpen - Amsterdam, De Nederlandsche Boekhandel.
- Van Kerckvoorde, J. en T. Peeters (1988), "Veiligheid en Veiligheidsgevoelens. Overwegingen met betrekking tot de situatie in België", 112-121 in: M. Borghardt, C. Corver, E. Lissenberg (eds.), *Sociale problemen in België en Nederland*, Amsterdam, SISWO.
- Van Mechelen, F. (1980), *Demografie*, Leuven, ACCO.
- Verba, S. en N.H. Nie (1972), *Participation in America*, New York, Harper & Row.
- Waldron, I. (1976), "Why do women live longer than men?", *Social Science and Medicine*, 10 (juli/augustus): 349-362.
- Wallis, W.A. en H.V. Roberts (1956), *Statistics: A New Approach*, New York, Free Press.
- Warner, W.L. (1959), *The Living and the Dead*, New Haven, Yale University Press.
- Warner, W.L. en J.O. Low (1947), *The Social System of the Modern Factory*, New Haven, Yale University Press.
- Warner, W.L. en P.S. Lunt (1941), *The Social Life of a Modern Community*, New Haven, Yale University Press.
- (1942), *The Status System of a Modern Community*, New Haven, Yale University Press.
- Warner, W.L. en L. Srole (1945), *The Social Systems of American Ethnic Groups*, New Haven, Yale University Press.
- Wax, M.L. (1971), *Indian Americans: Unity and Diversity*, Englewood Cliffs, N.J., Prentice-Hall.
- Webb, E.J., D.T. Campbell, R.D. Schwartz en L. Sechrest (1966), *Unobtrusive Measures*, Chicago, Rand McNally.
- Webber, E. (1959), *Escape to Utopia*, New York, Hastings House.
- Weitzman, L. J. (1978), "Contracts for intimate relationships", *Alternative Lifestyles*, 1 (augustus): 303-378.
- Weitzman, L., J. D. Eifler, E. Hokada en C. Ross (1972), "Sex-role socialization in picture books for pre-school children", *American Journal of Sociology*, 77 (mei): 1125-1150.

- Werkgroep Alternatieve Economie (1972), *Armoede in België*, Antwerpen, De Nederlandsche Boekhandel.
- Wesolowski, W. en K. Slomczynski (1968), "Social stratification in Polish cities", pp. 175-221, in J.A. Jackson (ed.), *Social Stratification*, Cambridge, England, Cambridge University Press.
- Westoff, C.F. (1978), "Marriage and fertility in the developed countries", *Scientific American*, 239 (december): 35-41.
- Westoff, C. et al. (1973), *Toward the End of Growth: Population in America*, Englewood Cliffs, N.J., Prentice-Hall.
- Westoff, C.F. en E. F. Jones (1977a), "Contraception and sterilization in the United States, 1965-1975", *Family Planning Perspectives*, 9 (juli/augustus): 153-157.
- (1977b), "The secularization of U.S. Catholic birth control practices", *Family Planning Perspectives*, 9 (september/ oktober): 203-207.
- Westoff, C.F. en N.B. Ryder (1977), *The Contraceptive Revolution*, Princeton, Princeton University Press.
- Whorf, B.L. (1940/1956), *Language, Thought, and Reality*, New York, Wiley.
- Whyte, W.F. (1961), *Men at Work*, Homewood, Ill., Dorsey.
- Whyte, W.H., Jr. (1956), *The Organization Man*, New York, Simon & Schuster.
- Williams, G. (1979), "The changing U.S. labor force and occupational differentiation by sex", *Demography*, 16 (februari): 73-87.
- Williams, M.J. (1977), "Development cooperation", *OECD Review*, (november).
- Williams, R. (1960), *Culture and Society, 1780-1950*, Garden City, N.Y., Doubleday.
- Wittmer, J. (1971), "The Plight of the Old Order Amish", *Current Anthropology*, 12 (februari): 106-107.
- Woodward, C.V. (1966), *The Strange Career of Jim Crow*, 2de herziene uitgave, New York, Oxford University Press, A Galaxy Book.
- Wrong, D. (1961), "The oversocialized conception of man in modern sociology", *American Sociological Review*, 26 (april): 183-193.
- Zablocki, B.D. (1971), *The Joyful Community*, Baltimore, Penguin Books.